



e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research

Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2021 Sayı - Volume - Номер | 5/1

TÜRKLAD

TÜRKLAD

توركلاد

2017

Түркклад





İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)
(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)



Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü. – Kayseri / TÜRKİYE)

(nozkan@erciyes.edu.tr)



Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAY (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(acelikbay@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeje@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)



Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(t.gulensoy@gmail.com)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

gunaykaraagac@ardahan.edu.tr

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Karasayev Bişkek Devlet Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(tash_sadykov@mail.ru)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi – İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)



Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Dr. Öğr. Üyesi Naciye SAĞLAM (İNGİLİZCE) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ntasdelen@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR (ÇİNCE) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rzulhecce@gmail.com)

Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA (RUSÇA Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rabdieva@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (İNGİLİZCE) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(bsaglam@firat.edu.tr)

Uzm. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(e_zorlu2014@hotmail.com)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(bsaglam@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)

(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(omehtap36@gmail.com)



Arş. Gör. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yeesildal@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(tgokbayir@firat.edu.tr)

Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(maka@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yeesildal@firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)



Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(omehtap36@gmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)

(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin / ALMANYA)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator / MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşkabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeje@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)



Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)
(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)
(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)
(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

Prof. Dr. István ZÍMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)
(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)
(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)
(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)
(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)
(fundatoprak25@hotmail.com)

Prof. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Ü. – Kayseri / TÜRKİYE)
(gunerg@erciyes.edu.tr)



Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Murodqosim ABDİYEYEV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(murodkasim63@mail.ru)

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(mustafasanel@hotmail.com)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramilya YARULLİNA YILDIRIM (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ramilya.yildirim@inonu.edu.tr)

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN (Anadolu Ü. – Eskişehir / TÜRKİYE)

(stolkun@anadolu.edu.tr)

Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Ü. – Konya / TÜRKİYE)

(dogan.talip@gmail.com)

Doç. Dr. Abdulkadir ATICI (Kırklareli Ü. – Kırklareli / TÜRKİYE)

(tanabayy@hotmail.com)

Doç. Dr. Bülent HÜNERLİ (Kırklareli Ü. – Kırklareli / TÜRKİYE)

(hbulent80@gmail.com)

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK (Manisa Celal Bayar Ü. – Manisa / TÜRKİYE)

(cihan.cakmak@cbu.edu.tr)

Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik Akademiyası – Bakü / AZERBAYCAN)

(elchinibrahimov85@mail.ru)



Doç. Dr. Erol SAKALLI (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(erol.sakalli@usak.edu.tr)

Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)

(mozsahin35@hotmail.com)

Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Trakya Ü. – Edirne / TÜRKİYE)

(oguzdur@gmail.com)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Doç. Dr. Savaş ŞAHİN (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)

(savass154@gmail.com)

Doç. Dr. Soner SAĞLAM (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(soner.saglam@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Birol İPEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(bipek@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ (Uşak Ü. – Uşak / TÜRKİYE)

(erhan.solmaz@usak.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)

(cimenalan@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Kürşat EFE (Amasya Ü. – Amasya / TÜRKİYE)

(kursat.efe@amasya.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK (Necmettin Erbakan Ü. – Konya / TÜRKİYE)

(ridvanozturk1961@gmail.com)



Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ÖZKAYA (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(yilmazoozkaya@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Ziyafet EYVAZOVA (GASİMOVA) (Bakü Slavyan Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(decel2002@yahoo.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(niluferyildirim2003@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZIŞTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)

(gdurukoglu@gmail.com)



ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖRLER



İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

SÜLEYMAN KAAN YALÇIN

+gil EKİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

An etymological evaluation on the +gil suffix

1 - 12

REYHAN HABİBLİ

XÜSUSİ AD HÜQUQİ KONTEKSTDƏ

A proper name in the legal context

13 - 21

YAŞAR SÖZEN – SONER SAĞLAM

REFAİL OĞUZTÜRK DAĞLI'NIN "NARGİN FACIASI" ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME

An investiatuin on refail oğuztürk dağlı's work titled "nargin faciası"

22 - 40



ELANUR KAZANLAR ÜRKMEZ

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KESİNLİK BİLDİREN MODAL SÖZLER

Modal words that remark certainty in turkmen language

41 - 54

GÖKÇEN DURUKOĞLU

KAŞGARLI'DA /NY/ SESİ

In kashgarli / ny / voice

55 - 64

KADİR YILMAZ

ORHUN YAZITLARI'NDA Ş'NİN YAZIMI MESELESİ

The issue of the writing ş in orkhon inscriptions

65 - 76

SEVİNC QƏMBƏROVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ QAQAUZ DİLİNDƏ

Dialect features of the azerbaijani turkish in the gagauz language

77 - 86



MEHTAP ÖZTÜRK

ÇAĞDAŞ TATAR EDEBİYATINININ ÇOK YÖNLÜ YAZARI: ZÖLFET HEKİM

Versatile writer of contemporary tatar literature: zölfet hekim

87 – 92

ORHAN BALDANE

SANAL ALIŞVERİŞ SİTELERİNDE KULLANILAN DİLİN JARGONLAŞMASI:

ARABA İLANLARI ÖRNEĞİ

Jargonization of the language used in virtual shopping sites:

the case of car sales advertisements

93 – 104

MEHMET SARIKÖSE

ÇAĞATAYCA BİR YUSUF U ZÜLEYHA ÜZERİNE

On a chagatai turkic yusuf u züleyha

105 – 121



NAJİBULLAH BİGZAD

AFGANİSTAN SAHASI TAHAR İLİ ÇAĞDAŞ ÖZBEK ŞİİRİNDE ÇAĞATAY
TÜRKÇESİNİN BİÇİM BİLGİSEL İZLERİ

*The morphological influences of chagatai turkic on the contemporary uzbek poetry in the takhar
province of afghanistan*

122 – 130

MEHMET ÇİFTÇİ

GAGAVUZ TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Hendiadyoins in gagauz turkic

131 – 172

MUSTAFA ÖĞÜNÇ

ELÇİN EFENDİYEV'İN ÇOCUK HİKÂYELERİNİN “ÇOCUĞA GÖRELİK” AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ

The evaluation of elçin efendiyev's children stories in terms of "relativity to the child"

173 - 180



RIZACAN ASLIHAK

FİİLDEN İSİM YAPAN -Ak EKİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An assessment of usage off “-Ak” suffix in turkish

181 – 203

Bibliyografya / Bibliography

MİNA DOLATİ DARABADİ

İRAN TÜRK LEHÇELERİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A bibliography essay on iranian turk dialects

204-228

Çeviri / Translation

L. A. POKROVSKAYA

ÇEVİREN: BÜLENT HÜNERLİ

GAGAVUZCADAKİ DİYALEKTİK FARKLILIKLARIN OLUŞUMUNDA

TARİHİ-ETNİK ETKENLER ÜZERİNE

In formation of dialectic differences in gagauz language

on historical-ethnic factors

229-232



Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

OĞUZ KISA

ÖZEREN, MEHMET (2019). ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE RUSÇADAN YAPILAN KAVRAM VE GRAMER ÇEVİRİLERİ. ANKARA: AKÇAĞ YAYINCILIK

Özeren, mehmet (2019). çağdaş türk lehçelerinde rusçadan yapılan kavram ve gramer çevirileri. ankara: akçağ publications

233 – 235

HASAN TUNCA

ÇELİK, MUHİTTİN (2020). KAŞKAY TÜRKÇESİ GRAMERİ, ANKARA: GAZİ KİTABEVİ, ISBN 978-625-7216-98-0, 193 s.

Çelik, muhittin (2020). kaşkay türkçesi grameri, ankara: gazi publication, isbn 978-625-7216-98-0, 193 s.

236 – 240



EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2021/1 Haziran sayısı ile karşınızdayız.

Bu sayımızda, on altısı Türkiye Türkçesi, ikisi Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış toplam 18 yazı yer almaktadır. Bunların 14'ü araştırma makalesi, biri bibliyografya, biri çeviri, ikisi ise tanıtma ve yayın değerlendirme yazısıdır. Araştırma makalelerinde dil ve edebiyat ile ilgili Türklük bilimi kapsamındaki farklı ve alana katkı sağlayacağı düşünülen yazılara yer verilmiştir. Çeviri makalede Gagavuz Türkleri ile ilgili birinci el kaynaklara ulaşma imkânı sağlanmaktadır. Tanıtma ve yayın değerlendirme yazıları ile Türklük bilimindeki yeni yayınların içeriğinin tanıtılması amaçlanmaktadır.

TÜRKLAD'ın 2021/1 Haziran sayısının hazırlanmasında emeği geçen çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve DergiPark'a teşekkür ederiz.

EDİTÖR



İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 12.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Yalçın, S. (2021). “+gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 1-12.

+gil EKİ ÜZERİNE ETİMOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

An etymological evaluation on the +gil suffix

SÜLEYMAN KAAN YALÇIN¹

Öz

Türkçede isimlere gelerek bunlardan akrabalık, aile ve yakınlık isimleri türeten “+gil” eki, kökeni itibarıyla tartışmalı eklerden biridir. Ekin kullanım alanı ve işlevi konusunda genel olarak bir uzlaşma söz konusu olsa da ekin kökeni üzerinde bir görüş birliği sağlanamamıştır.

Ekin kökeni ile ilgili olarak çeşitli araştırmacılar ekin ek birleşmeleri veya bağımsız bir sözcükten ya da edattan ekleşmiş olma durumu üzerinde görüşler öne sürmüşlerdir. Ancak bu çalışmalarda genellikle ekin dayandırıldığı sözcüğün veya edatın ne olduğu ile ilgili tespitler verilmezken; sadece ekin Çuvaşça ev anlamına gelen “kil” sözcüğüyle ilgili bağlantılı olma durumu ayrıntılı olarak dile getirilmiştir.

Bu çalışmada +gil ekinin birçok araştırmacı tarafından da dile getirilmiş olan eski dönemlerde müstakil bir yapıdan ekleştiği görüşü savunulmakla birlikte; ekin işlev olarak benzerlik gösterdiği ve a-lar/an-lar (şahıs zamiri +çokluk eki) yapısından ekleştiği düşünülen +lAr eki ile aynı kökten ekleştiği ve kökeninde hem Türkçede hem de Altay dillerinde yer alan zamir temelli bir sözcük ile *l çokluk eki kaynaklı bir yapının olduğu ispat edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, +gil, +lAr, “o” İşaret/Şahıs Zamiri, *L Çokluk Eki.

¹ Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, el-mek: skyalcin23@gmail.com
ORCID ID: 0000 0002 3908 9204

Abstract

The "+gil" suffix, which comes to names in Turkish and derives the names of kinship, family and relationship from them, is one of the controversial suffixes due to its origin. Although there is a general consensus on the use and function of the suffix, there is no agreement on the origin of it.

Various researches have put forward ideas about the origin of the +gil suffix. Some of them have supposed that the suffix is a compound of two suffixes and the others have been on the opinion that the suffix originates from a single word or a particle. While these studies generally do not give determinations about the word or particle on which the suffix is based; only the relationship situation of the suffix and the word "kil", which means house in Chuvash Turkic, has been discussed in detail.

In this study, by defending the opinion that the +gil suffix originates from an independent structure in ancient times, which has been also voiced by many researchers, it also will be defended that the +gil suffix was originated from the same root with the +lAr suffix which has similar functions with the +gil and thought to derive from the a-lar / an-lar (personal pronoun + plural suffix) structure. It will be tried to prove that a structure originating from *+l plural suffix and a pronoun-based word in both Turkic and Altaic languages are in the structure of +gil suffix.

Key Words: Turkish, +gil, +lAr, "o" Demonstrative / Personal Pronoun, *L Plural Suffix.

Giriş

Çokluk kavramı hem Türkçe hem de diğer diller için eklerle, kelimelerle ve kelime grupları gibi farklı yapılarla kurulan özel bir kategoridir. Bir dil ailesi içerisindeki dillerin birbiriyle olan akrabalığında ve hatta farklı dil ailelerinin birbiriyle olan bağlantısında özel roller üstlenen bu yapı, Türkçe açısından da oldukça önem arz etmektedir.

Türkçe, tıpkı diğer Altay dilleri gibi, çokluk ekleri açısından oldukça zengin bir dildir. En eski yazılı belgelerden itibaren tanıklanan bu ekler, kökenleri ve işlevleri bakımından birçok Türkologun dikkatini çekmiş ve araştırma konusu olmuştur.

Bu çalışmada Türkçenin her döneminde yaygın bir kullanım alanına sahip olan +lAr çokluk eki ile akrabalık, aile ve yakınlık isimleri türetmesi bakımından bu ekle benzerlik gösteren +gil ekinin ekleşme sürecindeki ortaklıkları ve +gil ekinin farklı bir etimolojisi üzerinde durulacaktır.

Makalenin asıl konusunu teşkil eden +gil ekinin kökeni ve ekin ekleşme süreci ile ilgili durumun izahından önce Türkçedeki isim çekim eklerinin düzeni ve +gil eki ile kullanım ve kuruluş tekniği açısından bağlantılı gördüğümüz +lAr çokluk ekinin kökeni, ekleşme süreci ve tıpkı +gil eki gibi iyelik ekinden sonraki getiriliş durumunun yorumlanması gerekmektedir.

1. +lAr Çokluk Ekinin Görünümü ve Etimolojisi

Bilindiği üzere Türkçede isim çekim ekleri belli bir sıraya göre gelir. Bu sıra 1. Çokluk eki, 2. İyelik eki, 3. Hâl eki, 4. Soru eki şeklindedir. Alkaya (2010: 31), “kalem+ler+im+den mi” örneğinde görülen ek sırasının değişmediğini ve “*kalemimlerden mi”, “*kalemindenim mi” veya “*kalemlerdenim mi” gibi birleşmelerin Türkçenin ek sistemine uymayacağını belirtir. Bu diziliş Çuvaş Türkçesinin dışında bütün Türk lehçelerinde geçerlidir; ancak sadece Çuvaş Türkçesinde bu dizilişin tam tersine çokluk ekinin iyelik ekinden sonra da geldiği görülmektedir: aça-m-sem “çocuklarım”; tus- im-sem “dostlarım” (Ersoy, 2017: 101).

Bu ters dizilişe istisnai bir şekilde hem Türkiye Türkçesi ve ağızlarında (abla-m-lar, hala-m-lar, dayı-m-lar, teyze-m-ler, yenge-m-ler, amca-m-lar) hem de diğer bazı Türk lehçe ve ağızlarındaki akrabalık adlarında (Trkm. daayı-m-lar-dan “dayımlardan”, dayza-m-lar-dan “teyzemlerden”; Kırg. apa-m-dar “anneler”, ata-m-dar “babamlar”; Bşk. apa-(yı)m-dar “ablalarım”; MTT. baba-m-lar “babamlar”, ana-ñ-nar “anneler”; STT. eke-m-ner “ağabeylerim”, yânke-m-ner “yengemler”; Özb. âpa-m-lar “anneler”, âta-m-lar “babamlar”; Y. Uyg. dada-m-lar “dedemler”, ana-m-lar “anneler” vb.) I. ve II. teklik iyelik ekinin üzerine çokluk ekinin getirildiği durumlarda rastlanmaktadır (Alkaya, 2010: 31-33).

Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Eski Oğuz Türkçesi dönemlerinde çokluk ekinin iyelik ekinden önceki kullanım şekillerine rastlanmamaktadır; ancak çokluk ekinin iyelik ekinden sonraki kullanımları Çağatay Türkçesinde görülür. Eckmann (2005: 61), Çağatay Türkçesinde çokluk ekinin iyelik ekinden önce geldiğini, fakat yalnız akrabalık bildiren isimlerde, saygı ifadesi için kullanıldığını belirtir ve şu örnekleri verir: ağa-m-lar “ağabeylerim”, deme ağa-ñ-larğa “onu (sen) ağabeylerine deme”.

+lAr eki ile ilgili olarak tarihî dönemlerde ve çağdaş lehçelerdeki kullanımlara bakıldığında ekin çokluk işlevinin yanı sıra yine çokluk kavramı etrafında şekillenmiş olan aile, sülale, akrabalık vb. gibi topluluk adlarının ifade edilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca +lAr eki bu işlevlerinin dışında özel veya özel olmayan yer adları da yapmaktadır “göller, kıraçlar, aynalar “üç çizgi oyununda bir yer”, Tekevlar, Bozolar, Feyzolar, Emikler vb.” (DS. I: 427; Şenel, 2013: 145-318).

Korkmaz (2003: 52) çokluk ekine bu işlevlerinden dolayı addan ad türeten ekler içerisinde yer vermiş, eki yapım ekleri arasında saymıştır ve +lAr ekinin “kişi adlarına, soyadlarına ve unvanlara getirilerek +gil ekiyle kurulanlara koşut aile adları yaptığını belirtmiştir: Ayşeler, Ünallar, Akmanlar vs.”.

Ergin (1997: 178) +lAr ekinin, edebî dildeki +gil eki yerine son zamanlarda aile ve ev ifadesi için sıkça kullanılmaya başlandığını belirterek “Perihan-lar, Bekir-ler, yüzbaşı-lar, dayı-m-lar” +lAr ekine isimden isim yapma ekleri başlığı altında ele aldığı +gil eki içerisinde değinmiştir.

Gülsevin (2004: 1267-1280) de Türkçede sıra dışı eklerin kullanımlarını incelediği yazısında “anne+m+ler” yapısında Türkçenin ek sistemine uymayan bir sıra dışılık olduğunu belirtmiş, Türkçedeki eklerin tasnifi için sunduğu tasnif önerisinde +lAr ekini dördüncü madde olan “Kategori Ekleri” içinde göstermiştir. +lAr ekinin yanı sıra +gil, +CIk, +CAğIZ, +CAcIk, +Incl, +(ş)Ar, +ImsI, +Imtrak, +sI, +cA ve -mA- eklerini de “Kategori Ekleri” içinde sayarak bu eklerin yeni bir kelime türetmediklerini, tür değişikliği yapmadıklarını, ögeler arasında ilişki kurmak gibi bir işlevlerinin olmadığını kaydederek, bu eklerin eklendikleri kelimelere kelimelerin kendileri ile sınırlı kalmak kaydıyla değişik özellikler kattıklarını belirtmiştir.

Alkaya (2008: 243; 2010: 33-34), akrabalık adlarına getirilen +lAr çokluk ekinin iyelik ekinden sonraki kullanımı ile ilgili olarak Sibirya Tatar, Kırım ve Başkurt Türkçesi ağızlarında görülen önemli bir duruma işaret ederek Sibirya Tatar ağızlarının bir bölümünü oluşturan Tobol-İrtiş bölgesi ağızlarından Tobol, Tara, Tevriş ve Saz yöresi ağızlarında kimi zaman iyelik ekiyle çokluk ekinin arasına bir -a-/-e- ünlüsünün girdiğini belirtmiş ve akrabalık bildiren unsurlara gelen bu -a-lar/-e-ler yapısının şekli birliktelik, topluluk, ev halkı anlamı verdiğini vurgulamıştır: tsetseke-m-alar “ağabeylerim”, tsetsebe-m-alar “ablamlar”, enneke-m-alar “ninemler”, tetemalar bulğannar “dedemler varmış”. Kırım Tatar ağızlarında (qardaş-ıñ-alar “kardeşlerin”, emce-m-alar “amcamlar”) ve Başkurt Türkçesi ağızlarında (yânge-ñ-alar “yengenler”, Azat-alar “Azatlar, Azatgiller”, atayı-m-alar-ğa “babamlara”) da benzer kullanımlar için örnekler vermiştir.

Sibirya Tatar Türkçesinde -alar yapısının yalnızca I. ve II. teklik iyelik eklerinden sonra değil, bütün şahıs iyeliklerinden sonra gelebildiğini (onna-m-alar “ninemler”, onna-ñ-alar

“ninenler”, onna-s-alar “nineleri”, onna-bıs-alar “ninelerimiz”, onna-ğıs-alar “nineleriniz”, onna-lar-alar “onların nineleri”) belirten Alkaya (2010: 34-35), -alar/-eler yapısının Saz yöresi ağzında hece yutulması sonucunda **-ar/-er** şeklinde görüldüğünü de belirtmektedir: alatamalar//olotamar “dedemler, (dedem ve ninem)”, ekemalar//ekemar “ağabeyimler (ağabeyim ve ailesi), eβemeler//eβemer “ablamlar (ablam ve ailesi)”².

Sevortyan, Tenişev, Barsukova, Yüksel gibi Türkologlar ise -alar/-eler yapısını çokluk eki bu yapı içerisindeki /-a/ unsurunu da çokluk eki veya çokluğu genişleten bir ses olarak yorumlamışlardır. Tumaşeva ise Tobol, Tara ve Tevriş ağzlarında özel adlara ve akrabalık adlarına gelen iyelik eklerinin sonundaki -alar/-eler unsurunun çokluk eki değil, “alar” üçüncü çokluk şahıs zamiri olduğunu savunmuştur (Alkaya, 2010: 34).

Türkçede edatların ve yardımcı fiillerin ekleşmesi gibi yaygın durumlar zamirler için de geçerlidir. Şahıs zamirlerinin ekleşme süreci Eski Türkçe döneminden itibaren izlenmektedir. Buran (2008: 155), Türkçede kelimelerin ekleşmesi meselesini ele aldığı yazısında, çeşitli aşamalardan geçen şahıs zamirlerinin bütünüyle şahıs ekleri haline geldiğini belirtmiş ve süreci şu şekilde özetlemiştir: Eski Türkçede ölteçi sen, ömez sen, keley men, barur ol şeklinde henüz ekleşmemiş kullanımlar yanında Tenride bolmış, olurtum şeklinde ekleşen yapılar da vardır. Özellikle şahıs zamiri alan kelteçi sen biçiminin yanında kelteçimiz ekleşmiş biçiminin de görülmesi ekleşmenin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu sürecin ara safhası ise Eski Oğuz Türkçesindeki -vAm/-vAn/-vAnIn “ben”; -vUz/-Uz “biz” biçimlerinde görülmektedir.

-lAr eki Köktürk yazıtlarında fiillerin üçüncü çokluk şekillerinde görülmez. Bu kullanım daha sonra gelişmiştir. Konuyla ilgili olarak Grönbech (2000: 50), “Çuvaşça istisna edilirse, daha sonra bütün ağzılarda çok sık kullanılan -lar çokluk ekinin ne kadar az geçtiği, Orhon Abideleri’ni okuyan herkesin dikkatini çekmiş olmalıdır. (...) Fiillerde -lAr eki bir defa bile geçmez” demektedir. Karahan (2011: 219) da çokluk eki -lAr’ın Köktürkçede çekimli fiillerde kullanılmadığını ve ekin isimlerle kullanımının da sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Gabain’in +lAr eki için “dikkatli yazmalarda bu ek isme bitişik yazılmaz” diyerek bu ekin bir kelimedenden ekleştiğine dair ipucu verdiğini söyleyen Buran (2008: 156) Türkçedeki eklerin önce bir yardımcı kelime olma süreci yaşadıklarını ve ardından ekleştiklerini belirterek +lAr çokluk ekinin de bir kelimedenden ekleşmiş olabileceğini savunmuştur.

Georg (1990: 145) +lAr ekinin etimolojisi ile ilgili olarak kaleme aldığı yazısında +lAr ekinin o+lar / ol+lar “onlar” çokluk zamirinin yanlış bir şekilde bölünmesi nedeniyle ortaya çıkan ikincil bir şekil olduğunu savunmuştur. Yine Janhunen (2018: 145) *-lAr çokluk ekinin doğrudan *+olar çokluk zamirine dayandığını ve ilk olarak bir klitik (*=lar), sonrasında ise muhtemelen sadece canlılar için kullanılan bir ek şekline dönüşüp ardından tüm isimlerle birlikte kullanılacak şekilde bir genellemeye uğramış olduğunu belirtmiştir.

Alkaya (2010: 36) da +lAr ekinin Sibirya Tatar, Kırım ve Başkurt Türkçesi ağzlarındaki -alar/-eler şeklindeki kullanımlarından hareketle ekin Türkçenin ek sırasına aykırı olarak iyelik ekinin üzerine gelmesi (tsetseke-m-alar “ağabeylerim”); genellikle ünlü uyumuna

² +lAr ekinde görülen bu düşme olayına Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağzlarında da rastlanmaktadır. Karaçay Balkar Türkçesinde çokluk ekinin sonundaki -r ünsüzü düşürülür: adamlar “adamlar”, kitaplar “kitaplar”, çaşlar “gençler”, eçkile “keçiler”, kuşlar “kuşlar” (Tavkul, 2007: 903; İlhan, 2009: 77-79). Zeynalov (1993: 108) bu durumun Türkmen Türkçesi ağzlarında -la/-le/-lo/-lō biçimlerinde görüldüğünü belirtir. Korkmaz (1994: 22) ağzılarda hem isim ve çekimli fiillerle kullanılabilen -lAr ekinin hem de bu ekin -n,-ñ ile biten yapılara eklendiğindeki -nAr yapısının r düşmesi sebebiyle -nā/-nē/-lā/-lē/-la/-le şekillerinde görüldüğünü belirtmektedir: yisinnē “yesinler”, yolcular “yolcular”. Ayrıca Gülensoy (1988: 85-86) da buna benzer bir durumun hem Türkçenin diğer lehçelerinde hem de Kütahya yöresi ağzlarında ve birçok Türkiye Türkçesi ağzında görüldüğünü ifade etmiştir: ğadinnā “kadınlar”, bardaklara “bardaklarla”, akrabālāmız “akrabalarımız”. Benzer durum Kırşehir ve yöresi ağzlarında da görülmektedir: onnā “onlar”, ğadinnā “kadınlar” (Günşen, 2000: 109).

uymaması (ebesalar “ablaları”, ennekemalar “ninemler”) ve vurgunun “-alar” unsurunun ilk ünlüsünün üzerinde olması (tsetsekemalar “ağabeylerim”, ennekemalar “ninemler”) gibi nedenlerden ötürü “onlar/alar” zamirinin ekleşmesiyle meydana geldiğini belirtmiştir³.

2. +gil Ekinin Görünümü ve Etimolojisi

+lAr çokluk eki ile benzerlik gösteren ve tıpkı +lAr eki gibi Türkçede isimlere gelerek bunlardan akrabalık, aile, sülale, yakınlık isimleri ile yer adları türeten +gil eki, Türkiye Türkçesi konuşma dili ve ağızları ile Halaç Türkçesinde⁴ görülmektedir. Ek kökeni itibariyle tartışmalı eklerden biridir. Ekin kullanım alanı ve işlevi konusunda genel olarak bir uzlaşma söz konusu olsa da ekin kökeni üzerinde bir görüş birliği sağlanamamıştır.

Banguoğlu (2007: 188-190), “Türkçenin Grameri” adlı eserinde +gil ekini ayrı bir maddede değerlendirmeyerek ekin Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşadığını ve tıpkı +lAr gibi aile, topluluk adları yapmakta kullanıldığını (Osmangil, halamgil vb) belirterek eki “41.-ler adları” başlığı altında ele almış ve ekin -ler ile uzatılmış olarak kullanıldığını da belirtmiştir: Tuzcugiller, ablamgiller. Ayrıca “-giller” kullanımının yaşayan dilde insan ailesi anlamında olduğundan hayvan ve bitki ailesi adlarında kullanılmasının yadırganmış olduğunu ifade etmiştir.

Hamza Zülfikar (1991: 90-91) eki “-gil, -giller” başlığı altında vermiş ve ekin isimden isim yaptığını belirterek ekin kökenine dair bir bilgi vermeden grup, aile, familya anlamı kattığını söylemiştir: aslangiller, iğdegiller, baklagiller vb.

Ekin yapısı ve kökeni ile ilgili olarak herhangi bir görüş öne sürmeyen Korkmaz (2003: 47), konuşma dilinde ve halk ağızlarında çokça kullanılan ekin şahıs, akrabalık ve unvan adlarından sonra gelerek şahıs ve akrabaların mensuplarını gösteren aile adları yaptığını belirtmiştir. Ayrıca ekin Hacıgil, Kemalgil gibi aile adları yanında teyzemgil, halamgil gibi akrabalık adlarında iyelik ekinden sonra geldiğini ve ekin asıl olarak varlığını Türkçeleştirme çabalarında botanik ve zooloji alanına giren bitki ve hayvan ailelerini gösteren terimlerde ortaya koyduğunu ifade etmiştir.

Eki “-ğıl, -gil, -ğul, -gül, -kıl, -kil, -kul, -kül” başlığı altında ele alan Ergin (1997: 178) kırkıl, içkil ve dörtgül “dört köşeli” örneklerini vererek ekin ilgi ifade ettiğini ve işlek bir ek olmadığını belirtmiştir. Fakat ekin “-gil” şeklinin özellikle ağızlarda çok işlek olduğunu, tek şekilli olarak ünlü ve ünsüz uyumuna uydurulmadan her türlü şahıs, akrabalık, unvan isminden aile ve ev ismi yapmak için kullanıldığını söyleyerek Aligil, Hasangil, Yaşargil, kaymakamgil, örneklerini vermiştir. Ayrıca ekin akrabalık adlarında genellikle iyelik ekinden sonra geldiğini belirterek dayımgil, halasıgil, anangil örneklerini vermektedir.

Buran (1997: 35) ekin aile, ev ismi yapmanın yanında grup ve çokluk kavramları belirttiğini ve Elazığ ve yöresi ağızlarında uyum dışında (başgıldı “başgıldı”) kullanıldığını ifade etmiştir.

Delice (2000: 140) +gil ekini +cIk, +cAğİz, +lAr, +ç gibi eklerle beraber eklendikleri sözcüklerin türünü değiştirmeden, yeni sözcükler türetmeden sadece anlamsal genişleme yaratan “ismi genişleten ekler” arasında saymıştır.

³ +lAr ekinin kökeni ile ilgili farklı görüşler için bk. Nadir İlhan, *Türk Dilinde Çokluk*, Manas Yayıncılık, 2004; Nicholas Poppe, (2008), “Altay Dillerinde Çokluk Ekleri”, (Çev. Caner Kerimoğlu), *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2, s. 93-110; Aysu Ata, (2009), “Türk Dillerinde +lA Çokluk Eki”, *International Journal of Central Asian Studies*, S. 13, s. 89-99; Feyzi Ersoy, (2012), *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 250-259; Esra Gül Keskin, (2017), *Türkçede Birleşik Ekler*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, s. 243-246.

⁴ Doerfer (1988: 68), *Grammatik des Chaladsch* adlı eserinde +gil ekinin +gil ve +yil formlarıyla kullanıldığını işaret etmektedir: Hasanakgilca, A'mumgilce, gızımyılka.

Özçelik (1997:83) Urfa Merkez Ağzı adlı eserinde eki “Çokluk “Eki” başlığı altında ele almış ve ekin aile ve topluluk adları yaptığını belirterek yahyagıldeyh, kınacıgilin, damadgil örneklerini vermiştir. Ayrıca ekin üzerine +lAr getirilerek kullanıldığını da ifade etmiştir.

Nalbant (2008: 108), DLT.’de +GIL ekiyle hem renk isimleri hem de geometrik şekiller için bazı isimlerin türetildiğini belirtmiştir: başgil “başı beyaz, dört ayaklı hayvan”, kızgil “donu boz ile kır arasında olan at”, yepgil “erguvan rengi”; törtgil “dört köşeli ev; herhangi murabba nesneye de böyle denir”, üçgil “müselles, üç köşeli olan nesne”.

Ekle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri de ekin tıpkı +lAr eki gibi yer adları yapıyor olmasıdır. Bu yer adlarının aile, sülale ve boy adlarından zamanla yer adına evrildiği düşünülmelidir. Boçugil, Sakagil, Asnigil, Gosnigil, Elazagil vb. (Polat, 2000: 33-64).

Ekin kökeni ile ilgili olarak Jean Deny (2012: 319) akraba, aile ve yakınlık isimleri türeten +gil ekinin +ki aitlik ekinin birleşik bir çeşidi (+ki +l) olduğunu düşünmüştür. Ahmet Demirtaş (2006: 74) ise bu ekin kökeninin +ki aitlik eki ve +l isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle açıklanmasının zayıf bir ihtimal olduğunu ve ekin kökeninin bir sözcükte aranması gerektiğine değinmiş; fakat bu kelimenin hangi kelime olması gerektiği ile ilgili bir görüş bildirmemiştir.

Gürer Gülsevin (2004: 1267-1284) ekin ünlü uyumlarına uymaması, teklik üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra kullanıldığında ekten önce zamir n’si getirilmemesi (dayısıgil) ve vurguyu üzerine almaması (dayısıgil) dolayısıyla çok eski dönemlerde ekleşmiş müstakil bir kelime (edat) olması gerektiğini savunmuş; ancak bu kelimenin ne olduğu ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ayrıca tıpkı +lAr ekinde olduğu gibi bu ekin de Türkçenin ek sistemine uymayan bir sıra dışılıkla (anne+m+gil) kullanıldığını ve ekin üzerine getirildiği ismin türünü değiştirmedeğini ve yeni türetmeler yapmadığını belirterek eki sadece anlamsal genişlemeler yaratan “Kategori Ekleri” içinde vermiştir.

Feyzi Ersoy (2007: 21) da +gil ekinin tek şekilli olması, vurguyu üzerine almaması, iyelik sonrasında kullanıldığı durumlarda ekten önce zamir n’sinin getirilmemesi, Çuvaş Türkçesinin bazı araştırmacılarca Eski Batı Türkçesinin devamı olarak görülmesi gibi nedenlerden ötürü ekin Çuvaşçada “ev, aile” anlamına gelen “kil”⁵ sözcüğüne dayandığını ifade etmiştir.

Ekin genellikle tek şekilli ve uyum dışında kullanıldığı biçimi (+gil) hâkim olmakla birlikte bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında fonetik değişimlere uğrayarak uyuma girdiği şekillerinin olduğu da görülmektedir.⁶

3. +gil Ekinin Etimolojisine Dair Yeni Bir Değerlendirme

Bu çalışmada kökeni ve yapısı ile ilgili birçok araştırmacının görüş bildirdiği +gil ekiyle ilgili farklı bir etimolojik değerlendirme sunulacaktır. Çalışmada +gil ekinin birçok araştırmacı tarafından da dile getirilmiş olan eski dönemlerde müstakil bir yapıdan eklediği görüşü savunulmakla birlikte; ekin işlev olarak benzerlik gösterdiği ve a-lar/an-lar (şahıs zamiri

⁵ Çuvaşça ev anlamındaki “kil” sözcüğünün Türkçedeki +gil eki ile ilişkilendirilmesi ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu sözcüğün +gil ekiyle ilişkili olduğunu düşünen araştırmacılar olduğu gibi “kil” sözcüğünün +gil eki ile birleştirilmesinin yanlış olduğunu ve bu iki unsurun birbiriyle tamamen ilgisiz olduğunu dile getiren birçok araştırmacı da bulunmaktadır. Eren bu noktada Samoyloviç, Munkácshi, Yegorov, Räsänen, Ramstedt, Kononov gibi Türkologlara atıfta bulunarak “kil” sözcüğünün Türkçe +gil ile birleştirilmesinin yanlış olacağını belirtmiştir (Eren, 1999: 141; Ersoy, 2007: 23-24).

⁶ Günşen (2004: 150-158) Edirne ve yöresi ağızlarında +gil ekinin fonetik değişimlere uğramış biçimlerinin (-il; -iyn ~ -iyn; -iyl, -iylı ~ -iylın) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ersöz (2008: 370-371) tarafından tespit edilen ve +gil / +lAr eki ile aynı fonksiyonlara sahip olan +ēNi/+îNi ekindeki farklı fonetik değişimler de “Edirne ve yöresi ağızlarında (+in, +iyn, +yıl, +iylın); Adana Yüreğir ve yöresi ağızlarında (+in, +ini, +iyn); Kırklareli ağızlarında (+iyn, +iyn)” +gil eki ile ilişkilendirilmiştir. +gil eki ile ilgili bu fonetik değişimlere Elâzığ ağızında da rastlanmaktadır: Hümteyil, Nalbandeyil, Vahadikeyil, Gelgeleyil, Muhtareyil, Çavuşeyil, Abdosdikeyil vb. (Özdal, 2007: 80-101).

+çokluk eki yapısından eklediği düşünülen +lAr eki ile aynı kökten eklediği ve kökeninde hem Türkçede (Yak. kini “o”; Yak. kini-ler “onlar”, Yak. kien-e “ona ait, onun”; Çuv., Sal. ku; V. Bulg. kü, S. Uyg. go(l) “bu”; Çuv. hıy “kendi”, Krç. Bal. kesi “kendi”, TT., Kır. Tat. kendi⁷ “kendi”) hem de Altay dillerinde yer alan *ki/ke/ku/kü/ko (ADES. 709; Sevortyan, 1978: 38-39; Choi, 2010: 281; Tenişev, 1976: 78; Yalçın, 2016: 771; Kirişçioğlu, 2018: 165; Tekin, 1988: 38; Durmuş, 2009: 237-241) gibi “bu, şu, o” anlamlarına gelen zamir temelli bir yapının olduğu ve +gil ekinin *ki (işaret/şahıs zamiri) + *l (çokluk eki) kaynaklı bir yapıyla ilişkilendirilmesi gerekliliği ispat edilmeye çalışılacaktır.

Türkçenin eklemeli bir dil olmasından ötürü birçok kelimenin birleşme ve kaynaşma gibi olaylar sonucunda ekleşme temayülüne girdiği ve ekleşme sürecini tamamlayarak ek sistemimiz içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Bu ekleşme sürecine örnek teşkil eden yapılardan birinin de +gil eki olduğu daha önceki açıklamalardan da açıkça görülmektedir.

Ekin oluşumunun tarafımızca zamir (ki “o”) + çokluk (*l “+lar”) yapısına dayandırılmasının en temel sebeplerinden birini zamirlerle kurulan çokluk yapılarının niteliği oluşturmaktadır.

+gil ekinin oluşumunda yer aldığını düşündüğümüz zamir kısmı hem işaret hem de kişi zamirine işaret etmektedir. Öyle ki Ergin (1997: 266), “Teklik 3. şahıs zamiri aslında işaret zamiridir. İşaret zamirleri yerini göstermek suretiyle nesnelere karşılayan kelimelerdir. Uzak için kullanılan işaret zamiri başlangıçtan beri 3. şahıs zamiri olarak da kullanılmış, böylece bu iki zamir birleşmiştir” demektedir. Gabain de “bu ve ol” işaret zamirlerinin şahıs zamirlerinin 3. şahsını temsil ettiğini belirtmektedir (Gabain, 2003: 67; İlhan, 2009: 158). Ayrıca Ramstedt, Moğolca çoğul ekleri –s ve –t ile Türk-Yakut 3. şahıs iyelik eki –s-, –t- unsurları arasında oldukça şaşırtıcı bir bağın bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda Menges Yak. –t-’nin işaret zamiri kökenli olabileceğini söyleyerek (Choi, 2010: 181), 3. şahıs zamirinin ve iyelik ekinin işaret zamiri kaynaklı olduğunu dile getirmektedir.

Ergin zamirlerdeki çokluk şekliyle isimlerdeki çokluk şekilleri arasında farklılık olduğunu bunların benzer yapılarda çokluk şekilleriyle kullanılmadıklarını belirtmiştir. Zamirlerin teklik ve çokluk şekilleri arasındaki münasebetin isimlerdeki gibi olmadığına dikkat çeken Ergin, şahıs zamirlerini anlattığı bölümde “isimlerde teklik ile çokluk arasında tam bir münasebet vardır ve bir ismin çokluğu onun teklik şeklinin karşıladığı nesnenin birden fazla olduğunu gösterir. (...) Şahıs zamirlerinde ise çokluk tekliğin gerçek çokluğu değildir. Bu çoklukta birçok tekliğin bir arada bulunduğu düşünülemez. Çokluk şahıslar teklik şahısların çoklukları demek değildir.” demek suretiyle farklılığı ortaya koymuştur (Ergin, 1997: 267; İlhan, 2009: 145).

Türkçedeki şahıs ve işaret zamirlerinin tekil olanları hariç diğer zamirlerin bir kısmı çoğul eki alarak çokluk ifadesiyle kullanılmaktadır. Bir kısmı ise zaten mânâ itibariyle çokluk ifade etmektedir. Anlam açısından çokluk olanların çokluk eki ilavesiyle çoğullaştırılması çokluğun fazlalığını göstermek, pekiştirmek amacıyla yapılmaktadır. Herkesler, birçokları, bizler, sizlerden vb. gibi kullanımlarda ‘herkes, birçok, biz, siz’ gibi kelimeler anlam açısından zaten çokluk ifade etmektedirler. +lAr çokluk eki ise bu kavramları çokluk açısından yeniden çokluk haline getirmekten öte, bu kavramların ifade ettiği çokluğu pekiştirmektedir (Üstüner, 2003: 96; İlhan, 2009: 146).

Şahıs zamirlerinin etimolojik yapısı konusunda Kotwicz’in görüşlerini sıralayan Kocasavaş (2004: 53), Türkçedeki çokluk 1. şahıs biz, çokluk 2. şahıs siz zamirlerinin aslında çokluk olmayıp ikilik (dual) bildiren şekiller olduğunu belirtir.

⁷ “Kendi” sözcüğünün etimolojisi için bk. Süleyman Kaan YALÇIN, (2016), “Geri Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 56, s. 767-774.

Kerime Üstünova (2008: 386-387) zamirlerle kullanılan çokluk ekinin işlevinin benzerlik veya grup adı yapmak olduğunu "...kişi zamirlerinin bu doğrultuda çokluk eki almamaları gerekir. ...Ama biz-ler, siz-ler ve o(n)-lar olur. Tabii ki burada kişi zamirlerine gelen (-lAr) eki temel işlevinden uzaktır; ya benzerlik ifade eder ya da grup adı yapar" ifadeleriyle belirtir. Zamirlerdeki çokluğun isimlerdeki çokluktan farklı olduğunu belirten Oya Adalı (1979: 38-39) ise zamirlerin çokluğu için "Adıllardaki ise sözü edilen tek kişiyi de içinde bulunduran bir çokluktur. Bu nedenle çoğulluk gösteren biz ve siz, çoğul ardılıyla kullanılabilir: biz-ler, siz-ler." demektedir ve çokluk ekiyle kullanılan zamirlerin zamirin bildirdiği kişilerin çokluğunu ifade ettiğini vurgulamaktadır (İlhan, 2009: 152-153).

Yukarıda bahsedildiği üzere zamirlerin çokluk yapılarının oluşturulmasında işaret/shahıs zamiri + çokluk eki yapısı dikkat çekmektedir (bi-z, si-z, on-lar, bi-z-ler). Bu bağlamda +gil ekinin oluştuğunu düşündüğümüz zamir (ki "o") + çokluk (*1 "+lar") yapısında yer alan ve ekin etimolojisinin ikinci kısmını oluşturan (*1 "+lar") ekinin de diğer zamirlerin çokluk yapılarında kullanılan çokluk ekleriyle paralellik gösterdiği rahatlıkla düşünülebilir. Ancak ilk etapta *1 "+lar" çokluk ekinin Türkçedeki tanıklığı bir sorunmuş gibi görülebilir. Çünkü Türkçede Çuvaş Türkçesi dışında çokluk kavramının yaygın biçimi olarak +lAr yapısı ön plana çıkmaktadır. Fakat ses ve yapı bakımından +lAr çokluk ekine benzeyen, bugüne kadar sadece Dîvânü Lugât'it Türk'te tespit edilen ve birçok Türkolog tarafından farklı şekilde yorumlanmış olan bir +lA çokluk eki de bulunmaktadır. Ayrıca Aysu Ata (2009: 92-97) "Türk Dillerinde +lA Çokluk Eki" adlı makalesinde sadece Dîvânü Lugât'it Türk'te tespit edilmiş olan +lA çokluk ekinin aynı zamanda Rylands nüshası Kur'an Tercümesi'nde de görüldüğünü ve bu yapının +lAr ekinden bir "r" ünsüz düşmesiyle veya bir istinsah hatasıyla değil de aslî bir +lA çokluk ekine işaret ettiğini belirtmiştir.

Türkçedeki tanıklığı bir sorunmuş gibi görülebilecek olan *1 "+lar" çokluk ekinin Altay dillerinde izlenebilen ortak çokluk eklerinden (*1, *n, *s, *t, *r) biri olduğu unutulmamalıdır. Poppe (2008: 105) de bu ortak eklerin Altay dillerinden miras kalan ekler olduğunu vurgulamaktadır.

Poppe (2008: 100-101) "Altay Dillerinde Çokluk Ekleri" adlı makalesinde *1 "+lar" çokluk ekine değinmekte ve bu ekin *1'li biçimlerinin Tunguzcada sistemli olarak korunduğunu (mō > mō-l "ağaçlar"; mū > mū-l "sular", bira > bira-l "nehirler"); yazılı Moğolcada bulunmadığını ancak Moğolcanın en eski metinlerinde bu yapıya rastlanıldığını belirtmiştir. Türkçede ise *1 çokluk ekinin bu şekliyle yer almadığını; fakat +lAr çokluk ekinin bir parçası olarak *lA ekinde geçtiğini belirtmiştir. Ancak Poppe (2008: 101) *Türkçede *1 çokluk ekinin bu şekliyle yer alması da bir çokluk eki olarak hissedilmediği bazı kelimelerde korunmuş olarak bulunabileceğine de işaret etmiştir*. Buradan hareketle *1 çokluk ekinin +gi-l ekinde arkaik bir unsur olarak bulunabileceği düşünülebilir. Bu noktada Altay dillerinde ünlülü ve ünlüsüz çokluk eki olarak bulunan (*1 (la/lar), *n (an, na, nasal, nar), *s (sa, sal, us), *t (ta, d) vb. *r) eklerin Türkçedeki izlerine bakılacak olursa Türkçede bulunmadığı söylenen *1 kullanımının arkaik olarak var olabileceği şu sebeplerden ötürü öne sürülebilir:

1. Altay dillerinde çokluk eki olarak ünlülü ve ünlüsüz şekilde yer alan (*1, *n, *s, *t, *r/z) eklere bakıldığında bu eklerden *1 dışındakilerin Türkçede sadece ünlüsüz (oğlan⁸, eren, işbaras, töles, tigit, türküt, epâr "biz", esâr "siz", biz, siz, ikiz); *1 kullanımının ise sadece ünlülü *la/lar (insanlar, yilkıla "yilkılar") olarak tanıklanıyor olması düşündürücüdür.

2. Türkçedeki ünlüsüz olarak kullanılan çokluk eklerinin daha çok Eski Türkçeden kalma çok az sözcükte yaşadığı (eren, işbaras, töles, tigit, türküt, ikiz vb.) ve bugün bu çokluk eklerinin kullanımdan düştüğü görülmektedir. Bu sebeple *1'nin ünlüsüz biçiminin de +gi-l ekindeki gibi ender yapılarda yaşadığı ve uzun zaman önce kullanımdan düştüğü düşünülebilir.

⁸ Poppe (2008: 103) "-an/-en'deki a/e ünlüsü sorun değildir; son ünsüz n çokluk ekidir ve Moğolca -n'ye denk gelir" diyerek n'li bu kullanımı ünlüsüz olarak belirtmiştir.

3. Türkçe dışındaki Altay dillerinde çokluk eklerinin ünlülü (la, sa, ta, na, nar, nud vb.), ve ünlüsüz (*l, *n, *s, *t, *r) olarak her iki şekilde kullanımının mevcut olması Türkçe için de *l çokluk ekinin hem ünlülü hem ünlüsüz kullanıma ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonuç

+gil ekinin tıpkı +lAr ekinde olduğu gibi bağımsız bir sözcükten eklediği ve zamir kökenli bir sözcük (ki “o”) ile *l çokluk ekinin birleşiminden oluştuğuna dair kanıtlar şu şekilde sıralanabilir:

1. +gil ekinin tıpkı +lAr ekinde olduğu gibi iyelik ekinde sonraki kullanımlarının Türkçenin isim çekim ekleri sıralamasına uymadığı görülmektedir.

2. Türkiye Türkçesi ağızlarında tespit edilen istisnalar dışında +gil ekinin tek şekilli olarak uyum dışında kullanılışının +alar yapısıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir.

3. İyelik 3. tekil şahıs üzerine getirilen +gil ekinin tıpkı +lAr ekinde olduğu gibi vurguyu üstlenmeyerek bir önceki eke yani iyelik ekine aktardığı görülür.

4. +gil ekinin tıpkı +lAr ekinde olduğu gibi iyelik eki üzerine getirilirken zamir n’sini almadığı (annemler, annesigil) bilinmektedir.

5. +gil ekinin Çuvaşça ev anlamına gelen “kil” sözcüğünden gelişmiş olmasının fonetik, semantik ve morfolojik açıdan izahı bir noktaya kadar uygun görülse de ekin Türkçenin ekleşme mantığı dikkate alındığında aynı koşut fonksiyonlara sahip +lAr (<alar) ekinin yapısındaki zamir+çokluk eki ile ilişkilendirilmesi daha uygun düşmektedir.

6. Zamirlerin üzerine getirilen çokluk eklerinin çokluktan ziyade ev, aile, grup adı yapıyor oluşunun zamir+çokluk (a+lAr) yapısından ekleşen +lAr ekinde de zamir+çokluk birleşimiyle ekleşen ki+l > +gil ekinde de görülüyor olmasından ötürü, +gil ekinin uzak bir lehçe olan Çuvaşçadaki “kil” sözcüğü ile ilişkilendirilmesinden ekin işlev ve köken açısından benzerlik gösterdiği +lAr ekiyle bağdaştırılması daha mantıklı olacaktır.

7. +gil ekinin istisnai olarak sadece Oğuz coğrafyasında yaşıyor olması ekin Çuvaş Türkçesindeki bir kelime ile bağdaştırılmasını gerekli kılmaz. Çünkü Çuvaş Türkçesi ile Oğuz Türkçesi arasında karakteristik ortaklık gösteren mAll gereklilik kipi, +A yönelme hâli eki ve –An sıfat fiil eki gibi eklere bakıldığında her iki grupta da ekleşmiş ortak yapıları ve benzerlikleri görürüz. Bu da +gil ekinin Oğuz Türkçesinde ekleşip neden Çuvaş Türkçesinde aynı işleve sahip bir ek olarak kullanılmadığını ve ev anlamına gelen bir sözcükte (kil “ev”) korunuyor olduğu ikilemini doğurmaktadır.

8. Zamirlerin çokluk ekleriyle oluşturduğu yapı tam olarak nesnelere çokluğunun oluşturulduğu yapılar gibi değildir. Bu yüzden üzerlerine tekrar çokluk eki alabilirler (bi-z-ler, si-z-ler). Bu durum zamir+çokluk (ki+l) yapısından ekleşen +gil ekinde de görülmektedir. Zamir üzerine çokluk eki almış olan +gil ekinin tekrar +ler çokluk ekini üzerine alabilmesi (annemgiller, babamgiller, baklagiller) zamir+çokluk yapılarıyla ekin etimolojisi arasında önemli bir eşleşme oluşturmaktadır.

9. Samoyloviç, Munkácshi, Yegorov, Räsänen, Ramstedt, Kononov, Eren gibi Türkologlar tarafından hazırlanmış olan etimolojik sözlüklerde ve yapılmış olan bazı çalışmalarda Çuvaşça “kil” sözcüğü ile +gil ekinin aynı kökten gelmediğinin daha önce de dile getirilmiş olduğunun görülmesi önemli bir husus olarak ön plana çıkmaktadır.

10. Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülen en yaygın ses olaylarından biri tonlulaşmadır. Bu yüzden Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkmen Türkçesi hariç) yer alan +gil ekinin arkaik ki+l şekilden k>g değişimi ile gelişmiş olması, fonetik açıdan da tezimizi destekler nitelikte bir durumdur.

11. Çuvaşça ev anlamındaki “kil” sözcüğüyle eşleştirilen +gil ekinde yer alan l'nin normalde Genel Türkçede ş olması gerekirken l şeklinde korunmuş olması Ersoy'un da belirtmiş olduğu gibi bir itiraz noktasıdır. Ersoy'un konuyla ilgili olarak Çuvaşçadaki tüm l'lerin Genel Türkçede ş'ye dönmediği şeklindeki görüşü yeterli olmakla birlikte +gil ekinin ki+l yapısıyla açıklanmasının l-ş denklığı açısından ilgili tartışmayı da ortadan kaldıracak bir yaklaşım olduğu görülür.

12. Çuvaşça ev anlamındaki “kil” sözcüğü ile eşleştirilen +gil ekinin eklendiği sözcük ile iyelik eksiz “bizim ev” veya ilgi hali olmadan kurmuş olduğu düşünülen tamlama yapısı “Aligil(i), babasıgil(i)” Ersoy tarafından Eski Türkçede görülen iyelik eksiz ve ilgi hali kullanılmadan; hatta herhangi bir ek kullanılmadan oluşturulan takısız isim tamlamaları ile örtüştürülmüştür. Bu yaklaşım kabul edilebilir olmakla birlikte bu kuruluşların çağdaş Türkçede daha az kullanılır hale gelmiş olması dikkate alındığında +gil ekinin eksiz bir tamlama kuruluşu ile açıklanmasındansa ekin paralellik gösterdiği koşut yapılarla (alar>lar, bi-z-ler) desteklendiği zamir+çokluk (ki+l) yapısıyla açıklanmasının daha doğru olacağı söylenilebilir.

13. Altay dillerinde çokluk eki olarak ünlülü ve ünlüsüz şekilde yer alan (*l, *n, *s, *t, *r/z) eklere bakıldığında bu eklerden Türkçede sadece *l'li kullanımın ünlülü (la/lar) olarak kullanılmış olması; diğer Altay dillerinde bu eklerin hem ünlülü hem de ünlüsüz olarak her iki şekilde kullanılmış olması gibi sebeplerden ötürü +gil ekinin etimolojisinde bulunduğunu iddia ettiğimiz *l çokluk ekinin uzun zaman önce kullanımdan düştüğü; ancak arkaik bir şekilde bazı sözcüklerde korunmuş olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak +lAr eki ile fonksiyon bakımından aynı işlevlere sahip olan +gil ekinin tıpkı +lAr ekinin kökenindeki gibi bir zamir (ki “o”) ve çokluk eki (*l) ile ilişkilendirilmesinin +gil eki ile ilgili verilen diğer etimolojilerden daha inandırıcı olduğu kanaatindeyiz.

Kaynaklar

- Adalı, O. (1979). *Türkiye türkçesinde biçimbirimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alkaya, E. (2008). *Sibiryaya tatar türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yayınları.
- Alkaya, E. (2010). *Türkiye türkçesinde ve türk lehçelerinde iyelik ekinde sonra kullanılan +lAr çokluk eki üzerine*. Müjgân Cunbur Armağanı. (Haz. Tuncer Gülensoy). 31-37. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Ata, A. (2009). Türk dillerinde +la çokluk eki. *International Journal of Central Asian Studies*. 13:89-99.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (1997). *Keban baskil ağın yöresi ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (2008). Türkçede kelimelerin ekleşmesi ve eklerin kökeni. Prof. Dr. Ahmet Buran Makaleler. (Haz. Ercan Alkaya, S. Kaan Yalçın, Murat Şengül). 53-159. Ankara: Turkish Studies Yayınları.
- Choi, H. W. (2010). Türkçe, korece, moğolca ve mançu-tunguzcanın karşılaştırmalı ses ve biçim bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Delice, H. İ. (2000). Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*. 9:135-150.
- Demirtaş, A. (2006). Türkiye türkçesinde mensubiyet bildiren “-gil” eki üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*. 9:70-77.

Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi*. (Çev. Ali Ulvi Elöve, Uyar. Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Doerfer, G. (1988). *Grammatik des chaldsch*. Wiesbaden.

Durmuş, O. (2009). *Çuvaşçanın şekil bilgisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne: Trakya Üniversitesi

Eckmann, J. (2005). *Çağatayca el kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

Ergin, M. (1997). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ersoy, F. (2007). +gil eki üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1:21- 29.

Ersoy, F. (2012). *Türk-moğol dil ilişkisi ve çuvaşça*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Ersoy, F. (2017). *Çuvaş türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ersöz, S. (2008). Bazı türkiye türkçesi ağızlarında topluluk/aile adı yapan bir ek: +Ēni / +Ēni. *Turkish Studies*. 3/3:356-377.

Gabain, A. V. (2003). *Eski türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Georg, S. (1990) some thoughts on the etymology of the turkic plural suffix -lar/-ler. In Altaica Osloensia. *Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. (Oslo, June 12–16, 1989). Oslo: Universitetsforlage. s. 141-152.

Grönbech, K. (2000). *Türkçenin yapısı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülensoy, T. (1988). Kütahya ve yöresi ağızları (inceleme, metinler, sözlük). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, G. (2004). Türkçede “sıra dışı ekler” ve eklerin tasnif-tanımlama sorunu üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1267-1284.

Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve yöresi ağızları (inceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Günşen, A. (2004). Edirne ve yöresi ağızlarında aile ve topluluk isimleri yapan ekler. *Türk Dili*. 626:150-162.

İlhan, N. (2009). *Türk dilinde çokluk*. Elazığ: Manas Yayıncılık.

Janhunen, J. (2018). Türk dilinde *-s çokluk eki. (Çev: Uluhan Özalan). *TÜRÜK*. 13:485-495.

Karahan, L. (2011). Birleşik kipli fiillerde çokluk eki -lAr'ın yeri. *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları. 219-226.

Keskin, E. G. (2017). *Türkçede birleşik ekler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

Kirişcioğlu, F. (2018). *Saha/yakut türkçesi*. Türk Dilinin Uzak Lehçeleri. (Ed. Ahmet Buran). Ankara: Akçağ Yayınları.


Kocasavaş, Y. (2004). *Türkçede şahıs zamirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (1994). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Nalbant, M. V. (2008). *Divānū Lüġāti't-Türk grameri-I, isim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Özçelik, S. (1997). *Urfa merkez ağzı (inceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özdal, Doğan. (2007). *Güzellikler taçlanır hatıralarla "Pertek-Cami-i Kebir Mahallesi"*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Polat, F. (2000). *Şavşat ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Poppe, N. (2008). Altay dillerinde çokluk ekleri. (Çev. Caner Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2:93-110.
- Sevortyan, E. V. (1978). *Etimolojiçeskiy slovar Tyurskix yazıkov, obşetyurkskiye i mejtyurskie osnovi na bukvu "B"*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- Starostin, S. A., Dybo, A. V. ve Mudrak, O. A. (2003). *An etymological dictionary of Altaic languages*. Leiden. (ADES).
- Şenel, M. (2013). *Elazığ ili yer adları üzerine bir inceleme*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- Tavkul, U. (2007). *Karaçay malkar türkçesi*. Türk Lehçeleri Grameri. (Ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (1988). *Volga bulgar kitabeleri ve volga bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1976). *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*. Moskva: İzdatel'stvo nauka.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (I. Cilt). (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Üstünova, K. (2008). *Türkiye türkçesi ad işletimi (biçim bilgisi)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Yalçın, S. K. (2016). Geri sözcüğünün etimolojisi üzerine bir değerlendirme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 56:767-774.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk lehçelerinin karşılaştırmalı dilbilgisi*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Zülfikar, H. (1991). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.876881>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Habibli, R. (2021). “Xüsusi Ad Hüquqi Kontekstdə”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 13-21.

XÜSUSİ AD HÜQUQİ KONTEKSTDƏ
A proper name in the legal context
REYHAN HABİBLİ¹

Öz


Onimik sistemdə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi zamanın tələbinə uyğun olaraq onomastikanın inkişafına xidmət edən aktual problemlərdən biridir. Onimiya sahəsində nizamlaşmanın başlıca vasitəsi bu adların rəsmi formalarının kodifikasiyasıdır. Onomastikada kodifikasiya (məcəllələşdirmə) xüsusi adlarla bağlı normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından təkmilləşdirilməsi yolu ilə sistemləşdirilməsi və dil normalarının nizama salınmasıdır.

Cəmiyyətdəki sosial, siyasi dəyişikliklər müxtəlif münaqişəli nitq situasiyalarının yaranmasına və bunun nəticəsi kimi, xüsusi linqvistik və fənlərərsə araşdırmalar tələb edən tətbiqi məsələlərin çoxalmasına səbəb olur. Belə münaqişələrin nizama salınması çox vaxt hüquqi müdaxilə tələb edir.

Məqalənin obyektı Azərbaycan dilindəki xüsusi adlardır. Tədqiqatın məqsədi onomastikada kodifikasiya fəaliyyətinin prinsiplərini müəyyənləşdirmək, xüsusi adın yerinə yetirdiyi funksiyaları təhlil etmək, Azərbaycan onomastikası sahəsində işlərin sistemləşdirilməsi və koordinasiya üzrə təkliflər irəli sürməkdir. Məqalənin metodoloji bazasını sistemli analiz, təsviri, kompleks və təsnifat metodları təşkil edir. Məqalədə dil vahidləri kimi xüsusi adların hüquqi sahədə işlənməsinin spesifikasiyası şərh edilir, ad formalarının məcəllələşdirilməsindən, bu prosesi şərtləndirən amillərdən, onomastik fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən bəhs olunur.

Açar Sözlər: Onim, Kodifikasiya, Onomastika, Hüquqi Linqvistika, Onomastik Sistem

¹ Doç. Dr. Azərbaycan. Bakü Devlet Üniversitesi, Azərbaycan Dilçiliği Bölümü. El-mek: rhabibli@bsu.edu.az

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3236-0644>

Abstract

The improvement of the legislation in the onymic system is one of the actual problems serving to the development of onomastics according to the demand of the time. The basic means of the regulation in the sphere of the onomastics is the codification of the official forms of these names. Codification (codifying) in onomastics is the systematization of the normative juridical acts connected with the proper names by improvement them from the point of view of form and content and regulation of the language norms.

The social and political changes in the society cause the formation of the different disputed speech situations and as a result of it increase the applied problems demanding the special linguistic and interdisciplinary explorations. To regulate these conflicts mostly demands juridical interference.

The object of the article is the proper names in the Azerbaijan language. The purpose of the investigation is to determine the principles of the codification activity, analyze the functions carrying out by the proper names, propose motions for the systematization and coordination of the problems in the sphere of Azerbaijan onomastics. The methodological base of the article consists of the systematic analysis, descriptive, complex and classification methods. The article deals with the study of the specification of the usage of the proper names in the juridical sphere as a language unit, codification of the name forms, the factors substantiating this process and the main directions of the onomastic activity.

Key Words: Onym, Codification, Onomastics, Juridical Linguistics, Onomastic System

Giriş

Tətbiqi məsələlərin həlli ilə əlaqədar dilçilikdə yeni istiqamətlər meydana çıxır, bu da ənənəvi linqvistik obyektləri yeni rakursda nəzərdən keçirməyə imkan verir. Dilin antroposentrikliyi onimlərin (xüsusi adların) xüsusi mövqeyini müəyyənləşdirir. Müasir dilçiliyin prinsipial istiqamətlərindən biri kimi antroposentrizm yeni elmi aspektlərin yaranmasını müəyyən edir ki, “onların fərqli cəhəti kommunikasiya və nitq situasiyası iştirakçılarının (dil istifadəçilərinin) tədqiqat obyektləri çevrəsinə dildaxili və dilxarici faktların birləşdiyi nöqtələrin daxil edilməsidir” (Муравьева, 2004).

Onimlər müxtəlif dilxarici sferalara, o cümlədən cəmiyyətin hüquqi cəhətdən nizamlanmasını təmin edən hüquqşünaslıq sahəsinə də daxil olur. Xüsusi adların dilçilik və hüququn kəsişməsində nəzərdən keçirilməsi yeni sahənin – hüquqi linqvistikanın meydana gəlməsi və inkişafı ilə mümkündür. Hüquqi linqvistika elə bir sahədir ki, onun tədqiqat obyekti dil və hüququn qarşılıqlı əlaqəsidir. N.D.Qolevin fikrincə, “hüquqi linqvistikanın yaranması, onun müstəqil sahə kimi irəli sürülməsi, hər şeydən əvvəl, dilin hüquqi sahədə işlənmə spesifikasiyası ilə şərtlənmişdir. Hüquqi linqvistikanın tədqiqat obyekti dil və hüququn kəsişmə nöqtəsi, predmeti isə dil-hüquq hadisələridir” (Голев). Hazırda hüquqi linqvistika fəal inkişaf prosesindədir. Bu sahə A.N.Baranov, K.İ.Brinev, N.D.Qolev, M.V.Qorbanovski, V.İ.Jelvis, Y.S.Kara-Murza, V.İ.Karasik, N.B.Lebedeva, V.S.Tretyakova, T.V.Çernışova və b. alimlər tərəfindən öyrənilir. Hüquqi sferaya daxil olan onimlərin linqvistik tədqiqat problemlərinin aktuallığı həm dildaxili, həm də dilxarici amillərlə müəyyənləşir.

Cəmiyyətdəki sosial, siyasi dəyişikliklər müxtəlif münafişəli nitq situasiyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi kimi, xüsusi linqvistik və fənlərarası araşdırmalar tələb edən tətbiqi məsələlər getdikcə çoxalır. Belə münafişələrin nizama salınması çox vaxt hüquqi müdaxilə tələb edir.

Məqalənin obyekti Azərbaycan dilindəki xüsusi adlardır. Araşdırmada qarşıya qoyulan məqsədlər bunlardır:

- 1)onomastikada kodifikasiya fəaliyyətinin prinsiplərini müəyyənləşdirmək,
- 2)onimin yerinə yetirdiyi funksiyaları təhlil etmək,
- 3)onomastika sahəsində işlərin sistemləşdirilməsi və koordinasiyası üzrə təkliflər irəli sürməkdir.

Məqalənin metodoloji bazasını sistemli analiz, təsviri, kompleks və klassifikasiya metodları təşkil edir.

Onimlərin Kodifikasiyası

Onomastik vahidlərin kodifikasiyası (məcəlləşdirilməsi) son dövrlərin aktual məsələlərindən biridir. Bu adların, xüsusən şəxs adlarının sositumda işlənməsi, seçimi, qeydiyyatı hər bir cəmiyyət üzvünün həyatında əhəmiyyət kəsb edir. Şəxs adları sistemində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi bu sistemin inkişafına xidmət edən, onu dövrün, zamanın tələblərinə uyğunlaşdıran mühüm məsələlərdən biridir. Şəxs adları sahəsində dilin əsas tənzimlənmə vasitəsi onların ədəbi dildə işlənən rəsmi formalarının hərtərəfli məcəlləşdirilməsi - kodifikasiyasıdır. “Məcəlləşdirmə normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından yenidən işlənməsi yolu ilə vahid normativ hüquqi aktlarda birləşdirilməsidir” (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011). Lüğətlərdə bu termin həm hüquqi, həm də linqvistik baxımdan izah edilir, məsələn: 1. hüq. Dövlət qanunlarının ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə, adətən, mövcud qanunvericiliyin nəzərdən keçirilməsi və köhnə qanunvericiliyin ləğv edilməsi əsasında sistemləşdirilməsi; 2.dilç. Dil normalarının nizama salınması və onların soruq kitablarında, lüğətlərdə, qrammatikalarda və s. təsbit edilməsi (Толковый словарь иноязычных слов, 2003; <http://elchinya.narod.ru/downloads/Tertib/Luget.pdf>). Onomastikada kodifikasiyanı belə müəyyən etmək olar: xüsusi adlarla bağlı normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından təkmilləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və dil normalarının nizama salınması. Hər bir dildə antroponimlər kodifikasiya olunur, orfoqrafik-qrammatik qaydalara uyğun işlənir. Onomastik vahidin əsas qrafik işarəsi böyük hərfdir. Bu, onimləri ümumi isimlərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. Xüsusi adların orfoqrafiyasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Lakin bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun üç maddəsi Azərbaycan dilinin xüsusi adlarda işlənməsi ilə əlaqədardır. Qanunun 8-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2003).

Cəmiyyət üzvlərini, fərdləri fərqləndirmək vasitəsi olan şəxs adları hər bir insanın ictimai vəziyyəti, estetik zövqü və dövrün hüquq normaları ilə bağlıdır. Şəxs adları cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət, qarşılıqlı münasibət yaradılmasına xidmət edir. Onlar irsən keçmir. Buna görə də şəxs adları daha geniş miqyasda kodifikasiya olunur. Məcəlləşdirməni müxtəlif amillər şərtləndirir:

- a) sistemlilik amili – xüsusi isimlərin kodifikasiyası vahid dil sistemində baş verir;
- b) milli amil – adlar kodifikasiya olunarkən ad daşıyıcılarının Azərbaycan xalqının nümayəndələri olması nəzərə alınır. Kodifikasiya nəticəsində ad milli dil sistemində daxil olur. Kodifikasiya olunmuş ad asan tələffüz edilməlidir, qadın və ya kişi adı olması müəyyənləşməlidir;
- c) tarixi amil – tarixən Azərbaycan Türkcəsinə başqa dillərdən (xüsusən ərəb-fars) xeyli ad keçmişdir. Onlar Azərbaycan dilinin norma və qayda-qanunlarına tam uyğunlaşmışdır.

Müasir kodifikasiya üsulları da Azərbaycan dilinin ənənəvi prinsipləri, xüsusiyyətləri ilə bağlıdır;

ç) beynəlxalq amil – xüsusi adlar ən beynəlmiləl sözlər hesab olunur. Onlar bir dildən başqasına asanlıqla keçə bilir. Eyni ad ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif fonetik, qrammatik və orfoqrafik formalara malik olur;

d)ictimai amil – şəxs adlarının rəsmi formalarının kodifikasiyası cəmiyyətdə adların öz funksiyalarını yerinə yetirməsinə imkan verir. Bu prosesdə Vətəndaş Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ), “ASAN xidmət”² orqanlarının təlimatları köməkçi vasitə kimi xidmət edir;

e) etik amil – insana ad vermək böyük məsuliyyət tələb edir. Verilən hər bir ad mənalı, gözəl, ahəngdar olmalı, şəxs öz adına görə utanmamalıdır. Şəxs adlarının kodifikasiyası dil və ictimai baxımdan münasib olmayan adların dəyişdirilməsinə, aradan qaldırılmasına imkan verir.

Müasir Azərbaycan dilində insanın rəsmi ad formulu üç komponentdən ibarətdir: şəxs adı, ata adı və soyad. Həmin ad formulundan istifadə edilməsi rəsmiləşdirilmiş, pasport və digər rəsmi sənədlərdə şəxs adı+ata adı+soyad formulu təsbit edilmiş, adların verilmə qaydaları qanunvericilik aktlarında ifadə olunmuşdur. İnsanın rəsmi adının norması kimi üçüzvlü formulun qanunvericilik tərəfindən təsbiti onun komponentlərinin antroponimik sistemin sabit elementlərinə çevrilməsinə kömək etmişdir. Həmin norma bu günə qədər dəyişməz qalıb, çünki sosial həyatın ehtiyacları onun məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir.

Məlum olduğu kimi, ictimai quruluşun qanunauyğunluqları, hər şeydən əvvəl, şəxsin rəsmi sənədlərdə qəbul edilmiş ad modelində əks olunur. Rəsmi-işgüzar xarakterli müxtəlif sənədlərdəki şəxs adları müəyyən informasiyanı özündə əks etdirir:

- 1)ölkənin ayrı-ayrı regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri;
- 2)cəmiyyətin mənəvi inkişafının səviyyəsi.

Uşağın ad, ata adı, soyad daşımaq hüququ, soyadların dəyişdirilməsi və bundan irəli gələn digər məsələlər “Ailə Məcəlləsi” ilə tənzimlənir. “Məcəllə”yə görə, uşaq ad, ata adı və soyad daşımaq hüququna malikdir. Uşağa ad valideynlərin razılığı ilə verilir, ata adı atasının adına görə verilir. Uşağın soyadı valideynlərin soyadı ilə müəyyən edilir. Uşağın valideynlərinin soyadları müxtəlif olduqda ona valideynlərin razılığı ilə atanın və ya ananın soyadı verilir (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, 2009). Uşağa ad, ata adı və soyad verilməsi ilə bağlı “Ailə Məcəlləsi”ndəki hüquq normaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 may 2011-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları” ilə əsaslandırılıb. Lakin uşağa valideynlərin soyadından fərqli soyadın verilməsi, habelə ata adına uyğun soyadın verilməsi “Ailə Məcəlləsi”ndə və adıçəkilən “Qaydalar”da nəzərdə tutulmayıb. Yəni mövcud qanunvericiliyə görə, uşağa yalnız valideynin və ya valideynlərdən birinin soyadına uyğun soyadın verilməsi mümkündür.

Soyad sonluğuna dəyişiklik edilməsi məsələsinə gəlicə, bu, Milli Məclis tərəfindən 2 fevral 1993-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında” qərarı, həmçinin Nazirlər Kabinetinin “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi Qaydaları” ilə tənzimlənir. Ölkə vətəndaşları soyadlarındakı -ov/-yev sonluğunu -lı/-li/-lu/-lü, -zadə, -oğlu, -qızı sonluqları və ya sonluqsuz ifadə formaları ilə əvəz edə bilər.

Ailə Məcəlləsinə əsasən, vətəndaş öz adını və soyadını, atasının adını dəyişdirmək istəyirsə, bunu 18 yaşına çatdıqdan sonra edə bilər. Hər iki valideynin soyadı dəyişdirildikdə, yetkinlik yaşına çatmayanların soyadı dəyişir. Uşaq 18 yaşına çatana qədər onun adının

² “ASAN xidmət” – Azərbaycan Respublikasında dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzlər

dəyişdirilməsinə, eləcə də soyadının digər valideynin soyadına dəyişdirilməsinə, valideynlərin birgə xahişinə əsasən və uşağın mənafeyini nəzərə alaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı icazə verə bilər. 10 yaşına çatmış uşağın adı və ya soyadı yalnız onun razılığı ilə dəyişdirilə bilər.

Şəxs adlarına nisbətən soyadların kodifikasiyası zamanı müəyyən çətinliklər üzə çıxır. Kökə-nəslə verilən bir ad kimi soyadların orfoqrafiyası sahibinin istəyi olmayana qədər dəyişilməz qalır. Soyadlar bütöv bir nəslin adını mühafizə edib saxladığı üçün onların orfoqrafiyasında dəyişiklik edərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Soyadın daşıyıcısı onun yazılışına nəzarət etməlidir.

Azərbaycan dilində soyadlar, əsasən, aşağıdakı üsullarla düzəlmişdir:

1. -ov/-ova, -yev/-yeva şəkilçisini baba və ya ulu babanın adına əlavə etməklə: Hüseynova, Ağayev və s.

2. -lı/-li/-lu/-lü şəkilçisini müxtəlif şəxs (ata, baba, ulu baba və s.) adlarına, habelə etnonimlərə, toponimlərə əlavə etməklə: Göyçaylı, Sultanlı, İbrahimli və s.

3. -i/-vi şəkilçisini toponim və etnonimlərə, bəzən də şəxs adlarına əlavə etməklə: Azəri, Xiyabani, Səlimi və s.

4. -ski/-skaya şəkilçisini toponim və etnonimlərə, bəzən də şəxs adlarına əlavə etməklə: Şıxlinski, Talışinskaya və s.

5. -zadə komponentini əlavə etməklə: Səmədzadə, Quluzadə və s.

6. Şəxs adının sonuna “oğlu”, “qızı” sözlərini əlavə etməklə: Yusifqızı, Həsənoğlu və s.

7. Heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlədilən soyadlar da vardır: Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm və s.

8.-soy elementinin köməyi ilə də soyadlar düzəlir: Firudin Qurbansoy, Aişən Hüseynsoy və s.

Soyad dilin ayrılmaz hissəsidir və onun qanunlarına tabe olmalıdır. Hazırda ad və soyadların milliləşdirilməsində əvvəlki illərlə müqayisədə inkişaf var. Soyad sonluqlarının dəyişdirilməsi daha çox nəzərə çarpır, buna maraq artır, vətəndaşlar daha çox -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi olan formaya və şəkilçisiz formaya üstünlük verir. Hüquqi cəhətdən həm bu, həm də digər formantlı (-lı⁴, -zadə, -i və s.) soyadlarda kodifikasiya aparılmışdır.

Şəxs adı, ata adı, soyad insanı identifikasiya edən məlumatların tərkibinə daxil olur, bunlar qanun tərəfindən “şəxsi məlumatlar” kimi təsbit edilir. Xüsusi ad insanı fərdiləşdirir, onu başqa insanlardan fərqləndirir, deyktik (işarəedici) funksiya yerinə yetirir, şəxsi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi insana işarə edir. Onimlər yalnız onlara xas funksional xüsusiyyətlərə, məna strukturuna malik olmaqla yanaşı, münaqişə potensialına da malikdir. Lakin münaqişə bir insan çərçivəsindən kənara çıxmayana qədər hüquqi sferaya daxil olmur. Bəzən xüsusi adlardan dil sahəsində qanun pozuntularının həyata keçirilməsi vasitəsi (xüsusilə ad hüququnun pozulması, təhqir vasitəsi və s.) kimi istifadə edilir.

Onimlər bir çox funksiya yerinə yetirir ki, bunlardan identifikasiya və fərdiləşdirmə funksiyaları üzərində bir qədər dayanmağı lazım bilir. İdentifikasiya obyektlərin (o cümlədən insanların) tanınması, onların müəyyən sinfə aid edilməsi, ya da məlum əlamətlərin əsasında tanıma kimi başa düşülür. O, “persektiv hərəkətin növlərindən biridir; ... iki obyektin tutuşdurulmasından və ya qavranılan obyektin hafizədə yazılan etalonla tutuşdurulmasından, onların eyniliyinin, ya da fərqlənməsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir” (Большой психологический словарь, 2003: 188). Dil işarəsi kimi onimlər forma və məzmun vahidliyi ilə səciyyələnilir. İdentifikasiya funksiyası adın forma cəhəti ilə bağlıdır: adın formasının sabitliyi və daimiliyi bu funksiyayı yerinə yetirməyə imkan verir. Onun cəmiyyət üçün də böyük əhəmiyyəti var: şəxs adı, ata adı, soyad şəxsiyyəti ictimai münasibətlərin iştirakçısı kimi

müəyyənləşdirir, öz daşıyıcısını birmənalı şəkildə identifikasiya edə bilir, bu da onların “oxşarlar sırasından seçilən fərdi obyektlərə aid edilməsinə, ad - əşya assosiasiyalarının vahidliyinə” görə baş verir (Суперанская, 2009: 45). Ad yeganə daşıyıcıya məxsus identifikasiya vasitəsi kimi şəxslə şəxs haqqındakı informasiya arasında əlaqələndirici halqa olur. Əslində hər obyektin təkrarlanmayan adı olmalıdır, praktikada isə adların tam və ya qismən üst-üstə düşməsi, omonimliyi ilə qarşılaşırıq, buna görə də belə hallarda identifikasiya obyekt haqqında əlavə məlumatlarla – insanın doğulduğu tarix və yer, qeydiyyat yeri və digər şəxsi informasiyanın köməyi ilə həyata keçirilir.

Psixologiyada fərdiləşdirmə insanın mənəvi keyfiyyətləri, düşüncələri, hissləri, arzuları, ehtiyacları, maraqları, hərəkətləri, davranışları və b. xüsusiyyətləri ilə birlikdə bütöv xarakteristikası ilə əlaqələndirilir. Fərdiləşdirmə funksiyası adın məzmun cəhəti ilə əlaqədardır, bu funksiyanın köməyi ilə ad fərdiləşdirir, adlandırılan obyektə bu və ya digər xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri aid edir. Xüsusi ad bu funksiyaları müxtəlif şəraitdə yerinə yetirir. Həmin situasiyaları nəzərdən keçirək:

1. Ad seçimi və advermə. Adın seçimi və qeydiyyatı zamanı, xüsusi adlara və seçim meyarlarına müxtəlif baxışların olması ilə əlaqədar münaqişələr yaranı bilər. Uşağa ad seçilməsi hər insanın həyatında – həm adverən, həm də ad verilən kimi – böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adətən, uşağa kortəbii yox, şüurlu surətdə, müəyyən prinsiplərə, ənənələrə əsaslanan seçim yolu ilə ad verilir. Antroponimlərin seçimini müəyyən edən əsas faktorları onomastik universali saymaq olar. Adın seçilməsində onun mənası, anlayışla və adlandırılan obyektə əlaqəsi problemi aktuallaşır. Ad seçimi prinsipləri ilə bağlı iki zidd fikir mövcuddur: 1)ad böyük əhəmiyyətə malikdir və insanın həyatına təsir edir, ad seçimi onun mənası, mənşəyi və digər amillərlə müəyyən olunur; 2)ad seçimində yalnız onun xarici forması, ahəngdarlığı nəzərə alınır. Advermədə dil sisteminin, habelə hüquq normalarının qoyduğu məhdudiyətlər var. Bəzən mövcud milli antroponimik sistemin ənənəvi normaları, dil normalarına uyğun gəlməyən adlar verilir. Qeydiyyat orqanları nümayəndələrinin fəaliyyəti təlimatlara uyğun olmalıdır, valideynlər isə həmin hüquqdan uşağın maraqlarına zidd istifadə etməməli, uşağı utandıran, özündə və ya ətrafdakılarda xoşagəlməz assosiasiyalar doğuran ad verməməlidir. Belə adlar uşağın sosial-psixoloji vəziyyətinə də mənfi təsir göstərə bilər.

2. Adın düzəlişi. Adların yazılışı təkcə dil qanunları ilə deyil, həm də mövcud ənənələrlə tənzimlənir. Ancaq bu ənənələr bəzən orfoqrafiya prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bəzi hallarda qeydiyyat zamanı ad səhv yazılır və dil qaydalarına uyğun olmayan belə yazılış “qanuniləşir”. Adın eyni bir şəxsə mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Rəsmi təsbit edilmiş ad əsas identifikatordur. Adın sənədlərdə müxtəlif şəkildə yazılması şəxsin öz hüquqlarından istifadə etməsinə mane ola bilər. Adlarda düzəlişlər, dəyişikliklər edilməsi müvafiq icra orqanlarının aktları ilə tənzimlənir.

3. Adın dəyişdirilməsi. Qeyri-adi, komik mənə verən, mənfi assosiasiya doğuran adlar və s. münaqişəli adlar sayılır. Belə adların dəyişdirilməsi qanunvericilikdə nəzərə alınıb.

4. Adın bir dildən başqasına ötürülməsi. Adlar özünəməxsus semantikaya və forma xüsusiyyətlərinə malikdir. Dillərarası ötürülmə zamanı adların linqvistik xüsusiyyətlərini, habelə yeni dil mühitində onların işlənməsinə təsir göstərən amilləri nəzərə almamaq çoxlu miqdarda səhvlərin, təhriflərin, yaxşı səslənməyən adların yaranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman ad daşıyıcısının identifikasiyası çətinləşir, adın verilmə forması daşıyıcını qane etmir.

5. Adın ticarət nişanı kimi işlənməsi. Bu sahədə münaqişələr, bir qayda olaraq, məşhur adamların adından ticarət nişanı kimi qeyri-qanuni istifadə zamanı meydana çıxır.

6. Müəllif hüquqlarının qorunması üçün addan istifadə. Elm, ədəbiyyat, incəsənət sahəsində çalışan yaradıcı şəxslərin işgüzar fəaliyyəti üçün onların müəllif hüququ qorunmalıdır. Əsər müəllifi ad vasitəsilə öz müəllifliyini göstərmək hüququna malikdir. Bunun üçün həqiqi ad və ya təxəllüsdən istifadə olunabilir. Ad əsərlə müəllifi əlaqələndirməyə imkan

verən identifikasiya vasitəsi kimi xidmət edir. Münaqişə aşağıdakı hallarda baş verə bilər: müəllifin adı göstərilir, müəllif kimi başqa bir şəxsin adı verilir və s.

Azərbaycan Respublikasında Onomastik Fəaliyyətin Prinsipləri

Onomastika elmi-praktik, mədəni-tarixi, həmçinin ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən bir sahədir. Milli onomastikanın aktual məsələlərinin yerinə yetirilməsi onların normativ hüquqi təminatı ilə bilavasitə bağlıdır. Onomastik fəaliyyətin normativ hüquqi bazası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq maddələrinə, “Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu”na əsaslanır.

Milli onomastika problemlərinin dövlət səviyyəsində nəzərdən keçirilməsi, onomastika sahəsində işlərin sistemləşdirilməsi və koordinasiyanın gələcək inkişafı üçün “Azərbaycan Respublikasında Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin işlənilməsi və hazırlanması məqsəduyğundur. Bu “Sistem” onomastik fəaliyyətin məqsədi, prinsipləri və hüquqi formaları haqqında nəzəri görüşlərin məcmusudur.

1. “Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin məqsəd və vəzifələri

“Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin məqsədi – milli onomastik sistemin gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. “Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

1) respublikada onomastik fəaliyyətin nizamlanmasının əsas istiqamətlərinin və milli onomastik sistemin inkişaf prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi; 2) onomastik fəaliyyətin həyata keçirilmə mexanizminin hazırlanması.

2. “Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin başlıca istiqamətləri və mexanizmləri:

1) elmi-analitik və elmi-praktik fəaliyyət; 2) Azərbaycan Respublikasında inzibati-ərazi vahidləri adlarının nizamlanması, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi və tarixi coğrafi adların bərpası; 3) Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların şəxs adları, ata adları və soyadlarının nizama salınması; 4) vizual informasiya və reklam mətnlərinin hazırlanmasına nəzarət və onun koordinasiyası; 5) normativ hüquqi bazanın gələcək təkmilləşdirilməsi.

3. Elmi-analitik və elmi-praktik fəaliyyətə daxildir:

1) Azərbaycan onomastik məkanının sahələri üzrə kompüter fondunun formalaşdırılması; 2) mövcud toponimik fond əsasında toponimlərin milli leksik-qrafik bazasının təşkili; 3) Azərbaycan onomastikası üzrə elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi; 4) Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasından əvvəl və sonra ideoloji təzyiq nəticəsində meydana çıxmış coğrafi adların dəyişdirilməsi faktlarının qeydə alınması və bunların təhlili; 5) paleotoponimlərin sistemləşdirilməsi və qeydə alınması; 6) Azərbaycan toponimlərinin işlənmə tezliyinin öyrənilməsi.

Elmi-analitik və elmi-praktik fəaliyyətin təmin edilməsinin əsas vasitələri bunlardır:

1) nəzəri və praktik onomastik tədqiqatların inkişafı, əsərlərin çapı, konfranslar, seminarlar, dəyirmi masaların keçirilməsi; 2) yeni texnologiyalar tətbiq etməklə fiziki-coğrafi obyekt adları və oykonimlər kataloqunun zəruri materiallarla təchiz edilməsi; 3) onomastika sahəsində dünya birliyinin təcrübəsinin öyrənilməsi və nəzərə alınması; 4) informasiyanın toplanması və təhlili üçün qabaqcıl texnologiyaların işlənilməsi və hazırlanması və tətbiqi; 5) normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi üzrə görülən tədbirlərin effektivliyinin dəyərləndirilməsi; 6) tarixi adların qorunması məqsədilə əhali ilə söhbətlər, izahat işləri aparmaq, dövrü mətbuatda materialların nəşri, radio və televiziya çıxışları.

4. Azərbaycan Respublikasında inzibati-ərazi vahidləri adlarının nizamlanması, yaşayış məntəqələri adlarının dəyişdirilməsi və tarixi coğrafi adların bərpası üzrə görüləcək işlər:

1) inzibati-ərazi vahidlərinə dövlət qarşısında xidmətləri olan və vətənin tarixini, elmini, mədəniyyətini, ədəbiyyat və incəsənətini zənginləşdirən insanların, o cümlədən dövlət və ictimai xadimlərin, dünya miqyaslı elm və mədəniyyət xadimlərinin adlarının verilməsində müəyyən prinsiplərə riayət olunması; 2) eyni adların dəfələrlə təkrarına və yayılmasına yol verməmək; 3) hazırda yaşayan şəxslərin adlarının verilməməsi; 4) xatirə lövhələri vurulmasının müvafiq nazirliklərlə razılaşdırılması; 5) inzibati-ərazi vahidlərinin, yaşayış məntəqələrinin, şəhərdaxili obyekt adlarının ideolojiləşməsinin qarşısını almaq.

5. Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların şəxs adları, ata adları və soyadlarının nizama salınması.

Bunun üçün Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, “ASAN xidmət”, VVAQ orqanları ilə birlikdə antroponimik lüğətlər və soruq kitablarının buraxılması üzrə koordinasiya və təşkilati işlər, habelə antroponimlərin milli dilin fonomorfoloji normalarına müvafiq düzgün yazılması və başqa dillərə transliterasiyası həyata keçirilməlidir.

6. Vizual informasiya və reklam mətnlərinin hazırlanmasının koordinasiyası

Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlərin nəzərdə tutulması zəruridir: 1) idarələrin, kommərsiya strukturlarının, xarici nümayəndəliklərin və s. lövhələrinin, lövhə reklamlarının bədii tərtibatı zamanı dil mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin işlənilməsi; 2) reklam lövhələrindəki xüsusi adların, mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq təşkilat, idarə, müəssisələrin adlarının dövlət dilində olması üzrə monitorinqlər, obyekt adlarının dil normalarına uyğun qaydaya salınması.

7. Normativ hüquqi bazanın gələcək təkmilləşdirilməsi

Onomastikada sistemləşdirmə və koordinasiya işlərinin gələcək inkişafı məqsədilə bu sahədə normativ hüquqi baza daim təkmilləşdirilməlidir. Bununla əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur: 1) onomastika sahəsində görülməli işlərə nəzarət üçün qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr daxil etmək; 2) antroponimlərin, coğrafi adların dövlət dilində yazılışı, başqa dillərə transkripsiyası, yaxud transliterasiyası qaydalarını işləyib hazırlamaq; 3) vətəndaşların şəxs adları, ata adları və soyadlarının milli dilin fonomorfoloji normalarına müvafiq düzgün yazılışı və başqa dillərə transliterasiyasının həyata keçirilməsi üzrə Təlimat işləyib hazırlamaq; 4) onomastik fəaliyyəti tənzimləyən normativ hüquqi aktlar tərtib etmək.

8. “Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin həyata keçirilmə mexanizmləri

Bu proses mərkəzi və yerli dövlət idarəçiliyi orqanlarının onomastikanın gələcək inkişafı üzrə fəaliyyətinin koordinasiyasını nəzərdə tutur.

9. “Onomastik Fəaliyyət Sistemi”nin tətbiqindən gözlənilən nəticələr

Bu “Sistem” Respublikada onomastik fəaliyyətin koordinasiyası, tənzimlənməsi ilə yanaşı, milli varlığın qorunub saxlanması, ümumbəşəri mədəniyyət və onun dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqə kimi humanitar məqsədləri nəzərdə tutur.

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, xüsusi adların nizamlanmasının başlıca vasitəsi bu adların rəsmi formalarının kodifikasiyasıdır. Onomastik kodifikasiya dedikdə, xüsusi adlarla bağlı normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından təkmilləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və dil normalarının nizama salınmasını nəzərdə tuturuq. Şəxs adlarının kodifikasiyasında milli, tarixi, sosial, etik və s. amillərin rolu böyükdür.

Xüsusi adların identifikasiya və fərdiləşdirmə funksiyalarının yerinə yetirilməsində ad formasının sabit və daimi olması zəruridir. Onimlərin təkrarlanmaması, tam və ya qismən üst-üstə düşməməsi üçün identifikasiya həyata keçirilir. Obyekt haqqında əlavə məlumatlar –

insanın doğulduğu tarix və yer, qeydiyyat yeri və digər şəxsi informasiya köməyi identifikasiya funksiyasının yerinə yetirilməsinə kömək edir. Fərdiləşdirmə funksiyasının həyata keçirilməsi ad seçimi, advermə, addəyişmə, adın başqa dildə verilmə prinsipi və s. kimi situasiyalardan asılıdır.

Milli onomastikanın aktual məsələlərinin yerinə yetirilməsi onların normativ hüquqi təminatı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu işdə onomastik fəaliyyət sisteminin yaradılması çox önəmlidir. Bu sistemin əsas məqsədi: 1)onomastik fəaliyyətin koordinasiyası və tənzimlənməsi, 2)milli varlığın qorunub saxlanması, 3)ümumbəşəri mədəniyyət və onun dəyərləri ilə qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasıdır.

Qloballaşma tempinin artması, ölkədə ictimai-siyasi, iqtisadi inkişaf onomastik məkanın kompleks tədqiqinə öz töhfəsini verir. Bununla əlaqədar milli onomastikada müxtəlif tendensiyaların, dəyişikliklərin və yeniliklərin tənzimlənməsi məsələsi dövlət səviyyəsində himayəni, müvafiq maddi təminatı tələb edən, uzunmüddətli və elmi, mədəni, milli, sosial əhəmiyyətə malik çox mühüm kollektiv yaradıcılıq işi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Onomastikanın müasir inkişaf səviyyəsi müxtəlif aspektli araşdırmalar aparılması üçün xüsusi adların normalaşdırılmasını tələb edir.

Kaynaklar

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. (2009). Bakı: Qanun.

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2003). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu (31 yanvar 2003-cü il, № 1, maddə 2)*. Bakı.

Bolşoy psixologişeskiy slovar. (2003). Sankt-Peterburg: Praym-Yevroznak.

İctimai, siyasi, hüquqi, iqtisadi, coğrafi və tarixi terminlərin ümumi izahlı lüğəti. Tərtibçi: Elçin Cəfərov. <http://elchinya.narod.ru/downloads/Tertib/Luget.pdf>

Krisin, L. P. (2006). *Tolkoviy slovar inoyazıçnıx slov*. Moskva: Eksmo.


Golev, N. (2003). *Vzaimodeystviye yestyestvennogo i yuridiçeskogo yazıka kak bazovaya problema yurislingvistiki* (2017, 5 sentyabr). URL: <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z09.html>

Muravyova, N. (2004). *Yazık konflikta*. Moskva: Termika: Kodeks. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/1438/5/1324428_readingbook.pdf CD-ROM

Normativ hüquqi aktlar haqqında. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu. (2011). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu (16 fevral 2011-ci il, № 2, maddə 39)*. Bakı.

Superanskaya, A. (2009). *Obşşaya teoriya imeni sobstvennogo*. Moskva: Librokom



 <https://doi.org/10.30563/turklad.900747>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Sözen, Y. – Sağlam, S. (2021). “Refail Oğuztürk Dağlı’nın “Nargin Faciası” Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 22-40.

REFAIL OĞUZTÜRK DAĞLI’NIN “NARGIN FACIASI” ADLI ESERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

An investiatiin on refail oğuztürk dağlı's work titled "nargin faciası"

YAŞAR SÖZEN¹
SONER SAĞLAM²

Öz

Refail Oğuztürk Dağlı, Çağdaş Azerbaycan edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Eserlerinde çeşitli konulara yer veren Oğuztürk, Çağdaş Azerbaycan edebiyatında özellikle tarihî poemalarıyla tanınmaktadır. Oğuztürk, yazdığı tarihî poemalarda genel Türk tarihi ve Azerbaycan Türklerinin tarihi ile ilgili konulara geniş yer verir. Oğuztürk’ün tarihî poemalarının yanında Türk tarihini konu alan tiyatro eserleri de vardır.

Oğuztürk’ün kaleme aldığı Nargin Faciası ve Nuri Paşa adlı tarihî dram eserleri bulunmaktadır. Nargin Faciası, Ruslar tarafından esir kampı olarak kullanılan Nargin adasındaki Türk esirlerin adadan kaçırılmasını konu edinir. Makalede, Refail Oğuztürk Dağlı’nın hayatı, edebî şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilerek Nargin Faciası adlı tiyatro eseri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Refail Oğuztürk Dağlı, Nargin Faciası, Tiyatro Eseri.

¹ Uzman. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD Mezunu. Pamukkale Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD Doktora Öğrencisi. Millî Eğitim Bakanlığı-Türkçe Öğretmeni. El-mek: goktug3525@hotmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6801-6442>.

² Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Denizli / TÜRKİYE. El-mek: soner.saglam@gmail.com

 ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0308-3326>.

Abstract

Refail Oğuztürk Dağlı is one of the leading figures of contemporary Azerbaijani literature. Oğuztürk, who includes various subjects in his works, is known in the contemporary Azerbaijani literature especially with his historical poems. In his historical poems, Oğuztürk gives a wide place to subjects related to the general Turkish history and the history of Azerbaijani Turks. Besides the historical poems of Oghuzturk, there are also historical drama works on the Turkish history.

There are historical drama works named Nargin Disaster and Nuri Pasha written by Oğuztürk. Nargin Disaster is about the kidnapping of Turkish prisoners on the island of Nargin, which was used as a prison camp by the Russians. In the article, information about the life, literary personality and works of Refail Oğuztürk Dağlı was given and the theater piece Nargin Disaster was examined.

Key Words: Refail Oğuztürk Dağlı, Nargin Disaster, Theater Piece.

Giriş

1. Refail Oğuztürk Dağlı'nın Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri

Refail Oğuztürk Dağlı; şair, yazar, tarihçi, etnograf, eğitimci, fikir adamı ve askerdir. Şairin asıl adı Refail Salman oğlu Mustafayev'dir. Oğuztürk Dağlı ise Refail Bey'in mahlası, Azerbaycan Türkçesindeki karşılığı ile tehellüsüdür. Şair, aslen Oğuz boyuna yani Oğuz Türklerine mensup olduğu için *Oğuztürk*; Oğuzların *Dağlı/ Kara Dağlı/ Dağlı* aşiretine bağlı olduğu için de *Dağlı* mahlasını kullanmış ve kullanmaya devam etmektedir (*Sözen, 2018: 15*).

Refail Oğuztürk Dağlı, 22 Mayıs 1966'da Bakü'de doğar. Ancak aslen Azerbaycan'ın Hızı bölgesindedir. 1973'te Bakü'de Yasamal Bölgesi'nde yer alan 21 Numaralı Ortaokula başlar ve 1983'te bu okulu bitirir. 1983 yılının Aralık ayından 1985 yılının Haziran ayına kadar farklı işlerde çalışır. 1985 yılının Ağustos ayında Leningrad (Şimdiki St. Petersburg) Ali Harbî (Askerî) Mühendis Mektebine girer ve 1990 yılında bu okulu bitirir. Bu okuldan mezun olduğunda "Teğmen" askerî rütbesini alır. 1991'de Şimali Qafkas (Kuzey Kafkas) Askerî Dairesinin Roket Kurşunları Poligonunda hizmet eder. Yine aynı yıl içerisinde Zakafkas Askerî Dairesine geçer. Lakin doğduğu topraklara olan bağlılığı ve vatan sevgisi onu Azerbaycan'a getirir. 1992'de Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinde göreve başlayan Oğuztürk, 2003 yılına kadar bu görevi yerine getirir. 1993 ve 1994 yıllarında cephe bölgesinde -Ağdam Bölgesi Arazisi-kalır ve görev yapar. Daha sonra cephe sahasında Karabağ Bölgesi'nde bulunur ve hizmet eder. 2003'te Haydar Aliyev adına Azerbaycan Ali Harbî Mektebinde, Silahlı Kuvvetlerin Talim ve Tedris Merkezinde muallim, başmuallim ve silsile reisi vazifelerinde bulunur. 2003 yılında Yarbay rütbesiyle emekliye ayrılır. Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerinde askerî öğrencilerin eğitiminde ve genç subayların yetiştirilmesinde, emekli olmasına rağmen halen aktif bir şekilde görev yapar ve Azerbaycan Ordusunda askerî dersler verir (*Sözen, 2018: 17-19*).

Refail Oğuztürk Dağlı, birçok tarihî poemanın, şiirlerin, gazellerin, koşmaların, tiyatro eserlerinin, makalelerin, ilmî ve belgesel film senaryolarının yazarıdır. Edebiyat, tarih, harp (savaş) sahalarında birçok eseri ve makalesi vardır. Vatan, toprak, bağımsızlık, kahramanlık ve beşerî konularla ilgili, devrin taleplerine uygun olan eserleri Azerbaycan edebiyatına kazandırmaktadır. Birçok edebî ve ilmî eserin müellifi olmasına rağmen kendisinin de ifade ettiği gibi ağırlığı daha çok tarihî poemalara verir. Tarihî poemaları tamamen tarihî gerçeklere, ilmî belgelere ve arşiv materyallerine uygun olarak yazar. Aslında bu durum son yıllarda Azerbaycan'da şair ve yazarlar tarafından tercih edilen bir sanat anlayışıdır. Belki de onlar tarihî olayları ve gerçekleri, bilgiye dayanan kitaplar ile değil de şiir şeklinde anlatarak ve söyleyerek özellikle gençlerin tarihe olan merakını bir nebze olsun gidermiş, gençlere tarihi sevdirmiş ve millî bir tarih bilinci oluşturmaya çalışmışlardır. Bu yolu Oğuztürk de tercih eder ve

Azerbaycan Türklerinin tarihini daha çok tarihî poemalar yazarak anlatmaya çalışır (Sözen, 2018: 20).

Azerbaycan edebiyatında büyük ve uzun hacimli şiir olarak adlandırılan poema, Azerbaycanlı birçok şair tarafından yazılması zor olmasına rağmen tercih edilen bir şiir türü ve sanat anlayışıdır. Özellikle tarihî bir konuyu merkeze alıp, bu konuyu işleyen şiirlere de tarihî poema denir. Tarihî poema yazma, Azerbaycan edebiyatında geçmişten günümüze önemli bir yere sahiptir. Çünkü toplumu derinden etkileyen tarihî olayların şiirle birlikte anlatılması, şair ve yazarlar arasında tercih edilen ve kullanılan bir yöntemdir. Çağdaş Azerbaycan edebiyatında poema yazmayı tercih eden şair ve yazarlardan biri de Refail Oğuztürk Dağlı'dır. Çoğunlukla kaleme aldığı tarihî poemalarla tanınsa da, şairin yazdığı dinî içerikli poemalar da vardır.

Oğuztürk'ün edebî kişiliğine baktığımızda karşımıza üç temel unsur çıkar. Bunlar; onun şair ve askerî kişiliği ile tarihçi kimliğidir. Bu üç unsur birleşerek şairin edebî şahsiyetini meydana getirir (Sözen, 2018: 20). Oğuztürk, her şeyden önce bir şairdir ve edebî şahsiyetini oluşturan en önemli özellik şair kişiliğidir. Oğuztürk, Çağdaş Azerbaycan edebiyatında Türk ruhunu ve kimliğini en iyi şekilde işleyen ve yansıtan şairlerden biridir.

Oğuztürk'ün edebî şahsiyetini oluşturan diğer bir unsur, askerî kişiliğe sahip olmasıdır. Oğuztürk'ün asker olması, edebî şahsiyetini ciddi manada etkiler. Azerbaycan'ın Sovyetlerden ayrılarak bağımsız olması sürecindeki olaylara, Sovyet yönetiminin son dönemlerde Azerbaycan Türklerine karşı yaptığı katliamlara, doksanlı yıllarda Azerbaycan'da meydana gelen bütün önemli gelişmelere bir asker olarak şahit olur. Asker olarak yaşadığı ve gördüğü olayları eserlerinde işler ve özellikle şiir ve poemalarında bu tarihî olaylara ve konulara yer verir.

Oğuztürk, aynı zamanda bir tarihçi, araştırmacı ve ilim adamıdır. Tarihî poemalarını, tamamen tarihî gerçeklere dayanarak ve yıllarca yaptığı araştırmalar neticesinde yazar. Tarihî gerçekleri, yazdığı kitaplardaki dipnot ve kaynaklarla ortaya koyar. Ayrıca Oğuztürk'ün yirmi yıl boyunca yaptığı araştırmaların sonucunda yazdığı bir araştırma ve inceleme kitabı olan *Hızı-Siyazen Bölgesinin Tarihi* adlı bir eseri de vardır. Bu eserin yazılması ve ortaya koyduğu bilgiler, Oğuztürk'ün araştırmacı ve tarihçi kimliğinin bir göstergesidir.

Refail Oğuztürk Dağlı'nın eserlerine baktığımızda, şimdiye kadar yayımlanan *Sızan Hakikatler-Oğuzname* (2002-2015), *Vahdet Hasreti* (2006-2015), *Cennet Kapıları* (2006-2016), *Hazreti Zul Kar Neyn* (2008-2016), *Hızı-Siyazen Bölgesinin Tarihi* (2011) ve *Tavlu-Hun, Göy-Türk, Aran* (2019) adlı kitapları Çağdaş Azerbaycan edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında Oğuztürk'ün yazdığı senaryolarına göre çekilmiş *Vatan Sevgisi* (2008-2010), *Beşparmak-Hun Seddi* (2009), *Bir Millet-İki Devlet* (2010), *Aypara* (2010) ve *Şehitlik Zirvesi* (2014-2015) adlı belgesel filmler Azerbaycan televizyonlarında gösterime sunulmuştur. Şairin kitaplarını incelediğimizde sekiz tarihî, beş de dinî olmak üzere 13 poema, 24 şiir, 26 gazel, ve 2 de tiyatro eseri (Tarihî Dram) olduğunu görmekteyiz. Poemalardan *Sızan Hakikatler-Oğuzname*, *Halkın Seheri*, *Çanakkale Zaferi*, *Vahdet Hasreti*, *Mukaddes Görüş*, *Hazreti Zul Kar Neyn*, *Tavlu-Hun*, *Göy-Türk*, *Aran-Oğuzname* ve *Azerbaycan Bayrağı* tarihî; *Cennet Kapıları*, *Adil Şah*, *Şeyhin Galibiyeti*, *Hakani ve Tacir*, *Rüşvetkâr* ve *Mümin* adlı poemalar ise dinî içeriklidir.

Sızan Hakikatler adlı Oğuzname, poemalar içinde en uzun olanıdır. Ayrıca bu poema, çağdaş Türk dünyası edebiyatlarında Oğuzname yazma geleneğinin devam ettiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Şairin son kitabına adını veren ve 2019 yılında Hazar Üniversitesi Neşriyatında neşredilen *Tavlu-Hun, Göy-Türk, Aran* adlı tarihî poema da tür olarak bir Oğuzname'dir. Oğuztürk, böylelikle Türk dünyasında Oğuzname yazma geleneğini bu tür eserler kaleme alarak sürdürmektedir.

Oğuztürk, şiir, gazel, poema ve diğer eserlerinde birçok konuyu işler ve dile getirir. Ancak Oğuztürk'ün özellikle manzumelerinde işlediği konuları dinî, millî ve toplumsal değerler olarak sınıflandırabiliriz. Dinî değerler olarak *Allah*, *Dua* ve *Tavsiye*, *Dünyanın Geçiciliği*, *Hakikat*, *Helal* ve *Haram*, *Hz. Muhammed*, *İbadet* (Özellikle *Namaz* ve *Oruç*), *İman*, *İslamiyet*,

Kur'an-ı Kerim, Nefis, Nicat/Kurtuluş, Rızık, Sabır, Şehitlik Makamı, Tamah ve Tövbe; millî değerler olarak *Azerbaycan, Bağımsızlık, Bayrak Sevgisi, Tarih, Türkçe, Türkçülük ve Turan, Türk-İslam Düşüncesi, Vahdet/Birlik Düşüncesi ve Vatan Sevgisi*; toplumsal değerler olarak ise *Adalet, Aile, Bireyin Terbiyesi, Eleştiri, İlim ve Bilim, Kadın, Ölüm, Rüşvet ve Vicdan* gibi temalar karşımıza çıkar. Oğuztürk, Türkçü bir dünya görüşüne sahip olduğu için eserlerinde millî değer ve temalara daha çok ağırlık verir ve bu değerleri her fırsatta dile getirir.

2. Nargin Faciası'nın İncelenmesi

Nargin Faciası adlı tiyatro eseri, Nargin adası ile ilgili genel bir bilgi verildikten sonra konu, şahıs kadrosu, olay dizisi, mekân tahlili ve zaman başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada metin merkezli yaklaşım esas alınarak tahkiyeli eserleri inceleme yöntemi kullanılmıştır. Nargin Faciası adlı tiyatro eseri, tahkiyeli eserleri oluşturan konu, şahıs kadrosu, olay dizisi, mekân tahlili ve zaman unsurları bakımından incelemeye tabi tutulmuştur.

2. 1. Nargin Adası Hakkında Genel Bilgi

Nargin, Hazar Denizinin açıklarında bulunan bir ada olup, kıyıya yani Bakü'ye olan uzaklığı yaklaşık olarak 11-12 km civarındadır ve Bakü takımadalarının en büyüğüdür. Diğer bir adı *Büyük Zire*'dir. *Zire* kelimesi, Azerbaycan Türkçesinde ada anlamına gelir ve Arapça *ada* anlamına gelen *cezire* kelimesindeki *-ce* hecesinin düşmesiyle oluşur. Nargin, Abşeron yarımadasının güneyinde yer alır ve Bakü körfezini denizden ayırır. Nargin adasının yüz ölçümü 3.5 km kare, uzunluğu 3.1, genişliği ise 0.9 km'dir. Üzerinde bitki örtüsü yok denecek kadar azdır. Nargin adasının ve *Daş Zire* olarak da bilinen *Vulf* adasının isimlerini Birinci Petro vermiştir. Petro, bu iki adayı Finlandiya Körfezi'nde bulunan aynı adlı adalara benzeterek böyle isimlendirmiştir (Aşırılı, 2015: 29).

Nargin adası Azerbaycanlı Türkler, adadaki esirler ve halk arasında "Yılanlı ada, Yılan adası, Cehennem adası, Ölüm adası, Arsa-i Kerbela ve Makber" adlarıyla da anılır. Adaya, yılanların çok olmasından dolayı *Yılanlı ada* veya *Yılan adası* denilmiştir. Adadaki Türk esirler, adadaki zor şartlardan -susuzluk, açlık, bulaşıcı hastalıklar, bakımsızlık, soğuk hava şartları vb.- Rus ve özellikle Ermeni yönetici ve askerlerin baskı, işkence ve zulmünden, ayrıca adada her gün ortalama 40-45 esirin hayatını kaybetmesinden dolayı adaya *Cehennem adası* veya *Ölüm adası* da demişlerdir. Azerbaycan Türkleri ve özellikle adadaki Türk esirlere her türlü yardımı yapıp, büyük fedakârlıklar göstererek onların sesi olan Azerbaycanlı aydınlar ise burayı *Arsa-i Kerbela* ya da *Makber (Mezar)* diye adlandırmıştır (Sözen, 2018: 41-42).

Nargin, 1915 ila 1917 yılları arasında ortalama 10-15.000 insanın bulunduğu bir esir kampıdır. Nargin, esir kampı olarak kullanıldığı dönemlerde toplamda yaklaşık olarak 40-45.000 esirin gelip geçtiği bir yerdir. Nargin adası, 19. yüzyılda Çarlık Rusya tarafından bir hapisane olarak kullanılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Alman, Avusturya, Macar ve özellikle binlerce askerden ve sivilden oluşan Türk esirlerinin çok zor şartlar altında tutulduğu bir esir kampı görevini görmüştür (Sözen: 2018: 42).

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda mücadele verdiği en büyük cephelerden biri de Kafkas Cephesi'dir. Özellikle bu cephede yaşanan Sarıkamış Harekâtı'nda binlerce şehidimizin yanında, Ruslara esir düşmüş binlerce Türk askeri ve sivil vatandaş vardır. Bu esirler, çok zor şartlar altında yürüyerek veya trenlerdeki hayvan vagonları içerisinde Rusya ve özellikle Sibiry'a'daki esir kamplarına götürülür. Bu esir kamplarından biri de Bakü'de Hazar denizinin açıklarındaki Nargin adasıdır. Türk esirlerin birçoğu daha yolculuk sırasında susuzluktan, açlıktan, havasızlıktan, bulaşıcı hastalıklardan, baskı ve işkencelerden dolayı hayatlarını kaybeder. Esir kaplarına götürülenlerin de durumu hiç farklı değildir. Onlar da susuzluk, açlık, soğuk hava şartları, bulaşıcı hastalıklar, ağır işlerde çalıştırılmak gibi her türlü psikolojik, fiziki baskı ve şiddetten dolayı hayatlarını kaybeder ve şehit olur (Aşırılı, 2015: 25-71).

2. 2. Nargin Adası Üzerine Yapılan Akademik ve Edebî Çalışmalar

Çalışmamızın bu başlığında, öncelikle Nargin adasındaki esirlerin durumunun ulusal basın başta olmak üzere tüm dünya basınına nasıl yansıdığı ele alınarak, Nargin adası ve adadaki Türk esirlerle ilgili hem Azerbaycan hem de Türkiye’de yayımlanan akademik ve edebî eserler hakkında bilgi verilmiştir. Adadaki Türk esirlerin durumu, dönemin şartlarına göre hem ulusal hem de dünya basınında geç yer almasına rağmen, daha sonraki süreçte bu olaya yeterince yer verildiği söylenebilir. Azerbaycan ve Türkiye’de yapılan akademik ve edebî çalışmalara baktığımızda ise, şu ana kadar ciddi manada birçok akademik çalışmanın ortaya konulduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Ancak Nargin adası ve adadaki Türk esirlerin durumu, edebî yönden ihmal edilmiş, bu konuda çok az eser meydana getirilmiştir.

Nargin adasında bulunan esirlerin büyük bir çoğunluğu Türk’tür ve hem asker hem de sivil halktan oluşur. Bakü’nün ileri gelenleri ve zengin şahsiyetleri, aydınları, şairleri ve her Azerbaycan Türkü her türlü kısıtlama, tehdit ve risklere rağmen adadaki esir Türk kardeşlerine ellerinden gelen her türlü yardımı yapar ve fedakârlığı gösterir. Özellikle adadaki Türk esirlere yardım etmek için birçok cemiyet ve teşkilatlar kurulur, basın ve yayın yoluyla bu durum dünyaya duyurulmaya çalışılır. Esir Türklere yardım etmek için birçok cemiyet faaliyet gösterir; ancak bunların içinde en önemlileri “Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti, Bakü Müslüman Millî Komitesi, Bakü Müslüman Kadınlar Hayriye Cemiyeti, Muhtaçlara Kömek (Yardım) Cemiyeti, Kardeş Kömeği Cemiyeti ve Türk Esirlerine Yardım Komitesi”dir. Özellikle Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti’nin ve sonradan bu cemiyet tarafından kurulan Muhtaçlara Kömek Cemiyeti’nin adadaki esir Türkler için sayısız yardımları ve faaliyetleri olur. Ayrıca bu cemiyetler, esir Türklerin durumlarını özellikle “Açık Söz, Hümmet/ Himmet, Basiret, İkdam, Sada-yı Kafkas, Son Haber ve Şark” gibi gazete ve dergilerde basın yoluyla başta Azerbaycan olmak üzere bütün dünyaya duyurur (Aşırılı, 2015: 18-99).

Esir kampında tutulanların vaziyetinin ne derece dayanılmaz bir raddeye ulaştığıyla ilgili ilk somut bilgileri dünyaya duyuran ise, Azerbaycan’ın büyük devlet adamı ve halk önderi Neriman Nerimanov’dur. Nerimanov, “Hümmet” gazetesinin 28 Kasım 1917 tarihli sayısında “Gözyaşı Döktüren Cezire” adlı bir makale kaleme alır. Aynı zamanda başarılı bir gazeteci olan Nerimanov, esir kampındaki vaziyeti açık ve net bir şekilde gözler önüne seren makalesine şu çarpıcı ifadelerle başlar: “Keşke bu cezireye (adaya) gitmez olaydım. Keşke bir deri bir kemik bedenleri, fersiz gözleri, ah-u zar eden bu insanları görmez olaydım. Keşke, ‘Efendim, su!’”, ‘Efendim, yemek!’”, ‘Efendim, giyecek!’” sözlerini işitmez olaydım. Keşke; (vücutları) çıplak, dudakları soğuktan titreyen, yüzleri morarmış anasız babasız çocuklarla konuşmamış olaydım. Keşke hastanede, başları kerpiç üstünde can veren yiğitlere rast gelmemiş olaydım” (Aşırılı, 2015: 32).

Nargin’de tutsak alınan Türk esirlerin durumları gerçekten acımlacak haldedir ve çok kötüdür. Susuzluktan, açlıktan, bakımsızlıktan, soğuk hava şartlarından ve bulaşıcı hastalıklardan günde onlarca esir hayatını kaybeder. Ancak Türk esirlerin imdadına, aynı kanı taşıyan Azerbaycan Türkleri koşar. Onlara su, yiyecek, giyecek, para getirir ve her türlü yardımı yaparlar. Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti, esirlerin himayesini resmi olarak üstlenir ve resmi yollardan elinden gelen desteği sağlar. Esirlere hafta sonu pazar günü izin bile çıkarılır, esirler Bakü’ye getirilerek her türlü ihtiyaçları karşılanır. Ve en önemlisi de birçok esirin adadan kaçırılması sağlanır. Adadan kaçırılan esirlerin sayıları artınca Rus yönetimi, bu cemiyetlerin esirler ile ilgili faaliyetlerini kısıtlar (Sözen, 2018: 43-44).

Nargin adasındaki Türk esirler konusunu, ilk olarak Azerbaycan basın tarihinin değerli araştırmacısı, “Aksakal” gazeteci Şirmemmed Hüseyinov, Neriman Nerimanov’un “Himmet” gazetesinde yer alan “Nargin Ceziresi” makalesini yayınlarak gündeme getirir. Prof. Dr. Musa Qasımlı da “Birinci Dünya Muharebesi’nde Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti” adlı eserinde, esirler ve onlara Azerbaycan halkının gösterdiği yardımlar konusunu, arşiv belgeleri ışığında ele alır (Aşırılı, 2015: 14). Qılman İlkin ise “Türk Ordusu Bakü’de” adlı anılarında bu

konu hakkında ilginç gerçeklere yer verir. Ayrıca Prof. Dr. Firdovsiyye Ahmedova'nın basına verdiği çeşitli mülakatlarda esirlere yardım konusuna geniş bir şekilde değinilir. Son olarak Azerbaycanlı gazeteci ve araştırmacı yazar Akif Aşırılı, "Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı" adlı araştırma kitabını kaleme alır. Bu kitap, Dr. Abdülhamit Avşar tarafından Türkiye Türkçesine aktarılır, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Prof. Dr. Bingür Sönmez tarafından da yayına hazırlanır. Şu ana kadar Türkiye'de üç defa basılmıştır. Nargin adasında tutulan Türk esirler hakkında hazırlanan en kapsamlı ve akademik çalışmalardan biridir.

Türkiye'de ise bu bağlamda en önemli akademik çalışmalardan birisi, Cemil Kutlu'nun "Birinci Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri" adlı yayınlanmamış doktora çalışmasıdır. Yine Rusların elindeki Türk esirleri konusunda yapılan bir başka önemli akademik çalışma da, Yusuf Akçura'nın Türk esirlerinin tutulduğu yerler, sayıları ve onların serbest bırakılmaları için Rusya'daki yürüttüğü faaliyetleri konu alan "Kızılay (Hilâl-ı Ahmer): 1914-1915" adlı Mesut Çapa'nın doktora çalışmasından kitaplaştırılmış olan eseridir. Nargin esirleri konusuna yer verilen bir başka çalışma da Betül Aslan tarafından hazırlanan "I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" adlı kitaptır. Nargin konusunun işlendiği eserlerden bir diğeri de, Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran'ın kaleme aldığı "Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirler" adlı kitabıdır (Aşırılı, 2015: 15-16).

Ayrıca bu konuda üç önemli akademik makale de yazılmıştır. Birincisi, Mehmet Sadık Aran'ın 1961 yılında Ergenekon dergisinin ilk sayısında yayınlanan "Kardeş Kömeği (Yardımları)" adlı makalesidir. İkincisi, Durdu Mehmet Burak'ın Kastamonu dergisinde yayınlanan "Kastamonu Milletvekili Halit Bey'in Rusya ve Diğer Ülkelerde Kalan Türk Esirleri İle Alakalı Çalışması" adlı makalesidir. Üçüncüsü ise Atatürk Üniversitesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Betül Aslan tarafından kaleme alınan ve 2010 yılında Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin 42. sayısında yayınlanan "I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler" adlı makalesidir. Bu konu ile ilgili belgesel bir film de hazırlanmıştır. Tuğgeneral Ziya Yergök'ün 1850 sayfalık üç cilt tutan el yazması hatıralarından yola çıkılarak hazırlanan "Cehennem Adası Nargin" adlı belgesel film de bu konuda yapılan önemli bir çalışmadır. Ayrıca Fahrettin Erdoğan'ın *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Hüsamettin Tuğaç'ın *Bir Neslin Dramı*, Ramazan Balcı'nın *Tarihin Sarıkamış Duruşması* ve Vecihi Hürkuş'un *Bir Teyyarecinin Anıları* adlı kitaplarda da bu konu hakkında bilgi verilir. Hüseyin Baykara'nın *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Celal Gasimov'un *Esrin Giyamet Çağı*, Mehmet Emin Resulzâde'nin *Azerbaycan Cumhuriyeti* ve Naki Keykurun'un *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)* adlı kitaplarında da bu konu hakkında az da olsa bilgi verilir (Sözen, 2018: 47-48).

Nargin adasının Türkiye sahası edebiyatına yansımaları ise oldukça azdır. Türkiye'de bu konu hakkında sadece bir roman yazılmıştır. Selçuk Kızıldağ'ın 2007 ve 2014 yıllarında iki farklı yayınevinden çıkan *Nargin: Sarıkamış'tan Sibiryaya* adlı tarihî romanında, *Alptekin* adlı esirin şahsında, bir Anadolu ailesinin Nargin'de başlayıp Sibiryada devam eden ıstıraplı serüveni anlatılır. Nargin adasındaki Türk esirleri konusunda bu romandan başka Türkiye'de herhangi bir edebî esere rastlamadık.

Ayrıca 25 Mayıs 2018'de Türkiye'de gösterime giren, senaryosu Savaş Korkmaz'a ait, yönetmenliğini Kudret Sabancı'nın yaptığı, bir dram ve savaş filmi olan *Hürkuş: Göklerdeki Kahraman* adlı filmde, ilk Türk pilotu Vecihi Hürkuş'un hayatı anlatılırken az da olsa Nargin adasında yaşanan olaylara değinilir. Çünkü Vecihi Hürkuş, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Harekâtında bir Rus uçağını düşürüp, Ruslara esir olur ve Nargin adasında kalır. Daha sonra Azerbaycan Türklerinin yardımlarıyla adadan kaçırılarak Türkiye'ye gelir.

Vecihi Hürkuş'un hayatını konu alan bu filminden farklı olarak, Vecihi Hürkuş'un yaşamını, kahramanlıklarını ve Türk havacılık tarihindeki önemini anlatan, yazar *Orhan Bahtiyar*'a ait üç eser tespit ettik. Bahtiyar'ın Aya Kitap'tan 2013 yılında çıkan ilk eseri *Hürkuş İle Göklerde* adlı kitap, Vecihi Hürkuş'un hayatını kısaca konu edinen, çocuklar için kaleme alınmış bir çocuk kitabıdır. Bahtiyar'ın ikinci eseri ise, yine Aya Kitap tarafından 2014 yılında yayınlanmış, *Gece Teyyarede Açıkta* adlı romandır. Roman belgesel tarzında kaleme alınmış olup, Hürkuş'un hayatını konu edinir. Kısacası bir Vecihi Hürkuş romanıdır. Yazarın üçüncü eseri ise, İnkılap Kitabevi tarafından 2020 yılının Ekim ayında basılan *Vecihi-Kara Tehlike* adlı bir romandır. Eser, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında yarattığı mucizelerle Kurtuluş Savaşı'na büyük katkı sağlayan, Türk havacılık tarihinin mihenk taşlarından Vecihi Hürkuş'un azmini ve sarsılmayan inancını anlatan belgesel niteliğinde bir romandır. Vecihi Hürkuş, savaş döneminde 'Kara Tehlike' adıyla bilinir. Roman buradan adını alır. Eserde esir düşse de teslim olmamayı şiar edinen Vecihi Bey'in kadim topraklarımızda gösterdiği sayısız fedakârlıklar anlatılır. Bundan dolayı Oğuztürk'ün Nargin Faciası adlı tarihî dram eserini hem Çağdaş Azerbaycan edebiyatı hem de Çağdaş Türk edebiyatı için ortak bir eser olarak kabul edebiliriz.

19. yüzyılda bir hapisane olarak kullanılan Nargin adası, I. Dünya Savaşı'nda ise özellikle Türk esirlerin tutulduğu bir esir kampı işlevini görür. Hatta burada önemli bir Türk pilotu olan Vecihi Hürkuş da bir süre esir olarak kalır ve Azerbaycan Türklerinin yardımlarıyla adadan kaçınılarak Türkiye'ye gelir. Nargin adasındaki bütün esirler, Türk Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarması ile beraber serbest bırakılır. Ancak bu ada 1920 yılından sonra yani Sovyetler Birliğinin yönetimi ele alması ile beraber tekrar esir kampı ve ölüm adası olarak işlevine devam eder. Özellikle Sovyet yönetimine karşı olan Azerbaycanlı Türkler, yazarlar, şairler, gazeteciler, fikir ve ilim adamları ve Türk Kafkas İslam Ordusu ile Türkiye'ye dönmeyip Azerbaycan'da kalan Türk subay ve askerleri, Nargin adasında esir olarak tutulur ya da kurşuna dizilerek öldürülür. Bunlardan biri de Azerbaycan millî marşının yazarı Ahmet Cevat'tır. Ahmet Cevat, 1937 yılında Nargin adasında kurşuna dizilerek öldürülür.

2. 3. Eserin Konusu

Nargin adasındaki Türk esirlerin durumu ve yaşadıkları şu ana kadar Azerbaycan edebiyatında manzum ve mensur olarak birçok edebî esere konu olmuştur. Bu eserlerden biri de Refail Oğuztürk Dağlı'nın kaleme aldığı, altı perdeden meydana gelen *Nargin Faciası* adlı tiyatro eseridir. Eser, sanatçının *Vahdet Hasreti* adlı kitabında yer alır. Kitabın 2006 yılında yapılan ilk baskısında Nargin Faciası adlı eser yoktur. Eser, yazar tarafından 2013'te yazılır ve esere kitabın 2015 yılında yapılan yeni baskısında yer verilir.

Nargin Faciası, tek bir kişi üzerine kurulmuş yani sadece bir kişiyi merkeze alan bir eser değildir. Tarihî bir olayı ve tarihin bir dönemini konu edinen, merkeze alan ve anlatan bir eserdir. Lakin tek bir kişi üzerine kurulmamış olsa da ön plana çıkan karakterler vardır. Örneğin, eserin başkişisi olarak *Sona Hanım Hacıyeva* kabul edilebilir. Sona Hanım'dan sonra eserin sonunda şehit olan *Elesger Bey Memmedov* ise ikinci kişi olarak görülebilir.

Kitapta ilk olarak *Nargin Faciası*'nın kısa bir özeti verilir. Devamında yazar, eserin oyuncu kadrosunu ayrıntılı bir şekilde özellikleriyle beraber tanıtır. Oyunda toplam yirmi altı karakter vardır. Bu karakterlerin on üçü Türk askerlerine yardım eden Azerbaycan Türk'ü, sekizi Türk askeri ve beşi ise Rus askeridir. Oyuncu kadrosundan sonra altı perdelik eser yer alır. Eserde yer alan Azerbaycanlı Türkler, Bakü'nün zengin ve önde gelen şahsiyetleri olup, aynı zamanda Bakü Müslüman Hayriye Cemiyetinin de üyeleridir.

Nargin Faciası, tamamen tarihî gerçeklere ve arşiv materyallerine uygun olarak yazılmıştır. Oğuztürk'ün eserde anlattığı bu olay, I. Dünya Savaşı sırasında Nargin adasında esir olarak tutulan Türk askerlerinin başından geçer ve bu askerler adadan kaçırılır. Bu olay, Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivinde bulunan resmi belgelerde, Azerbaycanlı gazeteci ve araştırmacı yazar Akif Aşırılı'nın *Nargin: Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerin Dramı* adlı eserinde ve Azerbaycan'da bu konu hakkında yayınlanmış birçok tarihî kitapta yer alır.

Nargin Faciası, 1914-1915 yıllarında I. Dünya Savaşı'nda Türk-Rus cephesinde yani Kafkas Cephesi'nde, Sarıkamış harekâtında esir düşmüş ve Nargin adasında çok ağır şartlarda tutsak olduklarından dolayı, çoğunluğu helak olmuş binlerce Türk askeri ve sivil adına ithaf edilir. Rus-Türk cephesinde, Sarıkamış'ta esir düşmüş binlerce insanı, Çarlık Rusya'sının memurları Nargin adasına savaş esiri olarak yerleştirir. Kışın soğuktan, yazın sıcaktan, açlıktan, susuzluktan, bakımsızlıktan ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı her gün 40-45 esir hayatını kaybeder. Bu esirlerin büyük çoğunluğu (Tahminen 10.000 asker) Anadolu Türklerindedir. Bakü'de ve şehrin etrafındaki arazilerde yaşayan insanlar, esirlerin bu acınılacak haline çok üzülür ve onlara çeşitli yollarla yardım etmeye çalışırlar. Böyle bir durumda soydaşlarının ve din kardeşlerinin yardımına yetişmek sorumluluğundan doğan hisler, bağlılık duygularını daha da güçlendirir. Bu duygular, Azerbaycan Türklerini mücadeleye ve kahramanlığa çağırır (Oğuztürk, 2015: 3-5).

Nargin Faciası'nda bu emsali görülmemiş kahramanlık örneklerinden biri terennüm edilir. Eserde nice cesur insan, bir amaç uğrunda birleşir ve hayatlarını tehlikeye atarak sekiz esir Türk askerini Nargin adasından kaçırıp gizlice Türkiye'ye gönderir. Bunu planlayanlar, Azerbaycan'ın önde gelen kişileri ve Azerbaycan Türklerini temsil eden şahsiyetlerdir. Özellikle eserde Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti'nin Başkanı Sona Hanım adıyla tanınan şahsiyet, başroledir ve diğer arkadaşlarıyla -Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyeleri- o dönemde Türklerin Ruslara ve Ermenilere karşı verdikleri mücadeleyi en iyi şekilde canlandırır. Bu olay sonucunda Türk subay ve askerlerinin Türkiye'ye kaçmasını sağlayan Elesger Bey adıyla tanınan şahsiyet, Ruslar tarafından öldürülür. Ancak sekiz Türk askeri de bağımsızlıklarını elde ederek Türkiye'ye gelir. Bu askerlerin kaçırılma amacı, bu coğrafyada, diğer esir kamplarında ve özellikle Nargin adasında yaşanan bu olayları Osmanlı Devleti'ne bir şekilde anlatmaktır. Bunu en iyi şekilde esir asker ve komutanların yapacaklarını düşündüklerinden dolayı onları kaçırmışlardır. Çünkü bu dönemde, Osmanlı Devleti çok zor durumdadır. Birçok cephede savaşır ve var olma mücadelesi verir. Bundan dolayı buradaki esir askerlerin bir kısmı kaçırılarak, Osmanlı'nın bu durumdan haberdar olması istenilir. Fakat geriye kalan binlerce Türk esir, bu adada hayatını maalesef trajik bir şekilde kaybeder.

Nargin Faciası, 20 Haziran 2017 tarihinde *Azerbaycan Millî Dram Tiyatrosu*'nda sahneye konulur. Eserdeki karakterleri canlandıran oyuncular, Azerbaycan Devlet Tiyatrosunun, Azerbaycan Belediyesi'nin ve Azerbaycan Millî Dram Tiyatrosunun sanatçılarıdır. Şairi ve eserlerini sevenler, oyunu izler ve duygularını yaşar. Bu gösteriye, Türkiye'nin Bakü Büyük Elçisi Erkan Özoral ve eşi Meltem Özoral da katılır, Nargin adasındaki esir Türklere atfedilmiş ve bu adadaki esir Türklerin dramını en iyi şekilde gözler önüne seren bu oyunu ilgiyle izlerler. Gösterinin sonunda basın mensupları ile konuşan büyükelçi ve eşi, gösterinin çok önemli olduğunu ve gösteriyi çok beğendiklerini ifade ederler. Ayrıca Büyük Elçi Erkan Özoral, tarihte bir ilki gerçekleştirerek eşi Meltem Özoral, Askerî Ateşe Tuğgeneral Zafer Ocak, Azerbaycan Deniz Kuvvetleri Komutan Yardımcısı Natig Bağirov, Kars Serhat Boyları Derneği Başkanı Muharrem Yıldız, büyükelçilik çalışanları ve basın mensupları ile Azerbaycan Deniz Kuvvetleri'ne ait bir askerî gemiyle 27 Mayıs 2017 tarihinde Nargin adasını ziyaret eder. Bu ziyaret, Nargin adasındaki Türk esirleri konusunda Türkiye'nin attığı ilk resmi adımdır. Bundan dolayı tarihî bir öneme sahiptir. Büyükelçi Özoral, basın mensuplarına Nargin'deki Türk esirleri ve Azerbaycan Türklerinin özellikle Türk esirlere yaptığı yardımlar konusunda bir röportaj verir (Sözen, 2018: 45-46).

Nargin adası hem Azerbaycan tarihinde hem de Türkiye tarihinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü Nargin, iki devlet bir millet olan Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak tarihidir. Büyük bir tarih bilince sahip olan ve eserlerinin çoğunda tarihî konuları işleyen Refail Oğuztürk Dağlı, Nargin konusunda tiyatro eseri kaleme alarak bu konuda hem edebiyat hem de tarih alanındaki bir açığı kapatmaya çalışmıştır. Oğuztürk tarafından yazılan ve Azerbaycan Millî Dram Tiyatrosu'nda sahneye konulan bu eser hem Azerbaycan edebiyatında hem de Azerbaycan basınında önemli bir farkındalık yaratmış ve ses getirmiştir.

2. 4. Şahıs Kadrosu

Nargin Faciası'nda toplam 26 karakter bulunur. Bu karakterleri eser üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde üç gruba ayırabiliriz. Birincisi, Türklere ve Müslümanlara yardım etmek amacıyla kurulan cemiyetlere özellikle Müslüman Hayriye Cemiyeti'ne üye olan ve 13 kişiden oluşan Azerbaycan Türkleridir. İkinci olarak, Nargin adasında esir olan ve adadan kaçırılan 8 Türk askeridir. Son olarak da düşman kuvvetlerini oluşturan Rusya'nın 5 askeridir. Ayrıca hayatta olmadığı için eserde aktif olarak yer almayan ancak eserin ve olayların kurgusu içinde bulunan, eserin birçok yerinde adı geçen ve kendisinden önemle bahsedilen Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin kurucularından biri ve Sona Hanım'ın eşi *İsrafil Bey Hacıyev* de eserin önemli bir karakteri olarak karşımıza çıkar.

2. 4. 1. Azerbaycan Türkleri

Sona Hanım Hacıyeva: Varlıklı, toprak sahibi, hayırsever ve Bakü Şehir Meclisi'nin üyesi. Sosyal ve siyasi alanlarda hizmet veren bir kadındır. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin kurucularından biri olan İsrail Bey Hacıyev'in eşi. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyesi ve 42 yaşında. Eserin başkışisi. Ziyalı (Aydın), sağlam iradeli, bilgili, kültürlü ve yiğit bir kadın. Her zorluğu yenebilen, zorluklardan korkmayan, cesaretli, birçok yabancı dil bilen, kendi öz adet ve ananesine bağlı ilim sahibi bir insan. Modern düşünceli, sosyal meselelerde aktif, akıllı ve becerikli bir kadın olarak eserde karşımıza çıkmaktadır.

Elesger Bey Memmedov: Tüccar, Sona Hanım'ın akrabası. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyesi ve 50 yaşındadır. Eserin ikinci kişisi olan Elesger Bey, güvenilir, yiğit ve deli dolu bir adamdır. Cemiyetin, ihtiyaç sahibi olan insanlara yardımı konusunda önemli hizmetleri vardır. Her zaman olduğu gibi Sona Hanım'ın zor günlerinde de Sona Hanım'ın yanında duran biri olarak eserin kurgusunda önemli bir rol oynar.

Murtaza Bey Muhtarov: Petrol zengini ve hayırsever biridir. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin kurucularından olup 56 yaşındadır. Sona Hanım'ın eşi rahmetli İsrail Bey Hacıyev'in çok yakın arkadaşıdır.

İsmayıl Bey Sefereliyev: Bakü şehrinin fahri (onursal) vatandaşı, Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin başkanı ve 53 yaşındadır.

Ağabala Quliyev: Varlıklı, toprak sahibi ve hayırsever biridir. Siyasi ve sosyal alanlarda hizmetlerde bulunan biri olarak tanınır. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyesi ve 59 yaşındadır.

Mirtağı Mirbabayev: Varlıklı, toprak sahibi ve hayırsever biridir. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyesi ve 37 yaşındadır.

Ejder Bey Aşurbeyov: Varlıklı, toprak sahibi, hayırsever, sosyal ve siyasi alanlarda hizmet veren biridir. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin üyesi ve 62 yaşındadır.

Nezer İsmaylov: İvan Kolesnikov gemisinin kaptanı. Rus-Kafkas Yoldaşlığı Cemiyeti'nin üyesi ve 42 yaşındadır. Türk askerlerini gemiyle kaçıran kişidir.

Hacı Seyyid Zeki: Dinî, sosyal ve siyasi alanlarda hizmetlerde bulunan biridir. Özellikle iftar meclislerinde sohbetler veren insanlara Kur'an-ı Kerim'i anlatan, ilim sahibi ve kültürlü bir şahsiyettir. Bilgili, güzel ahlaklı, mert, sosyal işlerde çok aktif ve iyi bir hitap yeteneğine sahip olan Hacı Seyyid, 45 yaşında olup Müsavat Partisi'nin üyesidir ve Mehmet Emin Resulzâde'nin hususi hürmet gösterdiği biridir.

Ümmibanu: Elesger Bey'in eşi, Sona Hanım'ın akrabası ve 45 yaşındadır.

Tatyana: Sona Hanım'ın Rus asıllı hizmetçisidir ve 18 yaşındadır.

Hekim (Doktor): Elesger Bey vurulduğunda Elesger Bey'i tedavi etmek amacıyla eve gelen doktor.

Hizmetçi Kadın: Elesger Bey'in evinde çalışan ve hizmet eden kadın.

İsrafil Bey Hacıyev: Hayatta olmadığı için eserde aktif olarak yer almaz. Ancak eserin ve olayların kurgusunda yer aldığı, eserin birçok yerinde adı geçtiği ve kendisinden önemle bahsedildiği için esere tesir eden bir karakterdir. Eserdeki olaylar ve özellikle çatışmalar bu karakter üzerinden başlar ve devam eder. Belki de eserde aktif bir şekilde yer alsaydı Sona Hanım'dan sonra ikinci kişi olarak kendine yer bulabilirdi. Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin kurucularından biri ve Sona Hanım'ın eşidir. Vatanperver, milletsever, mert ve cesur biri olarak bilinir. Eserdeki kişiler ve eserden hareketle özellikle Azerbaycan ve Türkiye Türkleri tarafından çok sevilen ve saygı duyulan bir insandır. Halkının derdine üzülen, milletini seven, insanlara güven veren, iyi bir arkadaş, sadık bir dost ve itibarlı bir şahsiyet olarak işlenmiştir.

Özellikleri ile beraber anlattığımız bu kişilerden *Sona Hanım Hacıyeva*, *Elesger Bey Memmedov*, *Murtaza Bey Muhtarov*, *İsmayıl Bey Sefereliyev*, *Ağabala Quliyev*, *Mirtağı Mirbabayev* ve *Ejder Bey Aşurbeyov* oyunun asıl karakterleridir. Çünkü eserdeki olaylar bu karakterler arasında vuku bulur ve yaşanır. *Nezer İsmayilov*, *Hacı Seyyid Zeki*, *Ümmibanu*, *Tatyana*, *Hekim (Doktor)* ve *Hizmetçi Kadın* ise oyunun yardımcı karakterleridir.

2. 4. 2. Türk Askerleri / Zabitleri

Bu karakterler adada esir olup, Azerbaycan Türkleri tarafından kaçırılarak Türkiye'ye gönderilen sekiz rütbeli Türk askeridir. Bu askerlerin hepsi de oyunun yardımcı karakterleridir.

Süheyl İzzet: Asker, rütbesi Yüzbaşı, 35 yaşında.

Ferhat Tursun (Ferhat Dursun): Asker, rütbesi Yüzbaşı, 35 yaşında.

Şükrü Şaban: Asker, rütbesi Yüzbaşı, 35 yaşında.

Yaqub Mustafa (Yakup Mustafa): Asker, rütbesi Teğmen, 23 yaşında.

Yusif Ziya (Yusuf Ziya): Asker, rütbesi Asteğmen, 23 yaşında.

Hüseyn Hilmi (Hüseyn Hilmi): Asker, rütbesi Başçavuş, 25 yaşında.

Fehri Şakir (Fahri Şakir): Asker, rütbesi Başçavuş, 25 yaşında.

Yusif İbrahim (Yusuf İbrahim): Asker, rütbesi Başçavuş, 25 yaşında.

2. 4. 3. Rus Askerleri / Zabitleri

Esir Türk askerleri adadan kaçırıldıktan sonra bu konuyla ilgili soruşturmayı yürüten beş Rus askeridir. Bu askerler de oyunun yardımcı karakterleridir.

Qusakov: Rus subayı, rütbesi Yüzbaşı, Elahidde Süvari Jandarma Birliği'nin askeri ve 35 yaşında.

Mateqorniy: Rus subayı, Bakü Quberniya Jandarma İdaresi'nin askeri, 37 yaşında.

Antonov: Araks Askerî Gemisi'nin kaptanı, 50 yaşında.

Lukyanov: Rus askeri, rütbesi Yarbay, Bakü Quberniya Jandarma İdaresi'nin başkan vekili ve 45 yaşında.

Rudenko: Bakü Quberniya Hafiye İdaresi başkanı, 45 yaşında.

2. 5. Olay Dizisi

Nârgin Faciası, Oğuztürk'ün *Vahdet Hasreti* kitabında yer alır ve toplam elli dört sayfadan meydana gelir. Esasında eser elli sayfadır. Çünkü eserin ilk dört sayfasında eserde anlatılan olay ve kişiler hakkında bilgi verilir. Eserin birinci sayfasında eserin tam adı yazılıdır. İkinci sayfada eserde işlenen tarihî olay hakkında okuyucuya bilgi verilir. Devamında ise eserin kimler için yazıldığı ve kimlere ithaf edildiği ifade edilir. Eser, 1914-1915 yıllarında Türk-Rus cephesinde Sarıkamış Harekâtında esir düşmüş ve Nârgin adasında çok ağır şartlarda

tutuldukları için çoğunluğu ölmüş Türk askerinin ve insanın aziz hatırasına ithaf edilmiştir. Eserin üçüncü ve dördüncü sayfalarında ise yazar, eserin şahıs kadrosuyla ilgili bilgi verir ve şahıs kadrosunu ayrıntılı olarak tanıtır. Oğuztürk, eserin şahıs kadrosunu üçe ayırır.

Eser toplam altı perdeden meydana gelir. Birinci perde on üç, ikinci perde on bir, üçüncü perde beş, dördüncü perde sekiz, beşinci perde sekiz ve altıncı perde beş sayfadan oluşur. Yani asıl oyun, elli sayfadan meydana gelir.

2. 5. 1. Birinci Perde

Eserin birinci perdesi, on üç sayfadan oluşur ve en uzun perdedir. Birinci perdede *Murtaza Bey Muhtarov, Ejder Bey Aşurbeyov, Ağabala Quliyev, Sona Hanım Hacıyeva, Mirtağı Mirbabayev, İsmayıl Bey Sefereliyev, Elesger Bey Memmedov, Ümmibanu ve Tatyana* olmak üzere toplam dokuz karakter yer alır. Birinci perdedeki olaylar, İsrail Bey Hacıyev'in evi yani Sona Hanım Hacıyeva'nın evinde geçer. Perde açılır. Sona Hanım, Murtaza Bey, Ejder Bey, Mirtağı Bey, Ağabala Bey ve İsmayıl Bey kendi aralarında sohbet ederler. İsrail Bey Hacıyev'in ölümünden ve nasıl bir insan olduğundan bahsederler.

Sona Hanım, eşinin ölümünden dolayı çok üzgündür. Bu üzüntüyü dile getirir ancak eşinin ölümünü artık kabullenmiştir ve metanetli bir şekilde davranır. Kendi aralarında İsrail Bey'in geçmişte yaptıklarından söz ederler. İsrail Bey'in Tiflis'te ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Rus ve Ermenilere karşı verdiği mücadeleyi anlatırlar. Eserin ilk çatışması birinci perdede başlar ve artarak devam eder. Murtaza Bey'in ağzından çıkan sözler ilk çatışmayı oluşturur. Fakat bu sözler Murtaza Bey'e değil, İsrail Bey'e aittir. Murtaza Bey, İsrail Bey'in sözlerini aktarır. Rahmetli İsrail Bey'in Bakü Belediye Reisine söylediği şu sözler ve aralarındaki konuşma ilk çatışmayı başlatır: *“Belediye Reisi, Bakü'de başka vazife kalmadı mı, Kursk şehrinde bütün Rus akrabalarını getirip tüm vazifeleri onlara vermişsin. Bir tane Şeyhülislam kaldı. Bu vazifeye de Kursk'tan bir Rus getir koy, işler düzelsin* (Oğuztürk, 2015: 9).”

İsrail Bey'in söylediği bu sözler, Rusların Türklere karşı yürüttükleri siyaseti açıkça ortaya koyar. Ağabala Quliyev de konuşarak çatışmayı daha da tırmandırır. Ancak bu sözler de Ağabala Bey'e değil, İsrail Bey'e aittir. Bu sözler, İsrail Bey'in Tiflis'te Rusların, Ermenilerin ve Müslümanların katıldığı bir toplantıda yaptığı konuşmanın bir bölümüdür. Bu konuşmaya Ruslar, Ermeniler ve hatta Müslümanlar çok şaşırır. Konuşma şöyledir: *“1905 yılında İrevan'da, Karabağ'da ve diğer bölgelerde binlerce Müslümanı katletmiş canileri ne Müslümanlar ne de hükümet bağışlayamaz. Bu önceden düşünülmüş ve düzenlenmiş bir katliamdır* (Oğuztürk, 2015: 9).” Ağabala Quliyev konuşmasına şöyle devam eder: *“Ermeniler propaganda yapıp İsrail Bey'e “Pantürkist ve Devlet Düşmanı” dediler. O zaman İsrail Bey, Taşnak-Sütyun Fırkası'nın gizlice hazırladığı bir belgeyi toplantıya katılanlara takdim etti. Anlaşıldı ki, Ermeniler bu katliamları daha önceden düşünmüş ve hazırlamışlar* (Oğuztürk, 2015: 9).”

Görüldüğü gibi İsrail Bey, oyunun içerisinde yer almasa da konumu gereği eserin ana karakterlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Aslında İsrail Bey burada karakter olarak genelde bütün Türkleri, özelde ise Azerbaycan Türklerini temsil eder. Eserde Türklerin, Rus ve Ermenilere karşı verdiği mücadelenin vücut bulduğu karakterlerinden biri de İsrail Bey'dir. Bu sözlerle başlayan çatışma, ilerleyen bölümlerde şiddetini arttırarak devam eder ve doruk noktasına ulaşır.

İsrail Bey, kendisine yöneltilen bu suçlamalara karşı Taşnak-Sütyun Cemiyetinin gizlice hazırlamış olduğu planın resmi belgesini bulup toplantıda Ermenilere takdim eder. Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları eziyet ve katliamları, hatta Çar devleti memurlarının bu gerçeğe göz yumduklarını bu belgelerle ispat eder. İsrail Bey, bu belge ve bilgileri Rus memurlarından rüşvet karşılığında alır. Rus devlet memurlarının bu belgelerden ve Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları her türlü eziyetten daha önceden haberleri vardır.

Eserde işlenen konuyla ilgili verilen bilgiler, tarihî bilgi ve gerçeklerle tamamen uyuşur. Zaten yazar, derin ve uzun süren bir tarihî araştırmanın neticesinde eseri kaleme almıştır. Oğuztürk, böylelikle bir nevi tarihî gerçeklik ile sanatsal gerçekliğin sentezini yapar. Eserin bilgilendirici yönüne Sona Hanım'ın birinci perdedeki şu sözleri önemli bir örnek teşkil eder: "*Çar Rusya'nın parçala ve hüküm sür siyaseti göz önündedir. Bizi Osmanlı Türklerinden ayırmak için Ermenilerden istifade ederler. Büyük çoğunluğu Türk olan on binlerce Müslümanı, mükemmel bir şekilde silahlandığı Ermeni kuvvetleri ile öldürüyor. Savaşın sonra ise Taşnak-Sütyun Cemiyeti'nin gizli belgelerini bize veriyor. Güya ki, hiç haberleri yokmuş. Ermenileri Müslümanlar ile barıştırmak için Tiflis'te toplantı düzenlemek Çar Rusya liderlerinin siyasetiydi* (Oğuztürk, 2015: 10)." Aslında eserdeki çatışmanın doruk noktalarından biri de Sona Hanım'ın söylediği bu sözlerdir. Sona Hanım'ın bu sözleri, eserin konusu ile ilgili bilgi verir, konuyu özetler, çatışmayı ve Rusların temel siyasetini ortaya koyar.

Birinci perdede Ruslar ile Ermeniler arasındaki açık ve gizli ilişkiler gözler önüne serilir. Ruslar ile Ermeniler arasındaki gizli ve kirli münasebetler Ağabala Quliyev'in ağzından şöyle anlatılır: "*Bu işte Ermenilerin hizmeti büyüktür. Her türlü riyakârlık ve dalkavuklukla kendilerini Rus memurlarına iyi göstererek, fırsat buldukça Müslümanları kötümeye çalışırlar* (Oğuztürk, 2015: 11)." Bu duruma örnek olarak da Müslüman Hayriye Cemiyetinin ticari müşaviri Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in Bakü'de bir dokuma fabrikası açmak istediğini, bu fabrikayı açmak için imparatora dahi müracaat ettiğini ancak imparatorun buna kesinlikle izin vermediğini dile getirirler. Çünkü Türkler ve Müslümanlar üzerinde inanılmaz bir baskı vardır.

Sona Hanım, kendisi ve eşinin Mehmet Emin Resulzâde ile görüştiklerini ve sohbet ettiklerini dile getirir. Resulzâde'nin Türklerle ve Müslümanlara yapılan baskılar karşısında söylediği şu sözleri aktarır: "*Bu imparatorluğun (Rus İmparatorluğu) başında oturanlar, hiçbir vakit biz Müslümanların özellikle de Türklerin ileriye doğru bir adım atmasına asla izin vermezler. Bağımsız olmak gerekir. Kendi devletimiz ve bu devletin başında öz milletimizin evlatları olmazsa her amacımız boşa çıkacaktır* (Oğuztürk, 2015: 12)." Bu sözler özellikle Azerbaycan Türk tarihi bakımından çok önemlidir. Resulzâde, bu sözleri ile 28 Mayıs 1918'de kurulacak tarihin ilk Türk İslam Cumhuriyeti olan Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'ni işaret etmektedir.

Birinci perdenin ortasında konu Nârgin adasındaki Türk esirlere gelir. Murtaza Bey Muhtarov, bu durumu İsmayıl Bey'e sorar. Osmanlı Devleti'nin bu durumdan haberdar olup olmadığı tartışılır. Sona Hanım, Türk esirlere götördükleri yardımlar hakkında konuşur. Rus askerlerinin götördükleri yardımlara bit ve pire gibi dadanıp, bu yardımlara el koyduklarını söyler. Yardımlara el konulmaması ve bu yardımların esirlere verilmesi için Rus askerlerine rüşvet verdiklerini belirtip adadaki Türk esirlerin durumundan söz eder. Esirlerin çoğunluğu aç, susuz ve hastadır. Kışın soğuktan, yazın sıcaktan, salgın hastalıklardan, açlıktan, susuzluktan ve işkencelerden her gün 40-45 esir hayatını kaybeder. Bunların arasında Anadolu'dan esir alınmış yüksek mevkili insanlar da vardır. Esirler arasında iki yaşındaki çocuktan seksen yaşındaki ihtiyara, rütbeli askerlerden sivil vatandaşlara kadar her yaşta insan bulunur.

Adadaki Türk esirlere resmi yollardan hiçbir yardım yapılamaz. Çünkü buna müsaade edilmez. Metinde bu durumu Murtaza Bey Muhtarov anlatır. Bakü Şehir Meclisi'nde Ermenilere ve Ruslara daha çok yer verilir. Bundan dolayı bu mecliste hiçbir zaman Türkler ve Müslümanlar lehine karar çıkmaz. Murtaza Bey Muhtarov, İsrail Bey Hacıyev ve Zeynalabdin Tağıyev bu mecliste sekiz yıl çalışır fakat olumlu hiçbir sonuç elde edemezler. Bunun için Murtaza Bey Muhtarov, resmi yollardan hiçbir şeyin yapılamayacağını, ne yapılacaksa gayri resmi yollardan yapılması gerektiğini söyler.

Eserde anlatılanlara göre Türk esirlerin bu halinden, Osmanlı Devleti'nin tam anlamıyla haberi yoktur. Ancak haberi olsa da Osmanlı Devleti çok kötü bir vaziyette olduğu için buraya yardım eli uzatamaz. Lakin bu durum şimdilik böyle olsa da 1918 yılında Osmanlı Devleti bir ordu kurup, gelip Bakü'yü kurtaracaktır. Öncelikle İstanbul'a, Rusya'daki esir kampları ve

özellikle Nargin adasındaki durumu anlatması ve haber vermesi için bir adam göndermeyi düşünürler. Eserdeki vaka zincirinin asıl başlangıç noktası buraya dayanır. Sona Hanım ve diğerleri adada yaşanan olayların, Türk esirlere yapılan işkence ve baskıların Osmanlı Devleti'ne anlatılmasını isterler. Esirlerin kaçırılması fikri burada ilk olarak Sona Hanım tarafından dile getirilir. Diğerleri öncelikle bu fikre şaşırır ancak daha sonra Sona Hanım'a destek verirler.

Ağabala Quliyev, bu durumun ne kadar tehlikeli olduğunu, bu düşüncenin ortaya çıkarabileceği sonuçları ve bu işin sonucunda Müslüman Hayriye Cemiyetinin bütün kurucu ve üyelerinin ne kadar zor bir durumda kalacağını dile getirir. Diğer üyeler ise bu fikrin tehlikeli olduğunu ancak uygun bir yol bulmak gerektiğini söylerler. Sona Hanım, Nargin adasını kendine göre tasvir eder. Çünkü Sona Hanım, Nargin adasındaki Türk esirlere sürekli yardım götürdüğü için Türk esirlerin vaziyetini defalarca görmüştür. Sona Hanım, Nargin adasını ve Türk esirlerinin vaziyetini şu cümlelerle anlatır: *“O adanın adı Esir Yurdu'dur. Özü ise ölüm, hadsiz ve hesapsız azap ve eziyetin yapıldığı adadır. Her defa esirlere yardım götürüp geri geldikten sonra, odanın kapısını kilitleyip saatlerce ağlıyorum* (Oğuztürk, 2015: 15).”

Artık plan yapılır ve harekete geçilir. Bu konuyla ilgili özel bir teşkilat kurulur. Cemiyetin esirlere yardım etmesi için görevlendirdiği üyeler teşkilatta yer alır. Bunun nedeni ise dikkat çekmemektir. Kısacası Sona Hanım ve İsmayıl Bey'e görev verilir. Aslında Sona Hanım, daha önceden esirlerin kaçırılması konusunda kendine göre bir plan yapar ve bu planı şimdi açıklar. Diğer üyeler dinler ve bu plana onay verir.

Eser her ne kadar tek bir kişiyi merkeze almasa da veya tek bir kişinin merkezde olmadığı bir eser gibi görünse de Sona Hanım karakteri itibarıyla olayların merkezinde yer alır. Bundan dolayı Sona Hanım eserin başkişisidir. Sona Hanım, yaptığı planı şöyle anlatır: *“Bu konuda uzun zamandır düşünüyorum. Hatta muayyen fikirlerim de var. Bu iş birkaç aşamada olacak. Özellikle Nargin'de birkaç esiri yani birkaç Türk askerini haberdar etmek, sonra bu esirleri Nargin adasından Bakü'ye getirmek ve İslammiye Misafirhanesine yerleştirmek. Sonraki aşama ise onları gemi ile Astara'ya göndermek. İran'dan da Anadolu'ya geçirmek* (Oğuztürk, 2015: 15).”

Astara'da Elesger Bey'in ticari ilişkileri ve tanıdıkları vardır. Onların yardımlarına başvurulacaktır. Ayrıca cemiyetin, İran Konsolosluğunda Cefer Hebibullayev adında bir adamı vardır ve ona da haber gönderilecektir. Bu kişi esir Türkleri İran'da karşılayıp Anadolu'ya rahat bir şekilde gitmelerini sağlayacaktır. Esirleri Bakü'den Astara'ya İvan Kolesnikov gemisiyle göndereceklerdir. Geminin kaptanı ise güvenilir bir adam olan Nezer İsmayılov'dur.

Plan yapıldıktan sonra bütün beyler gider. Sona Hanım odada tek kalır ve düşünmeye başlar. Bu esnada Sona Hanım'ın Rus asıllı hizmetçisi Tatyana gelir. Elesger Bey ve eşi Ümmibanu'nun geldiğini haber verir. Elesger Bey ve eşi, Sona Hanım'ın yanına gelirler. Sona Hanım ile Elesger Bey akrabadır. Sona Hanım, olup biteni Elesger Bey'e anlatır. Zaten ikisi de daha önceden bu konu hakkında görüşmüştür. Sona Hanım, beylerle aldıkları son kararı Elesger Bey'e söyler. Sona Hanım, Elesger Bey ve eşi Ümmibanu bu konu hakkında kendi aralarında konuşurlar. Ümmibanu Hanım, bu işin çok tehlikeli olduğunu söyledikten sonra bu konudaki endişelerini dile getirir. Ümmibanu Hanım eşi Elesger Bey'e, neden sadece yedi veya sekiz esiri kaçırmak istediklerini ve asıl maksatlarının ne olduğunu sorar. Elesger Bey, esirlerin kaçırılma nedenlerini şu şekilde izah eder: *“Birincisi, o cehennemden bir Türk, bir Müslüman kardeşimizi kurtarmak Allah huzurunda güzel bir ameldir. İkincisi, binlerce kardeşimiz Nargin'de zulüm altında iken evimizde rahat oturmayı şahsiyetimize yakıştıramıyoruz. Üçüncüsü, en önemlisi İstanbul bu hadiseden haberdar olsun. Devlet seviyesinde işler görülsün ve adada durum nispeten iyileştirilsin. Yeter ki İstanbul bunu resmi olarak talep etsin* (Oğuztürk, 2015: 19).”

Sona Hanım, Elesger Bey'e esirleri adadan nasıl kaçıracağını ve Bakü'ye nasıl getireceğini anlatır. Rahmetli İsrafil Bey, esirlere yardım götürebilmek için Sona Hanım'a küçük bir gemi vermiştir. Sona Hanım, bu küçük gemi ile Nargin'den esirleri gizlice Bakü'ye

getirecektir. Adadaki esirlere yapılan yardımları genellikle Sona Hanım ve cemiyetin başkanı İsmayıl Bey götürür. Bundan dolayı esirleri Sona Hanım ve İsmayıl Bey kurtaracaktır. Çünkü bu iki kişiden kimse şüphelenmez. Sona Hanım, Müslüman bir kadının böyle bir şey yapacağından şüphelenmeyeceklerini düşünür. Bundan dolayı Rusların ve Ermenilerin Müslüman kadınlara bakışını şu cümlelerle anlatır: “Devlet idarelerinde bu işi Müslüman bir kadının yaptığına kim inanır? Ne Ruslar ne de Ermeniler inanırlar. Çünkü bunlar, Müslüman kadınları cahil ve düşüncesiz olarak kabul ediyorlar. Onun için akıllarına dahi gelmez (Oğuztürk, 2015: 20).”

Sona Hanım, esirleri kaçırma konusunda çok kararlıdır. Kararlılığını gösteren şu cümleleri dile getirerek birinci perde sona erer: “Yapmalıyız ve inşallah yapacağız! Yoksa içtiğimiz su, yediğimiz ekmeğe bize haram olur. Şu beş günlük fani dünya için milletin şerefi ayaklar altına alınacak (Oğuztürk, 2015: 20).”

2. 5. 2. İkinci Perde

Eserin ikinci perdesi on bir sayfadan meydana gelir ve birinci perdeden sonra en uzun perdedir. İkinci perdede *Sona Hanım, Elesger Bey, Seyyid Zeki, Ümmibanu Hanım ve Nezer İsmayılov* olmak üzere toplam beş karakter bulunur. Öncelikle Sona Hanım, Elesger Bey ve Seyyid Zeki kendi aralarında sohbet ederler. Daha sonra Ümmibanu Hanım ve Nezer İsmayılov da oyuna dâhil olur. Ama asıl konuşmalar Sona Hanım ile Elesger Bey arasında geçer. İkinci perdedeki olaylar, Bakü'nün Dağlı Mahallesi'nde Elesger Bey Memmedov'un evinde vuku bulur.

Elesger Bey, esirleri kaçırma konusunda sevinçli ve heyecanlı olmasına rağmen aynı zamanda üzgündür. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu anlatır ve bütün dünyanın Osmanlı'nın başına üşüştüğünü söyler. Elesger Bey, aslında şehit olan Türk askerleri ve gençleri için çok üzüldür. Elesger Bey konuşmasına devam ederken düşmanın isteğini ve temel amacını açıkça söyler: “Türk milletini esaret altına almak ve İslam'ı müdafaasız bırakmak (Oğuztürk, 2015: 22).” Bundan dolayı tek ümit Osmanlı'dadır. Seyyid Zeki ise Elesger Bey'in söylediklerine karşılık cihat sözcüğünü açıklayarak kendilerinin ne yapması gerektiğini şu cümlelerle anlatır: “Bazıları cihat derken bunu ölüme gitmek anlıyorlar. Cihat, yaşayarak mücadele vermektir. Herkes kendi sahasında ve alanında çalışmalıdır. Aile için çekilen zahmet, Allah yolunda verilen en güzel hediyedir. Toplum ve halk için çalışan insan, güzel insandır. Aziz Peygamberimiz buyurur ki, vatani sevmek imandandır (Oğuztürk, 2015: 23).”

Seyyid Zeki, akrabalarını ziyaret etmek için gider. Yani Elesger Bey ile Sona Hanım'ın yanından ayrılır. Bu sırada İvan Kolesnikov gemisinin kaptanı Nezer İsmayılov gelir. Esirlerin kaçırılma meselesini Elesger Bey daha önce Nezer İsmayılov ile görüşmüştür. Şimdi ise Sona Hanım ile meseleyi konuşmaya başlarlar. Sona Hanım, adadan toplam sekiz asker kaçıracaklarını söyler. Ancak Elesger Bey, Sona Hanım'ın adaya gidip askerleri kaçırması konusunda çok endişelidir ve bu endişelerini dile getirir. Sona Hanım ise Elesger Bey'e, bu konuda rahat olmasını söyler ve adaya giden yardımları her zaman kendisi götürdüğü için şüphelenmeyeceklerini ifade eder. Ancak Elesger Bey halen tereddüt içindedir ve Sona Hanım'a adaya gitmesinden adaya baskın yapmayı teklif eder. Sona Hanım, Elesger Bey'i sakinleştirir, dikkatli ve sabırlı olmasını söyler. Aslanın erkeği dişisi olmaz der ve Elesger Bey'i ikna eder.

İki gün sonra Nârgin adasına yardım götürülecek ve sekiz asker kaçırılacaktır. Elesger Bey, ertesi gün iki kişi ile birlikte Azerbaycan'ın İran sınırında olan Astara şehrine gidecektir. Elesger Bey, esirleri kaçırma planını gemi kaptanı Nezer İsmayılov'a bütün ayrıntıları ile anlatmaya başlar: “Türk askerlerini Nârgin'den Bakü'ye Sona Hanım gizli bir şekilde getirecek. İsmayıl Bey, Mirtağı Bey ve Ağabala Bey limanda bekleyecekler. Esirlere elbise getirecekler ve esirler kıyafetlerini değiştirecek. Daha sonra bu beyler, esirleri faytonla İslamiye Misafirhanesine getirecekler. Misafirhanede Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin birçok üyesi ziyafet düzenleyecek. Tabi ki bu, bir tertiptir. Esirler, akşam saat sekizde gemiyle Astara'ya yola koyulacaklar (Oğuztürk, 2015: 29-30).” Kaptan, esirleri Bakü'de limandan alıp gemide

gizleyerek Astara'ya götürecektir ve Astara'da esirleri Elesger Bey karşılayacak. Böylelikle ikinci perde müzik eşliğinde Elesger Bey'in konuşması ile sona erer.

2. 5. 3. Üçüncü Perde

Eserin üçüncü perdesi toplam beş sayfadan oluşur. Üçüncü perdede *Sona Hanım, İsmayıl Bey Sefereliyev, Ejder Bey Aşurbeyov* ve kaçırılan sekiz Türk askeri (*Süheyl İzzet, Ferhat Dursun, Şükrü Şaban, Yakup Mustafa, Yusuf Ziya, Hüseyin Hilmi, Fahri Şakir, Yusuf İbrahim*) yer alır. Üçüncü perdedeki olaylar, Sona Hanım'ın evinde geçer ve perde Türk askeri Yüzbaşı Süheyl İzzet'in konuşmasıyla başlar.

Süheyl İzzet, kendini ve diğer Türk askerlerini tanıtır ve takdim eder. Türk askerleri hemen gitmek ister. Çünkü Sona Hanım ve arkadaşlarının başını derde sokmak istemezler. Lakin Sona Hanım, buna izin vermez ve her şeyin yolunda olduğunu söyler. Sona Hanım ve arkadaşları bütün tedbirleri almıştır ve aldıkları tedbirleri Türk askerleri ile paylaşırlar. Sona Hanım, yaptığı planı askerlere anlatır. Astara'ya nasıl gideceklerini, oradan İran'a nasıl geçeceklerini ve İran'da onlara kimlerin yardımcı olacağını tek tek izah eder. Askerler yapılan plana hayran kalır ve çok şaşırırlar. Ayrıca Sona Hanım, bu perdede sosyal mesajlar da vererek bağımsızlık ve birlik konusunda önemli noktalara temas eder. Bağımsızlığın, birliğin ve güçlü olmanın önemini vurgular. Üçüncü perde Yüzbaşı Süheyl İzzet'in konuşmasıyla biter. Süheyl İzzet'in söylediği şu sözler, eserin ana düşüncesini ortaya koyar ve bir bakıma eseri özetler: “*Biz sadece İstanbul, Anadolu uğrunda değil, bütün bir milletin büyük Turan'ın bağımsızlığı uğrunda savaşıyoruz* (Oğuztürk, 2015: 36).”

2. 5. 4. Dördüncü Perde

Eserin dördüncü perdesi toplam sekiz sayfadan meydana gelir. Dördüncü perdede *Araks Askeri Gemisinin kaptanı Antonov, Elahidde Süvari Jandarma Birliği'nin Subayı Qusakov, Bakü Quberniya Jandarma İdaresi'nin Subayı Mateqornıy ve Elesger Bey Memmedov* yer alır. Elesger Bey, perdenin ortasında dâhil olur. Elesger Bey sorguya çağrılır ve esirlerin kaçırılması konusunda sorgulanır. Dördüncü perdede vuku bulan olaylar, düşman karargâhının sorgu odasında geçer. Perde subay Mateqornıy'in konuşması ile başlar.

Mateqornıy, Qusakov ve Antonov kendi aralarında Türk askerlerinin nasıl kaçtıklarını veya kaçırıldıklarını konuşur ve tartışır. Askerlerin büyük bir plan ile kaçırıldıklarını düşünürler ve yaptıkları araştırmalar da bunu gösterir. Bu işi, Bakü Müslüman ahalisinden varlıklı kişilerin yaptıkları konusunda hem fikirdirler. Esirleri kaçırmak için büyük bir para harcadığını tahmin ederler. Antonov, tahminlerine göre bu işi kimin ya da kimlerin yaptığını açıkça söyler ve isimlerini sayar. Ancak ellerinde hiçbir delil yoktur. Elesger Bey Memmedov, esirlerin kaçmasına yardım eden Ebdül Hüseynoğlu ve Ağa Hebibullayev düşman karargâhında hapsedilir. Hapsedilmelerine rağmen düşman kuvvetlerinin elinde bu üç kişiye dair hiçbir kanıt yoktur. Bu kişiler, Bakü'den Astara'ya gelen esirleri karşılar ve esirlerin sınırı geçmelerine yardımcı olurlar. Ancak hiçbiri suçunu itiraf etmez ve iddia edilen suçlamaları kabul etmezler. Düşman kuvvetleri ise esirlerin bu kişiler tarafından kaçırıldıklarını bilir ancak ellerinde hiçbir delil olmadığından dolayı bir şey ispat edemezler.

Elesger Bey'e suçunu itiraf etmesi için ağır işkenceler yaparlar. İşkencenin şiddetini daha da arttırmak isterler ancak aralarında fikir ayrılıkları vardır. Bundan dolayı delil bulmaya çalışırlar. Müslüman Hayriye Cemiyetinin üyeleri, Elesger Bey ve arkadaşlarının haksız yere tutuklanmalarından dolayı İmparator'un Kafkas valisine bu konuyla ilgili bir mektup yazarlar. Yazılan bu mektup, şu anda sorgu odasında Mateqornıy, Qusakov ve Antonov'un elindedir. Mektubun ortaya çıkaracağı ağır sonuçlarından korktukları için bu mektubu valiye göndermezler. Elesger Bey'i çağırırlar, bir yanlışlık olduğunu söyler ve ondan özür dilerler. Sadece resmi olsun diye Elesger Bey'den izin isteyerek ifade alırlar. Elesger Bey ve iki arkadaşı serbest bırakılır. Böylelikle dördüncü perde sona erer.

2. 5. 5. Beşinci Perde

Eserin beşinci perdesi toplam sekiz sayfadan meydana gelir. Bu perdede *Subay Qusakov, Yarıbay Lukyanov ve Bakü Hafiyə Polis İdaresi'nin Başkanı Rudenko* olmak üzere üç kişi yer alır. Beşinci perdede cereyan eden olaylar, Bakü Quberniya İdaresi başkan vekili Yarıbay Lukyanov'un çalışma odasında geçer. Perde Subay Qusakov'un konuşmasıyla başlar. Qusakov, Rudenko ve Lukyanov kendi aralarında konuşurlar. Beşinci perde bu üç kişinin konuşmalarından oluşur. Qusakov, Rudenko ve Lukyanov, Türk esirlerinin kaçırılma olayında Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin, Rus-Kafkas Yoldaşlığı Birliği'nin bazı üyelerinin ve Bakü'nün yerli ahalisinden birçok kişinin ilişkisi olduğunu düşünürler.

Türk esirlerinin kaçırılma olayından sonra Elesger Bey, birçok Türk esirini özellikle askerî mühendisleri adadan kaçırıp evine götürür, esirleri evinde gizler ve muhtelif yollarla İstanbul'a gönderir. Sona Hanım da bu konuda Elesger Bey'e ciddi manada yardım eder. Ancak bu durumu kanıtlayan hiçbir delil yoktur. Türk esirler kaçarken Azerbaycan ve Bakü'de stratejik öneme haiz bütün yerlerin fotoğraflarını çeker ve beraber götürürler. Bütün bu yaşananlardan sonra Sona Hanım'ı da ifadeye çağırırlar.

Rus karargâhından rütbeli memurlar esirlerin kaçırılmasıyla ilgili rapor isterler. Ancak Qusakov, Lukyanov ve Rudenko esirlerin kaçırılma olayında gerçekleri yazmazlar. Esirlerin, komutanın izni ile Bakü'ye gittiklerini fakat geri dönmediklerini rapor ederler. Qusakov, bir grup jandarma ile Elesger Bey'i izlemeyi ve gizlice takip etmeyi talep eder. Lukyanov ise Ermenilere sinirlenir ve kızar. Çünkü kendilerine ve makamlarına bir şey olmasın diye bu meselenin üstünü örtmek isterler. Ancak Ermeniler bu işin peşini bırakmak istemezler. Lukyanov, Ermenileri İran'dan Bakü'ye, Karabağ'a, İrevan'a getirdiklerini; yurt, ev, mal mülk verdiklerini ve birçok vazifeye yerleştirip adam ettiklerini söyler. Soruşturmayı hızlandırıp bir an önce bitirmek isterler. Şüpheliler var ama delil yok diye yukarıya rapor verirler.

Lukyanov'un ağzından dökülen şu ifadeler, Rusyanın hâkimiyeti altında tuttuğu Türklere karşı yürüttüğü siyaseti açıkça ortaya koyar. Bilindiği üzere Rus yönetimi Tatar adını tüm Türklere için kullanır ve "Rusya Müslümanları" ifadesi ile "Türk" kimliğini unutturmak başka bir ifadeyle Türk ve Türkçe kelimelerinin birleştirici, bir araya getirici işlevini yok etmek istemektedir: "*Rapor yazarken Bakü ve etrafında yaşayan Türklerin yerine Türk değil, Tatar yazın. Hatta Tatar da yazmayın Müslüman yazın. Bu, devlet siyasetine daha uygundur. Müslümanları Sünni ve Şii olarak da ayırın. Resmi yazışmalarda bu bir kuraldır. Türkleri sadece dinî duygular değil, bunun yanında kavmi duygular da birleştirir. Hangi hissini daha güçlü olduğu bilinmez. Bundan dolayı bu topraklarda yaşayan bütün halka Türk oldukları unutturulmalıdır. Yoksa Türkleri Osmanlı'dan ayıramayız* (Oğuztürk, 2015: 50)."

Qusakov gider, Rudenko ile Lukyanov yalnız kalırlar ve konyak içmeye başlarlar. Lukyanov, yukarıdan gelen gizli emirler doğrultusunda asıl maksat ve planlarını açıklar. Türk esirlerini kaçırılanların bazılarını gayri resmi olarak cezalandırmak isterler. Asıl amaçları budur, çünkü ellerinde hiçbir delil yoktur. Ayrıca kendi menfaatleri yani kovulmamaları, makam ve mevkiiden olmamaları için bu planı yaparlar. Şüphe çekmemek için bir ya da iki kişiyi öldürmek isterler. Sonunda bir kişinin ölümünü yeterli görür ve infaza karar verirler. Beşinci perde Lukyanov'un konuşmasıyla sona erer. Lukyanov, son olarak Türklerin ve Müslümanların hiçbir zaman birlik olmalarına izin verilmeyeceğini söyler.

2. 5. 6. Altıncı Perde

Eserin altıncı perdesi son perde olup beş sayfadan oluşur. *Ağabala Quliyev, Ejder Bey Aşurbeyov, İsmayıl Bey Sefereliyev, Elesger Bey Memmedov, Ümmibanu Hanım, Sona Hanım* ve Elesger Bey'in yarasına bakan doktor olmak üzere bu perdede toplam yedi kişi yer alır. Altıncı perdede vuku bulan olaylar Elesger Bey'in evinde geçer. Perdenin önüne Ejder Bey ile Ağabala Bey sohbet ederek gelirler. Esirlerin kaçırılma olayının soruşturması 1915 yılının Aralık ayında biter ve dosya kapanır. Cemiyetin üyeleri bu meselenin tamamen kapandığını

düşünürler ancak yine de bu durumdan rahatsızdırlar. Bu durumu Ağabala Quliyev ile Ejder Bey Aşurbeyov kendi aralarında konuşur. Tam bu sırada İsmayıl Bey, heyecanlı bir şekilde gelir ve Elesger Bey'in vurulduğunu söyler. Hızlı bir şekilde Elesger Bey'in evine giderler.

Elesger Bey, yaralı bir şekilde yerde yatar. Doktor çağırırlar, doktor gelir ve Elesger Bey'in nabzına bakar. Elesger Bey'in eşi Ümmibanu ağlar, Elesger Bey'in alnındaki ve yüzündeki teri siler. Sona Hanım da oradadır. İsmayıl Bey Sefereliyev, Ejder Bey Aşurbeyov ve Ağabala Quliyev, Elesger Bey'in yanına gelirler. Elesger Bey, tam bu sırada gözlerini açar, etrafa bakar ve kalkmak ister. Ümmibanu, Sona Hanım, Ejder Bey ve Doktor, Elesger Bey'i kaldırıp başının arkasına iki yastık koyarlar. Ümmibanu ve Sona Hanım kenara çekilir. Ejder Bey, Ağabala Bey ve İsmayıl Bey, Elesger Bey'in yanına yaklaşırlar.

Elesger Bey'e üç kişi saldırmıştır. Elesger Bey bu üç kişi ile vuruşur ancak çatışmanın ortasında bir kadın kalır ve kolundan yaralanır. Elesger Bey, belli bir süredir bu üç kişi tarafından takip edildiğini söyler. Elesger Bey, çatışma sırasında saldıranlardan birini alnından tam iki kaşının ortasından vurur. Fakat bir kadın çatışmanın ortasında kaldığı için diğer ikisini vuramaz ve yaralanır. Vaktinin az kaldığını söyler ve etrafındaki herkes gizlice ağlar. Ama Elesger Bey ağlamamalarını ister, korkmadığını ve pişman olmadığını söyler. Bilakis çok sevinçli olduğunu ifade eder. Türk kardeşlerini o adadan kurtardığı için çok mutludur.

Elesger Bey, Sona Hanım'a Osmanlı ile açıkça savaşan Rus İmparatorluğu bizi neden gizlice öldürüyor sorusunu sorar. Sona Hanım ise cevap verir: “Osmanlı büyük milletin bir kısmıdır. Rus İmparatorluğu esaret altında olan Türklerin uyanmasından korkuyor. Bundan dolayı da bizi gizlice öldürüyorlar. Cismen ölmemiz önemli değil ancak manevi yönden ölmemiz dehşettir. Bizi her gün, her saat öldürüyorlar. Milli kimliğini unutan toplumu kul köle etmekten kolay ne var? (Oğuztürk, 2015: 55).” Son perdede Türklük fikrine vurgu yapılır. Herkes millî kimliği ile gurur duyarken, bizim ise Türk olduğumuza itiraz etmek zorunda kaldığımız ifade edilir.

Elesger Bey son sözlerini söyler ve gözlerini kapar. Elesger Bey'in son sözleri şöyledir: “Türk ve Müslüman kardeşlerimizin esaretten kurtulmasına aracı oldum. Hiçbir derdim yok. Dertsizim demek azdır. Amelime ve imanıma güveniyorum. Beni yaradan Allah'ın huzuruna yüzü ak, alnı açık gidiyorum (Oğuztürk, 2015: 56).” Elesger Bey ölüme adeta meydan okur. Ölümünden korkmadığını bilakis bu uğurda öldüğü için sevinçli olduğunu söyler. Artık perdenin sonuna doğru gelinir, sahneye karanlık çöker ve ağlama sesleri duyulur. Elesger Bey artık bu dünyadan ayrılmış ve şehit olmuştur. Sona Hanım sahnenin ortasına gelir ve marş tarzında müzik sesleri duyulur. Sona Hanım öne doğru çıkar ve konuşmaya başlar. Sona Hanım bir konuşma yapar ve oyun biter.

2. 6. Yer / Mekân

Eserde anlatılan olay Azerbaycan'da yaşanır. Özellikle olayların vuku bulduğu yer veya yerler Bakü ve Nargin adasıdır. Eserin perde olarak mekân tahlili şöyledir:

Birinci Perde: İsrail Bey Hacıyev'in evi. (Sona Hanım Hacıyeva'nın evi)

İkinci Perde: Bakü'nün Dağlı Mahallesi. Elesger Bey Memmedov'un evi.

Üçüncü Perde: İsrail Bey Hacıyev'in evi. (Sona Hanım Hacıyeva'nın evi)

Dördüncü Perde: Düşman karargâhı, karargâhtaki hapisanenin sorgu odası.

Beşinci Perde: Bakü Quberniya Jandarma İdaresi. Başkan vekili Yarbay Lukyanov'un çalışma odası.

Altıncı Perde: Elesger Bey Memmedov'un evi.

2. 7. Zaman

Eserde anlatılan olay veya olaylar 1915 yılında cereyan eder. 1915 yılının yaz aylarından Ağustos ayını kapsar. Bu dönem, esere göre Ramazan ayına denk gelir. Eserde anlatılan olaylar, özellikle Ağustos ayı ile Aralık ayı arasında vuku bulur. Ancak eserin ikinci kişisi olan Elesger Bey'in ölmesi 1916 yılının başlarına denk gelir. Kısacası eserdeki olaylar, 1915 yılının Ağustos ayı ile 1916 yılının Ocak ve Şubat aylarına kadarki süreyi kapsar.

Sonuç

Konusu itibariyle Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak tarihi ve edebiyatı ile ilgili olan *Nərgin Faciası*, Bahtiyar Vahapzade'nin "Bir ananın iki oğlu, Bir amalın iki kolu" diyerek dizelere nakşettiği, Haydar Eliyev'in "İki devlet bir millet." sözleriyle zihinlerimize kazıdığı gerçeğin edebî kurguyla anlatıldığı bir tiyatro eseridir. Türk askerlerini esaretten kurtarmak isteyenlerin hepsinde bu şuur görülmektedir. Sona Hanım ve arkadaşları bu bilinç ile hareket eden şahsiyetlerdir.

Altı perdeden oluşan eserde özelde millî hassasiyetlere sahip Azerbaycanlı aydınların Nərgin adasında esir tutulan Türklere yardım etme çabası, genelde ise Türk dünyasını bir araya getirecek en önemli unsur olan Türklük bilincinin oluşturulması ele alınmıştır. Eserde Sona Hanım, eğitilmiş, cesur ve vatansız bir Türk kadını olarak dikkat çeker.

Oğuztürk, kahramanlarını konuşurarak Rusların uzun yıllar boyunca hâkimiyeti altındaki Türklere uyguladığı siyasetin iç yüzünü okuruna sezdirir. Bilindiği üzere Rus Çarlığı kendi egemenliği altındaki Ermeni, Gürcü ve Rumlara sağladığı eğitim ve matbuat imkânlarını hiçbir zaman Türklere sağlamamıştır. Özellikle Türkçe gazete çıkarılmasına izin vermeyerek aydınların halkı bilinçlendirmesine engel olmuştur. Eserde bu duruma dikkat çekilmiştir.

Oğuztürk'ün, *Nərgin Faciası* adlı eserinin hem Azerbaycan edebiyatında hem Türk edebiyatında tek olması ve bu konuda başka tiyatro eserinin olmaması, bu eseri kendine özgü bir hale getirmekte ve kıymetlendirmektedir. Tarihte önemli bir yere sahip olan Nərgin adası, maalesef Türkiye'de yeterince bilinmemektedir. Bundan dolayı bu önemli tarihî olayın edebî eserlerde işlenmesi, tiyatrolarda sahneye konulması ve tanıtılması gerekmektedir. Oğuztürk, bu konuda hem Azerbaycan edebiyatında hem de Türk edebiyatında ciddi bir boşluğu doldurmaya çalışmış ve önemli bir farkındalık yaratmıştır. Eserin Türkiye Türkçesine aktarılması Türkiye'deki tiyatrolarda sahnelenmesi en büyük temennimizdir.

Kaynaklar

Arıfkızı Babayeva, E. Necip fazıl kısakürek'in "reis bey" tiyatrosu üzerine bir inceleme. *Kültür Evreni*. 201-207.

Aslan, B. (2000). *I. Dünya savaşı esnasında azerbaycan türklerinin anadolu türklerine "kardaş kömeği (yardımı)" ve bakû müslüman cemiyet-i hayriyesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Aşırılı, A. (2015). *Nərgin: sarıkamış-kafkas cephesi esirlerinin dramı*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Bal, H. (2014). *Azerbaycan cumhuriyeti'nin kuruluş mücadelesi ve kafkas islam ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık.

Çetin, N. (2011). *İstiklâl marşı'mızı anlamak*. Ankara: Öncü Kitap.

Dağlı Oğuztürk, R. (2011). *Hızı-Siyazen bölgesinin tarihi*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.

Dağlı Oğuztürk, R. (2015). *Sızan hakikatler (oğuzname)*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.

Dağlı Oğuztürk, R. (2015). *Vahdet hasreti*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.

Dağlı Oğuztürk, R. (2016). *Cennet kapıları*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.

Dağlı Oğuztürk, R. (2016). *Hazreti zul kar neyn*. Bakü: AFpoliqAF Matbaası.

Dağlı Oğuztürk, R. (2019). *Tavlu-Hun, göy-türk, aran*. Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.

Görüryılmaz, M. (2015). *Türk islam kafkas ordusu ve ermeniler-1918-*. İstanbul: Babıalı Kültür Yayıncılığı.

Güler, T. (2012). Necip fazıl kısakürek'in yunus emre adlı tiyatrosu üzerine bir inceleme. *Turkish Studies*, 7/3:1311-1327.

Karaköse, N. (2012). *Afrika grupları komutanı kafkas islam ordusu komutanı sütlüce fabrikasının sahibi nuri paşa (killigil)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kaya, R. (2007). Tarihî hayat bulma alanı: tiyatro. *Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi (KKEFD/JOKKEF)*. 15:238-252.

Kırcı, M. (2008). Necip fazıl kısakürek'in "abdülhamid han" adlı tiyatro eseri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. ½:243-258.

Kuran, Ş. B. (2013). Necip fazıl kısakürek'in tiyatroları hakkında bazı dikkatler. *Turkish Studies*. 8/3:577-586.

Sözen, Y. (2018). Azerbaycan'ın bağımsız olmasında türkiye'nin rolü ve azerbaycan edebiyatı'ndaki yeri. *Ümummilli Lider Heyder Aliyev'in Anadan Olmasının 95-ci İldönümüne Hesr Olunmuş Azerbaycanşünaslığın Aktual Problemleri IX Beynelhalk Elmi Konferansın Materialları*, 3-4 Mayıs, Bakü: 639-641.


Sözen, Y. (2018). *Özel arşiv, röportaj metinleri: refail oğuztürk dağlı, ziyafet kasımova, abbasqulu necefzade, namiq kasimov, nazim necafov*. Bakü.

Sözen, Y. (2018). *Refail oğuztürk dağlı'nın şiir ve poemalarında yapı ve tema*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

Uslu, A. (2016). Cahit zarifoğlu'nun "sütçü imam" adlı tiyatro eseri üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9/45:226-233.

Yurt, G. (2014). Faruk nafiz'in akın ve özyurt oyunlarının türk tarih tezine katkısı açısından incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*. 3/4:433-443.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.818000>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 29.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 18.11.2020
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Kazanlar Ürkmez, E. (2021). "Türkmen Türkçesinde Kesinlik Bildiren Modal Sözcükler". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 41-54.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE KESİNLİK BİLDİREN MODAL SÖZLER
Modal words that remark certainty in turkmen language
ELANUR KAZANLAR ÜRKMEZ¹

Öz

Türkiye Türkçesi gramerlerinde yer almayan modal sözcükler, çağdaş Türk lehçeleri gramerlerinde müstakil bir sözcük türü olarak ele alınmaktadır. Gramer kitaplarında geleneksel anlayışla ele alınmış olan bu sözcükler, son yıllarda birçok araştırmacının dikkatini çeken kiplik kategorisinin sözlüksel işaretleyicilerinden biridir. Diğer bir deyişle konuşur tarafından üretilen bir bildirim cümlesine çeşitli anlamlar kazandıran sözcüklerdir. Kesinlik bildiren modal sözcükler, konuşurun bildiği veya inandığı bilgiden hareketle bakış açısını tereddütsüz bir şekilde, kendinden emin olarak belirttiği ifadeleri işaretleyen yapılardır. Konuşur sahip olduğu bilgiye ne derece güven duyuyorsa, ifadeleri de o derece kesinleşir. Bu çalışmada bilgi kipliği kapsamında yer alan kesinlik, kiplik çerçevesinde açıklanacak ve Türkmen Türkçesinde kesinlik bildiren modal sözcükler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modal Söz, Kesinlik, Türkmen Türkçesi, Kiplik, Anlam Bilim

Abstract

Modal words, which are not included in grammars of Turkish, are considered as an independent word class in grammars of Turkic languages. These words, which have been evaluated by traditional understanding in grammar books, are one of the lexical markers of the modality, which has attracted the attention of many researchers in recent years. In other words, they are words that give various meanings to a sentence of statement produced by the speaker. Modal words expressing certainty are structures that mark expressions in which the speaker expresses his/her point of view without hesitation and confidently, based on the knowledge he/she knows or believes. The more confident the speaker has in his/her knowledge, the more

¹ Dr., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, el-kep: urkmezalanur@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2455-6404>

precise his/her expressions will be. In this study, the certainty within the scope of the epistemic modality will be explained within the framework of the modality and the modal words that express certainty in Turkmen language will be emphasized.

Key Words: Modal Word, Certainty, Turkmen Language, Modality, Semantics

Giriş

Konuşurun bir olay veya durumun gerçekliğine ilişkin yorumlamalarını işaretleyen kiplik kategorisinin biçimsel, sözlüksel, sözdizimsel ve bürünsel olmak üzere çeşitli işaretleyicileri bulunmaktadır. Modal sözler, konuşurun bu yorumlarını işaretleyen, diğer bir deyişle kipsel değer taşıyan, kipliğin sözlüksel işaretleyicilerinden biridir.

- (1) *Galiba* bahçede biri var.
- (2) Yakıt bitmek üzere. *Muhtemelen* yolda kalacağız.
- (3) Aramız bozuk olduğundan *Ayşe kesinlikle* görüşmeye gelmez.

Galiba, *muhtemelen* ve *kesinlikle* sözcükleri modal söz olarak tanımlanmaktadır. Bu sözler aracılığıyla yukarıdaki cümlelerde konuşurun bir olay veya duruma ilişkin bakış açısı anlatılmaktadır. (1) numaralı cümlede bahçede birinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte, duyduğu sestten dolayı konuşur, bahçede biri olduğuna dair tahmin yürütmüştür. (2) numaralı cümlede de konuşur henüz gerçekleşmemiş bir durumdan yola çıkarak, gelecekte meydana gelmesi muhtemel bir eyleme dair tahminde bulunmaktadır. (3) numaralı cümlede konuşur *Ayşe*'nin görüşmeye gelmeyeceğinden son derece emindir. Görüldüğü gibi modal sözler, konuşurun bakış açısını yansıtarak cümlenin esas anlamını etkilemektedir.

Türkmen Dilinin Grammatikasy-Morfolojiya adlı eserde modal sözler için, “Konuşurun kendi beyan ettiği fikre olan bakış açısını anlatmaya veya belli bir sözün, söz grubunun, cümlenin anlamına ilave bir anlam vermeye hizmet eden yardımcı sözlere modal sözler denir.” (TDGM, 550) şeklinde bir tanımlama yapılmıştır. Kazak ve Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde ise bu sözcük grubunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla kiplik kavramı da açıklanmıştır: “Çevremizde sürekli olarak meydana gelen çeşitli olaylar, günlük yaşamda karşılaştığımız çeşitli varlıkların özellikleri, çeşitli nesnelerin hareketleri cümleye sadece bir haber bildirimi olarak girmez. Konuşurun bu haber hakkındaki fikri ile, yani cümle içeriğinin gerçeklikle ilişkisine dair konuşurun bakış açısı ile birlikte verilir. Cümle içeriğinin gerçeklikle ilişkisi ve konuşurun bu konudaki fikri, dil biliminde cümlenin kipliği diye adlandırılır.” (QTG I, 240). Konuşurun ifade ettiği fikir gerçek veya gerçek dışı, mümkün veya imkansız, istenir, tahmin edilir veya objektif-subjektif olmakla farklılık gösterebilir (Kazımov, 2010: 379). Bu tarz ifadeler kiplik değeri taşır. Kiplik, dilde çeşitli yollarla ifade edilir. Modal sözler de bu ifade biçimlerinden biridir.

Kipliğin sözlüksel işaretleyicileri alan yazında kiplik bildiren zarflar, edatlar, yardımcı fiiller, yüklemeler şeklinde çeşitlenmektedir. Fakat bunların hepsini birden ifade eden “modal söz” gibi bir terim kullanılmamaktadır. Modal söz daha çok Rus gramerinden etkilenen Orta Asya Türk topluluklarının gramerlerinde görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinin gramerlerine baktığımızda modal sözlerin hangi kelime türüne müdahil edilmesi gerektiğine dair bir fikir birliği yoktur. Örneğin Kazak Türkçesi gramerlerinde bu sözler *oqşaw sözder (münferit sözler)*, *kömekşiler (yardımcılar)*, *qıstırma sözder (ara sözler)*, *demewlikter (enklitikler)* başlıkları altında değerlendirilmiştir (Biray, 2009: 343-345). Azerbaycan Türkçesi gramerlerinde uzun bir süre zarf, ara söz veya farklı sözcük gruplarından biri olarak kabul görmüştür (Hüseynzade, 2007: 264). Özbek Türkçesi gramerinde müstakil bir sözcük türü olarak gelişmediğinden ayrı bir grup olarak kabul edilir (Öz Özcan, 2008: 449). Karakalpak Türkçesi gramerinde *kömekşi sözler (yardımcı sözler)*, Kırgız Türkçesi gramerinde *kızmatçı sözdör (yardımcı sözler)* (Uygun, 2007: 426) içinde ele alınmaktadır.

Türkiye Türkçesi gramerlerinde ise modal sözlere yer verilmez; çünkü onlar yapı bakımından tek bir sözcük türünden değil, bağlaç, edat veya zarf gibi farklı görevdeki sözcüklerden meydana gelir. Dolayısıyla tek bir kiplik anlam alanını işaretleyen modal sözlerin yalnızca semantik açıdan ortaklığının bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Söz gelimi konuşurun bir olay veya durum hakkındaki *tahmini*, *çıkarımı*, *varsayımı* vs. zarf, edat veya bağlaç türünden bir sözcükle gösterilebilir. Yapıca ortak olmayan bu sözcükler aynı anlamı taşıdığı için, semantik açıdan ortaklardır. Uygun, modal sözleri morfolojik ve semantik olmak üzere iki farklı açıdan değerlendirir. Modal sözler, az önce de söylediğimiz gibi isim, sıfat, zarf, ünlem, edat, bağlaç gibi farklı sözcük türlerinden oluşabilir. Bu, modal sözlerin morfolojik boyutudur; ancak hangi kelime türü olursa olsun modal sözler semantik açıdan konuşurun bakışıdır (2007: 435-436). Türkiye Türkçesi gramerleri çoğunlukla yapı odaklıdır, dolayısıyla bu çalışmalarında modal sözlerin yer alabileceği bir sözcük sınıflandırması bulunmamaktadır.

Türkmen Türkçesi gramerlerinde modal sözler önceleri *ovnuq bölekler*² içinde, daha sonraları ise *kömekçi sözler* (yardımcı sözler) kapsamında sınıflandırılmıştır. Modal sözler iki türdür: *Hakiki modal sözler* ve *işlevsel modal sözler*. Hakiki modal sözler yalnızca kiplik anlam taşıyan sözcükleri kapsar. İşlevsel modal sözler ise kendi başına bir anlamı olan, fakat cümlenin bağlamına göre kiplik anlamları da taşıyabilen sözcüklerdir (TDGM, 550). Örneğin *doğru* sözcüğü, *Soruyu doğru cevapladın* cümlesinde kiplik anlam taşımazken; *Doğru, bu konuda yanıldım* cümlesinde onay bildiren bir modal söz konumundadır. Dolayısıyla *doğru* işlevsel modal söz olarak değerlendirilmektedir.

Modal sözlerle ilgili sınıflandırmalar yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı semantik ölçüt ile yapılmaktadır. Anlamına göre Türkmen Türkçesinde modal sözler aşağıdaki gibi gruplandırılır:

1. Pekiştirme ve vurgulamayı anlatan modal sözler
2. Talimat anlatan modal sözler
3. Ayrım bildiren modal sözler
4. Dinleyicinin dikkatini çekmek için kullanılan modal sözler
5. Onay bildiren modal sözler
6. Red bildiren modal sözler
7. İnanç bildiren modal sözler
8. Tahmin bildiren modal sözler
9. Genelleme, sonuç bildiren modal sözler
10. Duygu anlatan modal sözler (TDGM, 553-560).³

²Türkmen Türkçesi gramerinde *ovnuq bölekler* “Sözcüğün, söz grubunun veya cümlenin anlamına ilave bir anlam vermek için eklenen gramer öğelerine *ovnuq bölekler* denir” şeklinde tanımlanmıştır. Cümlede tek başına kullanılmayan ve cümlenin ögesi olmayan *ovnuq bölekler*, tek başına anlam bildirmezler. Ancak eklendikleri söz grubuna veya cümleye *onay*, *soru*, *sınırlama*, *eşitleme* gibi anlamlar katar. Kısacası sözlük anlamları yoktur ve fonetik açıdan değişikliğe uğramışlardır (TDG I, 528). Oysa modal sözler bu tanımlamaya uymamaktadır.

³ Türk lehçelerinin Türk gramerlerinde modal sözlerin anlamına göre sınıflandırılması tamamıyla aynı değildir. Örneğin, Kazak Türkçesinde anlamına göre modal sözler *tahmin bildiren modal sözler*, *zorunluluk anlamı bildiren modal sözler*, *söyleyenin cümlede anlatılan haberin doğru olduğunu, desteklediğini anlatan modal sözler*, *birinin sözü veya haber olarak söylenen modal sözler*, *onay bildiren modal sözler*, *inanç bildiren modal sözler*, *dilek bildiren modal sözler*, *şüphe bildiren modal sözler*, *duygu bildiren modal sözler* olmak üzere 9’a ayrılırken (Bıray, 2009); Azerbaycan Türkçesinde *onay bildiren modal sözler*, *benzetme/karşılaştırma bildiren modal sözler*, *genelleme/sonuç bildiren modal sözler*, *fikrin kaynağını bildiren modal sözler*, *sıra ve ardışıklık bildiren modal sözler* ve *teessüf bildiren modal sözler* olmak üzere 7’ye ayrılır (İpek, 2019).

Çalışmamızın esas konusunu oluşturan “kesinlik” bildiren modal sözler, Türkmen Türkçesi gramerinde yapılmış olan “anlamına göre modal sözler” tasnifinde bulunmamaktadır. Mevcut tasnifte inanç bildiren modal sözlerin kesinlik bildirdiği açıktır. Bu başlık altında yer verilen *hökman* ve *elbetde* ile; inkâr bildiren *yok* sözcükleri aynı zamanda kesinlik de bildirmektedir. Bununla birlikte tespit ettiğimiz, kesinlik bildiren başka modal sözler de bulunmaktadır. Bu çalışmada Türkmen Türkçesinde “kesinlik” bildiren modal sözler kiplik kavramı çerçevesinde ele alınacaktır.

Kesinlik Semantiği

Konuşurun bir önermenin gerçekliği hakkındaki tutumları ve yargıları bilgi (epistemik) kipliği olarak tanımlanmaktadır. Bilgi kipliği varsayımsal bir durumun ortaya çıkma şansının ve bu varsayımsal durumların, yorumlama evreni olarak hizmet veren olası dünyalarda meydana gelme ihtimalinin bir değerlendirmesidir (Nuyts, 2001: 21). Olası dünyalar, konuşurun gerçek dünya bilgisine ilişkin yorumlamalarıyla oluşur. Örneğin, *Ali geldi* önermesi gerçek dünya bilgisi olsun. Konuşurun bu önerme ile ilgili *Ali gelmiş olabilir*, *Ali gelmiş olmalı*, *Herhalde Ali geldi*, *Kesin Ali gelmiştir* şeklindeki yargılarını belirttiği ifadelerin her biri kendi bilgisine dayanarak oluşturduğu olası dünyalardır. Olası dünyalar konuşurun yorumlamalarıyla ortaya çıktığından kipsel dünyalar olarak da tanımlanabilir. Bu bilgiden hareketle, gerçek dünya bilgisiyle kipsel dünya arasında uyumluluk veya örtüşme söz konusu olduğunda bilgi kipliğinin işaretlenmiş olduğunu söyleyebiliriz (Decklerck, 2011: 33). Bilgi kipliğinde önermenin gerçeklik değeri ve bu gerçekliğin konuşur tarafından yorumlanması söz konusudur. Olasılık, gereklilik, çıkarım, inanç, aktarım, söylenti, sonuç çıkarma, kararlılık, tahmin, alıntı, şüphe, kanıt ve kesinlik (Frawley, 2009: 407) bilgi kipliği kapsamına girmektedir. Bilgi kipliği bir durumun veya bir olayın olasılık derecesine (olasılığın az veya çok olma derecesine) göre belirsizlikten kesinliğe kadar uzanan değerleri kapsamaktadır. Bu konuyu çalışan birçok araştırmacı, bilgi kipliğinin skalasını oluşturmuştur. Holmes önermiş olduğu bilgi kipliği skalasında *kesin* (certain), *mümkün* (probable) ve *olası* (possible) olmak üzere üç nokta belirler. Kesin ifadelerde konuşur, önermenin doğru olup olmadığına dair kendisinden emin bir şekilde yorumlama yapar. Mümkün ifadeler, konuşurun önermenin büyük olasılıkla doğru ya da doğru olmadığını savunduğu; olası ifadeler ise konuşurun, önermenin düşük olasılıkla doğru ya da doğru olmadığını savunduğu ifadelerdir (1982: 13). Bybee vd. bilgi kipliğini *olasılık* (possibility), *olabilirlik* (probability)⁴ ve *çıkarımsal kesinlik* (inferred certainty) olmak üzere temelde üç alana böler. Olasılık önermenin doğru olabileceği düşük ihtimalleri; olabilirlik, olasılıktan daha kuvvetli ihtimalleri; çıkarımsal kesinlik ise önermenin doğru olduğunu kuvvetle ima eden ifadeleri işaretlemektedir (1994: 180). Hoye (1997) da İngilizce bilgisel modal sözleri ve zarfları *olasılık*, *olabilirlik* ve *kesinlik* başlıkları altında sınıflandırır. Rubin, Holmes (1982) ve Hoye (1997)’ün ölçeklerini genişleterek kesinlikten kesinlik-dışılığa uzanan bir ölçek sunar: *Mutlak kesinlik* (absolute certainty), belirgin açık tartışılmaz bir inanç veya güvence içermektedir. *Yüksek kesinlik* (high certainty), yüksek olasılık veya güvenilir bilgiyi içerir. *Orta kesinlik* (moderate certainty), ortalama ihtimal veya mantıksal şans tahmini şeklinde tanımlanmıştır. *Düşük kesinlik* (low certainty), uzak olasılığa sahip ifadeleri belirtir. *Kesinlik-dışılık* (uncertainty), tereddüt veya bilgi eksikliği belirtilmiş ifadeler olarak tanımlanır (2010: 536).

Kesinlik, bilgi kipliğinin alt ulamlarından biridir. Kesinlik ile olumsuzluk arasındaki ilişkiyi açıklayan Hirik’in ifadesiyle “Kesinlik, varlığından şüphe duyulmayan ve hakkında emin olunan bilgiyi göstermektedir. Bu bilginin, sorguya mahal bırakmayan, itiraz gerektirmeyen ve kısmen de deneysel olarak kanıtlanabilir bir niteliği bulunmaktadır.” (2014:

⁴ *Possibility* ve *probability* terimlerinin Türkçe karşılığının *olasılık* olması kiplik alan yazında terim karmaşasına neden olmaktadır. Kerimoğlu (2018) *possibility* için “uzak olasılık”, *probability* için “yakın olasılık” çevirilerini kullanmıştır. Kamacı (2017) birbirinden farklı olan bu kavramların daha doğru anlaşılmasına ilişkin bir araştırma yapmıştır ve *possibility* için “olasılık”, *probability* için “olabilirlik” karşılıklarını tercih etmiştir. Çalışmamızda bu kavramların Türkçe karşılıkları Kamacı’nın çevirisine bağlı kalınarak kullanılmıştır.

358). Kesinlik anlam alanında konuşur tereddüde düşmeden inandığı, bildiği, kararlı ve emin olduğu bilgiyi aktarır. Ruhi *vd.* konuşurun, önermenin doğruluğuna güvendiğini ifade etmesi olarak tanımladıkları bu ulamı *güven kipliği* olarak adlandırmaktadır. Kipliğin bu türünde önermenin gerçek veya doğru olması önemli değildir. Önemli olan konuşurun önermeye karşı tavrıdır. Konuşurun güveni, onun bilgisine veya inancına dayanabilir. Eğer üretmiş olduğu dilsel bildiri, bir bilgiye dayanıyorsa bu bilginin bilinen gerçeklerle desteklenmesi gerekmektedir. Eğer dayanak noktası konuşurun inancı ise desteklenmesine gerek yoktur (1997: 107). Bu bakımdan kesinlik, kanıtsallık (*evidentiality*) ile yakın ilişki içerisindedir. Konuşurun bilgisinin kaynağı bir delile dayanıyorsa, konuşur kesin ifadeler üretir. Kanıtsallık ile bilgi kipliği arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Givón'a göre kesinlik, kanıtsal hiyerarşiye dayalıdır. Örneğin, görerek tanık olunan bilgiler duyarak edinilenlere göre daha kesindir. Duyu organları ile edinilen bilgilerin kesinliği ise çıkarım ifadelerinden daha kuvvetli bir kesinliğe sahiptir (1982: 44).⁵ Hiçbir kanıt verilmeyen şüpheli varsayımlardan oluşan *en az kesinlik* (*lowest certainty*), kanıt gerektiren ve itiraz edilebilen *orta kesinlik* (*medium certainty*), kanıtlanmaya gereksinim bulunmayan ve itiraz edilmeyen *yüksek kesinlik* (*high certainty*) Givón'un tasarladığı kesinlik dereceleri (Frawley, 2009: 410).

Özetle kesinlik, konuşurun bilerek veya inanarak, şüphe duymadan yansıttığı bilgileri işaretlemektedir. Kesinlik ifadelerindeki bilgi kanıtlara dayalı olabileceği gibi konuşurun bilmesi veyahut bilginin gerçekliğine/doğruluğuna inanması temelinde de şekillenebilir. Sonuçta bu ifadelerin gerçek veya doğru olması önemli değildir. Önemli olan dilsel bildirinin, konuşur tarafından güven eksikliği duyulmaksızın ifade edilmesidir.

Türkmen Türkçesinde Kesinlik Bildiren Modal Sözcükler

Hökman: Türkmen Türkçesi gramerinde konuşurun en katı inançlarını bildiren modal sözcük grubunda sınıflandırılmıştır (TDGM, 558). Sözlük anlamı olarak bir eylemi koşulsuzca yerine getirmeyi (TDDS I, 582) ifade eden *hökman* Türkiye Türkçesine “mutlaka” şeklinde aktarılır.⁶ *Hökman*, konuşurun kararlı olduğu durumlarda ve inancına dayalı olarak kurduğu kesinlik ifadelerinde görülmektedir.

Adat boýunça myhmanyň möhleti üç gündür. Men hem üç gün boldum, mundan artyk bolmagyň gelşi-de ýok. Onsoň hem öýden syýahat etmek üçin çykdym ahyryn, bir ýerde köp durmagym gowy däl. Şoňa görä-de gitmegime rugsat bermegiňizi haýyş edýärim. Şol sebäp-ler bolmadyk bolsa, hökman galardym! (DD, 73)

“Geleneğe göre misafir üç gün kalır. Benim de üç gün oldu, fazlası olmaz. Nihayetinde evden seyahat etmek için çıktım, bir yerde uzun süre kalmak hoş değil. Bu yüzden gitmeme izin vermenizi rica ederim. Bu sebepler olmasaydı, mutlaka kalırdım.”

Bu gün fronta gidýän, maşyna münen on ýedi ýigidiň aýdýan sözleriniň manysy bir: -Biz hökman ýeňip geleris! (DG, 23)

⁵ Givón'un (1982: 44) kanıtsal hiyerarşisi şu şekildedir:

- Kişi / Gösteren Hiyerarşisi: Konuşur > Dinleyici > 3. Şahıs
- Duyusal / Kaynak Hiyerarşisi: Görme > Duyma > Diğer duyular > Hissetme
- Doğruluk Hiyerarşisi: Duyular > Çıkarım
- Yakınlık Hiyerarşisi: Olayın yanı > Olayın uzağı

⁶ Kiplik işaretleyicilerin çoklu okumaya sahip olmaları, diğer bir deyişle birden fazla anlam alanını işaretlemeleri kiplik ifadelerde anlam bulanıklığına neden olmaktadır. Kimi araştırmacılar böylesi bir sorunu ortadan kaldırmak için, kipliğin pragmatik bakış açısıyla ele alınması gerektiğini savunmuşlardır (*Bkz.* Dietrich 1992; Frawley 1992; Kiefer 1997; Papafrago 2000). Bu düşünceyi savunanlar kiplik ifadeleri *bağlama* (*context*) bakarak yorumlar. Türkmen Türkçesindeki *hökman* ve onun Türkiye Türkçesi karşılığı *mutlaka* çoklu okumaya sahip işaretleyicilerdir. Her iki sözcük de hem bilgi kipliğini hem de yükümlülük kipliğini işaretleyebilmektedir.

“Bugün cepheye giden, arabaya giren on yedi genç erkeğin sözlerinin bir anlamı var: - Kesinlikle kazanacağız!”

Ejemden galan küleşäni hökman geýerin, kaka! (TDDS II, 56)

“Annemden kalan ceketi mutlaka giyeceğim baba!”

Elbette: Kesinlik bildirmesinin yanı sıra, onaylamayı da ifade etmektedir (TDDS I, 325). Türkçede kiplik zarfları inceleyen Bildircin’a göre *elbette*, konuşurun kendi dünya bilgisine dayalı olarak ürettiği cümlede belirtilen bilgiyi doğrulamasına olanak tanır. Dünya bilgisi ile hem gerçek bilgi hem de deneyimler veya inançlar kastedilir (2002: 113). Konuşur *elbette*’yi kullanarak, sahip olduğu dünya bilgisinden hareketle, yüksek güven derecesini göstermiş olur. Türkmen Türkçesinde de *elbetde* konuşurun inanç, deneyim veya gerçek bilgisine dayanarak oluşturduğu kesin ifadeleri göstermektedir.

Elbetde, Mesut soltanyň bu gün bolmasa- ertir, ertir bolmasa- birigün, ir-u-giç, goşun çekip geljegi düşnükliidi. (S, 82)

“Elbette, Mesut Sultan’ın bugün değilse yarın, yarın değilse bir gün, er ya da geç, bir ordu ile geleceği açıktı.”

Elbetde, Eziz han hem «ak gus» bolmandyr, onun elindenem az adam ölmändir. (EHHH, 12)

“Elbette Aziz Han da «ak kuş» değil, onun elinden de az adam ölmedi.”

«Bular meniň soraglarymyň jogaplaryny bildiler, emma sebäplerini aýdyp bilmeýärler, elbetde, bulara akyly adam öwreden bolmaga çemeli, gel, men bulary sykajaga salayyn» diýip, patyşa öz içinden oýlanan. (Web 1)

“«Bunlar sorularımın cevaplarını bildiler; ama sebeplerini söyleyemiyorlar, elbette bunlara bilge bir adam tarafından öğretilmiş olmalı, gel ben bunları sıkıştırayım» diye düşündü padişah kendi kendine.”

Gutulgysyz: “şüphesiz, kuşkusuz” anlamına sahip bu modal söz, konuşurun gerçekleşeceğine inandığı durumlar veya olaylar için kullanılmaktadır. Cümlelerin sonunda yer alır.

Bütün dünýäde parahatçylygyň üstün çykmagy gutulgysyzdyr. (TDDS I, 500)

“Tüm dünyada barışın üstün çıkması şüphesizdir.”

ABŞ-dan jogap gelmese bu ýagdaý iki ýurduň gatnaşyklaryna täsir ýetirmegi gutulgysyz. (Web 2)

“ABD'den bir yanıt gelmezse bu durumun iki ülke arasındaki ilişkileri etkilemesi kaçınılmaz.”

Rewolýusiyanyň boljagy gutulgysyz. (Web 3)

“Devrimin olacağı kesin.”

Gümansyz: Farsça alıntı sözcük *güman* “şüphe” ile Türkçe yokluk bildiren *-siz* ekinin birleşimiyle oluşan sözcük, yüksek güvenilirlik derecesine sahip modal sözlerden biridir. Konuşurun inançlarına güvenerek ürettiği ifadelerin yanı sıra, çeşitli delillerden elde ettiği çıkarımları ifade ederken de kullanılır. Cümlelerin ortasında ve sonunda yer alır.

Her bir adamdan geljekki maksatlary barada soranynda, olar buýsanç bilen durmuş kitabyň sahyplaryna ýazýan arzuwlary hakynda söhbet açýarlar. Adam çagalygyndan köp zatlary arzuw edýär. Ýönekeý mysala ýüzlensek, ýaňy orta mekdebiň gapysyndan ilkinji gadamlaryny äden çaga ulalyp abraýly käriň eýesi bolmagy arzuw edýär, hatda ol onuň şeýle boljakdygyna gümansyz ynanýar. (Web 4)

“Her bir kişiye gelecekteki hedeflerini sorduğunuzda, onlar kıvançla hayat kitabının sayfalarına yazdıkları arzuları hakkında sohbet başlatırlar. İnsan, çocukluğundan beri birçok şeyi hayal eder. Basitçe söylemek gerekirse, ortaokula ilk adımlarını atmış bir çocuk büyüyüp saygın bir meslek sahibi olmayı ister, hatta bunun olacağına şüphesiz inanır.”

Meni görenok entek. Aglap-aglap diňendigi gümansyz. (Web 5)

“Henüz beni görmedi. Kuşkusuz çok ağladı ve sonunda gözyaşları dindi.”

Eger kömek için ýüz tutulan bolsa, ýurduň öz saglygy saklaýyş ulgamy näsaglary bejerip ýetişmedik ýagdaýynda, halkara guramalary gümansyz kömge ýetişerdi. (Web 6)

“Eğer yardım istenseydi, ülkenin kendi sağlık sistemi hastaları tedavi edemediğinde, uluslararası kuruluşlar şüphesiz yardıma koşardı.”

Gürrüňsiz: Konuşurun yüksek güven düzeyine vurgu yapan sözcük “şüphesiz” (TDDS I, 513) anlamıyla cümle içinde kullanılmaktadır. Konuşurun katı inançları doğrultusunda kurduğu kesin ifadelerde tercih edilir.

Munuň özi, gürrüňsiz, eposyň gowy tarapydyr. (Web 7)

“Bunun özü, şüphesiz, destanın iyi tarafıdır.”

Eseriň «Göroglynyň döreyşi» şahasy hem Adybegiň neberesiniň görden çykarylyp alnyp, adaty adam durmuşyna goşulmagy bilen däl-de, Röwşeniň wepadar kyrk ýigidini toplap, Görogly soltana öwrülişi bilen tamamlanýar. Onuň şeýle bolmagyndaky esasy tagallalar bolsa, gürrüňsiz, Jygalybege degişlidir. (Web 8)

“Eserin «Köroğlu'nun oluşumu» bölümü de Adıbeg'in soydaşlarının mezardan çıkarılıp sıradan insan hayatına dahil edilmesiyle değil, Röwşen (Ruşen)'in vefakar kırk adamını toplayıp Köroğlu'nun sultana dönüştürülmesiyle tamamlanıyor. Bu konudaki esas çabalar şüphesiz Jıgalıbeg'e aittir.”

Şonuň üçin Wizantiýany ýeňmegi maksat tutunypdy, bar aladasy şoldy we müminler bilen asla göreşmeýärdi, olaryň arasyndaky dawa-jeňlere garyşmaýardy. «Meniň maksadym Wizantiýadyr we bir gün Konstantinopol gürrüňsiz eýelenjekdir» diýýärdi. (Web 9)

“Bu nedenle Bizans'ı mağlup etmeye kararlıydı, tek endişesi inananlarla asla savaşmayacağı ve aralarındaki tartışmalara karışmayacağıydı. «Hedefim Bizans'tır ve bir gün Konstantinopolis kesinlikle fethedilecektir.» dedi.”

Jedelsiz: Türkmen Türkçesinde “şüphesiz” anlamına gelen ve kesinlik bildiren bir başka modal sözdür. Konuşurun inanarak emin olduğu ifadelerinde kullanıldığı görülür.

Ol tabşyrygy jedelsiz ýerine ýetirer. (TDDS I, 632)

“O, ödevini mutlaka yapar.”

Biziň toparymyz olary jedelsiz utýar. (Web 10)

“Kuşkusuz takımımız onları mağlup ediyor.”

Bularyň üçüsi hem hepdäni ýeňiş bilen jemlän we şu babatda, iň bolmanda meniň ünsime ilmäni başaranlar. Bularyň utuş gazananlygyna hiç kim şübhe etmez,ol jedelsiz. (Web 11)

“Üçü de haftayı galibiyetle bitirdi ve en azından bu konuda dikkatimi çekmeyi başardılar. Bunların kazanç (para) sağladığına hiç kimse şüphe etmez, o kesin.”

Şeksiz: Arapça'dan alıntı *şek* ile Türkçe yokluk bildiren *-siz* ekinin birleşimiyle oluşan *şeksiz* “kuşkusuz, şüphesiz” anlamında olup konuşurun şüpheden uzak görüşlerini ifade eder.

Olar şeksiz özbaşyna bir kitap bolup biler. (TDDS II, 325)

“Kesinlikle kendi başına bir kitap olabilirler.”

Şeksiz öle sen – diýdi, bir gaýry watan iste. (TDDS II, 325)

“Kesin öleceksin- dedi. Başka bir vatan iste.”

Şeksiz zehinli, merdana hem buýsançly Eziz han özünün diýnki ak ýürek bilen kömek berip ýören olaryn pozisiýasynyn berkemegine ýardam eden adamlaryna protest bildirip, ak gwardiýaçylaryn hataryna geçýär oturyberýär. (EHHH, 17)

“Kuşkusuz yetenekli, cesur ve gururlu olan Aziz Han, dün içtenlikle yardım ederek konularının güçlenmesine yardımcı olan adamlarına karşı çıkıp beyaz muhafızların saflarına katılıyor.”

«Gökdepäniň diwarlary has beýik dälmi diýip, ýoldaşlarymyň biri sorady. «*Şeksiz, has beýikdi*» diýip men jogap berdim. (GG, 65)

“«Göktepenin duvarları daha yüksek değil miydi?» diye yoldaşımdan biri sordu. «Şüphesiz, daha yüksekti.» diye cevap verdim.”

Şübhesiz: Konuşurun yüksek güven derecesine işaret eden sözcük, katı inançlara ve delile dayalı olarak verilen bilgilerden elde edilen kesinlik ifadelerinde kullanılır. Cümlelerin başında, sonunda ve ortasında yer alabilmektedir. Bu modal söz *şek* ile birlikte *şek-şübhesiz* şeklinde de görülebilmektedir.⁷

Üsti şeýle hasylly topragyň astynyň-da gudratynyň känligi şübhesizdir. (TDDS II, 336)

“Şüphesiz, üstü bu denli verimli toprağın altının da mucizesi çoktur.”

İkinji nobatda üstünlik sözi agza alynanda şübhesiz göz önümize Steve Jobs, Bill Geyts we Jeff Bezos ýaly ýa-da şulara meňzeş meşhur şahsyýetler göz önümize geliberýär. (Web 12)

“İlk olarak başarı sözcüğünü söylediğimizde, şüphesiz gözümüzün önüne Steve Jobs, Bill Gates ve Jeff Bezos gibi veya onlara benzeyen ünlü şahıslar gelir.”

Türkmen-italýan hyzmatdaşlygy barada aýdylanda bolsa, onuň ösüşine hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2009-njy ýylda bolan resmi sapary, şübhesiz, güýçli itergi berdi. (Web 13)

“Türkmen-İtalyan işbirliğinin kuvvetlenmesine, saygıdeğer Cumhurbaşkanımız Gurbangulu Berdimuhamedov'un 2009 yılındaki resmi ziyareti, şüphesiz, güçlü bir ivme kazandırdı.”

Asla: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi olumsuz ifadelerdeki kesinliği bildiren bir modal sözdür. Delillerle desteklenebilen bilgidен kaynaklı kurulan cümlelere işaret eder.

Men Gyzył aga Saryýewden näme üçin Eziz hanyn nökerleri sowet otrýadlary bilen söwese girdiler diýip soranyň-da, ol Eziz hanyn ilki asla hiç kim bilen urusmak niýetinin bolmandygyny aýtdy. (EHHH, 21).

“Ben Kızıl Ağa Sarıyev’e, niçin Aziz Hanın askerleri Sovyet birlikleriyle savaşa girdiler diye sorduğumda, o, Aziz Hanın kimseyle savaşmak gibi bir niyetinin asla olmadığını söyledi.”

Men oňa ýagdaýy düşündirjek boldum weli, ol asla diňlemek hem islemedi.

“Ben ona durumu anlatacak oldum, fakat o kesinlikle dinlemek istemedi.” (Bayjanov, 2014: 99)

⁷ *Seniň jennet mysaly goýnuňda arzuwlaryma ýetjekdigim şek-şübhesiz. (Web 20)* “Senin cennet misali koynunda arzularına ulaşacağıma hiç şüphe yok.”

Asla diýnki dayhan gyzyna meňzemeýärsiňiz. (G. Muhtarow, G. Seyitliyew, Bagbanyň gyz) (Web 14)

“Asla, düňkü çiftçinin kızına benzemiyorsunuz.”

Eger şunuň ýaly bolgusyzlygy başga biri aýdan bolsady, men asla ynanmazdym. (DD, 133)

“Eğer, bunun gibi bir saçmalığı başka biri söylemiş olsaydı, asla inanmazdım.”

Asyl: “asla” anlamına gelen bir başka modal söz olan *asyl* ile işaretli cümleler, konuşurun bir durum veya olayın hiçbir zaman, hiçbir suretle gerçekleşmeyeceğine inandığı, tereddüt etmediği, şüpheye düşmediği ifadelerdir.

Beýle boljakdygyny bilen bolsamdym, asyl onuň ýanyna hiç wagt äkitmezdim - diýip jogap berdi. (DD, 209)

“Böyle olacağını bilseydim, asla onun yanına hiçbir zaman götürmezdim-diye cevap verdi.”

Ondaky gahrymanlarça heläk bolan ogullarymyz asyl ýadymyzdan çykmaz. (TDDS I, 563)

“O zamanki kahramanca ölen oğullarımızı asla unutmayız.”

Düýbünden: Olumsuz ifadelerde “hiç, asla” (TTS, 185) manasıyla nesnel olan kesinlik ifadelerini işaretler. *Düýbünden* ile işaretli cümlelerde konuşur kesin yargısını belirli delillerle destekleyebilir. Buna ilaveten konuşur, bir durum veya olayın gerçekleşmeyeceği konusunda son derece kararlıdır.⁸

Partiýa hataryna geçenimden soň bolsa, öz ýanyna işe aljagyny aýtdy. Ýöne meniň düýbünden partiýa çleni bolmak pikirim ýokdy.

“Partiye katıldıktan sonra beni işe alacağını söyledi. Ama benim parti üyesi olmak gibi bir fikrim hiç yoktu.” (H, 212)

Şuňa laýyklykda, sud prosesiniň berjaý edilyändigini dogrusynda ýerine ýetirmeli borçnamalary bar. Şeýlelikde, biziň eşidýän maglumatlarymyz düýbünden kabul ederliksiz, diýip, aýtdy. (Web 15)

“Buna göre, mahkeme sürecinin tamamlanmasına dair yerine getirilmesi gereken yükümlülükler var. Bu yüzden duyduğumuz bilgiler asla kabul edilemez, dedi.”

Eýranyň Yslam Respublikasynyň mejlis başlygy şeýle-de ABŞ bilen gepleşiklerini düýbünden geçirilmeýändigini aýtdy. (Web 16)

“İran İslam Cumhuriyeti meclis başkanı aslında ABD ile görüşmelerin hiç yapılmayacağını söyledi.”

⁸ *Düýbünden* olumlu cümlelerde “tümüyle, tamamen” (TDDS I, 302) manasıyla kullanılır.

Biziň käbirimi artist diňe sözünü ýat tutup, eşigini üýtgetse yeterlidir öýdýäris. Emma bu düýbünden başgaça, çünki sen şol sözünü manyşyna düşüňip, şol eşigini geýen adamyň durmuşyna ornaşmagy başarmaly. Munuň üçin bolsa sen öz baş goşan käriňe janyň-teniň bilen berlen bolmaly, diňe şonda hakyky artist bolup bolýar. (Web 21)

“Biz bir sanatçının sadece sözlerini ezberlemesinin ve kıyafetlerini değiştirmesinin yeterli olduğunu düşünürüz. Ama bu tamamen farklı, çünkü sen o sözün anlamını anlayıp o elbiseyi giyen kişinin hayatına girebilmelisin. Bunun için de kendini kariyerine adamalısn, ancak o zaman gerçek bir sanatçı olabilirsin.”

Köyten kör ýalaňaç balygy Köýtendag täsinlikleriniň biri. Olar düýbünden gözsüz, endamlary bolsa teňnesiz, özlere örän kiçijek: 5-7 santimetr uzynlykda bolýarlar. (Web 22)

“Köyten kör çıplak balık, Köýtendag Ovasının harikalarından biridir. Onlar tamamen kördürler, vücutları ise düzensizdir ve çok küçüklerdir: - 5-7 santimetre uzunluğundadırlar.”

Eger-eger: Bu modal söz tıpkı *düýbünden* gibi “hiç, asla” manasında kullanılmaktadır (TDDS I, 340). Delille desteklenmeyen, konuşurun inançlarından doğan yargıları işaretler. Cümlelerin başına ve sonuna gelebilir.

Hudaýyň berýän her demine şükür etmeli, adamlar. Bu dünýäden eger-eger nadyl bolmaly däl. (DG, 271)

“İnsanlar, Allah’ın verdiği her nefese şükretmeli. Bu dünyaya asla kırgın olmamalı.”

Şeýle gowý adamlaryň arasynda ýaşanyňda durmuşyň agyrlygam eger-eger duýulmaz eken. (DG, 146)

“Bu kadar iyi insanlar arasında yaşadığımızda hayatın ağırlığı da asla hissedilmezmiş.”

Myrry adamyň gowusydyr. Eger-eger ilin hakyny işjek bolmaz. (DG, 207)

“Mırrı iyi insandır. Asla insanların hakkını yemez.”

Ýok: Yalnızca inkâr bildirmeyip kesinlik de anlatır. Türkmen Türkçesinde inkâr bildiren *ýok* çoğunlukla cümle başında kullanılır (TDG I, 557). İnkâr bildiren bir yanıt ifadesi olarak *ýok*, özellikle diyaloglarda, konuşurun güveninin yüksek derecede olduğunu gösterir. Bu modal sözün kullanıldığı ifadeler konuşurun tereddütsüz olarak kararlılığına işaret eder.

Ýok, ýok, men öz pikirimde galýaryn... (Weýisow-Babaýewa, 2010: 169)

“Hayır, hayır, kendi fikrimde kalıyorum.”

-*Senin şu zatlardan habaryň barmy?*

-*Ýok.* (Weýisow-Babaýewa, 2010: 229)

“Senin bu eşyalardan haberin var mı?”

-Hayır.”

Ol Kakışdyr Dädebaý hakynda hiç zat aýtmadymy?

-*Ýok, han aga, ony görüp bilmedim.* (TDG I, 558)

“O, Kakışdır Dedebay hakkında hiçbir şey söylemedi mi?”

-Hayır, Ağam, onu göremedim.”

Hiç haçan: Bu modal söz tıpkı *asla, asyl gibi* olumsuz ifadelerde kullanılıp, “asla, hiçbir zaman” anlamını vermektedir. Cümlelerin başı ve ortasına gelebilmektedir. Konuşurun katı inançlarına dayalı kesinlik ifadelerini işaretlemektedir.

Hiç haçan bir öz güýjüňize bil baglamaň! (Web 17)

“Asla kendi gücünüze güvenmeyin!”

Dünýäniň bir ýerinde ok atylsa, şol ok ilki bilen enäniň ýüregine degýändir. Enelere galsa hiç haçan uruş belasy bolmazdy. (Web 18)

“Dünyanın herhangi bir yerinde bir ok atılsa, o ok öncelikle bir annenin yüreğine isabet eder. Annelere kalsa, asla savaş belası olmazdı.”

Watan, ynsanyň doglan mukaddes mesgeni bolup, onuň kalbynda ebedi galar we hiç haçan unudylmaz. (Web 19)

“Vatan, insanın doğduğu mukaddes yer, onun kalbinde sonsuza dek kalır ve asla unutulmaz.”

Mümkün däl: Olanaksızlığı işaretleyen bu modal söz, konuşur bilgisinin kesinliğini ve gerçekliğini vurgulamak için kullanılır.

Ýa azaşaydymy-ka? Ýok, Buhara gidýän iň amatly ýol şü ahyry. Kerweniň başga ýoldan gitmegi mümkin däl. (S, 217)

“Yoksa kayboldum mu? Hayır, sonuçta Buhara'ya gitmenin en iyi yolu bu. Kervanın başka bir yoldan gitmesi imkansız.”

Duşman dowla düşdi. Indi rum goşunyny dolandyrmak mümkin däl. (S, 265)

“Düşman yıkıldı. Rum ordusunu kontrol etmek artık mümkün değildi.”

Sonuç

Modal sözcükler, bir olay veya bir durumun gerçekliğine ilişkin konuşurken kendi görüşleri doğrultusunda ürettiği ifadeleri işaretleyen sözcüklerdir. Tek başlarına cümlelerin anlamını tamamen değiştirebilen modal sözcükler, Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında yer almasa da, Türk lehçelerinin gramerlerinde bir sözcük türü olarak sınıflandırılmaktadır. Yapıca zarf, bağlaç, edat veya ünlem olabilen bu sözcük türlerini anlamsal olarak sınıflandırmak daha doğrudur. Çalışmamızda Türkmen Türkçesi kaynakları taranarak “kesinlik” bildiren modal sözcükler tespit edilmiştir. Kesinlik, konuşurken inanç, tecrübe ve gerçek bilgilerden oluşan dünya bilgisinden hareketle emin olduğu yargıları ifade ettiği anlam alanıdır. Kesinlik bildiren modal sözcükler Türkmen Türkçesinde konuşurken inancına ve bilgisine dayalı olmak üzere farklılık göstermektedir. En çok karşılaşılan *hökman* modal sözcüğü konuşurken inanarak ürettiği ve kesin kararlı olduğu ifadeleri işaretler. Nitekim gramer kitaplarında da inanç bildiren modal sözcük grubunda yer almaktadır. Türkmen Türkçesinde çok kullanılan bir diğer modal sözcük *elbetde*, konuşurken inanç, tecrübe veya gerçek dünya bilgisine dayanarak oluşturduğu kesin ifadeleri göstermektedir. Tespit ettiğimiz modal sözcükler arasında konuşurken bir olay veya durum gerçekleşeceğine dair kesin yargıları *gutulgysyz*, *gümansyz*, *gürrüňsiz*, *jedelsiz*, *şeksiz* ve *şübhesiz* modal sözcükleri ile işaretlenir. Aynı anlama gelen bu sözcükler, söz dizimindeki yerleriyle birbirlerinden ayrılırlar. İçlerinden *şeksiz* ve *şübhesiz* cümlelerin başında, ortasında ve sonunda yer alırken; *gümansyz* ve *jedelsiz* cümlelerin ortasında ve sonunda; *gürrüňsiz* cümlelerin ortasında; *gutulgysyz* ise yalnızca cümlelerin başında kullanılır. Kesinlik, olumsuzluk kategorisiyle de yakından ilişkilidir. *Asla*, *asyl*, *düýbünden*, *eger-eger*, *ýok*, *hiç haçan* ve *mümkin däl* modal sözcükleri olumsuz ifadelerde kesinlik bildirmektedir.

Kısaltmalar

DD: Dört Derwüş

DG: Döwlet Guşy

EHHH: Eziz Han Hakda Hakykat

GG: Gökdepe Galasy

H: Hatlar

QTG: Qazaq Tiliniň Grammatikası

S: Seljuklar

TDDS: Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi

TDGM: Türkmen Diliniň Grammatikasy-Morfologiýa

TTS: Türkmence-Türkçe Sözlük

Kaynaklar

- Agageldi, A. (2008). *Hatlar*. Aşgabat. (<https://www.kitaphana.net/book/1627>, 21.10.2020).
- Amman, M. (2012). *Dört derwüş*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Baýjanow, B. (2014). *Türkmen dili- umumy orta bilim beryän mekdeplerin rus dilinde okadylyan xi synpy için synag okuw kitaby*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Berdimuhamedov, G. (2013). *Döwlet guşy*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Bıldırcın, Y. U. (2002). *Syntactic and semantic analysis of modal adverbs in turkish*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin: Mersin Üniversitesi.
- Biray, N. (2009). Kazak türkçesinde modal söz (kelimenin dokuzuncu türü mü?). *Turkish Studies*. 4/3:338-361.
- Bybee, J. L. vd.(1994). *The evolution of grammar: tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Declerck, Renaat (2011). *The definition of modality. cognitive approaches to tense aspect and epistemic modality*. (Ed. Adeline Patard, Frank Brisard). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing. 21-44.
- Dietrich, R. (1992). *Modalität im deutschen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Esenow, R. (1992). *Eziz Han Hakda Hakykat*. Aşgabat: «ÇÄÇ» döredijilik-önümçilik birlesigi.
- Frawley, W. (2009). *Linguistic Semantics*. New York: Routledge.
- Givón, T. (1982). Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language*, 6/1:23-49.
- Hirik, S. (2014). Kesinlik ve olumsuzluk ilişkisine kipsel yaklaşım. *Turkish Studies*. 9/12:349-367.
- Hojageldiyev, N. (1991). *Gökdepe Galasy*. Aşgabat: «ÇÄÇ» döredijilik-önümçilik birlesigi.
- Holmes, J. (1982). Expressing doubt and certainty in english. *RELC Journal*, 13/2:9–29.
- Hoye, L. (1997). *Adverbs and modality in english*. New York: Longman.
- Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili Morfologiya*. Bakı: Şərq-Qərb.
- İpek, B. (2019). Azerbaycan türkçesinde anlamlarına göre modal sözler ve özellikleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/29:81-88.
- Kamacı, D. (2017). Kiplik terminolojisinin sözlüklerdeki görünümü: olabilirlik ve olasılık. III. *Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (3-4 Kasım), Eskişehir.
- Kazımov, Q.Ş. (2010). *Müasir azərbaycan dili morfologiya*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Kerimoğlu, C. (2018). Kiplik ve kip. Ankara: Pegem Akademi.
- Kiefer, F. (1997). Presidential adress modality and pragmatics. *Folia Linguistica*. XXXI/3-4: 241-253.
- Qazaq Tiliniň Grammatikası I- Morfologiya* (1967). Almatı: Nawka.
- Mülkiyev, J. (2010). *Seljuklar*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.
- Nuyts, J. (2001). *Epistemic modality, language, and conceptualization a cognitive-pragmatic perspective*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Öz Özcan, A. (2008). Özbek ve Türkiye Türkçesinde 'kesinlik' bildiren modal sözcükler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 9:447-459.

Papafragou, A. (2000). *Modality: issues in the semantics-pragmatics interface*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.

Rubin, V. L. (2010). Epistemic modality: from uncertainty to certainty in the context of information seeking as interactions with texts. *Information Processing and Management*. 46: 533-540.

Ruhi, Ş. vd. (1997), Türkçede kiplik belirteçleri ve çekim ekleri ilişkisi üzerine bazı gözlemler. *Dilbilim Araştırmaları*. 105-111.

Tekin, T. vd. (1995). *Türkmençe-Türkçe sözlük*. İstanbul: Simurg Yayıncılık.

Türkmen dilinin düşündürüşli sözlüğü (2016). C. I-II. Aşgabat: Ylym.

Türkmen dilinin grammatikasy-morfologiya (2000). Aşgabat: Ruh Neşriyaty.

Uygur, C. V. (2007). Modal söz ve modal söz terimi ışığında Türkiye Türkçesinde kelime türlerinin sınıflandırılmasına ve söz dizimine bir bakış denemesi. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK)*. 423-442.

Weýisow, B.; Babaýewa, G. (2010). *Türkmen dili (praktikum)*. Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşirýat Gullugy.

İnternet Kaynakları

<http://www.tkm.8m.net/ert-ayazhan.htm>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

<https://www.trt.net.tr/turkmen/turkiye/2016/08/14/abs-dan-jogap-gelmese-bu-yagday-iki-yurdun-gatnasyklaryna-tasir-yetirmegi-gutulgysyz-551482>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://enedilim.com/sozluk/soz/gutulgysyz>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://serhetabat-dovletabat.gov.tm/makala/5041>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://galamdash.com/proza/ayralyk-ahmet-halmyrat/>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://azathabar.collateral-freedom.org/a/30707214.html>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<http://enedilim.com/sozluk/soz/g%C3%BCr%C3%BC%C5%88siz>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://milligosun.gov.tm/habar/basy-jygaly-atabeg-seyis-SL8hLVZiKa>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<http://fgulenwebmcs.directrouter.com/~fgulen/tm/eserleri/asyryn-getiren-subheleri-2/osmanlylar-hakynda-edilyan-gurrunler-barada-name-aydyp-bilersiniz-turkler-musulmancylygy-name-sebap-bilen-kabul-edipdirler>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://www.webonary.org/turkmen/g3cdec5f-69d0-4f5c-8285-3acb1af2f393/>, Erişim Tarihi 14.10.2020.

<https://www.atavatan-turkmenistan.com/tr/atawatan-eserleri/asyra-yan-salan-hepdan-owazy/>, Erişim Tarihi 14.10.2020.

<https://www.atavatan-turkmenistan.com/tr/atawatan-eserleri/ustunlige-yetmekden-ozalky-bir-adim/>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

<http://tdh.gov.tm/news/tm/articles.aspx&article20381&cat19>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

<https://enedilim.com/sozluk/soz/asla>, Erişim Tarihi 10.10.2020.

https://vk.com/wall209533960_13738, Erişim Tarihi 10.10.2020.

<https://parstoday.com/tk/news/iran-i7958>, Erişim Tarihi 15.10.2020.

<https://www.atavatan-turkmenistan.com/tr/hayat/hi-haan-bir-z-gjnize-bil-baglaman-2/>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

https://www.cbt.tm/tm/ulgam/news/10_mahir_deryasy.html, Erişim Tarihi 21.10.2020.


<https://milligosun.gov.tm/habar/karlerin-seresi-watany-goramak-meylis-odayew-bJ3WliOYMt>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

<https://milligosun.gov.tm/habar/men-watany-myn-gyzy-PDdX9jx1iz>, Erişim Tarihi 21.10.2020.

<https://www.turkmenteatrlary.gov.tm/item/874>, Erişim Tarihi 15.10.2020.

<https://serhetabat-dovletabat.gov.tm/makala/1565>, Erişim Tarihi 15.10.2020.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.916593>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 15.04.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Durukoğlu, G. (2021). “Kaşgarlı’da /Ny/ Sesi”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 55-64.

KAŞGARLI’DA /NY/ SESİ
In kashgarli / ny / voice
GÖKÇEN DURUKOĞLU¹


Öz

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Türk dünyasını dolaşarak derlediği Türklüğe ait her türlü varlığı Dîwânu Lugâti’t-Türk’te² kayıt altına almıştır. Dîwânu Lugâti’t-Türk, Türk lehçe araştırmaları biliminin ilk eseridir; sadece 11. yüzyılın ölçünlü dilinin değil, ağızları ile birlikte bütün Türk lehçelerinin de eseridir.


Kaşgarlı, bu yüzyılda bütün Türk lehçelerini, birbirlerine göre değişen ses, şekil, söz varlığı ile birlikte hedef kitlesi Araplara tanıtmakta, anlatmaktadır. Bunu yapabilmek için modern ağız araştırmalarının temelinde olan “işitme, görme” gibi ölçütleri bizzat uygulamış; saha araştırmaları neticesinde elde ettiği Türklük bilimi malzemelerini Dîwânu Lugâti’t-Türk adı altında bir araya getirmiştir.

Bu gerçeklerden hareketle Dîwânu Lugâti’t-Türk’te Kaşgarlı’nın verdiği her bilginin, Türkçe sözcükleri yazarken kullandığı her imlânın değerinin sanılandan fazla olduğunu belirtmek, yanlış olmayacaktır.

Kaşgarlı Mahmut, Dîwân’da 11. yüzyıl öncesinde /ny/ sesi ile yazılan bazı sözcüklerin yazımında özel bir imlâ tercih etmiştir. Söz konusu sözcükleri, Arap harfleri ile yazarken tek

dişin üzerinde nun’un, altında ise ye’nin noktalarını kullanmıştır:  örneğinde olduğu gibi. Araştırmacılar tarafından Dîwân okumalarında bu imlâ ile yazılan sözcükler, ayrı ayrı iki sözcük olarak okunmuştur. Oysa Dîwân’ın genelindeki Kaşgarlı’nın tavrı ve söz konusu

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, el-mek: gdurukoglu@gmail.com,

 ORCID ID: 0000-0002-8896-2102

² Kaşgarlı’nın eserinin adının yazılışı hakkında bkz. Buran, A. & Durukoğlu, G. (2020). Kaşgarlı Mahmut’un Eserinin Adı Üzerine Bir Teklif. *Journal of History School*, 50, 599-611.

sözcükler üzerine yaptığı açıklamalar, tek dişin üzerinde nun'un, altında ye'nin noktaları ile yazımın, /ny/'li okunmasını gerektirmektedir.

Unutulmamalıdır ki Dîwânu Lugâti't-Türk, saha araştırmaları neticesinde oluşturulmuş bir eserdir; Kaşgarlı gibi bir dilbilimcinin, kendisinden hemen önceki dönemlerde var olan /ny/ sesi ile karşılaşması ve eserinde göstermesi bu gerçeğin sonucudur.

11.yüzyıl öncesi Türkçe metinlerde var olan /ny/ sesi, bu yüzyılda da varlığını devam ettirmektedir ve Kaşgarlı tarafından da Dîwânu Lugâti't-Türk'te gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kaşgarlı Mahmut, Dîwânu Lugâti't-Türk, Ligatürler, /Ny/ Sesi.


Abstract

In the 11th century, Kashgarli Mahmut traveled around the Turkic world and recorded all kinds of assets belonging to Turks in Dîwânu Lugâti't-Türk. Dîwânu Lugâti't-Türk is the first work of Turkic dialect research science; it is the work of not only the standard language of the 11th century, but also of all Turkic dialects together with their subdialects.

In this century, Kashgarli introduced and explained all the Turkic dialects in this century to the target audience of Arabs, together with their changing voices, forms and vocabulary. In order to do this, he personally applied criteria such as "hearing, seeing" which are the basis of modern dialect research; He brought together the science of Turkic materials he obtained as a result of field research under the name of Dîwânu Lugâti't-Türk.

Based on these facts, it would not be wrong to state that the value of every information given by Kashgarli in Dîwânu Lugâti't-Türk and every spelling he used while writing Turkish words is more than thought.

Kashgarli Mahmut preferred a special spelling in the spelling of some words written with the / ny / sound in Diwan before the 11th century. While writing the words in question in

Arabic letters, he used the dots of ye on a single tooth and below the nun:  as in the example. The words written with this spelling in Dîwân were read as two separate words by researchers. However, the attitude of Kashgarlı in general of Dîwân and his explanations on the words in question require the spelling with the dots of nun on the single tooth and the dots of ye below it to be read as /ny/.

It should not be forgotten that Dîwânu Lugâti't-Türk is a work created as a result of field research; it is the result of this fact that a linguist like Kashgarli came across with the /ny / sound that existed in the period just before him and showed it in his work.

The /ny/ sound, which existed in the Turkic inscriptions with runic letters before the 11th century, continued its existence in this century and was shown by Kashgarli in Dîwânu Lugâti't-Türk.

Key Words: Kashgarli Mahmut, Dîwânu Lugâti't-Türk, Ligatures, /Ny/ sound.

Giriş

11. yüzyılda saha araştırmaları sonucunda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Dîwânu Lugâti't-Türk, Türk lehçe araştırmaları biliminin ilk eseridir. Dîwânu Lugâti't-Türk, standart yazı dilinin eserlerinden hareketle masa başında hazırlanmış bir eser değil; doğrudan sahadan derlenen ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı ve kültür malzemelerinden hareketle yazılmış bir eserdir. Bu anlamda Kaşgarlı Mahmut, modern diyalektoloji araştırmalarının temelinde bulunan "işitme ve görmeye" dayalı derlediği malzeme ile 11. yüzyıl Türk lehçelerini, bünyelerindeki ağızları ile birlikte kayıt altına almıştır. Dîwân'ın hazırlık aşamasının gerçekliği ile ve Dîwân'ın

yazılış amaçları ile örtüşen bu durum da gösterir ki Dîwânu Lugâti't-Türk, sadece 11. yüzyılın ölçünlü Türkçesinin değil; aynı zamanda 11. yüzyılın diyalektleri ile birlikte bütün Türk lehçelerinin eseridir. Yüzyılın lehçeleri, birbirlerine göre az veya çok, Dîwânu Lugâti't-Türk'te yer almışlardır.

Kaşgarlı, Dîwânu Lugâti't-Türk'ü "Araplara, 11. yüzyıl Türkçesini öğretmek" amacı ile yazmıştır. Eserinde Arapça ile 11. yüzyıl Türkçesinin "at başı yarışan iki dil" olduğunu göstermeye çalışmıştır. Dîwân'ın, sadece 11. yüzyılın yazı dilinden hareketle değil; aynı zamanda konuşma dillerinden hareketle oluşturulmuş bir eser olması gerçeği çıkış noktası olarak alınrsa Kaşgarlı'nın verdiği her bilginin, kullandığı her örneğin ya da Dîwân'da Türkçe sözcükleri yazarken tercih ettiği her imlânın ne kadar önemli olduğu da anlaşılacaktır.

11. Yüzyıl Öncesinde /ny/ Sesi

11. yüzyıl öncesindeki Türkçe metinlerde, /ny/ sesinin bulunduğu sözcüklerin tespiti konusunda Annemarie von Gabain, Talat Tekin, Marcel Erdal, Ferruh Ağca, Osman Fikri Sertkaya, Hayriye Gül gibi araştırmacılar çeşitli sayılarda saptamalarda bulunmuşlardır. Araştırmacıların belirledikleri söz konusu /ny/'li sözcükler, Hüseyin Yıldız tarafından *Eski Türk Runik Yazısında [ð] Ligatürünün Kökeni ve /Ñ/ Sesi Üzerine* başlıklı çalışmada karşılaştırmalı bir liste halinde verilmiştir. Bu listede verilen /ny/'li yapılar şunlardır: "ań-, ańıg, bakańak, bań-, bāńi, bogań, boń, bunuz, bulgańok, çıgań, kań-, kańu, keń, kıń, kıtań, koń-, koń, köń-, köńäk, küńeş, naz, nü:z-, nüüz, nudruk, nar-, osañuk, ögrāńök, sań-, sarkıńok, tań-, tań, tońak, tuńukuk, turńa, yań-, yuń, +kİńa" (Yıldız, 2016: 304-305).

Köktürk Yazıtları'ndaki /ny/ ünsüzünün Maniheizt metinlerinde genellikle /n/, Budist metinlerinde /y/ şeklinde gelişmesinden hareketle A. V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*'nde Uygur Türkçesi ağızlarından bahsettiği bölümde, "Kitabelerin Ağızları" hakkında bilgi verirken diğer ağızlarda /n/ veya /y/ şeklinde ayrılan /ny/ sesinin, /ny/ olarak devam ettirildiği bilgisini de verir (Gabain, 2007: 2-3). A. V. Gabain, Eski Uygur Türkçesinin ağızlarını belirlemede /ny/, /n/ ve /y/ seslerini bir ölçüt olarak görür. P. Zieme de A. V. Gabain'in ünsüzün Eski Uygurca metinlerdeki durumu hakkındaki görüşlerini kabul eder (Zieme, 1969: 173-174).

Eski Türkçenin diyalektlerinin saptanmasında, K. Röhbörn, F. Ağca, M. Erdal gibi isimler, /ny/ sesinin bir ölçüt olarak kullanılamayacağı görüşündedirler (Röhbörn, 2004: 138, Ağca, 2019: 42, Erdal: 2004: 74-75).

R. R. Arat da Eski Türkçe metinlerde /ny/ ünsüzünün bir şive farklılığı olarak değerlendirilebilmesi için gerçek değerinin bilinmesinin gerekliliğinin altını çizer (1987: 602-603). J. R. Hamilton, ünsüzün /yn/ olarak da okunabileceğini, ünsüzü tam olarak tanımlamanın güç olduğunu söyler (1998: 68-9).³

Köktürk Yazıtları'nda ð işareti ile karşılanan /ny/ ünsüzünün Eski Türkçenin diyalektlerinin belirlenmesinde kullanılabilecek bir ölçüt olmasından ziyade, Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilecek fonolojik bir ölçüt olması gerektiğini belirten F. Ağca, Eski Uygurcadaki /ny/ ünsüzünün varlığını ve gelişimini /ny/ > /n/ > /y/ olarak açıklar:

"Öte yandan Eski Uygurca metinlerdeki örnekler, palatal /n/ ünsüzünün bu çevrede birkaç Maniheizt ve Budist metinde korunduğunu, bazı metinlerde /n/ formuna dönüştüğünü, bazı metinlerde hem /n/'li hem de /y/'li formların bulunduğunu ve son olarak geç dönem Maniheizt metinler ile klasik ve geç dönem Budist metinlerde ise sadece /y/'li formların hâkim olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan Köktürkçedeki palatal /n/ ünsüzü, diyalektlerin belirlenmesinde ya da tasnifinde kullanılabilecek bir ölçüt olmaktan ziyade, genellikle tarihsiz olan Eski Uygurca metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilecek fonolojik bir ölçüt olmalıdır. Türk runik

³ Söz konusu sesin nasıl okunması gerektiği konusunda bkz. Ağca (2006), Erdal (2004), Çağiran (2012), Sertkaya (2012), Aydın (2019).

alfabesinde tek işaretli gösterilen ve tam olarak hangi ses değerine sahip olduğu tartışmalı olan ünsüzün, Eski Uygurcada korunduğu metinler olmakla birlikte erken tarihli metinlerde /n/’ye dönüştüğü, belki de geçiş dönemi olarak değerlendirilebilecek metinlerde belli bir süre /n/ ve /y/’li formların birlikte kullanıldığı ve son olarak değişim gerçekleştikten sonra tümüyle /y/’li formların hâkim olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Eski Uygurca metinlerin kronolojik seyrini, palatal /n/ ünsüzünün seyrini takip ederek ifade etmek mümkündür. Buna göre /ny/ formunun hâkim olduğu metinlerin yazılış tarihi, Türk runik harfli yazıtlara en yakın metinlerdir. Bu metinleri, sırasıyla, sadece /n/’li formların hâkim olduğu metinler, /n/ ve /y/’li formların birlikte olduğu metinler ve sadece /y/’li formun hâkim olduğu metinler takip etmiş olmalıdır (Ağca 2006). O hâlde palatal /n/ ünsüzünün Eski Uygurcadaki varlığı ve gelişimi şöyle olmalıdır: /ny/ > /n/ > /y/.” (Ağca, 2019: 42).

Genel olarak Köktürk Yazıtları’nda istikrarlı bir biçimde karşımıza çıkan /ny/ ünsüzünün Uygur metinlerindeki seyri kimi araştırmacılar tarafından Uygur Türkçesinin diyalektlerinin saptanmasında bir ölçüt olarak değerlendirilirken kimi araştırmacılar tarafından da diyalektlerin saptanmasından ziyade metinlerin yazılış tarihlerinin belirlenmesinde bir ölçüt olarak değerlendirilebileceği yönünde olmuştur.

⊗ işaretinin oluşma biçimi hakkında da farklı görüşler mevcuttur. Clauson, *Türkçe Moğolca Çalışmaları* kitabında “N’yi göstermek için kullanılan harf birbirine geçmiş iki art n gibi gözükür fakat bu tesadüften ibaret olabilir.” (Clauson, 2017: 76) açıklamasını yapmaktadır. Osman Nedim Tuna, *Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bâzi*

$$\text{⊗} = ny = \bar{n}$$

Meseleler Hakkında başlıklı makalesinde ⊗ =) (=n¹) +) (=y²) açıklaması ile /ny/ sesinin oluşumunu (= /n¹/) ve (= /y²/) şeklinde açıklar (Tuna, 1994: 217). Hüseyin Yıldız ise /ny/ sesinin kullanıldığı sözcüklerin büyük bir çoğunluğunun kalın sıradan sözcükler olmasından hareketle ⊗ işaretinin Tuna’nın gösterdiği y² işareti ile değil de y¹ işareti ile oluşması gerektiğini

)n¹+)y¹ ⊗... ⊗ şeklinde izah eder (Yıldız, 2016: 304).

Araştırmacılar tarafından hakkında farklı açıklamalar yapılan, 11. yüzyıl öncesinde Köktürk Yazıtları’nda ve Uygur metinlerinde varlığı gösterilen /ny/ ünsüzünün izleri, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut ile Dîwânu Lugâti’t-Türk’te de karşımıza çıkmaktadır.

11. Yüzyılda - Kaşgarlı’da /ny/ Sesi

Dîwânu Lugâti’t-Türk’ün 26. sayfasında Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda, Türklerde sözcük ortasında ve sonunda bulunan /y/ sesinin Argular tarafından /n/ sesine dönüştürüldüğü bilgisini örneklerle verir:


“Ortada ve sonda bulunan bütün ye’leri Argular nun’a çevirir. Türkler ‘koyun’a köy قوی, onlarsa kōn قوز derler. Türkler ‘fakir’e çigay چىغاي, onlar çigan چىغان derler. Türkler ‘hangi şey’ anlamında kayu nēy قايونانك, onlar nun’la kanu قانودerler.”⁴⁽²⁶⁾⁵

Kaşgarlı’nın burada yaptığı açıklama, önceki yüzyıllarda /ny/ biçiminde var olan ünsüz sesin bu yüzyılda /n/ ve /y/ biçiminde farklı lehçelerde devam etmesi gerçeğinden ziyade Türklerde /y/ olan ünsüz sesin Argularda /n/ ünsüzüne dönüştüğü biçimindedir. Türklerdeki /y/

⁴ Dîwânu Lugâti’t-Türk’ten yapılan alıntıların anlamlandırılmasında Ercilasun-Akkoyunlu (2015) yayınından yararlanılmıştır.

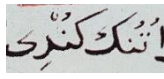
⁵ Parantez içinde verilen sayılar alıntının Dîwânu Lugâti’t-Türk’teki sayfa numaralarını vermektedir.


sesini Arguların /n/ sesine dönüştürdükleri bilgisini, Dîwân'ın farklı bölümlerinde birkaç defa daha yineleyen Kaşgarlı, “sütün üzerindeki kaymak” anlamındaki **kanak** maddesinde /y/’yi /n/’ye dönüştürenler olarak verdiği Argulara, Bulgarları da ekler. Sözcüğün /y/’li kullanımını da Dîwân’ın 518. sayfasında lehçe kaydı olmaksızın madde başı yapar:

kanak : sütün üzerindeki kaymak. Argu ve Bulgar lehçelerinde. Nun (n) ye’den (y)


dönmüştür. (193) / **kayak** ⁶: kaymak. (518)

Bu açıklamaların yanı sıra Kaşgarlı Dîwân’da, **kön-** “yan-”, **kön** “koyun” madde başlarında da Argu lehçesinin /n/ yanlısı olduğu bilgisini tekrar eder:




kön-: Otun köndi  “Odun yandı.” Bu Argu lehçesidir. Daha önce kuralı geçtiği gibi bunlar ye’yi nun’a çevirirler. (279)

kön : koyun. Argu lehçesinde. Nun (n), ye’den (y) dönmüştür. Daha önce anlatıldığı gibi, kural böyledir. (504).



Argu lehçesi kaydı ile verilen **kön-** fiili, **küy-**  biçimi ile 553. sayfada madde başı

yapılmış; **köy**  ise Dîwân’da birçok defa tekrar edilmekle birlikte 26. sayfada “Türklerde” kaydı ile verilmiştir. Yani söz konusu sözcükler hem n’li biçimleri ile hem de y’li biçimleri ile Dîwân’da madde başı yapılmışlar ve 11. yüzyıl Türk coğrafyasında kullanımdadırlar.

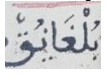
Bütün bu açıklamaların yanı sıra Kaşgarlı Mahmut, bazı sözcüklerin yazımında özel bir imlâ kullanmıştır. Söz konusu sözcüklerde 11. yüzyıl öncesinde, Köktürk Yazıtları’nda ve Uygurca metinlerde var olan /ny/ sesinin korunduğu açıktır. Örneğin Dîwân’ın farklı

bölümlerinde /y/ ile veya /n/ ile yazdığı “koyun” anlamındaki **köy**  ve **kön**  sözcüklerinin yanı sıra tek dişte hem nun’un hem de ye’nin noktalarını kullanarak **köny+ug**  (154-521-529-552-554) biçiminde yazımlar da söz konusudur.

Köny+ug sözcüğünün yazımında karşımıza çıkan özel imlâlî yazım, ayrıca **bakanyak**

 “toynaklıların toynak arası” (522), **bakanyuk**  “atın toynağının setleri” (522),

sarkinyuk  “hayvanların işkembesindeki kırkbayır deneni kısım” (523), **bulganyuk**

 “bulanık” (584) sözcüklerinin yazımında da kullanılmıştır. Kaşgarlı’nın tek dişte hem nun’un hem de ye’nin noktalarını kullanarak özel bir imlâ ile yazdığı bu sözcükler, beklendiği gibi, 11. yüzyıl öncesi Türkçe metinlerde de /ny/ ile yazılan sözcükler arasındadır. 11. yüzyıl öncesinde /ny/ ile yazıldığı tespit edilebilen sözcükler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, şunlardır: “ań-, ańg, bakańak, bań-, bāńi, bogań, boń, bunuz, bulgańok, çıgań, kań-, kańu, keń, kır, kutań, koń-, koń, köń-, köńäk, küńeş, naz, nü:z-, nü:z, nudruk, nar-, osańuk, ögrańök, sań-, sarkańok, tań-, tań, tońak, tuńukuk, turńa, yań-, yuń, +klńa” (Yıldız, 2016: 304-305).

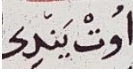
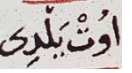
⁶ Kaf’ta iptal edilmiş esre de var. Ayrıca maddenin hemen altında verilen şiirde sözcük sadece üstün ile harekelenmiştir.

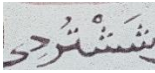
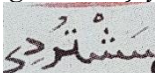
Kaşgarlı Mahmut'un özel imlâ ile yazdığı bu sözcükler, araştırmacılar tarafından Dîwânu Lugâti't-Türk okumalarında /y/'li ve /n/'li ayrı ayrı ikili kullanım olarak değerlendirilmiş ve bu sözcükler, **köyug ~ kõnug, bakayak ~ bakanak, bakayuk ~ bakanuk, sarkıyuk ~ sarkinuk, bulgayuk ~ bulganuk** biçimlerinde ikili okunmuşlardır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015; Atalay, 1998; Kaçalın, 2019; Dankoff-Kelly, 1982).

Özel imlâlı bu sözcüklerin ikili kullanım olarak değerlendirilip ayrı ayrı iki sözcük olarak okunmalarından ziyade 11. yüzyıl öncesindeki kullanımları ile /ny/ ünsüz sesini korur biçimde okunmaları gerekmektedir; çünkü Kaşgarlı Mahmut'un Dîwân'da birbirlerinin alternatifi olan iki farklı sesi, aynı anda yazımda gösterme gibi bir tavrı hiçbir zaman olmamıştır. Eğer böyle bir tavrı olsa idi birbirinin alternatifi olan d ~ y kullanımında da dal yazıp altına ye'nin noktalarını veya d ~ t kullanımında yine dal yazıp üstüne te'nin noktalarını koyabilirdi.



Kaşgarlı'nın hiçbir zaman, farklı sesleri aynı anda bir sözcüğün yazımında gösterme gibi bir eğilimi olmamıştır. Aksine Kaşgarlı'nın Dîwân'ın genelinde, hedef kitlesi için, bir sözcüğü madde başı yaptıktan sonra farklı ses ile farklı biçiminin olduğunu ayrıca belirten, izah eden bir tavrı olmuştur:


kağurmaç : *kavrulmuş buğday. Zayıf v ile kavurmaç*  *başka bir şeklidir.* (247);

yan-: *Öt yandı*  “Ateş yandı.” Kıpçak lehçesinde lâm'lı (l'li) şekli de (yaldı) vardır. (472) / **yal-:** *Öt yaldı*  “Ateş alevlendi.” (471);


şeştür-: *Ol tügün şeştürdi*  “O, düğüm vb. şeyleri çözdü”. Sin'li şekli (şeştür-) de vardır. (360) / **seştür-:** *Ol tügün seştürdi*  “O, düğüm vb. şeyleri çözdürdü.” (359);

ebe: *Oğuzcada anne. Karluk Türkmenlerinde sert b (p) ile.* (55);

yuvka : *her şeyin incesi. Atasözü: Anası tevlüg yuvka yapar oğlu têtig koşa kapar* “Anne çocuğa hile yaparak ekmeği ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar”. (458) / **yubka** : *ve'linin (yuvka'nın) bir şekli. Be, ve'yi izler.* (459);

teltür-: *Ol tām teltürdi*  “O, duvar vb. şeyleri delmek için ona emir verdi.” Sondaki te (-tür- 'deki) dal'dan dönüşmüştür. Dal'ın te'den dönüşmesi mümkündür. Te'nin de dal'dan dönüşmesi aynı şekilde mümkündür. (354) ...örneklerinde olduğu gibi. Yani Dîwân'ın genelinde Kaşgarlı Mahmut, bir madde başını açıkladıktan sonra, sözcüğün farklı bir ses ile kullanımı var ise onu da ayrıca yazma ve açıklama yolunu benimsemiştir. Hiçbir zaman tek yazımda iki farklı sesi göstermemiştir.


Bu gerçekler göstermektedir ki tek dişte hem nun'un hem de ye'nin noktalarının kullanılması ile yazılan özel imlâlı sözcüklerde söz konusu yazım, /ny/ ünsüz sesinin karşılığıdır. Böyle düşünmemizin nedenlerinden birisi de yine Kaşgarlı'nın Dîwân'ın 523. sayfasında madde başı yaptığı “*hayvanların işkembesindeki kırkbayır denen kısım*” anlamındaki **sarkınyuk** sözcüğünün açıklamalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu madde başı şöyledir:

sarkınyuk : kırkbayır. Nun ile diğer bir şekli de vardır. Arapçada **mizab** (oluk) ~ **minzab** (oluk), **mişar** (bıçkı) ~ **minşar** (bıçkı, testere) dendiği gibi. (523)



Bu madde başında da Kaşgarlı tek dişte hem nun'un hem de ye'nin noktalarını yazmış; ayrıca “nun ile diğer bir şekli de vardır. Arapçada **mizab** (oluk) ~ **minzab** (oluk), **mişar** (bıçkı) ~ **minşar** (bıçkı, testere) dendiği gibi.” açıklamasını not düşmüştür. Eğer özel imlâlı bu sözcük, /y/'li ve /n/'li iki farklı biçimde okunabilecek olsa idi Kaşgarlı, sadece ye ile yazar ve “nun ile diğer bir şekli de vardır” açıklamasını yapardı, Dîwân'ın genelinde yaptığı gibi. **Sarkınyuk** sözcüğünün yazımında tek dişte her iki ünsüzün noktalarını koyduktan sonra /n/'li biçimi de vardır, demesi bu sözcüğün /ny/'li kullanımının yanı sıra /n/'li kullanımının olduğunu belirtmek amacı ile dir.


Ayrıca bu maddenin açıklamasında hedef kitesine, özel imlâlı yazımların nasıl okunması gerektiği konusunda da yine kendi dillerinden örnekler vererek yardımcı olmaktadır: “Arapçada **mizab** (oluk) ~ **minzab** (oluk), **mişar** (bıçkı) ~ **minşar** (bıçkı, testere) dendiği gibi.” Arapçadan verdiği örneklerde olduğu gibi bu madde başını da **sarkınuk** ~ **sarkınyuk** biçimlerinde okuyabilirsiniz yönlendirmesi ile özel imlâlı yazımın /ny/ olarak okunmasını istemiştir. Kaşgarlı'nın hedef kitesine verdiği bu yönlendirme bugün /ny/ sesinin nasıl okunması gerektiği konusunda araştırmacılara da yardımcı olabilecek niteliktedir. Söz konusu sesin /ny/ biçimi ile mi /yn/ biçimi ile mi okunması gerektiği noktasında -yukarıda değindiğimiz- farklı görüşler olmakla birlikte 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, Arapçadan verdiği örnekler ve açıklamalar ile birlikte, tek dişte hem nun'un hem de ye'nin noktalarını kullanarak yazdığı sesin, /ny/ biçiminde okunması gerektiğine vurgu yapar.

Ayrıca Kaşgarlı, Dîwân'da Türkçe sözcükleri, Arap alfabesi ile yazarken kullandığı harf sayısına göre baplara ayırmıştır; ikililer, üçlüler, dörtlüler, beşliler, altılılar, yedililer şeklinde. Dîwân'ın giriş bölümünde de *Kelimelerin Yapısındaki Harf Sayısı Hakkında* (12-13) başlığı

altında bu durumu ayrıca açıklamıştır. **Sarkınyuk**  (523) sözcüğünü de Kaşgarlı *Beşli Baplar* altında madde başı yaparak /ny/ sesinin tek ses değerine sahip olduğunu belirtmiştir; çünkü Arap harfleri ile yazılan söz konusu sözcüğün harfleri, /ny/ tek ses olarak sayıldığında beş harftir. Bu durum da gösterir ki /ny/ çift ünsüz değil, tek ses değerine sahiptir.⁷

Yine özel imlâ ile yazılan **köny+ug** sözcüğü üzerinden şunları söyleyebiliriz: Kaşgarlı'nın Dîwân'ın 26. sayfasında Türklerdeki /y/ sesinin Argulardaki /n/ sesine dönüştüğü bilgisini verirken kullandığı örnekler arasında “koyun” anlamındaki **köy** ve **kön** sözcüklerini yazarken ayrı ayrı /y/ ve /n/ ile yazmıştır, Dîwân'ın metin kısmında birçok defa yazdığı gibi. Ancak zaman zaman bu sözcüğü tek dişte her iki ünsüzün noktalarını kullanarak da yazmıştır:

 (154-521-529-552-554) şeklinde. Aynı sözcüğü çoğunlukla  biçiminde de yazmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kaşgarlı'nın farklı sesleri, hem de farklı lehçelerde olduğunu belirttiği farklı sesleri, aynı anda bir sözcüğün yazımında kullanma gibi bir eğilimi hiçbir zaman olmamıştır. Peki, niçin farklı lehçelerde olduğunu belirttiği iki harfin noktalarını aynı anda yazmıştır? Bu imlâ tarzını lehçelere göre değişen başka harflerin gösteriminde de kullanmayı niçin tercih etmemiştir? Bütün bu sorular ve açıklamalar göstermektedir ki Kaşgarlı Mahmut, bu yazım tarzı ile kendisinden hemen önceki dönemlerde var olan, Köktürk Yazıtları'nda ve Uygur metinlerindeki /ny/ sesini 11. yüzyıldaki kullanımları ile kayıt altına almıştır.

⁷ Türk runik alfabesinin genel “bir işaret – bir ses” ilkesine uygun olarak  /ny/ sesinin tek ses olarak okunması konusunda bkz. Vügar Sultanzade (2017), Osman Fikri Sertkaya (2012).

Unutulmamalıdır ki Dîwânu Lugâti't-Türk, saha araştırmaları neticesinde ortaya konmuş bir eserdir. Hazırlık aşamaları ve yazılış amaçları, 11. yüzyıl Türk dilinin bütün yönleri ile yansıtılmasını gerektirmiştir. Kaşgarlı eserinde, bu yüzyılın Türkçesinin, bütün lehçeleri ve ağızları ile birlikte, sadece sözvarlığını değil, ses varlığını da hedef kitlesi için derlemiştir, açıklamıştır, kayıt altına almıştır. Kendisinden hemen önceki dönemlerde, Türkçe konuşurları tarafından kullanılan ve varlığı gösterilen bir sesin, Kaşgarlı'nın da karşısına çıkmış olması son derece doğaldır.

11. yüzyılda Kaşgarlı'nın /y/ kullanıcıları ile /n/ kullanıcıları hakkında söyledikleri, bize kendinden önceki dönemlere yönelik çıkarımlarda bulunabilme imkânı sunmaktadır. Bu yüzyılda Kaşgarlı, der ki /y/ kullanıcıları Türklerdir, /n/ kullanıcıları da zaman zaman Bulgarlar da olmakla birlikte, Argulardır. Bu noktada, bu yüzyılda /n/ sesini kullanan Arguların, önceki yüzyıllardaki /n/ sesini kullananlar ile bir bağlantıları olmak zorundadır; çünkü bu yüzyılda /n/ sesinin kullanıcıları olarak Argular, bu sesi, bu yüzyılda birden bire tercih etmiş olamazlar. 11. yüzyıl öncesinde /n/'yi tercih edenlerin yani Gabain'in deyimi ile /n/ Ağzı kullanıcılarının, 11. yüzyıl ve sonrasındaki /n/ kullanıcıları ile yani Kaşgarlı'nın belirttiği Argularla bir bağlantılarının olduğu açıktır; /n/ Ağzı kullanıcıları 11. yüzyıl öncesi Uygurlar içerisindeki Argulardır, Arguların atalarıdır, demek yanlış olmayacaktır; çünkü bu değişim Uygurlar döneminde başlamış, yazı diline de yansımış ve 11. yüzyılda Dîwân'da bu değişimin kullanıcıları olarak Argulara işaret edilmiştir.

Ayrıca Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda Dîwânu Lugâti't-Türk'te /ny/ sesi ile yazdığı sözcüklerde herhangi bir lehçeye işaret etmemiştir. Ancak Gabain'in Kaşgarlı'dan önceki dönemler için "*Daha sonraki n veya y burada çoğunlukla ny'dir.*" (Gabain, 2007: 2) diyerek açıkladığı *Kitabelerin Ağızları* kullanıcılarının, 11. yüzyıldaki /ny/'li sözcükleri kullananlarla bir bağları olmalıdır.

Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri*'nde verdiği bilgiler doğrultusunda söylenebilir ki 11. yüzyıl öncesi çoğunluk, /y/ Ağzından yanadır. Aynı sonucu Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden de çıkarmak mümkündür. Tek bir örnekte Bulgar lehçesinin adı geçmekle birlikte /n/ kullanımında Kaşgarlı, Argu lehçesini öne çıkarmakta; başka hiçbir lehçeye işaret etmemektedir. Bu da Argular dışındakilerin /y/ kullanımından yana oldukları gibi bir çıkarım yapabileme imkânı vermektedir. Yani bu yüzyılda da çoğunluk /y/ kullanımından yanadır, denilebilir. Bu da 11. yüzyıl öncesi azınlıkta olan /n/ kullanımının 11. yüzyılda da az kullanıcı ile devam ettiğini gösterir.

Sonuç

11. yüzyıldan önceki dönemlerde, Köktürk Yazıtları ile Uygur metinlerinde var olan /ny/ ünsüz sesi 11. yüzyılda da varlığını devam ettirmiştir. Bu yüzyılda hem /ny/ biçimi ile hem de lehçelerarası farklılık olarak öne çıkarılan /y/ ve /n/ biçimleri ile kullanımdadır. /ny/ biçimi Kaşgarlı tarafından Arap alfabesi ile yazımda, tek dişin üzerine nun'un, altına ye'nin noktalarının konulması ile gösterilmiştir.

Ayrıca Kaşgarlı, Arapçadan verdiği örneklerle söz konusu /ny/ sesinin nasıl okunması gerektiğine de değinmiş, bugün /ny/ mi yoksa /yn/ mi okunmalı tartışmalarında yönü /ny/ olarak çizmiştir.

Araştırmacılar tarafından Uygur Türkçesinin ağızlarının saptanmasında ölçüt olup olmayacağı tartışılan /ny/ > /y/ ~ /n/ kullanımının, 11. yüzyılda /y/ ve /n/ kullanımının lehçelerarası farklılık olarak öne çıkarılmasından hareketle, 11. yüzyıl öncesinde de ağız saptamalarında ölçüt olarak değerlendirilebileceğini gösterir.

Kaynaklar

Ağca, F. (2006). *Eski uygur türkçesiyle yazılmış eserlerin ses ve şekil özelliklerine göre tarihlendirilmesi*. Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ağca, F. (2019). Eski uygurcada gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti var mı?. *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye’de Eski Türkçe Çalışmaları*, Ankara: Akçağ Yayınları. 33-48.

Arat, R. R. (1987). Annemarie von gabain, alt-türkisches schrifttum, berlin, akademieverlag, 1950, 24 S. *Reşid Rahmeti Arat Makaleler Cilt I* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 600-603.

Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi-dizini I-II-III-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2019). *Türklerin bilge atası tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.

Buran, A.; Durukoğlu, G. (2020). Kaşgarlı mahmut’un eserinin adı üzerine bir teklif. *Journal of History School*, 50:599-611.

Clauson, G. (2017). *Türkçe moğolca çalışmaları*. (çev. Fatma Kömürçü). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çağırın, Ö. (2012). Köktürk türkçesindeki bir çift ünsüz işareti ‘ ᠰ ’ üzerine. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/3:16-22.

Dankoff, R. Kelly, J. (1982-1984-1985). *Mahmut el-Kāşğarī. compendium of the turkic dialects (Divānū Lugati’t-Türk). Part I, Part II, Part III*, Harvard Üniversitesi Basımevi.

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı mahmud dîvānu lugāti’t-türk giriş - metin - çeviri - notlar – dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Erdal, M. (1991). *Old turkic word formation. a functional approach to the lexicon. I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A grammar of old turkic*. Leiden-Boston: Brill Handbook of Oriental Studies.

Gabain, A. V. (2007). *Eski türkçenin grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gül, H. (2011). *Eski uygur türkçesinde ağızlar*. Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Hamilton, J. R. (1998). *Dunhuang mağarası’nda bulunmuş buddhacılığa ilişkin uygurca el yazması, iyi ve kötü prens öyküsü*. (çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kaçalın, S. M. (2019). *Dîvānu Lugāti’t-Türk*. (yayına hzr. Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Kaşgarlı, M. (1990). *Dîvānū Lûgati’t-Türk* (tıpkıbasım-facsimile). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Röhrborn, K. (2004). Eski türkçede diyalektleri belirleyen bir ses değişimi üzerine (çev. Serap Gürcün). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14: 133-139.

Sertkaya, O. F. (1995). Yenisey yazıtlarının yayınlarındaki bazı okuma ve anlamlandırmaların düzeltilmesi, yeni okuma ve anlamlandırma teklifleri, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1993, Ankara: 67-75.

Sertkaya, O. F. (2012). Göktürkçedeki \mathfrak{B} (ny) runası üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 1/4: 1-10.

Sultanzade, V. (2017). Türk runik alfabesindeki “çift ünsüz” işaretleri üzerine. *Bilig*. 82:201-216.


Tekin, T. (2003). *Orhon türkçesi grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9*. İstanbul.

Tuna, O. N. (1994). Eski doğu türk yazısında kullanılan ligatürler ve bunlarla ilgili bazı meseleler hakkında, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. 38 (1990), 207-222. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/44134/544337>

Yıldız, H. (2016). Eski türk runik yazısında [\mathfrak{B}] ligatürünün kökeni ve /ń/ sesi üzerine. *III Beynəlxalq Türk Dünyası Araştırmaları Simpoziumunun Materialları*. Cild I, Bakü.

Zieme, P. (1969). *Untersuchungen zur schrift und sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*. Doktora Tezi. Berlin.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.804903>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 03.10.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 31.10.2020
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Yılmaz, K. (2021). "Orhun Yazıtları'nda Ş'nin Yazımı Meselesi". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 65-76.

ORHUN YAZITLARI'NDA Ş'NİN YAZIMI MESELESİ*

The issue of the writing ş in orkhon inscriptions

KADİR YILMAZ¹

Öz

Orhun Yazıtları'nda kullanılan yazı sisteminin son derece gelişmiş bir yapıda olduğu, Thomsen ve Radloff'tan beri birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Ancak Orhun Yazıtları'nda /ş/ ünsüzünün neden üç farklı işaretle (Ş-Ş, S¹-Ş, S²- l) karşılandığı, cevabı hâlâ tam olarak bulunamamış bir sorudur. Orhun Türkçesinde /ş/ ünsüzünü karşılamak için söz konusu farklı kullanımların keyfî veya yazım hatası olduğu yönündeki açıklamalar pek tatmin edici değildir. /-mİş/ geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin Eski Uygurca metinlerde /-mİs/ biçiminin de varlığı, bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinde Eski Türkçedeki bütün ş'lerin sistemli olarak s'ye dönüşmüş olması ve Anadolu ağızlarında sistemli ş>s değişimi örneklerine rastlanması; Orhun Türkçesinde /ş/ ünsüzünü karşılamak için Ş (Ş) işaretinin yanı sıra S¹ (Ş) ve S² (l) işaretlerinin de kullanılmasının bir ağız özelliği olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmayla Kül Tigin ve Bilge Kağan'da ş ağızının, Tonyukuk'ta ise s ağızının baskın olduğu; üç yazıt dikkate alındığında ise genel olarak s ağızının baskın olduğu anlaşılmaktadır. Sunulan veriler, Orhun Yazıtları üzerine yapılacak yeni okuma ve çalışmalar için yol gösterici olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Orhun Yazıtları, Runik İşaretler, Ş Ünsüzü, S Ağızı, Ş Ağızı

* Bu makale, Türk Dil Kurumu tarafından 31 Temmuz-4 Ağustos 2017 tarihleri arasında Saraybosna'da düzenlenen Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu'nda sunulan, yayımlanmamış bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

¹ Dr., Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Sivas Fen Lisesi, el-mek: kadiryilmazsf@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0001-5154-8322

Abstract

It has been stated by many researchers since Thomsen and Radloff that the writing system used in the Orkhon Inscriptions is of a highly developed structure. Although there have been studies for a long time on the Inscriptions and the Gokturk writing system, situation that /ʃ/ consonant corresponds to three different signs (Ş-Ÿ, S¹-Ÿ, S²-l) is still an unanswered question. The explanations that these different uses are arbitrary or spelling mistakes to denote the /ʃ/ consonant in the Orkhon Turkic are not very satisfactory. In the Old Uighur texts, /-mIʃ/ past tense adjective-verb suffix is also seen as /-mIs/. The /ʃ/ consonant in the Old Turkic systematically changed into /s/ consonant in some Turkic dialects of the Kipchak group. Examples of the systematic /ʃ/>/s/ change are seen in the Anatolian Turkish dialects. These shows that the use of S¹ (Ÿ) and S² (l) signs together with the sign of Ş (Ÿ) to denote the /ʃ/ consonant in Orkhon Turkic is a dialect feature.

With this study, it is understood that the dialect of ʃ is dominant in Kul Tigin and Bilge Kagan, and the dialect of s is dominant in Tonyukuk; by considering the three inscriptions, it is understood that the s dialect is generally dominant. The presented data will be a guide for new readings and studies on the Inscriptions.

Key Words: Orkhon Inscriptions, Runic Signs, Ş Consonant, S Dialect, Ş Dialect.

Giriş

Göktürk yazısının Arami, Soğd veya Pehlevi kökenli olduğu şeklindeki görüşlerin yanı sıra tamamen Türk damgalarından geliştiği ve şekillendiği görüşü de konuyla ilgili araştırmalarda önemli bir yer tutmaktadır.² Kuralları ve gelişmişlik düzeyi dikkate alındığında bu yazı sisteminin Orhun Yazıtları'nın oluşturulduğu tarihten en az birkaç asır öncesine dayandığı sonucuna varılabilir.

Orhun Yazıtları'nda 38 işaretli runik yazı sistemi kullanılır. 38 işaretin 4'ü ünlü, 34'ü ünsüzdür. Ünsüzlerden 10'u (b, d, g, k, l, n, r, s, t, y) biri ince (art), biri kalın (ön) olmak üzere ikişer işaretle karşılır. Ünsüzlerden 7'si (ç, m, n, ŋ, p, ş, z) hem kalın hem de ince ünlülü sözcüklerde kullanılır. Geri kalan 7 ünsüzün 4'ü yuvarlak ve düz-dar ünlülerle (ok/ko, ök/kö, uk/ku, ük/kü; ık/kı; iç/çi) kullanılır. Üç işaret ise lt (art ünlülü), nç (art/ön ünlülü) ve nt'den (art/ön ünlülü) oluşan çift ünsüz işaretidir. Yazıtların ünsüz sistemi, bugünkü Türk dillerinin ünsüz sisteminin esası ve bilinen en eski kaydı kabul edilir (Ölmez, 2012: 48).

Orhun Yazıtları'ndaki sözcüklerin ve eklerin büyük oranda doğru okunuşu; tarihî Türk lehçelerinde, çağdaş Türk lehçelerinde ve 1954'ten sonra dikkate alınan Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerde yer aldıkları biçimler yardımıyla mümkün olmuştur.

Orhun Yazıtları'nın çok açık çözümlenmiş olmasına rağmen okumayla ilgili tartışmalar Thomsen ve Radloff'tan beri yüz yılı aşkındır devam etmektedir. Okumayla ilgili tartışmaların çoğu, ünlülerin her zaman yazılmaması sebebiyle sözcüklerin hangi ünlüyü barındırdığı üzerinedir. Ayrıca Orhun Yazıtları'nda ünsüzlerin yazımı için kullanılan runik işaret tercihleri konusunda da hâlâ cevap bekleyen bir soru da /ʃ/ ünsüzünün neden üç farklı işaretle (Ş-Ÿ, S¹-Ÿ, S²-l) karşılandığıdır.

Bu çalışmada Orhun Yazıtları'nda (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk)³ /ʃ/ ünsüzünü karşılamak için kullanılan üç farklı runik işaretin yer aldığı sözcükler listelenip bugüne kadar

² Runik (runiform) yazının gelişimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Erhan AYDIN (2015: 19-23).

³ Çalışmada metin okunuşu ve örnekler için Talat TEKİN'in *Orhon Yazıtları* (2008) ve Muharrem ERGİN'in *Orhun Abideleri* (2006) esas alınmıştır.

Orhun Yazıtları üzerine yapılmış çalışmaların ışığında konuyla ilgili yeni bulgu ve sonuçlara ulaşmak amaçlanmaktadır.

1. Orhun Yazıtları'nda /ş/ Ünsüzünün Yazımıyla İlgili Tespitlerin Değerlendirilmesi

Thomsen, S¹ (ʃ) ve S² (l) işaretlerinin yazılı olduğu her yerde s'yi kullanmaya özen gösterdiğini; S² (l) işaretinin /ş/ ünsüzünü karşılamak için kullanıldığında özel bir işaret kullanmayı düşündüğünü ama bu kullanımın grafik bir nedene bağlanması gerektiğini ifade ederek bu düşüncesinden vazgeçtiğini belirtir (2011: 60).

Necip Asım, ʃ, l ve ʃ işaretlerinin üçünün de aynı ses olduğunu, özellikle ikincisinin (l) bazen birinci (ʃ), bazen de üçüncü (ʃ) yerine kullanıldığını ifade eder (1924: 19).

Hüseyin Namık Orkun, S² (l) işaretinin ince sesli harflerle ve ʃ (ı/i) ile birlikte /ş/ sesini de verdiğini *biş*, *kişi*, *eşid* örnekleriyle ifade eder (1987: 211). Orhun Yazıtları'nda Orkun'un bu tespitine aykırı S² (l) işaretiyle yazılmış *ulus* (KT-K12) örneği vardır. Zaten Orkun bu sözcüğü *ulus* olarak okumuştur (1987: 52).

Osman Nedim Tuna, “*Kalın vokalli fiilin /-mİş/ geçmiş zaman partisip ekini alması durumunda Ş (ʃ) işareti kullanılmadığı takdirde S² (l) ile gösterilir.*” tespitinde bulunmuştur (1988: 49). Fakat T1-G6'da *tutmuş*, T1-D7'de iki kez *barmış*, T1-K6'da *taşıkmiş* sözcüklerinde S¹ (ʃ) işareti kullanılmıştır. Osman Nedim Tuna'nın verdiği örneklerden biri olan *taşıkmiş*, T1-K6'da S¹ (ʃ) ile, KT-D11'de S² (l) ile, BK-D10-32'de Ş (ʃ) ile yazılmıştır.

Muharrem Ergin, Orhun yazısında konsonant imlasının sağlam olduğunu, harf kalabalığına rağmen mühim bir karışıklığın görülmediğini ifade eder. Ancak kalın ve ince sessizlerin bazen birbirinin yerine kullanıldığını, ince sıradan S² (l) işaretinin birçok defa ş'yi karşılamak için kullanıldığını, birkaç sözcükte de birbirine benzedikleri için S² (l) yerine Ş (ʃ) veya S¹ (ʃ) kullanıldığını belirtir (2006: 3).

A. von Gabain, “*Mani yazısıyla yazılmış bir tek yazmada hiçbir zaman ş kullanılmaz; bu, ş sesini tanımayan bir ağza mı aitti yahut müstensih mi ş işaretini bilmiyordu, tetkik edilmesi gereken bir husustur.*” değerlendirmesinin ardından Orhun yazısında S² (l) ile Ş (ʃ) işareti arasındaki farkı tespit etmenin asla mümkün olmadığını belirterek /s/ ve /ş/ yazımındaki karışıklığın Uygur metinlerinde de var olduğuna işaret eder (2007: 41).

Talat Tekin; ön ünlülü sözcüklerdeki /ş/ ünsüzü ile /-mİş/ ekindeki /ş/ ünsüzünün Ş (ʃ) işareti yerine S² (l) işaretiyle yazılabileceğini ifade eder ve *kişi*, *bişi*, *biş* gibi örnekleri genellikle ifadesiyle verir. Tekin ayrıca, geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin (-mİş) KT'de genellikle S² (l) işaretiyle yazıldığını *barmış*, *birmiş* sözcükleriyle örneklendirir (2014: 13). Bu tespit, Orhun Türkçesinde /-mİş/ ekinin genellikle ünlü uyumunu bozduğuna da işarettir (2008: 36). Söz konusu ek, KT'de 16 sözcükte Ş (ʃ) işaretiyle, 82 sözcükte S² (l) işaretiyle yazılmıştır. Tekin'e göre bu kullanışlar, birer yazım yanlışlarıdır (2016: 36).

Ali İsa Şükürlü; /-mİş/ ekinin Ongin, Kül Tigin ve Tunyukuk Yazıtları'nda 120 defa /s/ ile, 13 defa /ş/ ile yazıldığı verisine dayanarak Eski Türkçede /-mİş/ varyantının /-mİs/ varyantından sonra geliştiğini öne sürer (2001: 350-351). KT, BK ve T'de /-mİş/ eki 72 örnekte Ş (ʃ) ile, 14 örnekte S¹ (ʃ) ile, 133 örnekte S² (l) ile yazılmıştır.

Yavuz Tanyeri; ince ünlülerle birlikte kullanılan S² (l) işaretinin bazen Ş (ʃ) işareti yerine kullanıldığını, bunun tam tersi olarak Ş (ʃ) işaretinin S² (l) işareti yerine kullanıldığını da görüldüğünü ifade eder (2011: 58). Tanyeri, /ş/ için S¹ (ʃ) işareti kullanımını dikkate almamıştır.

Marcel Erdal, geçmiş zaman sıfat-fiil eki *-mİş*'in her zaman M (ʃ) ve ön sesli S² (l) işaretiyle yazıldığını belirtmiştir (2011: 147). Bu ekin Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk Yazıtları'nı incelediğimizde 84 örnekte Ş (ʃ) ve S¹ (ʃ) işaretiyle de yazıldığı görülmektedir.

Ahmet Caferoğlu, /s/ ile /ş/ sesinin aynı kelimedeki kullanılmasını aydınlanmasını zor olan grafik bir hususiyet olarak verir ve bu durumu imla geleneğiyle izah etmenin mümkün olacağı kanaatini dile getirir (2015: 103). Daha sonra konuyu tekrar değerlendiren Caferoğlu, bu karışıklığın Göktürk metinlerini yazan Çinli hakkâkların kendi ana dillerinden hareketle yaptıkları hatadan kaynaklandığını ifade eder ve Türkçeye yabancı kalan bu fonetik değişimin yabancıların malı olduğu iddiasını öne sürer (1975: 405). Ahmet Buran; Çinli yazarların kendi dillerinde olmayan sesleri sistematik bir biçimde yazmamış olmaları durumunda bu iddianın kabul edilebileceğini, Çince de bulunmayan diğer seslerin de metinlerde yer aldığını belirtir (2007: 126).

Konuyu Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları açısından ele alan Osman Mert, bu durumun özellikle ek seviyesinde anlam ayırıcı bir özelliğe sahip olmadığını ve anlaşılabilirlik açısından bir sorun oluşturmadığını; ağız ve şiveler arasındaki /s/~ş/ seviyesinde görülen farklılığın yazı dilinde tolere edildiğini ifade eder. Mert, Ş (¥) ve S² (l) işaretlerinin sadece KT ve BK'de geçiş adedini vermiş, S² (l) işaretinin hangi örneklerde /ş/ için kullanıldığı ile ilgili ayrıntıya girmemiştir (2010: 178). Söz konusu çalışmaya Tonyukuk Yazıtı dâhil edilmediği için /ş/ için S¹ (¥) kullanımına da değinilmemiştir.⁴

2. Orhun Yazıtları'nda /-mİş/ Ekinin Yazımı

Konuyla ilgili açıklamalar daha çok /-mİş/ eki üzerinden yapılmaktadır. Bu ekin Orhun Yazıtları'ndaki örneklerini ortaya koymak ve sayısal durumunu tespit etmek uygun olacaktır.

2.1. /-mİş/ Ekinin Ş (¥) ile Yazımı

Art ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

barmış (BK-D22), *baz kulmuş* (BK-D13), *boşgurmış* (BK-D12), *er bolmuş* (BK-D11 2 kez), *ıdmış* (BK-D7 2 kez), *kagan bolmuş* (BK-D5), *kagan olurmuş* (BK-D6 2 kez), *kagansıratmış* (BK-D13), *kazganmış* (BK-D18, BK-D22, BK-D33), *kubratmış* (KT-D12, BK-D11), *künlüg bolmuş* (BK-D18), *olurmuş* (KT-D1, BK-D3), *sıgtamış* (BK-D5), *taşıkmiş* (BK-D10 2 kez), *teñride bolmuş* (KT-G1, BK-K1), *toñıtmiş* (BK-D2), *tutmuş* (BK-D4), *yagı bolmuş* (KT-D9, BK-D9), *yaratmış* (BK-D1, BK-D12, BK-G13), *yoglamış* (BK-D5), *yok bolmuş* (BK-D40).

Ön ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

ança itmiş (BK-D10, BK-D18), *birmiş* (BK-D8 3 kez), *boşgurur ermiş* (BK-K5 2 kez), *içikmiş* (BK-D9), *igidmiş* (BK-D19, BK-D35, BK-K6, KT-G9), *elsiretmış* (BK-D13), *inmiş* (BK-D11), *itmiş* (BK-D12), *kıdmaz ermiş* (BK-K5), *öyür ermiş* (BK-K4), *sökürmiş* (BK-D3), *sülemiş* (BK-D13), *süñüşmiş* (KT-D40, KT-K1, BK-D13), *teg ermiş* (BK-D11 2 kez), *tegmış* (KT-D40 2 kez), *timiş* (BK-D8), *tir ermiş* (BK-D9), *tirmiş* (KT-D12, BK-D11), *yablak ermiş* (BK-D6), *yagı ermiş* (BK-D12), *yagutur ermiş* (BK-K4), *yımşak ermiş* (BK-K4), *yış ermiş* (KT-G4, BK-K2), *yok ermiş* (BK-K2), *yorıtmaz ermiş* (BK-K4), *yüküntürmüş* (BK-D13).

2.2. /-mİş/ Ekinin S¹ (¥) ile Yazımı

Art ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

barmış (T1-D7 2 kez), *tutmuş* (T1-D6).

Ön ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

alp ermiş (T1-D4), *bilge ermiş* (T1-D4), *bir ermiş* (T1-D6), *orukı ermiş* (T1-D7), *taşıkmiş* (T1-K6 2 kez), *timiş* (T1-D4 3 kez, T1-D5 2 kez).

⁴ Osman Mert, Köli Çor Yazıtı üzerine yaptığı incelemesinde de bu konuya değinmiş; bu kullanımın özellikle kağanlık içindeki ağız ve şivelerle ilgili karakterlerin ses değerleri konusunda bir esneklik sağladığını, ağız ve şiveler arasında /s/~ş/ seviyesinde görülen farklılığın bu yolla yazı dilinde giderilebilme özelliğine sahip olduğunu ifade etmiştir (2015: 17).

2.3. /-mİş/ Ekinin S² (l) ile Yazımı

Art ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

barmış (KT-D23, T1-D7), *baz kalmış* (KT-D2, KT-D15, BK-D4), *boşgurmış* (KT-D13), *er bolmuş* (KT-D13), *içginmiş* (KT-D13), *ıdılmış* (KT-D6, KT-D7, T1-K10, T1-G2 3 kez), *kagan bolmuş* (KT-D5 2 kez), *kagan olurmuş* (KT-D5 2 kez), *kagansıratmış* (KT-D15), *kalmıştı* (T1-B4), *kazganmış* (KT-D22), *kergek bolmuş* (KT-D4), *konmuş* (T1-G10), *konturmuş* (KT-D2, BK-D4), *kop almış* (KT-D2), *kuladmış* (KT-D13), *kulluk bolmuş* (KT-D21), *sıgtamış* (KT-D4), *tagıkılmış* (KT-D12), *taşıkılmış* (T1-K6, KT-D11, KT-D12), *tutmuş* (KT-D3, KT-D19, T1-G6), *uça barmış* (KT-D16), *yagmıştı* (T1-B5)⁵, *yaratılmış* (KT-D13), *yıdılmış* (T1-K10), *yoglamış* (KT-D4), *yok bolmuş* (T1-K7).

Ön ünlülü tabandan sonra kullanıldığı örnekler:

alı birmiş (KT-D8, BK-D4, T1-G2, T1-G6, T1-G7, T1-K5), *alp ermiş* (KT-D3), *alp kagan ermiş* (KT-D3), *anta birmiş* (BK-D12), *bar ermiş* (T1-K6), *barır ermiş* (KT-D10), *bilge ermiş* (KT-D3, BK-D4, T1-G2, T1-K5), *bilge kagan ermiş* (KT-D3), *bilge kaganın ermiş* (KT-D23), *biligsiz ermiş* (BK-D6), *bilmez ermiş* (T1-B6), *birmiş* (KT-D14), *boşgurur ermiş* (KT-G7 2 kez), *böri teg ermiş* (KT-D12), *elsiremiş* (KT-D13, KT-D15), *erteçi ermiş* (T2-D7), *içikmiş* (KT-D10), *igidmiş* (KT-D23), *inmiş* (KT-D12), *işig küçüg birmiş* (BK-D8, KT-D8), *iti birmiş* (KT-D1, BK-D3), *itmiş* (KT-D11, KT-D13, T1-K10, T1-K6), *kagan ermiş* (KT-D4 BK-D4 2 kez), *kaganıga ermiş* (BK-D19), *kelmiş* (KT-K7), *kelmişti* (T2-B3), *kony teg ermiş* (KT-D12), *körmüş* (KT-D8), *kötürmüş* (KT-D11), *küñedmiş* (KT-D13), *olurur ermiş* (KT-D3, BK-D4), *ölütmiş* (T1-B3), *öyür ermiş* (KT-G5), *sökürmüş* (KT-D2), *sülemiş* (KT-D15), *süleyü birmiş* (KT-D8 2 kez), *sühüşmiş* (KT-D15), *tegmüş* (T1-D1, T2-G3), *tezmiş* (T2-B8), *tikmiş* (KT-D16), *timiş* (KT-D9, T1-B2, T1-K2, T1-K5, T1-K9, T1-K10), *tir ermiş* (KT-D10, KT-D9 2 kez), *tirilmiş* (T1-K4), *törüg itmiş* (KT-D3), *törümiş* (KT-K10), *tuta birmiş* (KT-D1, BK-D3), *tüz ermiş* (KT-D3), *uçuz ermiş* (T1-G6), *üç biñ ermiş* (T1-G9), *yablak ermiş* (KT-D5), *yagı ermiş* (KT-D2, BK-D3, KT-D14 3 kez), *yagutır ermiş* (KT-G5), *yımşak ermiş* (KT-G5), *yok ermiş* (T2-G3), *yoritmaz ermiş* (KT-G6), *yoryyur ermiş* (T1-G2), *yüküntürmiş* (KT-D2, KT-D15, BK-D3).

1. Tablo: Orhun Yazıtları'nda /-mİş/ ekinin yazımı için kullanılan runik işaretler ve bu işaretlerin kullanım sayıları:

Ş (¥)		S ² (l)		S ¹ (s)	
Art ünlülü tabandan sonra	Ön ünlülü tabandan sonra	Art ünlülü tabandan sonra	Ön ünlülü tabandan sonra	Art ünlülü tabandan sonra	Ön ünlülü tabandan sonra
33	39	42	91	3	11
72		133		14	

⁵ Ergin'in *yagmıştı* okuduğu bu sözcüğü Tekin *ayığması* (2016: 201), Aydın *ayığması* okumuştur (2015: 116).

3. Orhun Yazıtları'nda /ş/ Ünsüzü Bulunduran Sözcükler

3.1. Ş (ʃ) İşaretiyle Yazılan Sözcükler

3.1.1. Başta / Ön Seste

(a)şa (KT-D17, KT-D27, KT-D21, BK-D15), (a)şsız (KT-D26, BK-D21), (ı)şbara (KT-D33), şad (KT-D17, KT-D27, KT-K11, BK-D15, BK-D21, T1-B5), şadapıt (KT-G1, BK-G13, BK-G14), şantıj (KT-G3, KT-D17, BK-D15), şadıg (KT-D14, BK-D12), şadın (BK-D28).

3.1.2. İç Seste

arkışı (BK-D41), başadu (BK-G8, BK-G11), başda (KT-K1, BK-D29), başgu (KT-D37 2 kez), başınta (KT-K6), başlayu (KT-D16, KT-D25, KT-K8, KT-K11, BK-D13, BK-D20, BK-D33, BK-G13, BK-G14), başlıg (T2-G2), başlıgıg (KT-D2, KT-D15, KT-D18, BK-D3, BK-D13, BK-K10), boşgurmuş (KT-D13, BK-D12), boşgurur (BK-K5 2 kez, KT-G7 2 kez), kamşag (KT-K3), kamşatdı (KT-K7), kaşı (KT-K11), kışdım (BK-D24, T1-B6), kışdımız (KT-D32, KT-D34), kişi (KT-G7, BK-D28, BK-K6), koşu (KT-K1), koşulgakda (KT-K5), kümüştin (KT-GB1), uguşu (KT-G6), uguşum (KT-G1, BK-D24, BK-K1), sözleşdimiz (KT-D26, BK-D21), süñüşdüm (BK-D26 2 kez, BK-D26 4 kez), süñüşdümüz (KT-D18, KT-D32, KT-D35, KT-D37, KT-K1, KT-K2, KT-K3, KT-K4 2 kez, KT-K6 2 kez, BK-D17, BK-D28, BK-D29), süñüşgeli (BK-D32), süñüşmiş (KT-D40, KT-K1, BK-D13), taşda (T1-B4), taşıg (BK-K13), taşıkdımız (KT-K8), taşıkmış (BK-D10 2 kez, BK-D32), taşın (KT-G12, BK-K14), taşka (KT-G11, KT-GD2, BK-K8), taşra (KT-D11, KT-D26, BK-D21), udşuru (KT-D36, KT-K2), yaşayur (KT-K2 2 kez), yaşıl (KT-D17, BK-D15), yaşıma (BK-D24 2 kez, BK-D25 2 kez, BK-D26, BK-D28, BK-D29, BK-D38), yaşımka (BK-D15), yaşıña (KT-D31, KT-D32, KT-D35, KT-K1, KT-KD3), yımşak (KT-G5 2 kez, KT-G6, BK-K4 2 kez, BK-K5), yışda⁶ (KT-G4, KT-D35, BK-D27) yışıg (KT-D21, KT-D35, BK-D17, BK-D27 2 kez), yışka (KT-D2, BK-D37), yonşartukın (KT-D6, BK-D7).

3.1.3. Son Seste

almış (KT-D40), arkış (BK-D25, KT-G8), arkış(ı) (BK-D41), barmış (KT-D28, BK-D22), birmiş (BK-D8 3 kez), biş (BK-D15, KT-D18, KT-K4), bolmuş (KT-G1, KT-D39, BK-D5, BK-D9, BK-D11 2 kez, BK-D18, BK-D40, BK-K1), boşgurmuş (BK-D12), çuş (KT-K6), elsiretmiş (BK-D13), ermiş (KT-G4, KT-G5, KT-G6, BK-D6, BK-D9, BK-D11 2 kez, BK-D12 3 kez, BK-K2 2 kez, BK-K4 4 kez, BK-K5 3 kez), ıdmış (BK-D7 2 kez), içikmiş (BK-D9), igidmiş (KT-G9, BK-D19, BK-D35, BK-K6), inmiş (BK-D11), itmiş (BK-D10, BK-D12, BK-D18), kagansiratmış (BK-D13), kazganmış (BK-D18, BK-D22, BK-D33), kılmış (BK-D13), kötürmüş (KT-D25), kubratmış (KT-D12, BK-D11), kümüş (KT-G5, KT-K12), olurmuş (KT-D1, BK-D3, BK-D6 2 kez), ölmüş (KT-D40), sıgtamış (BK-D5), sökürmüş (BK-D3), sülemiş (BK-D13), süñüş (KT-D40, BK-D13, BK-D34), süñüşmüş (KT-D40, KT-K1, BK-D13), tarduş (KT-D13, KT-D17, KT-K13, BK-D12, BK-D15), tegmiş (KT-D40 2 kez), taş (KT-G12 2 kez, KT-G13 2 kez, KT-K13, KT-KD3, KT-GB1, BK-K15), taşıkmış (BK-D10, BK-D32), timiş (BK-D8), tirkiş (KT-G8, BK-K6), tirmiş (KT-D12, BK-D11), tonutmuş (BK-D2), tutmuş (BK-D4), üküş (KT-G7, KT-G10, KT-D29, BK-D14, BK-D24, BK-D31, BK-K5, BK-K6, BK-K7), yaratmış (BK-D1, BK-D12, BK-G13), yaş (KT-K11), yetmiş (BK-D11), yış (KT-G3, KT-G4, KT-G6, KT-G8, BK-D39, BK-K5), yoglamış (BK-D5), yüküntürmüş (BK-D13).

⁶ Bu sözcüğün yazımını Türk lehçelerinde ses denklikleri açısından ele alan Osman Fikri Sertkaya; Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Öngin, Taryat, Altay ve İrk Bitig'de yış yazımının yanı sıra yıs yazımının da yaygın olarak kullanılmasını "Eğer bugün çağdaş Türk lehçeleri varsa dün de tarihi Türk lehçeleri vardı." sonucuna bağlamıştır (2003: 9).

3.2. S² (l) İşaretiyle Yazılan Sözcükler

3.2.1. Başta / Ön Seste

(*e*)şid (KT-G2, BK-D18, BK-K1), (*e*)şidgil (KT-G1), (*e*)şidiñ (KT-G10, KT-D22, BK-K8), (*e*)şidip (KT-D12, T1-G8, T1-G10, T1-K6, T1-K9, T1-K11, T2-B1, T2-B7), (*e*)şidmediük (BK-K11), (*e*)şidü birti (T1-G8), (*e*)şilik (KT-D7, KT-D24, BK-D7, BK-D20), (*i*)şgiti (KT-G5, BK-K3), (*i*)şgittisin (BK-K11), (*i*)şig (KT-D8, KT-D9, KT-D10, KT-D30, KT-B1, BK-D8, BK-D9 2 kez, T2-D2), (*i*)şiyi⁷ (KT-K12), (*i*)ştemi⁸ (BK-D3), şantuñ (T1-D1).

3.2.2. İç Seste

bişinç (KT-K7), *bişükiñe* (KT-G6), *çabıñı* (T1-B7), *kabıñıp* (T1-D4), *kelmişi* (T2-B3), *kıkşürtükin* (KT-D6), *kişi* (KT-G6, KT-G7 2 kez, KT-D1 2 kez, KT-D39, KT-K10, BK-D3, BK-K4, BK-K5, BK-K6, T1-G2, T1-K9⁹, T2-K2), *kişig* (KT-G6 2 kez, BK-K4 2 kez, T1-B4), *kişiligü* (BK-D41), *kümüşin* (BK-K11), *sünüşdi* (T2-G5 3 kez), *sünüşdümüz* (T1-G9, T1-K4, T2-B5, T2-B6), *sünüşmiş* (KT-D15), *tegişinde* (KT-K5), *tüşdi* (KT-K4, T1-G9), *tüşeyin* (T1-K6), *tüşürtümüz* (T1-K3).

3.2.3. Son Seste

almış (KT-D2, T1-B4), *barmış* (KT-D16, KT-D23, T1-D7), *birmiş* (KT-D1 2 kez, KT-D8 4 kez, KT-D14, BK-D3 2 kez, BK-D8, BK-D12), *biş* (KT-D31, BK-D25, BK-D28 2 kez, T2-G5), *boşgurmuş* (KT-D13), *bolmuş* (KT-D4, KT-D5 2 kez, KT-D9, KT-D13, KT-D21, T1-K7), *elsiremiş* (KT-D13), *elsiretmiş* (KT-D15), *ermiş* (KT-G4, KT-G5 3 kez, KT-G6, KT-G7, KT-D2, KT-D3 6 kez, KT-D4, KT-D5, KT-D9 2 kez, KT-D10 2 kez, KT-D12 2 kez, KT-D14 3 kez, KT-D23, BK-D3, BK-D4 5 kez, BK-D6, BK-D19, T1-B6, T1-G2 3 kez, T1-G6 2 kez, T1-G7, T1-G9, T1-K5 2 kez, T1-K6, T2-D7, T2-G3), *ıçgınmış* (KT-D13), *ıdmış* (KT-D6, KT-D7, T1-G2 3 kez), *içikmiş* (KT-D10), *igidmiş* (KT-D23), *iltiriş* (T2-K3, T2-K4, T2-K6), *inmiş* (KT-D12), *irtiş* (KT-D37, BK-D27, T1-K11), *itmiş* (KT-D3, KT-D11, KT-D13, T1-K6, T1-K10), *kagansıramış* (KT-D13), *kagansıratmış* (KT-D15), *kazganmış* (KT-D22), *kelmiş* (KT-K7), *kılmış* (KT-D2, KT-D15), *konmuş* (T1-G10), *konturmuş* (KT-D2, BK-D4), *körmüş* (KT-D8), *kötürmüş* (KT-D11), *kuladmış* (KT-D13), *kümüş* (BK-K3, T2-G4), *künedmiş* (KT-D13), *olurmuş* (KT-D5 2 kez), *ölütmiş* (T1-B3), *sıgtamış* (KT-D4), *sökürmüş* (KT-D2, KT-D15), *sülemiş* (KT-D15), *sünüşmüş* (KT-D15), *tagıkmuş* (KT-D12), *taşıkmuş* (KT-D11, KT-D12), *tarduş* (T1-K7, T2-B6), *tegmüş* (T1-D1, T2-G3), *tezmüş* (T2-B8), *tikmiş* (KT-D16), *timiş* (KT-D9, T1-B2, T1-K2, T1-K5, T1-K9, T1-K10), *tirilmiş* (T1-K4), *törümüş* (KT-K10), *tutmuş* (KT-D3, KT-D19, T1-G6), *türgiş* (KT-D18, KT-D37 2 kez, KT-D38, KT-D39, KT-D40, KT-K13, BK-D16, BK-D27 3 kez, BK-K9, T1-K5, T1-K6), *uluş* (KT-K12), *üküş* (KT-G6, T1-B7, T2-B4, T2-B5), *yaratmış* (KT-D13), *yetmiş* (KT-D12), *yıdmuş*¹⁰ (T1-K10), *yış* (T1-D3), *yoglamış* (KT-D4), *yüküntürmüş* (KT-D4, BK-D3).

3.3. S¹ (ş) İşaretiyle Yazılan Sözcükler

3.3.1. Başta / Ön Seste

(*a*)şa (T2-B2), (*a*)şdıımız (T1-K2, T1-K11), (*e*)şidip (T1-D5, T1-D6), şad (T1-K7), şadın (T2-B6), şadra (T2-B6).

⁷ isiyi (Ergin, 2015: 60).

⁸ istemi (Ergin, 2015: 64; Aydın, 2015: 56).

⁹ Cengiz Alyılmaz bu sözcüğün “art arda, birbiri ardınca” anlamına gelen *yiyi* olarak okunmasının daha doğru olacağını, zaten *kişi* okumasının Radloff’un rötuşlu Atlas’ına dayandırıldığını ifade eder (2000: 14-15).

¹⁰ ayıdılmış (Aydın, 2015: 124).

3.3.2. İç Seste

başı (T1-K7), *kabışalım* (T1-D3), *kabışar* (T1-G5), *ögleşip* (T1-D3), *tabışgan* (T1-G1), *taşıkdı* (T1-K9), *taşıkmış* (T1-K6 2 kez), *taşın* (T1-G6), *yışda* (T1-K7, T1-K8), *yışgaru* (T1-G8), *yıştıg* (T1-K4, T1-K711, T2-B2).¹¹

3.3.3. Son Seste

barmış (T1-D7 2 kez), *ermiş* (T1-D4 2 kez, T1-D6, T1-D7), *irtiş* (T1-K11), *timiş* (T1-D3, T1-D4 3 kez, T1-D5 2 kez), *tutmuş* (T1-D6), *türgiş* (T1-D4), *yarış* (T1-K9, T2-B1).

2. Tablo: Orhun Yazıtları'nda /ş/ ünsüzünü karşılamak için kullanılan runik işaretler ve bu işaretlerin kullanım sayıları:

Ş (¥)									S ² (l)									S ¹ (s)				
KT			BK			T			KT			BK			T			KT	BK	T		
ön	iç	son	ön	iç	son	ön	iç	son	ön	iç	son	ön	iç	son	ön	iç	son			ön	iç	son
12	63	43	9	58	82	1	3	---	14	15	86	12	8	24	10	17	48	---	---	8	15	17
118			149			4			115			44			75			40				
271									234									40				

3.4. Sadece Ş (¥) ile yazılan sözcük tabanları

Üç yazıtta 47 sözcük tabanında /ş/ ünsüzü için sadece Ş (¥) işareti kullanılmıştır.

arkış (4 örnek), *aş* (2 örnek), *kamşag* (1 örnek), *kamşat-* (2 örnek), *kaş* (1 örnek), *kış* (4 örnek), *sözleş-* (2 örnek), *sünüş* (3 örnek), *şadapıt* (3 örnek), *uguş* (4 örnek), *yaş* (17 örnek), *yaşıl* (2 örnek), *yonaşurtukın* (2 örnek).

3.5. Sadece S² (l) ile yazılan sözcük tabanları

Üç yazıtta 23 sözcük tabanında /ş/ ünsüzü için sadece S² (l) işareti kullanılmıştır.

bışükiñe (1 örnek), *çabışı* (1 örnek), *eşilik* (4 örnek), *iltiriş* (1 örnek), *işgiti* (3 örnek), *işig* (9 örnek), *işiyi* (1 örnek), *iştemi* (1 örnek), *kışürtükün* (1 örnek), *öğleş-* (1 örnek). (23 örnek).

3.6. Sadece S¹ (s) ile yazılan sözcük tabanları

Üç yazıtta 8 sözcük tabanında /ş/ ünsüzü için sadece S¹ (s) işareti kullanılmıştır.

tabışgan (1 örnek), *tegiş* (1 örnek), *tüş-* (4 örnek), *yarış* (2 örnek).

3.7. İki farklı işaretle yazılan sözcük tabanları

Üç yazıtta 210 sözcük tabanında /ş/ ünsüzü için iki farklı işaret kullanılmıştır.

aş- (¥-4+|-0+ s-3=7 örnek), *baş* (23+0+1=24 örnek), *biş* (3+5+0=8 örnek), *boşgur-* (7+1+0=8 örnek), *eşid-* (0+17+2=19 örnek), *irtiş* (0+3+1=4 örnek), *kabış-* (0+1+2=3 örnek), *kışi* (3+20+0=23 örnek), *kümüş* (3+3+0=6 örnek), *sünüş-* (24+8+0=32 örnek), *şad* (9+0+3=12

¹¹ KT-K10'da geçen ve Ergin'de "Öd teñri yaşar." (2006: 26) olarak yer alan cümlede eylem S¹ (s) ile yazılmıştır. Bu eylem, Thomsen (2011: 158), Tekin (2014: 38) ve Aydın'da (2015: 73) *aysar* olarak yer alır. Konuyla ilgili tartışmalara değinen Osman Fikri Sertkaya, sözcüğün *aysar* okunması gerektiğini ifade eder (2017: 62). KT'de /ş/ ünsüzünü karşılamak için hiçbir sözcükte veya ekte S¹ (s) kullanılmadığı bilgisinden yola çıkarak bu cümledeki eylemin "tanzim eder" anlamında *yasar* veya "der, söyler" anlamında *aysar* okunması daha doğru olacaktır.

örnek), *şantun* (3+1+0=4 örnek), *tarduş* (5+2+0=7 örnek), *taş* (17+0+1=18 örnek), *taşık* (4+0+3=7 örnek), *türgiş* (0+14+1=15 örnek), *üküş* (9+4+0=13 örnek).

3.8. Üç farklı işaretle yazılan sözcük tabanları

Üç yazıtta sadece 1 sözcük tabanında /ş/ ünsüzü için üç farklı işaret kullanılmıştır.

yış (Y-16+I-1+ S-6=23 örnek).

4. Diğer Yazıtlarda /ş/ Ünsüzünün Yazımı

Orhun Yazıtları dışında Göktürk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı döneminde yazılmış diğer yazıtlarda da /ş/ ünsüzünün yazımıyla ilgili karışıklık devam etmektedir. Özellikle Yenisey Yazıtları'nda /ş/ ünsüzünü karşılamak için sekiz farklı işaret kullanılmakla birlikte çoğunlukla “Λ” işaretinin tercih edildiği görülmektedir.

3. Tablo: Diğer yazıtlarda /ş/ ünsüzü için kullanılan işaretler ve bu işaretlerin kullanım sayıları¹²:

Yazıtın Adı	Ş (Y)	Ş (Y)	Ş (Λ)	S ² (I)	S ¹ (S)	Diğer işaretler
Öngi	2	1		33	1	
Küli Çor	3			18	4	
Çoyr					1	
Kara Balgasun		1		2		
Yenisey		27	116	27		19
Tes		5		8		
Tariat		22 ¹³		24		3
Altay		1	27	17	1	8
Şine Usu				62		
Toplam	5	57	143	191	7	30

5. Değerlendirme ve Sonuç

En az birkaç yüzyıllık geçmişe ve çok gelişmiş bir yapıya sahip Göktürk yazı dilinin kurallarının Yolluğ Tigin ve Vezir Tonyukuk gibi eğitimli kişiler tarafından istedikleri gibi esnetildiği düşünülemez. Ayrıca, iddia edildiği gibi dikkatsiz davranılarak bu kadar çok yazım hatasına düşüldüğü söylenemez. Bu durumun yazım hatası olarak izah edilebilmesi için başka runik işaret tercihlerinde de bu ölçüde karışıklığın / hataların olması beklenirdi. Hâlbuki ünsüzlerle ilgili hatalar, ön ünlülerle kullanılan işaretlerle art ünlülerle kullanılan işaretlerin bazen birbirlerinin yerine kullanılmasıyla ilgilidir.

Kabulov, Tonyukuk Yazıtı'nda *Türük* sözcüğünün hem *uk/ük*'ü gösteren işaretle (R) hem de K² işaretiyle (I) yazılışından hareketle Yazıt'ın iki farklı kişi tarafından yazıldığını iddia eder (2002: 118). Bu iddiadan ve /ş/ için üç farklı işaretin kullanılmasından hareketle Orhun Yazıtları'nın her birinin en az iki kişi tarafından taşta işlendiği söylenebilir fakat metinlerin belli bölümlerinin farklı kişiler tarafından yazıldığı biçiminde kesin bir ifade kullanmak mümkün değildir. Öyle ki, 3.7 ve 3.8.de verilen örneklerin yanı sıra *ermiş* örneğinin 19 kez Ş (Y) işaretiyle, 46 kez S² (I) işaretiyle, 4 kez de S¹ (S) işaretiyle yazılmış olması dikkat

¹² Öngi (Aydın, 2015: 137-141), Küli Çor (Aydın, 2015: 151-157), Çoyr (Ölmez, 2012: 211), Kara Balgasun (Ölmez, 2012: 218-222), Tes (Aydın, 2011: 32-37), Tariat (Aydın, 2011: 42-47), Altay (Konkobayev, 2015: 14-338), Şine Usu (Aydın, 2011: 63-92), Yenisey (Aydın vd., 2013: 23-265).

¹³ İşaretin sağ çatalındaki çentik, bu yazıtta soldadır.

çekicidir. Bütün bu karmaşık yapıya rağmen /ş/ ünsüzü için üç farklı işaretin kullanılmasının mutlaka bir nedeni olmalıdır.

Yukarıdaki tespitlere ve değerlendirmelere bakıldığında S¹ (Ŷ) ve S² (l) işaretinin, belli bir kurala göre /ş/ ünsüzünü karşıladığını söylemek imkânsız gibi görünmektedir. Kül Tigin’de Ŷ’yi karşılamak için 115 kez S² (l), 118 kez Ŷ (Ŷ) kullanılmıştır. Bu kullanım Bilge Kağan’da 149 kez Ŷ (Ŷ), 44 kez S² (l) olarak karşımıza çıkar. Tonyukuk Yazıtı’nda Ŷ’yi karşılamak için Ŷ (Ŷ), sadece 4 sözcükte kullanılmış; 75 kez S² (l), 40 kez de S¹ (Ŷ) kullanılmıştır.

Runik işaretlerin şekillerini ve bu işaretlerin taşlar üzerine kazındığını dikkate aldığımızda, söyleyişteki *en az çaba yasası* gibi yazımda da böyle bir yasanın varlığı ihtimali, neden başka karmaşık ve yazımı daha zor işaretlerde bu yasanın işlemediği sorusunu akıllara getirmektedir.¹⁴ Bu durumda, yukarıda listelediğimiz sözcük ve eklerin Orhun Türkçesinde Ŷ’li biçimleriyle birlikte s’li biçimlerinin de kullanılıyor olması kuvvetli bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Thomsen de bu durumu tamamen grafik bir nedene bağlamakla birlikte Ŷ’den s’ye gerçek bir ses değişimi ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiği görüşündedir (2011: 60-62). /-mlŶ/ geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde /-mls/ biçiminin de yer alması ve Eski Türkçedeki bütün Ŷ’lerin Kazak, Karakalpak ve Hakas Türkçesi gibi bazı Kıpçak grubu çağdaş Türk lehçelerinde sistemli olarak s’ye dönüşmüş olması da (*baş>bas, tüŶ->tüs-, başla->basta-, Ŷaş->sas-...*) bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yakın boğumlmalı iki ünsüz olan Ŷ / s açısından ağız farklılığının doğması kabul edilebilir fonetik bir olay olarak düşünülüp Tunceli, Ovacık, Hozat, Mazgirt yöresi (Buran, 2007: 124, 126), Sivas’ın Zara ilçesi Eymir köyü, Ankara’nın Haymana ilçesi Çalış köyü ağızlarında (Karahana, 2003: 43) sistemli Ŷ>s değişimi (*baş>bas, beŶ>bes, taŶ>tas...*); bazı Kıpçak grubu Türk lehçelerinin ve Orhun Türkçesindeki s ağızının izleri olarak değerlendirilmelidir.

1. Tablo’da sunulan veriler ışığında üç yazıt, gelecek zaman sıfat-fiil ekinin yazımı açısından ele alındığında yazı dili genelinde s / -mis ağızının Ŷ / -miŶ ağızından daha yaygın ve baskın olduğu görülmektedir. 2. Tablo’da sunulan verilerden yola çıkılarak Orhun Yazıtları ayrı ayrı değerlendirildiğinde ise KT ve BK’de Ŷ ağızının, T’de ise s ağızının baskın olduğu görülür. 3. Tablo’daki verilerse runik harfli diğer Türk yazıtlarında da s ve Ŷ ağızlarının bir arada olduğunu, sadece Şine Usu’da tamamen s ağızının hâkim olduğunu göstermektedir. Eski Türk runik harfleriyle kâğıda yazılmış bilinen tek eser olan Irk Bitig’de /ş/ ünsüzünü karşılamak için ön ve art ünlülü /s/ işaretlerinin aynı zamanda /Ŷ/ ünsüzünü de karşılaması, /Ŷ/ ünsüzü için ayrı bir işaret kullanılmaması (Tekin, 2017: 16), bu eserde de s ağızının hâkim olduğunu göstermektedir.

Bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından değinilen Orhun Yazıtları’nda Ŷ’nin yazımıyla ilgili meseleden yola çıkılarak bu çalışmada hazırlanan sözcük / ek listeleri ve sayısal veriler, s / Ŷ karşıtlığının ağız farklılığından öte sistematik bir temele oturtulamayacağını göstermektedir. Ayrıca sunulan veriler, 10. dipnotta değinilen “*yaŶar ~ yasar ~ aysar*” örneğinde olduğu gibi, Orhun Yazıtları’yla ilgili yeni okuma ve çalışmalar için yol gösterici olacaktır.

¹⁴ Ŷ (Ŷ) ve S¹ (Ŷ) birbirlerine benzediğinden /ş/ için bazı örneklerde S¹ (Ŷ) kullanılmıştır, denilebilir. /ş/ sesi için S² (l) kullanılması ise grafik nedene bağlanabilir. Osman Mert, S² (l) tercihini işaretin çok az bir alan (2 mm) kaplamasına bağlamaktadır (2013: 87).

Kaynaklar

- Alyılmaz, C. (2000). Bilge tonyukuk yazıtları üzerine birkaç düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 48:11-18.
- Aydın, E. (2011). *Uygur kağanlığı yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E.; Yıldırım, F.; Alimov, R. (2013). (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez) *Yenisey-kırgızistan yazıtları ve ırk bitig*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Orhun yazıtları (köl tegin, bilge kağan, tonyukuk, öngi, küli çor)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Buran, A. (2007). Türkçede ve türkiye türkçesi ağızlarında s/ş meselesi. *Turkish Studies*. 2/2:121-127.
- Caferoğlu, A. (1975). Eski türkçe devrinde s/ş çelişmesi üzerine. *Bilimsel Bildiriler 1972*. Ankara 1975: Türk Dil Kurumu Yayınları. 405-408.
- Caferoğlu, A. (2015). *Türk dili tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Erdal, M. (2011). Yazıtlar türkçesinde dörtlü ses uyumu. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı Bildirileri*, 3-5 Aralık 2010, İstanbul:147-153.
- Ergin, M. (2006). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gabain, A. von (2007). *Eski türkçenin grameri* (Çev. Mehmet AKALIN). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kabulov, K. (2002). Orhun türklerinin aslı (Çev. Dildar Atmaca). *Türkler*, 2:118-126.
- Karahan, L. (2003) Türkiye türkçesi ağızlarında ş>s değişmesi ve çalış beldesi (haymana) ağızı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 13:41-62.
- Konkobayev, K., N.; Useyev, N. Ş. (2015). *Altay cumhuriyeti'ndeki eski türk yazıtları albümü*. Astana: Gılım Yayınevi.
- Mert, O. (2010). Köl tigin ve bilge kağan yazıtlarında yer alan ortak metinlerde ünsüzleri karşılayan karakterlerin kullanımıyla ilgili karşılaşılan farklılıklar. *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bildirileri Şöleni (18-20 Kasım 2019 Afyon)*. Afyonkarahisar: 169-190.
- Mert, O.; Albayrak, F. (2013). Kül tigin ve bilge kağan yazıtları'nın metinlerinde ünlülerin yazımıyla ilgili karşılaşılan farklılıklar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2:86-115.
- Mert, O. (2015). *Köli çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Zafer Medya Ofset Matbaacılık.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (2012). *Orhun-uygur hanlığı dönemi moğolistan'daki eski türk yazıtları (metin-çeviri-sözlük)*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Sertkaya, O. F. (2003). YIS (YIŞ ?) (ʘ ʘ D) / YİS1 (ʘ ʘ ʘ) / YİS (ʘ ʘ ʘ) / YİŞ (ʘ ʘ ʘ) kelimesi ve akrabaları üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 13:1-10.
- Sertkaya, O. F. (2017). Kül Tigin (K-10)'da geçen öd teñri 'zaman tanrısı' ile ilgili fiili yaşamak 'yaşamak' mı, yasamak 'tanzim etmek, düzenlemek' mi, yoksa aymak 'demek, söylemek' mi okumalıyız?. *Jurnal of Old Turkic Studies* 1/2:55-63.
- Şükürlü, A. İ.; Şükürlü, E. (2001). Göktürk Yazıtları'nda eklerin imla kuralları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 347-352.

Tanyeri, Y. (2011). *Göktürk yazısı ve orhun türkçesi (ses ve biçim bilgisi, örnek metinler, sözlük)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2017). *İrk bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thomsen, V. (2011). *Orhon yazıtları araştırmaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tuna, O. N. (1988). Bazı imlâ gelenekleri, bunların metin incelemedeki önemi ve orhun yazıtları'nda birkaç açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 41-81.

Yazıksız, N. A. (1924). *Orhun abideleri*. İstanbul: Maba-i Amire.

Kısaltmalar

agm. Adı geçen makale

B Yazıtın batı yüzü

BK Bilge Kağan Yazıtı

bkz. Bakınız

D Yazıtın doğu yüzü

G Yazıtın güney yüzü

GB Yazıtın güneybatı yüzü

GD Yazıtın güneydoğu yüzü

K Yazıtın kuzey yüzü

KD Yazıtın kuzeydoğu yüzü


KT Kül Tigin Yazıtı

T1 Tonyukuk Yazıtı 1. taş

T2 Tonyukuk Yazıtı 2. taş

Yön kısaltmalarından sonra kullanılan sayılar, satır numarasına işaret eder.



 <https://doi.org/10.30563/turklad787967>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 30.08.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 21.01.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Qəmbərova, S. (2021). “Azərbaycan Dilinin Şivə Xüsusiyyətləri Qaqauz Dilində”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 77-86.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİVƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ QAQAUZ DİLİNDƏ
Dialect features of the azerbaijani turkish in the gagauz language
SEVİNC QƏMBƏROVA¹

Öz

Məqələdə türk dilləri ailəsinin qərbi oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dilində olan ortaq fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus olan bir çox xüsusiyyətlər qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilir ki, onların da varlığının səbəbi tarixin lap qədim qatlarına gedib çıxır. Görkəmli türkoloq Fərhad Zeynalov haqlı olaraq göstərmişdir ki, dialektlərin öyrənilməsi türk dillərinin tarixini öyrənmək problemi ilə üzvi surətdə bağlıdır.


Tədqiqat işində qaqauz dilində olan fonetik xüsusiyyətlərin (saitlərin sonrakı uzanması, ahəng qanununun pozulması, diftonqlaşma və s.), lüğət tərkibindəki qədim türk leksik qatına məxsus sözlərin, təsirlik halda –yı şəkilçisinin istifadə edilməsinin Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olması müqayisəli şəkildə işıqlandırılmışdır. Müqayisələr faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmış, yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara və bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət olunmuşdur.

Qaqauz ədəbi dilində istifadə olunan dil elementlərinə ən çox Azərbaycan dilinin qərb şivələrində rast gəlinir. Bu da qərb şivələrinin yerləşdiyi ərazinin hələ lap qədim zamanlardan türk tayfalarının məskəni olması ilə izah edilir. Toponimik adlar və folklor nümunələri də bu faktı təsdiq etməkdədir. Qorqudşünaslar göstərmişlər ki, iç Oğuz Kürlə Araz qovşağında (Aranda) yerləşən torpaqları əhatə etmişdir. Ortaq izoqlossların varlığını müəyyən qədər cənub və şimal-şərq şivələrində də müşahidə etmək olar.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Qaqauz, Dil, Şivə

¹ Gence Devlet Üniversitesi Öğretim Görevlisi, filoloji üzere felsefe doktoru. Gence/AZERBAYCAN.

el-mek: sevinc.qemberova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2673-5051>

Abstract

In the article the common phonetic, lexical and grammatical features between the dialects of Azerbaijan Turkish and Gagauz language which are classified in the Western Oghuz group of Turkic languages family were researched. Many features of Azerbaijani dialects are observed in the literary Gagauz language. The reason behind the existence of common elements in these Turkic dialects goes back to the ancient layers of the history. Famous turkologist Ferhad Zeynalov showed that learning dialects is organically related to the problem of learning the history of Turkic languages.

In the research, it was found out that the phonetic features (later lengthening process, violation of the harmony law, diphthongization and so on), usage of the words belonging to the ancient Turkic layer and the accusative case suffix –yı in the Gagauz language are also available in the dialects of Azerbaijan Turkish. It was justified with comparative facts and examples from both Turkic dialects.

The language elements used in the literary Gagauz language is observed mostly in the Western Azerbaijani dialects. This is explained by the geography where the western dialects are located in. The place has been the land of the Turkic tribes from ancient ages. Toponymical names and folklore examples verify this fact, too. Dede Korkut researchers showed that inner Oghuz lands covered the junction of Kura and Aras (Aran). It is possible to see the vocabulary put forward in the Southern and Northern-east dialects.

Key Words: Azerbaijan, Gagauz, Language, Dialect

Giriş

Mədəniyyət və dil baxımından bir-birinə çox yaxın olan türk xalqlarından – azərbaycanlılar, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar, Balkan və Axısqa türkləri bir dil qrupunda birləşən Oğuz türkləridir. Bəhs edilən dillərin daşıyıcısı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi dəyərli tarixi-linqvistik nəticələr verə bilər. Son onilliklərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəni, siyasi əlaqələr, mənəvi yaxınlaşma ortaq türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Qədim və ortaq kökə malik türk dillərinin müqayisəli-tarixi şəkildə tədqiqi türkologiya elmi qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. XX əsrin əvvəllərindən başlayan türkçülük hərəkatı bu əsrin sonunda Sovetlər imperiyasının dağılması və bir neçə müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə yeni bir müstəviyə qədəm qoydu. Mövcud siyasi, iqtisadi şərait türk xalqları arasında inteqrasiya və özünəqayıdışa güclü təkan verdi. Bu gün milli özünüdərkini gücləndiyi bir dövrdə türk xalqlarının sosial-mədəni irsinin hərtərəfli araşdırılması aktual vəzifələrdəndir (Bəşirov, 2014: 3).

Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etməklə bağlıdırsa, digər tərəfdən isə türksistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır (Zeynalov, 1984: 13) XX əsrdə türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi, bu dillərin fonetikasi, leksikası, orfoqrafiyası, orfoepiyası, morfologiyası, sintaksisi və s. haqqında bir çox əsərlər meydana gəldi, lüğətlər və dilçilik atlasları tərtib edildi, türk dillərinin müqayisəli təhlili ilə bağlı geniş tədqiqat işləri hazırlandı və s. Bütün bu böyük işlər fonunda bəzi istiqamətlər nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır ki, onlardan biri də qohum olsalar da, öz inkişaf tarixlərində bir-birindən kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər qazanmış dil qrupları arasında, eləcə də bir qrupa daxil olan bir neçə dil arasında müqayisələrin aparılmasıdır.

Məqalədə türk dilləri ailəsinin qərbi oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dilində olan ortaq fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər ortaya çıxarılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Azərbaycan dilinin şivələrində mövcud olub qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində müşahidə edilən həmin xüsusiyyətlər müqayisəli şəkildə işıqlandırılmış, faktlar və nümunələrlə əsaslandırılmış və yeri gəldikcə hər iki dilə məxsus olan materiallara müraciət olunmuşdur.

Qaqauzlar, Xəzər dənizinin və Qara dənizin şimalından Dunay məntəqəsinə gəlmişlər. 1224-cü ildə tatarlar və monqolların hücumu qarşısında Dunay çayını keçərək Dobrucada məskunlaşdılar. 1253-cü ildə Dobrucada Balıqın başçılığında Qaqauz dövlətini qurdular. Balıqdan sonra Dobrotiç dövlətin başına keçdi. Onun göstərdiyi xidmətlərdən ötrü bu məntəqə Dobruca adlandırıldı. Qaqauzların hakimiyyətinə 1383-cü ildə I Sultan Bəyazid tərəfindən son qoyularaq torpaqları Osmanlı imperiyasının ərazisinə qatıldı. 1734-1779-cu illərdə, yəni osmanlı-rus müharibələri sırasında, qıtlıq və həyat şərtlərinin çətinləşməsi nəticəsində qaqauzların böyük bir qismi, Moldova, Bessarabiya və Rusiyanın daxili bölgələrinə köç edərək məskunlaşdılar. 1812-ci ildə Bessarabiya Rusiya imperiyasının bir parçası oldu, 1918-ci ildə isə Rumıniyaya verildi (Heyət, 2011: 86).

Müasir türk xalqlarının təşəkkülü prosesini təhlil edərkən Nizami Cəfərov göstərmişdir ki: “Sayları bir milyondan az olan türk xalqlarının-qaraqalpaqların, saxaların, qumuqların, tuvaların, qaqauzların...xalq kimi formalaşması tarixlərinə gəldikdə isə, o, belə bir ümumi təşəkkül modeli üzrə getmişdir: kökü qədimlərə gedən “dərin” mənşə + bu və ya digər güclü siyasi birliyin (dövlətin) tərkibində, əsasən, etnoqrafik səviyyədə özünütəsdiq + XVII-XVIII əsrlərdən etibarən milli özünəməxsusluğunu hiss etdirmə (və Rusiyanın tərkibində şərti muxtariyyət) (Cəfərov, 2016: 125).

Qaqauz sözünün etimologiyası haqqında bir çox fikirlər vardır. Müəyyən qrup tədqiqatçılar bu sözün “qaqa” (ağız) və “uz” (məhkəm, ağıllı) sözlərinin birləşməsindən əmələ gələrək “sözündən dönməyən” mənasını ifadə etdiyini iddia edirlər. Bəziləri isə bu kəlmənin ilkin variantında “gök oğuz” olduğunu və tədricən qaqauza çevrildiyini irəli sürürlər (Heyət, 2011: 86). Hesab edirik ki, elmi baxımdan ikinci mülahizə daha qənaətbəxşdir.

Qaqauz dilində 197 min 164 adam danışır. Onlardan 140 minə qədəri Moldaviyanın cənub rayonlarında (Benderovsk və İzmailovsk) yaşayırlar. Qaqauzlara Ukraynada, Orta Asiyada, Bolqarıstanda, Rumıniyada və Qazaxıstanda da rast gəlmək mümkündür. 10 mindən çox qaqauz Bolqarıstanda və Rumıniyada yaşayır (Xəlilov, 2013: 246). Uz-oğuz türklərindən olan qaqauzların çoxu ortodoks xristiandır (Heyət, 2011: 86).

Qaqauzlar dövlət müstəqilliyinə və ya dövlət daxilində müxtariyyətə malik deyillər. Müstəqil dövlət olmadığına görə onların ədəbi dili də mövcud deyildir. Lakin qaqauz dili qaqauz əhalisi arasında bir informasiya vasitəsi kimi mövcuddur. Tarixən onun özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik əlamətləri formalaşmışdır. Odur ki, qaqauz dili müstəqil informasiya verən bir dil kimi tədqiq olunur, bu dildə yaranmış milli və mənəvi mədəniyyət nümunələri öyrənilir (Yusifov, 2000: 183).

Türkoloji ədəbiyyatda qaqauz dilini Türkiyə türkçəsinin bir şivəsi kimi təqdim olunması fikirləri mövcuddur. Xarici türkoloqlardan T.Kovalski, G.Dörfer belə bir mövqedə olmuşdur (Xəlilov, 2013: 247). Qaqauz dili müasir türk dilinin Trakya və Rumeli dialektləri ilə yaxından səsləşir. Qaqauz ədəbi dilinin hələ tam olaraq formalaşmadığına baxmayaraq, bu dilin özünəməxsus olan bir çox xüsusiyyətləri onun müstəqil bir dil kimi qəbul olunmasına əsas verir.

1910-1930-cu illərdə qaqauz dilində rus və rumın əlifbalı əsasında ilkin yazı formalaşdırılmışdır. Bu yazı qaqauzların xristian dini etiqadlarına yiyələnmək məqsədinə xidmət edirdi. Həmin yazıdan istifadə edərək xristianlığa məxsus kitabların və başqa dini təbliğat materiallarının tərcüməsi çap olunur. Bu işlə kilsə xadimi M.Çakira məşğul olmuşdur.

M.Çakira, həmçinin, müxtəsər qaqauzca-rumınca lüğət də hazırlamışdır. Lakin həmin lüğət çox da yayılmamışdır (Покровская, 1966: 112-113).

Qaqauz dilinin rəsmi olaraq yazısını yaratmaq üçün 1954-cü ildə Moldoviya SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin fərmanı olmuşdur. Qaqauzlar rus əlifbası əsasında 1957-ci ildə rəsmi yazıya malik olmuşdur (1996-cı ildən latın qrafikalı əlifbaya keçmişlər-S.Q.). Orta məktəblərdə qaqauz dilində məşğələlər aparılmışdır. Sonralar (1960-cı ildən sonra) qaqauz dilindəki məşğələlər dayandırılmışdır. Bu da qaqauz dilinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərmişdir (Xəlilov, 2013: 248).Azərbaycan əlifbasından fərqli olaraq qaqauz əlifbasında q, ğ, h hərfləri yoxdur, iki cür e (g) və t (ü) hərfləri var.

Qaqauz dilinin iki dialekti fərqləndirilir: 1) Çadurlunq-Komrat dialekti (mərkəzi dialekt); 2)Vulkaneşt dialekti (cənub dialekti). Ədəbi dil bu iki dialekt (əsasən, mərkəzi dialekt) əsasında yaranaraq qayda-qanunları formalaşmağa başlamışdır. Ardıcıl olaraq qaqauz dilinin araşdırılması ilə məşğul olan L.Pokrovskaya göstərmişdir ki, mərkəzi və cənub dialektləri kimi səciyyələndirilən bu dialektlər (əslində şivələr) arasında leksik, fonetik və qrammatik fərqlənmələr özünü göstərir (Покровская, 1966: 136). Mərkəzi dialektlərdə v mühafizə olunur, cənubda isə düşür: avjı~auji, duvar~duar, suvan~suan (soğan); mərkəzi dialektlərdə x (h) söz əvvəlində mühafizə olunur, cənub dialektində isə yox: xava>ava, xepsi>epsi, xarman>arman. Cənub dialektində ahəng qanunu mühafizə olunur (Zeynalov,1984:165). Komrat dialekti Azərbaycan ədəbi dilinə daha yaxındır.

Bu tipli araşdırmalarda, adətən, əvvəlcə fonetik xüsusiyyətlər tədqiqata cəlb olunur. Bu da indiyədək qoyulan ənənəvi sıralanmadan, şivələrdəki fonetik fərqlərin o birilərinə (leksik, qrammatik və s.) nisbətən daha çox olmasından və bu fərqlərin öyrənilməsinin digər bölmələrin tədqiq olunmasında önəmli rolundan irəli gəlir. Azərbaycan dilinin şivələri və qaqauz dili arasında da bir çox ortaq fonetik xüsusiyyətlər vardır.

Qaqauz dilində ancaq bir neçə türk mənşəli sözdə ilkin uzanma hadisəsi müşahidə olunur: aaz, aara, aart, yaarin, kaar və s.(Zeynalov,1984:156). Buradakı (qaqauz dilindəki-S.Q.) uzanma ikinci uzanma səciyyəsi daşıyır və yeni leksik vahid də yaratmır. Belə ki, söz ortasında samit səslər düşür və saitlər qoşalaşaraq bir növ uzanma təsiri bağışlayır. Məs.: ağaç-aaç, deyil-diil, oqıl-ooil və s. Bu hal əksər türk canlı danışıq dillərinə xasdır. Lakin imla qaydalarına əsasən, ədəbi dil normasına çevrilməyib (Zeynalov,1984:155).

Azərbaycan dili şivələrində sonrakı uzanma hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə samitin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Şivələrdə ɲ, n, ğ, h, y, g, q, k, d, v, r samitlərinin düşməsi ilə bütün saitlərin uzun variantları meydana çıxır. Məs.: ma:t<manat, hə:t<həyət, sə:r<səhər, ce:ran<ceyran, i:rmi<iyirmi, yı:rđı<yığırdı, do:şan<dovşan, so:x<soyuq, bö:g<böyük, su:n<suyun, şü:d<şüyüd və s. Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki şivəsində səs düşümü hadisəsi baş vermədən ikihecalı sözlərdə a, ə, e, o, ö saitləri uzun tələffüz olunur və sözlərdə mənə dəyişikliyi əmələ gəlmir. Məs.: qa:rı, sa:rı, a:rı, sə:rin, də:li və s.İlkin uzun saitlər (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması) ümumxalq Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyət deyil, lakin onu izi bəzi şivələrdə təkhecalı sözlərdə qalır. Məs.: çö:l, gö:l, dö:rt (Dmanisi), sa:rı (Göyçay) (Məmmədli, 2011: 28).

Müasir qaqauz dilində diftonqlar müstəqil bir fonem kimi mövcud deyil. Lakin kombinator səciyyə daşıyan, yəni iki saitin birləşməsi ilə meydana çıxan diftonqlara rast gəlinir: au, ıa, ua, eä, iä, uä və s. (Zeynalov,1984:156).

Azərbaycan xalq dilinin yarandığı dövrlərdən saitlərin uzanması hadisəsi ilə yanaşı, diftonqlaşma da mövcud olmuşdur. Şivələrdə diftonqlar v, y samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Diftonqların iki növü var: 1) Alçalan diftonqlar; 2) Yüksələn diftonqlar. Şivələrdə alçalan diftonqlarla müqayisədə yüksələn diftonqlara məhdud dairədə təsadüf edilir.

Alçalan diftonqlarda birinci sait dolğun, ikinci sait isə birinciyə nisbətən zəif tələffüz olunur. Birinci sait açıq (o, ö, a, ə), ikinci isə qapalı saitlərdən (u, ü, i) ibarət olur (ou, öü, au, öa,

əi): houz<hovuz, touğ<toyuq, nöüt<neft, söüt<söyüd, dauşan<dovşan, atoi<atanı, ələi<ələyi və s.

Yüksələn diftonqlarda birinci səs zəif, ikinci səs dolğun tələffüz olunur. Birinci səs dodaqlanan qapalı saitlərdən (u, ü), ikinci səs dodaqlanmayan açıq (a,ə) saitlərdən ibarət olur (ua, üə, oa, öə): sua<suya, duax<duvax, düə<düyə, oa<ova, atoa<atana, öə<evə, göəm<göyəm və s. (Məmmədli, 2011: 29).

Qaqauz dilində oğuz qrupu dillərindən (elə digər türk dillərindən də) fərqli olaraq söz əvvəlində y samiti çox geniş yayılıb. Məs.: yev, yemir, yeş, yetek, yürek, yerkek və s. (Zeynalov, 1984: 157).

Azərbaycan dilində, digər oğuz qrupu dillərindən (Türkiyə türkçəsi, qaqauz və s.) fərqli olaraq bir çox qədim türk sözlərində y səsdüşümü hadisəsi (dildə izlənilən bu tipli innovasiyalar onun qədimliyini göstərməkdədir) baş vermişdir və bu vahidlər ı>i səs əvəzlənməsinə uğrayaraq ədəbi dildə işlənməkdədir. Məs.: ildırım, ilxı, ilıq, ilan və s. Yad dillərlə əlaqəsi nisbətən zəif olmuş şivələrdə (qərb şivələrində) qalın saitlərin ahəngi saxlanılır (Əzizov, 1999: 143). Belə ki, burada həmin sözlərin ilkin variantlarına uyğun olaraq ı səsi ilə işlədilməsinə rast gəlinir. Məs.: işıq<ışix, bildirçin<bıldırçın, dirənmək<dıranmax və s. Bu cür vahidlər Orxon-Yenisey abidələrində “ı” ilə işlənir. Məs.: yılan, yıldıq və s. (Rəcəbov, Məmmədov, 1993: 361). Qalınlaşma hadisəsi şivələrdə istifadə edilən alınma sözlərdə də izlənilir. Məs.: briqadır<bırqadır, qısım<xısım, ixtiyar<ıxtıyar və s. Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə məxsus olan bu xüsusiyyət qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsindədir. Məs.: ılı (ılıq), ışıq (ışiq), ıslak (islaq) və s.

Hələ XI əsrdə türk dili və ləhcələri arasındakı səs fərqlərindən bəhs edən Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə edərək belə səciyyələndirmişdir: “Oğuzlar və qıpçaqlar y ilə başlayan bütün isim və feillərin ilk hərfini əliflə, yaxud ç ilə əvəz edirlər. Digər türklər yolçuya “yəlkın”, oğuz və qıpçaqlar isə “əlkin” deyirlər. Onlar ılıq suya “yılığ suw”, bunlar “ılığ suw” deyirlər (Kaşğari, 2006: 105)

Analoji hadisəni Azərbaycan dili şivələrində müşahidə etmək olar. Elbrus Əzizov dildə bu haqda yazmışdır: “Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində söz önündə y səsinin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də nadir halda c-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Söz önündə qapalı saiddən əvvəl y səsinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmiş (il, ilan, ildırım, igid, üz, ürək, uca, ulduz və s.), y-nın saxlanması isə dialekt səciyyəsi daşmışdır.: yürəx<ürək, yilxi//yılxi<ilxi, yil<il, yüz<üz, yüzüm<üzüm, yulduz//yıldız<ulduz, yildirim<ildırım, yulquç//yülgüc<ülgüc, yüzüq<üzük, yalav<alov (Q.), yoloy<alov (Qaz.), yeniş<eniş, yendirməx<endirmək, yıl<il (Nax.qr.), yuca<uca, yürəx<ürək, yaloy<alov, yeniş<eniş, yulduz<ulduz (Gəd.) (Əzizov, 1999: 82).

Əzizxan Tanrıverdi göstərmişdir ki, qərb şivələrində “yaloy, yallatmax (aldatmaq), yıldız, yürəx’li, yesir və s.kimi sözlər ən azı X əsrə qədərki formasına uyğun işlənən vahidlərdir” (Tanrıverdi, 2007: 165). Müəllif bəzi sözlərin burada müvazi olaraq həm y-ı, həm də y-sız işləndiyini də göstərmişdir. Məsələn, “ulduz” sözü qərb ləhcəsində həm “Kitabi-Dədə Qorqud”a qədərki (yıldız), həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı formasına (ıldız) uyğun işlənməkdədir (Tanrıverdi, 2007: 157).

Qaqauz ədəbi dilində həm türk mənşəli (qaqauzca) sözlərdə, həm də alınma sözlərdə (alınma sözlər bir qayda olaraq türk dillərində sinharmoniya qanununa tabe olmur) ahəng qanunu pozula bilir. Damaq ahəngi adətən türk mənşəli sözlərdə qorunduğu halda, qaqauz danışıq dilində pozula bilir. Məs.: alajey, başlaer və s. (Zeynalov, 1984: 157).

Azərbaycan dili şivələrində ahəng qanunu ədəbi dilə nisbətən o qədər də möhkəm deyildir. Burada bir çox hallarda ahəng qanununun pozulması müşahidə olunur. Məmmədəğa Şirəliyev ahəngə riayət olunmaması baxımından şivələri üç qrupa ayırmışdır:

- 1) Ahəng qanununu bir çox hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Quba, Bakı, Şəki, Zaqatala-Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz dialekt və şivələri daxildir.

Bu qrup dialekt və şivələrdə bəzən söz əsaslarında ahəng pozulduğu kimi, şəkilçilər də çox vaxt əlavə olunduqları sözün ahənginə tabe olmur. Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələrin əksəriyyətində önsıra saiti olan sözlərə arxasıra saiti olan şəkilçilər qoşulur. Məs.: gidax, gəlmax, beşlix, günnix, gəldixda, dedix və s.

Bakı dialektində əksinə, arxasıra saiti olan sözlərə önsıra saiti olan şəkilçilər əlavə olunur. Məs: alecek, almak, almani, və s.

- 2) Ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələrdir ki, buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialekt və şivələri daxildir. Ədəbi dildə ahəng qanununa tabe olmayaraq, sözün əvvəlinə i səsi gəldiyi halda, Qazax, Gəncə dialektlərində və Qarabağın bəzi şivələrində özünü göstərir. Məs: işix, ılxı, ıldırım və s.
- 3) Ahəng qanununu bəzi hallarda pozan dialekt və şivələrdir ki, buraya Şamaxı, Naxçıvan dialektləri və Muğan şivəsi daxildir (Şirəliyev, 2008: 56).

Qaqauz dilində digər türk dillərində c səsinin işləndiyi mövqedə j fonemi özünü göstərməkdədir. Məs.: jəviz, jan, baja, cojuk və s. Azərbaycan ədəbi dilində j samiti ilə başlayan və tərkibində j samiti olan bütün sözlər alınma mənşəli (rus-Avropa və ərəb-fars dillərindən) hesab edilir. Məs.: jaket, jonqlyor, qaraj, müjdə və s. (təqlidi sözlər istisna olunmaqla, qijiltı və s.) Arxaik dil elementlərinin özünü qabarıqlığı ilə göstərdiyi qərb şivələrində isə j-laşma geniş şəkildə yayılmışdır. Xüsusən də, bu səsin çox istifadə olunduğu Gəncə şivəsini qeyd etmək istərdik. Burada həm təkhecalı sözlərin sonunda, həm ikihecalı sözlərin tərkibində, həm də qəti gələcək zaman şəkilçisinin tərkibində c>j səsdəyişməsinə rast gəlinir. Məs.: gejj<gecc, bijj<bicc, bajj<bacı, gejj<geccə, gələjjəm<gələccəyəm, baxajjam<baxaccəğam və s. Elbrus Əzizov göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində də bu xüsusiyyətə təsadüf edilir. J-laşmaya səbəb qovuşuq c səsinin sadələşməsi və novlaşmasıdır (Əzizov, 1999: 124).

Cavad Heyət qaqauz dilinin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri kimi qalınlaşma hadisəsini qeyd etmişdir: “Səsli məxrəclərin dəyişməsi: Bulqar və qırçaqcanın təsiri ilə bəzi incə səslərin qalınlaşması. Məs.: “mən” və ya “bən” yerinə “ban”; “evə” yerinə “eva”, “dermiş” yerinə “darmış” deyilir (Heyət, 2011: 87).

Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində qalınlaşma əsas fonetik hadisə kimi qeyd oluna bilər. Məs.: vatan<vətən, xavar, Zeynaf<Zeynəb, Hasan<Həsən, xarc<xərc, sabr<səbr, surat<sürət və s.(Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, 1967: 5).

Qaqauz dilində anlautda h səsinin işlənməsi hallarına rast gəlinir. Məs.: harmut-armud (qaqauz) və s. Analoji hadisəni Azərbaycan dili şivələrində də müşahidə etmək mümkündür. Məhərrəm Məmmədli göstərmişdir ki: “h səsinin artımı əksər şivələrdə, xüsusilə də Zaqatala və Qax şivələrində nəzərə çarpır.Məs.: harava<araba, haçar<açar, hindi<indi, hasan<asan (əksər şivələrdə), herik<ərik, ho<o, honihuna<ona-buna, həmək<əmək (Zaqatala, Qax)” (Məmmədli, 2011: 43).

Türkoloji ədəbiyyatda (M.Kaşğari, M.Şirəliyev, F.Zeynalov və s.) qədim abidələrimizdə h foneminin olmaması fikri müdafiə edilir (bu proteza hadisəsi kimi izah olunur). Bir sıra türk dillərində alınma sözlərə də (orijinalda olmayan) h samitinin əlavəsi onun sonrakı proses olmasına bir qədər haqq verir. (Zeynalov,1984: 38). Lakin dil faktları h səsinin bəzi türk dillərində daha qədimdən işləndiyini təsdiq edir. Dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə də h səsi xüsusi yer tutur (Məmmədli, 2011: 44).

Qaqauz dilində əksər hallarda kəlmələrin sonunda, bəzən də ortasında /q/, /v/, /h/, /r/ səsləri düşür. Məs.: “çox” yerinə “çö”; “Allah” yerinə “Alla”; “avuç” yerinə “ouç”, “verdiklər” yerinə “verdikə”; “hasta” (xəstə) yerinə “asta” işlədilir (Heyət, 2011: 88). Səsdüşümü hadisəsi (eliziya) Azərbaycan dili şivələrində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs.: gəlisə, qutar, ö:lad, və:şi, yaxşıda və s.

Qaqauz dilində (eyni zamanda Türkiyə türkçəsində) bir sıra qədim türk sözləri (toprak, yaprak, köprü və s.) vardır ki, onlar Azərbaycan dilində səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə (metateza) uğrayaraq (torpaq, yarpaq, körpü və s.) istifadə edilir. Qərb şivələrində isə müasir ədəbi dilimizdə yerdəyişmə ilə işlədilən belə vahidlərin bir qismi öz qədim formasını qoruyub saxlayır. Məs.: iləri>irəli, kiprix>kiprik, və s.

Qaqauz dili oğuz qrupu dilləri içərisində leksik tərkibinin rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, qaqauz dilinin leksik tərkibində oğuz, qırqcaq və bulqar mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb, fars, yunan, Roma (moldav-rumın), slavyan (bolqar və rus) dillərindən keçmiş külli miqdarda söz və terminlər də vardır. Qaqauz dilində bu dil üçün səciyyəvi olan bir çox sözlər də işlənmişdir. Qaqauz dilində işlənən türk mənşəli sözlərin böyük əksəriyyəti türk dili ilə eynilik təşkil edir, Azərbaycan və türkmən dillərindən isə fərqlənir (Zeynalov, 1984: 158). Həmin sözlərin bir çoxu Azərbaycan dili şivələrində istifadə olunmaqdadır:

Anatar, anahtar (açar) sözü qaqauz dilində istifadə olunur (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 13). Azərbaycan dilinin Şərqi Gürcüstan ərazisində olan Başkeçid və Borçalı şivələrində də bu sözün *anaxdar* şəklində işlədilməsi izlənməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 23). Bu vahid hər iki dilə Türkiyə türkçəsindən keçmişdir.

Basma sözü qaqauz dilində “dəsmal” mənasında işlədilir. Eyni səs tərkibli vahid Azərbaycan dilinin şivələrində başqa-başqa mənalarda istifadə edilməkdədir. *Basma* sözü Gəncə, Göyçay şivələrində “qamışdan hörülən həyət qapısı”, Ağdam şivəsində “yalan, gop”, Çənbək, Hamamlı, Xanlar şivələrində “kərmə (mal peyinindən hazırlanan yanacaq)”, Mingəçevir şivəsində “bir-birinin içinə keçməklə bağlanan düymə” və s. mənalarını ifadə edir. Çox maraqlıdır ki, analoji hadisəni eyni bir şivədə də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Kürdəmir şivəsində *basma* dialektizmi bu mənaların bir çoxunu ifadə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 41).

Boyunduruk, boyundruklamaa vahidləri qaqauz dilində “boyunduruq, öküzlərə boyunduruq vurmaq, əsarət altına almaq” mənasında işlədilir (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 39). Azərbaycan dilinin şivələrində də bu sözlərin istifadəsinə rast gəlinir. Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa şivələrində *boyun* sözü “araba və ya kotana qoşulan cüt öküz, kəl”, Kürdəmir şivəsində isə “bir cüt öküzlə bir gün ərzində şumlamaq mümkün olan torpaq sahəsi” mənalarını ifadə edir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 62).

Budamaa “kəsmək, doğramaq”, budanmış (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 41) sözləri qaqauz dilində və Azərbaycan dili şivələrində istifadə olunur. *Bıdama, budama* sözləri Azərbaycan dilinin Salyan şivəsində “yandırmaq üçün kəsilmiş ağac budaqları”, Qazax şivəsində “paya, dəyənək, iri əl ağacı” mənalarını ifadə edir. *Budamax, bıdamax* ifadələri Azərbaycan dilinin qərb şivələrində əlavə olaraq “döymək, vurmaq, əzişdirmək” mənalarında da istifadə olunur. Quba şivəsində isə bu vahid *budalamağ* (doğramaq, parçalamaq) şəklində işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 53, 65).

Çanak (çanaq) sözü qaqauz dilində (GAYDARCI, KOLTSA, POKROVSKAYA, TUKAN. Sorumlu Redaktör: Prof. BASKAKOV, 1991: 51) və çanax (saxsı kasa, ölçü qabı) şəklində Azərbaycan dili şivələrində geniş şəkildə işlədilməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 89).

Dam sözü qaqauz dilində “saray” mənasında istifadə edilir. Həmin söz Azərbaycan dilinin şivələrində müxtəlif mənalarda işlədilməkdədir. Cəbrayıl, İmişli, Kürdəmir şivələrində isə qaqauz dilindəki mənaya uyğun olaraq “hər cür tikili, bina” mənasında istifadə olunur (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 113).

Damat sözü qaqauz dilində “kürəkən” mənasında istifadə edilir. Türkiyə türkçəsində geniş işlədilən bu vahid Azərbaycan dilinin Quba şivəsində də damad şəklində istifadə edilərək eyni mənanı ifadə etməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 113).

Düşçü sözü qaqauz dilində “xəyalpərəst” mənasında işlədilir. Bu ifadənin kökündə duran düş morfemi Türkiyə türkçəsində və Azərbaycan dilinin şivələrində “yuxu, rəya” mənasını bildirir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 149). Düş sözünə “Oğuznamə”də rast gəlinir: Düşdə düğür ağırdır; Düşü görəndə degil, yorandadır (Oğuznamə, 2006: 94, 97).

Dünür sözü qaqauz dilində “elçi” mənasında işlədilir. Şərqi Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dilinin Bolnisi şivəsində düngür şəklində “quda” mənasında istifadə edilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 148). Türkiyə Türkçəsində də dünür sözü quda mənasında işlənir.

Güdüjü sözü qaqauz dilində “çoban” mənasında işlədilir. Azərbaycan dilinin Ağdaş, Göyçay, İmişli, Kürdəmir, Qax şivələrində güdükçü dialektizmi “malotaran, naxırçı, çoban” mənalarnı ifadə edərək istifadə edilməkdədir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007: 188).

Qaqauz dili və Azərbaycan dili şivələri arasında istifadə edilən qədim türk sözləri və çoxsaylı ortaq fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, qrammatik səviyyədə də eyni və bənzər cəhətləri müşahidə etmək olar:

Qaqauz dilində təsirlik halda –nı əvəzinə –yı işlənir. Məs.: karıyı, şkolıyı, dereyi, babayı və s. (Zeynalov,1984:160). Eyni vəziyyəti Türkiyə türkçəsində həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində müşahidə edə bilərik. Azərbaycan ədəbi dilində bu mövqedə –nı⁴ şəkilçisi sabitləşmişdir (suyu, nəyi sözləri istisna olmaqla). İsmnin təsirlik halında “y” elementinin işlənməsi Azərbaycan ədəbi dilində XVIII əsrdək davam etmişdir. Həmin əsrdən –yı şəkilçisi ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, –nı isə öz fəaliyyətini davam etdirmiş, normaya çevrilmişdir. Oğuz elementlərinin güclü olduğu qərb şivələrində isə təsirlik halda –yı şəkilçisinin istifadə olunması qorunub saxlanılmışdır. Bu xüsusiyyət dilimizin Qazax, Borçalı, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Xanlar (indiki Göygöl-S.Q.), Goranboy şivələrində yayılmışdır: qarıyı, dəriyi, quzuyu, sürüyü (Qaz.) (Əzizov, 1999: 171-172). Orxon yazılarından olan Məgilyan abidəsində saitle bitən bu sözünün –nı şəkilçisini qəbul etməsi (bunu) “n” elementinin də türk tayfa dillərində qədimdən mövcud olmasına dəlalət edir. Türkoloji ədəbiyyatda bu dil elementi (–nı) daha çox qırpaq ünsürü kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq qaqauz dilində –nar, nər şəkilçiləri ilə də kəmiyyət kateqoriyası düzələ bilir (Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə edilən fonetik hadisənin nəticəsi olan bu forma, ədəbi dil norması kimi qəbul edilməyib) (Zeynalov,1984: 160). Məs.: insannar, burunnar, çimennər, onnar və s.

Qaqauz dilində feillərin indiki zaman forması –er şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlidir. Azərbaycan dilində bu forma dördvariantlı –ır⁴ şəkilçisi ilə işlədilir. Məs.: baxır-baker, gedir-qider və s. Oğuz elementləri ilə zəngin olan qərb şivələrində, xüsusən də Qazax şivəsində indiki zamanın geniş şəkildə həm də –er (-or, -ör) şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş müşahidə olunur. Məs.: gəlir-gələr, sevir-sever və s. Qaqauz dilində indiki zamanın işlədilməsində dialektlər arasında da özünəxas fərqlər özünü göstərməkdədir. Mərkəzi dialektə bu zaman forması –er, cənubda isə -iy/-iy şəkilçisi ilə düzəlidir. Məs.: aler-alıy və s. Qaqauz dilində həm də qeyri-qəti gələcək zamanın yaranmasında –ır, –er şəkilçilərindən istifadə edilir. Məs.: verer-verir və s.

Qaqauz dilində yaranan bədii ədəbiyyat nümunələrini izlədikdə cüzi fərqlər istisna olmaqla bu dili rahatlıqla anladığımızı şahid oluruq. 1965-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda (o vaxtkı Azərbaycan EA Dil və Ədəbiyyat İnstitutu-S.Q.) Azərbaycan Dialektologiyası məktəbinin yaradıcısı akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi altında “Çağdaş qaqauz dilində tabeli mürəkkəb cümlə” mövzusunda dissertasiya yazaraq filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alan qaqauz şairi Dionis Tanasoğlunun müəllifi olduğu şeir

nümunələrinə nəzər yetirmək istərdik. Qeyd edək ki, 1957-ci ildə ilk qaqauz əlifbasını yaradan da, ilk qaqauz romanını yazan da, qaqauzların ilk peşəkar rejissoru və dramaturqu da Dionis Tanasoğlu olmuşdur (https://az.wikipedia.org/wiki/Dionis_Tanaso%C4%9Flu).

Nə da mavi bu göklər,
Nə da tatlı duyğum var.
Turnələr səssiz gələr,
Ərliyim onu bilsələr.

Sıra sıra şəfteli,
Çiçəklər türlü-türlü.
İlk yaz gəldi çiçəkli,

Sevdam bənim gərçəkli (Heyət, 2011: 88).

Şairin “Çal, türküm! (Səslən, nəğmə-S.Q)” kitabında yer alan “Ana dilim” şeiri hər bir türkün ürəyindən xəbər verir:

Ana dilim-qözəl səs,
Maanə-türkü xavası;
Onu işidən xerkez
Doymaz, qeçməz avazı (Tanasoğlu, 1966: 15).

Nəticə

Qaqauz dilində olan bir çox xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinin şivələrində qorunub saxlanılmaqdadır. Yazısının gec yaranması, ümumtəhsil məktəblərində dilin tədris olunmaması, bu dildə ədəbiyyatın azlığı qaqauz ədəbi dilinin formalaşmasını ləngidən səbəblər sırasındadır. Bir çox dillərin təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq, qaqauz dili özünəxas fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri olan müstəqil bir türk dilidir. Azərbaycan dilində dialekt səviyyəsində mövcud olan bir çox xüsusiyyətlər qaqauz dilində ədəbi dil səviyyəsində izlənilməkdədir. Gələcəkdə həm qaqauz, həm də digər türk tədqiqatçı və pedaqoqlarının bu dilə sahib çıxaraq onun öyrənilməsi, qorunması və inkişafı istiqamətində səmərəli addımlar atmasını arzu edərdik.

Kaynaklar

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.* (2007). Bakı: Şərql-Qərb.
- Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri.* (1967). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.
- Bəşirov, K. (2014). *Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik şəkilçilərin tarixi-lingvistik tədqiqi.* Avtoreferat.
- CƏFƏROV, N.(2016). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Elm və təhsil.
- Cəfərov,N.; Qəribli,A.; Qəribli, E. (2018). *Türkologiya (Elmi araşdırma).* Bakı: STV-TRANS.
- ƏZİZOV, E. (1999). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı.* Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- HEYƏT, C. (2011). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi.* Bakı: Təhsil.
- Xəlilov, B. (2013). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Bakı çap evi Nəşriyyatı..
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it-türk. I cild.* (trc: Ramiz Əskər). Bakı: Ozan.
- Kitabi-Dədə Qorqud* (1988). (trc: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə). Bakı: Yazıçı
- Qəribli, A.(2018) “*Türk dili*”, “*türk ləhcələri*” və “*türk dilləri*” anlayışlarının *genotipologiyası.* Bakı: Elm və təhsil.
- Məmmədli, M. (2011). *Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait).* Bakı: Zərdabi LTD. MMC.
- Oğuznamə.* (2006). (trc. Samət Əlizadə). Bakı: Şərql-Qərb.
- Rəcəbov, Ə.; Məmmədov, Y. (1993). *Orxon-Yenisey abidələri.* Bakı.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları.* Bakı: Şərql-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2012). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.* Bakı: Elm və təhsil.
- Tanrıverdi, Ə. (2007). *Kitabi-Dədə Qorqud'un söz dünyası.* Bakı: Nurlan.
- Yusifov, M. (2000). *Türkologiyaya giriş.* Bakı: Elm və təhsil.
- Zeynalov, F. (1981). *Türkologiyanın əsasları.* Bakı, “Maarif”, 174 səh.
- Gaydarcı, G.A.; Koltsa, E.K.; Pokrovskaya, L.A.; Tukan B.P. (Sorumlu Redaktör: Baskakov, N.A.) (1991). *Gagauz türkçesinin sözlüğü.* Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Tanasoqlu, D. (1966). *Çal, türküm! Kişinyov.* Kartya Moldovenyaske.
- Покровская, Л. (1966). Гагаузский язык. «Языки народов СССР». Москва: Наука. (Pokrovskaya L. (1966). Gagauzskiy yazık. Yazıkı narodov SSR. Moskva: Nauka.)
- Покровская,Л.(1964).Грамматика гагаузского языка.Фонетика и морфология. Наука: Москва. (Pokrovskaya L. (1966). Grammatika gaguzskogo yazıka. fonetika i morfologiya. Moskva: Nauka.)
- https://az.wikipedia.org/wiki/Dionis_Tanaso%C4%9Flu



<https://doi.org/10.30563/turklad.882320>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 17.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Öztürk, M. (2021). “Çağdaş Tatar Edebiyatının Çok Yönlü Yazarı: Zölfet Hekim”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 87-92.

ÇAĞDAŞ TATAR EDEBİYATININ ÇOK YÖNLÜ YAZARI: ZÖLFET HEKİM
Versatile writer of contemporary tatar literature: zölfet hekim
MEHTAP ÖZTÜRK¹

Öz

Zölfet Hekim, XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başı Tatar Edebiyatının önde gelen isimlerinden birisidir. Makalede Zölfet Hekim’in Tatar Edebiyatındaki yeri, eserleri, edebî kişiliği, eserlerinde kullandığı üslup ve bakış açısı üzerinde durulmuştur. Yazar, şair, dram ustası ve ses sanatçısı olan Zölfet, hayatı ve insanları gözlemleyerek kimi zaman komik ve hicivli kimi zaman da gerçekçi bir biçimde duygularını ve düşüncelerini sanata yansıtmıştır. Mitolojik, psikolojik, komedi, dram, tarih, fantastik ve absürt tarzda pek çok türde hikâye ve roman yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zölfet Hekim, Çağdaş Tatar Edebiyatı, Tatar Sanatı.

Abstract

Zölfet Hekim is one of the most important and prominent name in the 20th century Tatar literature. In this article, the place of Zölfet Hekim in the Tatar literature, his works, his literary personality, the language and point of view he used in his works is emphasized. Zölfet, who is a writer, poet, drama master and vocal artist, reflected his feelings and thoughts in art, sometimes funny and satirical, sometimes realistically by observing life and people. He wrote many genres of stories and novels in mythological, psychological, comedy, drama history, fantastic and absurd styles.

Key Words: Zölfet Hekim, Modern Tatar Literature, Tatar Art.

¹Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE.
el-mek: mehtapoztrk@artvin.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6451-0398>

Giriş

Yüzyıllardır süre gelen Tatar Edebiyatı, her yüzyılda ülkede yaşanan değişikliklerle ilişki içerisinde. Kendi tarihi içerisinde üç kez yenilenme yaşayan Tatar Edebiyatı, ilk yenilenmeyi Orta asırlarda Bulgar, Altın Ordu, Kazan Hanlığı döneminde, ikinci yenilenmeyi XIX. yüzyılın sonunda başlayan ve XX. yüzyılın yirmili yıllarına kadar devam eden Ceditçilik hareketiyle yaşar. XX. yüzyılın seksenli yıllarında ise ülkedeki iktisadî ve siyasî durumun değişmesiyle edebiyat üçüncü yenilenme basamağına atlar. Edebiyat güçlü bir yükseliş devrine geçer (Galiullin ve Yarullina, 2007: 735).

1980'li yılların sonunda toplumda başlayan değişim ve gelişimlerin etkisiyle Tatar Edebiyatı da konularını -aydınlatma tarzını- değiştirmeye başlar. Tataristan'ın bağımsızlık için mücadelesi edebiyata yeni bir ruh üfler, ediplerin yaratıcılık enerjisi kuvvetlenir, fikirleri açıktan açığa söylemeye imkân verir. İdeal bir sistem olarak tanıtılan Sovyet sistemi, birçok eserde eleştirilmeye başlar, işçi ile idareciler arasında ilan edilen eşitliğin gerçek yüzü ortaya konulur.

Bugün Tatar Edebiyatı büyük sosyal değişiklikler ve ideolojik arayış dönemindedir. Geçmişteki zengin edebî geleneklerini koruyup XXI. yüzyıla uyum sağlayan ve geleceğe umutla bakan Tatar Edebiyatı bugün de gelişmekte ve derin içerikli eserler ile zenginleşmektedir. Tatar Edebiyatı, halk hayatının bugününü ve geçmişini daha geniş, daha dolu bir şekilde yansıtarak, millî ruhunu ve fikrini koruyarak uluslararası edebî harekete daha aktif bir şekilde katılarak yükselmeye devam etmektedir (Zaripova, 2006: 17-18).

Fenis Yarullin, Alimcan Gıylmanov, Razil Veliyev, Rkail Zeydulla, Ferit Yahin gibi günümüz Tatar Edebiyatının çeşitli edebî türlerinde eser veren isimlerinden birisi de Zölfet Hekim'dir. Yazar, 11 Ağustos 1960 yılında Tataristan'ın Tüben Kama (Nijnekamsk) şehrine bağlı Şingalçe köyünde doğar. 1977 yılında kendi köyünde bulunan liseden mezun olur. S.P. Gorbunov adında bir tesiste ve Nijnikamsk sıhhi tesisat fabrikasında tamirci olarak çalışır. 1978-1980 yılları arasında Sovyet Ordusunda görev yapar. Orduda görev yaptıktan sonra Nijnikamsk'ta yaşamaya ve çalışmaya başlar. Aynı yıllarda Kazan Devlet Kimyasal Teknoloji Enstitüsü'nün Nijnikamsk şubesinde okur.

1988 yılının sonunda Tatar Devlet Filarmoni Derneğine yazar-icracı olarak davet edilir. Bir süre sonra Filarmoni Derneğinden ayrılır. Kendi pop grubunu organize eder. K. Tinçurin adındaki Tatar Drama ve Komedi Tiyatrosunda ve Tataristan Ulusal Edebiyat ve Sanat Müzesinin edebiyat kulübünde pop grubunu yönetir (Dautov ve Rahmani, 2009: 555).

Zölfet Hekim, Business Online gazetesi ile yaptığı bir röportajda hayata bakış açısına ve sanatına dair açıklamalarda bulunur. Yazım hayatına ilk olarak nasıl başladığını anlatan Zölfet, “İlk şiirimi 6 yaşında yazdım, ama ne yazık ki hatırlamıyorum. Sadece benim ve komşu köyler arasında yetişen çok eski bir kurutulmuş çam ağacına adanmış olduğunu hatırlıyorum”, der.

Yazar, şair, dram ustası ve şarkıcı olan Zölfet Hekim, profesyonel olarak 80'lerin sonlarına doğru yazmaya başladığını söyler. Yazmaya başlamadan önce müzisyenlik yaptığını ve restoranlarda şarkı söylediğini ifade eder. Kazan'a ilk geldiği sıralar kalacak yeri olmadığını söyleyen yazar, daha sonra hayatını önemli derecede etkileyen bir olay olduğunu, senaryo yarışmasında *Elijah Kaber* “Kutsal Mezar” adlı çalışmasının ilk sırada yer aldığını ifade eder. Bu yarışmadaki zaferi ona ilham verir. 80'li yılların sonunda ve 90'lı yılların başında pek çok yazı yazan Hekim, yazmanın içerisinde birikmiş olduğunu ifade eder. Bu zamana kadar fazla yazamamasının nedenini ise eğitime, orduda hizmete, 6 yıl boyunca bir restoranda şarkı söylemeye ve gezintiler yapmaya bağlar².

² (<https://www.business-gazeta.ru/article/101028>). Bir gazete röportajından alınmıştır.

Z. Hekim'in bugünkü Tatar nesrinde, önemli bir yeri vardır. 1980'li yıllarda edebiyat sahasına gelen yazarın, *İdil, Söyimbike, Çayan, Kazan Utları* dergilerinde hikâye ve hicivleri yayımlanır. 1992 yılında birkaç şiir ve türküsü *Bir Tavda Un Çişme* "Bir Dağda On Çeşme" adıyla kitap olarak basılır (Zaripova Çetin, 2018: 808).

Yazarların dünyaya bakış açısının değişmesine sebep olan bu yüzyıllarda milletin devletçi geçmişine değil, daha da eski dönemlere, yani İslam dinini kabul ettiği dönemlere başvurma söz konusudur. Bu sebeple Tatar Edebiyatı mitolojiye ve mit yaratmaya yönelir. Mitoloji, bugünkü kültürün kaynağıdır ve insanlığın çıkışını, âlemin ve yeryüzünün yaratılışını açıklayan, yorumlayan bilim dalıdır (Galiullin ve Yarullina, 2007: 731). Z. Hekim'in *Agımsuda Ni Bulmas* "Akan Suda Ne Olmaz" (1995) eserinde mitolojiye yöneldiği görülür. Eserde mitolojik öğelerden ve canlılardan hareketle topluma mesaj verilir. Yazar, Cırıklı Köyünde yaşayan insanların ruh halini, hayata bakış açılarını ve yaşanan olayları mitolojik bir unsur olan Su Anası üzerinden bize aktarmaya çalışır (Öztürk, 2020: 23).

Su Anası, Tatar Edebiyatında görülen mitolojik bir varlıktır. Halk inançlarına göre, suda yaşar. İnsan görünümüdür, fakat burun kemiği yoktur, sadece burun deliği vardır. Bedeni ince tüylerle kaplıdır, ayakları arkaya dönüktür. İnsanları suya batırıp öldürür. Saçları uzun ve dağınıktır, onları altın tarağıyla tarar. Su altında camdan bir sarayda yaşar. İyi insanlara karşı iyidir, kötü insanları sevmez. Esas sembolü altın tarak veya altın kovadır. Tatarların yaşadığı bölgelere göre Su Anası hakkındaki görüşler değişim geçirir. Örneğin; Hazar denizinin kıyısında hayat sürdüren Astarhan Tatarlarının inançlarına göre eski hamamlarda, su değirmenlerinde, hatta eski mezarlıklarda da rastlanır. Erkek türü Su Atası, Su Babası gibi isimlerle anılır. Tatar masallarında karşımıza çıkan bu yaratık, yazılı edebiyatta ilk olarak Çağdaş Tatar Edebiyatınının kurucularından olan Abdullah Tukay'ın Su Anası şiirinde geçer (Öner, 2019: 49). Abdullah Tukay'dan sonra Su Anası imajı edebiyatın ve sanatın farklı türlerinde yansıma bulur. Pek çok sanatçı şiir, nesir, dram, resim ve heykel gibi türlerde kendi Su Anasını yaratır. Kazan şehrinin ana meydanında bulunan altın taraklı Su Anası heykeli, günümüz Tatar toplumunda eski mitolojik yaratıklara olan bakış açısının tekrar canlandığına bir örnektir.

Çağdaş Tatar toplumunda mitolojik unsurlar içeren modern sanat dalları, yaşamı ve dünyayı algılamada yeni akımların şekillenmesine yol açar, ilkel topluma has olan kavram ve tasvirler modern yaşamda her sanatçıya özgü bir üslupla canlandırılır. Sanatçıların bir kısmı mitolojik tasvirleri diriltirken onların ana işlevini korumakla birlikte o kavramları tekrarlama yolundan da gitmez; onları günümüz problemleri açısından değerlendirir, yeni anlamlarla zenginleştirir (Yarullina Yıldırım, Mingazova, 2020:1).

Zölfet de *Agımsuda Ni Bulmas* "Akan Suda Ne Olmaz" eserinde Su Anası mitolojik canlısını farklı bir bakış açısıyla okuyucuya sunar. Daha doğrusu kolaj tekniği yardımıyla Su anası üzerinden yaşamın çetrefilli yönlerini açmaya, hakikati bulmaya çalışır. Romandaki olaylar Abdullah Tukay'ın Su Anası şiirinde olduğu gibi Su Anasının altın tarağının çalınmasıyla başlar. Altın tarağı çalan roman kahramanının işleri planladığı gibi gitmez. Eserin sonunda insanlara toplumsal konularda mesaj verilir. Yazarın Tukay'ın şiirinden hareketle böyle bir eser yazması Tukay'dan etkilendiğinin de ciddi bir göstergesidir.

Mitolojik motif Z. Hekim'in geleneksel bir Tatar köyünde yaşanan olayları canlandıran *Şaytan Kuyuntığı* "Şeytan Girdabı" (1999) adlı trajedisinde de karşımıza çıkar. Bu eserde mitolojik dünya ve gerçek dünya olmak üzere iki dünya göze çarpar. Gerçek hayatta köy, Fenzile ve Rezim ilişkisi, onların anneleri; mitolojik hayatta ise Fenzile'nin gönlüne yerleşen İlgiz-Şeytan ve Rezim'in gönlüne yerleşen İlgize-Şeytan yer alır (Zaripova Çetin, 2018: 809).

Hekim'in tanınmış eseri olan *Kişir Basuvı* "Havuç Tarlası" adındaki komedisi de mitolojik yönüyle çok güçlü bir eserdir. Bu eserin temelinde, son yıllarda halk arasında yayılan uzay gemisi hakkında mit yatar ve olaylar onun etrafında gerçekleşir. Keskin satirik tarzda yazılan eserde dönemin olumsuz yönleri, özellikle Tatar köylerindeki ahlaki ve sosyal meseleler

yeni anlatım teknikler yardımıyla tenkit edilir (Galiullin ve Yarullina, 2007: 734). Bu komedi Tatar postmodern edebiyatının bir örneği olarak değerlendirilir.

Çağdaş toplumdaki değişimlerin diğer bir neticesi olarak son yıllarda Tatar halkının uzak tarihine başvurması sonucunda çeşitli türlerde yazılan, Altın Ordu İdil boyu, Bulgar Devleti ve Kazan Hanlığı devrine adanan eserler ortaya çıkar. Halkının şanlı tarihine tarafsız olmayan Z. Hekim, İdil boyu Bulgar devletine Bağdat hilafet elçisinin gelmesi olayını *Menğilikke İzgı Sefer* “Ebediyete Kutsal Sefer” adındaki piyesine konu olarak alır. 922 yılında gerçekleşen bu tarihi olay günümüz Tatarlarının millî birlik ve bağımsızlık hakkındaki hüznünlü fikirleriyle örtüşerek ayrıntılı bir şekilde aydınlatır (Galiullin ve Yarullina, 2007: 733).

XX. yüzyılın son çeyreğinde Tatar edebiyatında insanın çetrefilli iç dünyasına olan ilginin artmasıyla beraber psikolojizme dayanılarak yazılan hikâye ve romanlarda artış görünür ve yenilik ayrı bir eğilim kazanır. Nesir ve dram türündeki eserlerinde psikolojinin çeşitli yöntemlerini ustaca kullanan Z. Hekim örneğin; *Gönah* “Günah” adındaki romanında insan hayatının, ruh dünyasının tarihi ve toplumsal hayattan daha üstün tutulması gerektiği kaanetine varır. Psikanalizm ruhuyla yazılan bu eserde kahramanın gönlünde, iç dünyasında gerçekleşen psikolojik hisleri analiz ve sentez etmeye, bu duyguların sebebini anlamaya yöneliş vardır. Dış olaylar etkisinde daha çok kahramanın dünyaya bakışı ve hayat felsefesi merkeze koyulur (Galiullin ve Yarullina, 2007: 731-732). Zaripova Çetin’in de belirttiği gibi, Zölfet Hekim’in bu eseri okuyucuların dikkatini felsefî ve psikolojik arayışlar yönüne doğru çeker (Zaripova, 2009: 345). Yazarın “Korku” adındaki diğer bir hikayesi de olayları psikolojik yönden çok derin anlatan eserlerinden sayılır. Bir röportajında eserlerinin içerisinde en sevdiği hikâyesinin “Korku” hikâyesi olduğunu söyler. “*Bence bu benim en iyi hikâyem*” der. Bazı sebeplerden ötürü otobiyografik olarak kabul edildiğini, ancak öyle olmadığını ifade eder³.

Düşünce ve tasvir özgürlüğüne kavuşan pek çok Tatar edebiyatı yazarları gibi, Zölfet Hekim de kendi duygu düşüncelerini paylaşmada yeni anlatım tekniklerine başvurur. Örneğin, sanatçının *Bit* “Yüz” isimindeki dram eserinde oyun, maske, rol gibi teknikler sıkça kullanılır. Dostluk, sadakat, aşk, vatan ve toprak sevgisi gibi önemli değerleri, insan hayatı hakkındaki felsefî düşünceleri okurla paylaşmak için, yazar edebî maske yöntemine müracaat eder. Eserde insanların farklı yüzleri ön plana çıkarılır. İnsanoğlunun nasıl ikiyüzlü bir varlık olduğu duruma, zamana ve çıkarlarına göre nasıl değişik yüzler takındığı ibretli olaylar örneğinde gözler önüne serilir (Yarullina Yıldırım, 2017: 136).

Tatar edebiyatına konu bakımından yenilik getiren *Tilsiz Kükü* “Dilsiz Guguk Kuşu” adlı dram eseri, 2004 yılında düzenlenen *Yaña Tatar Pyesası* (Yeni Tatar Piyesi) yarışmasında birincilik kazanır, 2009 yılında Abdullah Tukay Devlet ödülüne layık görülür (Zaripova Çetin, 2018: 808-809). Eserde 1939 yılındaki Rus-Fin savaşında gerçekleşen olaylar yansıtılır. Bildiğimiz gibi, Çarlık Rusya’sında yaşayan pek çok Tatar halkı ekonomik sıkıntılardan ve çeşitli baskılardan dolayı yabancı topraklara gitmek zorunda kalır. Finlandiya’nın henüz Rusya hükümetine bağlı olduğu dönemde (1809 yılı barış anlaşması sonucunda İsveç’ten Rusya’ya özerk bir bölge olarak aktarılır), bir kısım Tatar Türkleri özellikle XIX. yy’ın ortalarında Nijegorod vilayeti Sergaç ilçesinde yaşayan Mişer Tatarları Fin topraklarına göç eder. Muhacirlerin çoğunluğunu askerler ve tüccarlar oluşturur (Zakirov, 2006:180). Fakat 1939 yılında Sovyet Rusya ile Finlandiya arasında savaş başlayınca aynı milletin mensupları karşı cephelerde birbirine silah çekmek zorunda kalır. Zölfet Hekim’in bu dram ederinde biri Rus diğeri Fin cephesinde savaşan iki Tatar gencinin başından geçen üzücü olaylar anlatılır. Soylarıyla aynı köke bağlı, hatta birbirlerine akraba olan bu iki genç buldukları ülkelerin ideolojisi doğrultusunda birbirine karşı savaşmaktadır. Bunu kabullenemeyen sanatçı, hayal gücünü kullanarak kan bağının ülke siyasetinden daha güçlü olduğunu kanıtlamak ister. Kültür

³ (<https://www.business-gazeta.ru/article/101028>) gazete röportajından alınmıştır.

mirasçısı olan bir Tatar türküsü sayesinde iki savaşçı arasında bir bağ oluşturur, onları birbiriyle kavuşturur.

XX. yy Tatar Edebiyatının gelişiminde Tatar tiyatrosunun çok büyük etkisi vardır. Batılı edebî akımların yansımalarının en canlı şekilde yaşandığı verimli dönemlerden geçerek günümüze kadar gelen Tatar Tiyatrosu, halk oyunları, düğün ve Sabantuy geleneği gibi zengin bir geçmişten beslenir (Kamaliyeva, 2009: 65). Tatar tiyatrosu tarihine Aliasker Kamal, Kerim Tinçurin, Taci Gızzet, Tufan Minnullin vs. gibi dram yazarlarının isimleri nasıl büyük harflerle yazılmışsa, günümüzde Zölfet Hekim'in de sahnelenen tiyatro eserleriyle Tatar tiyatrosunda önemli bir yeri vardır. 1992 yılından bu yana sadece Aliasker Kamal Tatar Devlet Akademi Tiyatrosu sahnesinde yazarın *Karak* “Hırsız”, *Cülerler Yortu* “Akıl Hastanesi, *Kürezeçi* “Falçı”, *Min Töş Kürdım* “Ben Rüya Gördüm”, *Kile Yava, Kile Yava...* “Gelip Yağıyor, Gelip Yağıyor...”, *Kişir Basuvı* “Havuç Tarlası”, *Tilsiz Kükü* “Dilsiz Guguk Kuşu”, *Su Töbінде Söygenim* “Su Dibinde Sevgilim”, *Bit* “Bet”, *Mıltık* “Tüfek” olmak üzere pek çok piyesleri sahnelenir (Dautov ve Rahmani, 2009: 555).

Aliasker Kamal Tatar Devlet Akademi Tiyatrosu sahnesinde oynanan *Su Töbінде Söygenim* “Su Dibinde Sevgilim” adlı ilk komedi piyesi izleyicilerin oldukça beğenisini kazanır. *Su Töbінде Söygenim* “Su Dibinde Sevdiğim” adlı müzikal ve lirik komedisinde ince ironi tekniklerinden faydalanarak toplumdaki önemli olayları gülme prizmasından geçirerek yansıtılır (Galiullin ve Yarullina, 2007: 733; Zaripova Çetin, 2018: 811).

Zölfet'in *Agımsuda Ni Bulmas* “Akan Suda Ne Olmaz” adlı romanı ve *Kişir Basuvı* “Havuç Tarlası” adlı öyküsü, tiyatro sahnelerinde yıllardır oynanan en önemli eserleridir (Zaripova Çetin, 2018: 808).

Sanatçının *Cülerler Yortu* “Deliler Ülkesi” ve *Kürezeçi* “Falçı” piyeslerinde, Tatar köylerinin yavaş yavaş yok olması, karışık nikâhlar, dinden, örf ve adetlerden uzaklaşma, Tatar diline olumsuz tutum ve birlik olmama eserlerin ana sorunları haline gelir. Günümüzde de dram eserleriyle gündemde kalan Zölfet Hekim, *Barmı Rişvetke Deva?* “Var mı Rüşvete Deva?” adlı hicvi komedisinde adaletli ve dürüst olduğu için işinden olan kimya öğretmenin rüşvete deva olacak bir ilaç yapmasını ve bu durumun etrafında gelişen olayları anlatmaktadır (Zaripova Çetin, 2018: 812). Bunların yanı sıra Tatar yazarları arasında ilk kez Z. Hekim'in eserlerinde, post modern edebiyata özgü nitelikler görülür. “Hayat Tiyatrosu” eseri zemininde çeşitli felsefi fikirler ifade eder. Absürt tiyatro, parodi, oyun, kolaj, reminisstensiya “hayal meyal hatırlama”, kinaye gibi teknikler kullanır (Galiullin ve Yarullina, 2007: 732).

Söz yazarı ve aynı zamanda ses sanatçısı Zölfet Hekim kendi yazdığı *Cırlarım-Hıyallarım*, *Yarım Ay*, *Töngi Seyehet*, *Bolgar Kızı*, *Gaziz Xalkım*, *Nerse Buldı Sina Bugın?*, *Saflık* vb. türkülerini seslendirir (Dautov ve Rahmani, 2009: 555). Türkü, insanın hislerini ezgiler aracılığıyla dışa vurmasını sağlayan insan ruhunu yansıtan sanattaki en önemli araçlardan birisidir. Z. Hekim de yazarlığın, şairliğinin ve tiyatronun yanı sıra müziğe de merak salar ve Tataristan'ın önde gelen ses sanatçılarından biri olmayı başarır. Bir röportajında türkülerinin kendi deneyimlerinden oluştuğunu ve başkaları tarafından söylenmesinin hoşuna gitmediğini de ifade eder⁴.

Hiciv ve mizah alanında da çalışmalar yapan yazarın bu alanlarda da oldukça başarılı olduğu görülür. Biri insanları ve toplumu eleştirirken diğeri güldürerek düşündüren birbirinden farklı iki dalda pek çok eser verdiği görülür. *Ahir Zaman*, *Kolorado Koşgızı* “Kolorado Böceği”, *Birinç Mexebbet* “İlk Aşk”, *Megnesiz Nizak* “Manasız Tartışma”, *Çın Yaratı* “Gerçek Sevgi”, *Kotlı Bulsın Tıyığız!* “Kutlu olsun Düğününüz!”, *Gonorar* “Teşvik”, *Nurullanıñ İmigrant Söngatullaga Yazgan Hatı* “Nurulla'nın Muhacir Söngatulla'ya Yazdığı Mektubu”, *Töngi*

⁴ (<https://www.business-gazeta.ru/article/101028>) gazete röportajından alınmıştır.

Macaralar “Gece Maceraları” hiciv ve mizah alanında yaptığı çalışmalarıdır (Dautov ve Rahmani, 2009: 555).

Genel olarak değerlendirildiğinde Zölfet Hekim’in eserlerinde iki özelliğin öne çıktığı görülür. Birincisi Zölfet, eserlerinde çevreyi ve insan tasvirlerini çok iyi bir biçimde gözler önüne serer. Sağlam bir betimleme gücüne sahiptir. Yazarın realistik yönü bütün eserlerine yansır. Zölfet Hekim’in eserlerinde dikkat çeken ikinci özellik ise gerek trajedi gerek dram gerek komedi eserleri olsun hepsinde insanlara gerçekçi yaklaşımlar sunmasıdır. Pek çok alanda kendini kanıtlamış bir yazar olarak hayatın farklı noktalarından malzeme çıkararak bunları eserlerinde ve sahnede ortaya koyan, bu malzemedeki yeni fikirler üreten tecrübeli bir sanatkârdır.

Sonuç

Zölfet Hekim, Tataristan’ın ünlü roman, hikâye, söz yazarı ve ses sanatçısıdır. Ayrıca dram, komedi, trajedi türlerinde tiyatro piyesleri yazan ve sahnelendiren her türlü alanda kendisini kanıtlamış büyük bir ustadır. Tatar Edebiyatının ve sanatının gelişmesinde büyük rol oynamış Zölfet Hekim’in etkinliği bugün de güçlenerek devam etmektedir. Eserlerinde yer verdiği kahramanlar üzerinden toplumu bir ayna gibi yansıtan yazar, eserlerinin tümünde insanların ve toplumun bozuk, yozlaşmış yönlerini eserlerindeki kurgu ve olaylar üzerinden eleştirerek bizlere sunmaktadır. Şu anda 61 yaşında olan usta yazar halen sanat faaliyetlerini sürdürmeye devam etmektedir.

Kaynaklar

- Dautov, R.; Rahmani, R. (2009). Zölfet hekim. *ediplerëbëz*, Kazan: Tatar Kitap Neşriyatı. 555-556.
- Galiullin, T.; Yarullina, R. (2007). Tatar türkleri edebiyatı. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. 676-736.
- Kamaliyeva, A. (2009). Çağdaş tatar tiyatro yazarlarından tufan minnulin’in piyeslerine genel bir bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6/4:64-75.
- Maxmutova, L. T.; Möxemmediyev, M. G.; Sabirov, K. S.; Xanbikova, Ş. S. (Red.) (1977-1981). *Tatar tiliñiñ aňlatmalı süzliđi III*. Kazan.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara:TDK Yay.
- Öner, M. (2019). Mitolojiden edebiyata su anası. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 19: 47-54.
- Öztürk, M. (2020). *Tatar yazar zölfet hekim’in “agımsuda ni bulmas” adlı romanının dil incelemesi (giriş-inceleme-metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnsani ve Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Yarullina Yıldırım, R. (2017). Çağdaş tatar edebiyatında “maskeli kahramanlar”. *The Journal of Academic Social Science Studies*.
- Yarullina Yıldırım, R.; Mingazova, L. (2020). Kazan tatar edebiyatında ve sanatında homay/umay kuşunun “dirilişi”. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 22:1-14.
- Zakirov, R. (2006). *Tatarı v menyayutsemsya mire*. Kazan:Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo.
- Zaripova Çetin, Ç. (2006), Tatar edebiyatının gelişimi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*. 9:1694 –528X.
- Zaripova Çetin, Ç. (2009). 1990’lı yıllardan bugüne tatar nesri. *Kültür Evreni*, 1/4. 338-346.
- Zaripova Çetin, Ç. (2018). *XX. yüzyıl tatar edebiyatı*. Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı. İstanbul: Kesit Yayınları.
- (<https://www.business-gazeta.ru/article/101028>) 11.02.2021



<https://doi.org/10.30563/turklad.840738>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 14.12.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 13.03.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Baldane, O. (2021). “Sanal Alışveriş Sitelerinde Kullanılan Dilin Jargonlaşması: Araba İlanları Örneği”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 93-104.

**SANAL ALIŞVERİŞ SİTELERİNDE KULLANILAN DİLİN JARGONLAŞMASI:
ARABA İLANLARI ÖRNEĞİ**

*Jargonization of the language used in virtual shopping sites:
the case of car sales advertisements*

ORHAN BALDANE¹

Öz

Bu çalışmada araba alışverişlerinin son dönemlerde yüksek oranda internet sitelerine taşınması sonucunda yaygınlaşarak jargon hâline gelen kalıp sözler üzerinde durulmuştur. Çalışmada öncelikle jargon ve argo kavramları arasındaki ilişkiye değinilip konuyla alakalı diğer araştırmalardan bahsedilmiştir. Daha sonra sanal alışveriş dilinin genel dil kullanımları içindeki yeri ve bu dilin niteliği hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra geleneksel alışverişte kullanılan bireysel dilin sanal alışveriş sitelerinde yazıya aktarılmasının sonucunda kalıplaşarak ilgili sosyal grubun jargonu hâline gelebildiği de belirtilmiştir. Bu açıklamalardan hareketle sanal platformlarda gerçekleştirilen araba alışverişleri için hazırlanan ilan metinlerinde yer alan kalıp sözlerin jargonlaşma süreci değerlendirilmiştir. Bu kalıp sözlerin jargonlaşmasında satıcıların güvenlik, temizlik, az maliyet ve konfor gibi konularda yaptıkları yönlendirmelerin etkili olduğu örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca bu jargonların yazıyla ifade edilmesi esnasında ortaya çıkan ölçünlü dile aykırı kullanımlar da ele alınmıştır. Bu yanlışlıkların kimi zaman alıcıyı etkilemek için kasıtlı, kimi zaman ise satıcıların eğitim düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak fark edilmeden yapıldığından söz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanal Alışveriş, Araba İlanları, Argo, Jargon, Grup Dili

¹ Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, obaldane@pau.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7304-2506>

Abstract

In this study, the formulaic expressions that have become jargon as a result of the fact that car shopping has been mainly transferred to internet sites are focused on. In the study, firstly, the relationship between jargon and slang concepts was addressed and other studies related to the topic were mentioned. Then, some explanations were made about the position of the virtual shopping language in the general uses of the language and the nature of this language. In addition, it is stated that the individual language used in traditional shopping can become the jargon of the related social group by transforming it into text on virtual shopping sites. Based on these explanations, the jargonization process of the formulaic expressions in the text of the advertisement prepared for car shopping on virtual platforms was evaluated. It was explained with examples that the guidance of the sellers about safety, cleanliness, less cost and comfort are effective in the jargon of these formulaic expressions. In addition, while expressing these jargons in writing, usage contrary to the standardized language that arises was also discussed. It was explained that these mistakes are sometimes made intentionally to manipulate the buyer and sometimes unconsciously depending on factors such as the educational level of the sellers.

Key Words: Virtual Shopping, Car Sales Advertisements, Slang, Jargon, Group Language

Giriş

Bilgi ve iletişim teknolojileri alanında son yıllarda yaşanan önemli gelişmeler günlük hayatla ilgili bazı uygulamaların köklü değişimlere uğramasıyla sonuçlanmıştır. *Uzaktan eğitim, mobil bankacılık ve sanal alışveriş* gibi kavramların insan hayatında her geçen gün daha fazla önem kazanması da bahsedilen teknolojik gelişmelere bağlı olarak gerçekleşmektedir. 2019 yılının sonlarından itibaren tüm dünyayı etkileyen *Koronavirüs Salgını* ile birlikte ise bu kavramların günlük hayattaki yerleri daha da kuvvetlenmiştir.

Bu köklü değişikliklerden etkilenen uygulamalardan biri de alışveriştir. Geleneksel alışveriş yöntemleri 2000'li yılların başından itibaren bir değişim süreci yaşamaktaydı. Özellikle çarşı ve pazar ortamlarının alışveriş merkezlerine dönüşmesi bu sürecin en önemli aşamalarından biri olmuştur. Bir diğer önemli aşama ise internet imkânlarının yaygınlaşmasına bağlı olarak sanal alışverişin ivme kazanmasıdır. Hız, müşteri deneyimlerini öğrenebilme imkânı ve ürün çeşitliliği gibi faktörler sanal alışverişe olan ilgiyi sürekli olarak arttırmıştır. Geleneksel alışverişte olduğu gibi belirli bir açılış ve kapanış saatine bağlı olunmaması da sanal alışverişin yaygınlaşmasında önemli bir etken olmuştur. Bunların sonucunda alıcıların ve satıcıların sanal platformlarda bir araya geldiği alışveriş sitelerinin sayısı da son yıllarda gözle görülür bir şekilde artmıştır.

Bu durumun satıcılar için önemli avantajları vardır. Geleneksel alışverişte müşteri kitlesi sadece fizikî satış yapılan bölgenin insanlarıyken sanal alışverişte ise coğrafi sınırlar neredeyse ortadan kalkmıştır. Yani satılmak istenen her ürün, milyonlarca insanın tercihine sunulabilmektedir. Bunun yanı sıra kira ve işçi maliyeti gibi giderlerin geleneksel alışverişe göre daha az maliyetli olması da satıcıların sanal alışverişe yönelmesinde etkili olmaktadır. Satıcılar için dezavantaj olarak değerlendirilebilecek bir durum ise fizikî satış yapılan yerlerde rekabet edilen sayılı işletme varken sanal alışverişte binlerce işletme ile rekabet etme zorunluluğunun doğmuş olmasıdır. Bu da güvenli ödeme, müşterilerin sorularını hızlı ve doğru bir şekilde cevaplama ve ürünün en hızlı ve sağlam bir şekilde alıcıya ulaştırılması gibi dikkat edilmesi gereken hususları ortaya çıkarmıştır.

Geleneksel alışverişin neredeyse her türü zaman içinde sanal alışverişte de kendine yer bulmuştur. Günümüzde yemek sektöründen giyim kuşam sektörüne, ev alım satımından araba alım satımına kadar birçok alışveriş türünün sanal ortamda gerçekleşmesine olanak sağlayan

internet siteleri mevcuttur. Alternatiflerin çoğalması ise pazar payının düşmesine sebep olabilmektedir. Satıcılar bu durumdan en az şekilde etkilenmek için çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Bunların en yaygın olanları kampanyalar ve indirimlerdir. Bunun haricinde satılan ürünlerin detaylı fotoğraflarına yer vermek ve özelliklerini doğru bir şekilde belirtmek de kullanılan yöntemlerdendir.

Bu noktada sanal alışveriş sitelerinde dil kullanımının önemi ortaya çıkmıştır. Geleneksel alışverişte alıcı ve satıcı doğrudan sözlü dille temas kurmaktadır. Buna bir de ürün katalogları ve beden dili eklenmektedir (Bardakçı, 2018). Sanal alışverişte ise sözlü dil ve beden dili ikinci planda kalmaktadır. Fotoğraf ve yazı, bu alışveriş türünde alıcı ve satıcı arasındaki temel iletişim araçlarıdır. Ürünlerin gerçekçi boyutlarda ve farklı açılardan çekilmiş fotoğrafları görünüşle ilgili bilgi verebilmek için oldukça önemlidir. Sanal alışveriş sürecinde alıcılar ürün hakkındaki ilk değerlendirmelerini genellikle ürünün fotoğraflarından edindikleri gözlemlerle yapmaktadır. Bununla birlikte ürünle ilgili yapılan yazılı açıklama kısımları da alıcıların en az ürünün fotoğrafları kadar dikkat ettikleri bir diğer bölümdür. Bu kısımlarda yazılan her cümle, belirtilen her bir özellik, alıcının kafasında ürünle ilgili olumlu ya da olumsuz bir fikir oluşmasını sağlamaktadır. Buna bağlı olarak da dili etkili kullanabilmek ve bu yolla alıcının dikkatini çekebilmek satıcılar için neredeyse bir zorunluluk hâline gelmiştir. Birçok benzer ürünün satışta olması ise açıklama kısımlarında kalıp ifadelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu kalıp ifadelerden bazıları da zaman içinde sanal alışverişini tercih eden gruplar arasında jargon hâline gelebilmektedir.

Bu çalışmada, araba alışverişini için Türkiye’de sıklıkla tercih edilen bir sitede yer alan araba ilanlarının açıklama kısımlarının taranması yoluyla tespit edilen kalıp sözler ele alınacak ve bunların jargonlaşmasında hangi faktörlerin etkili olduğu üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu jargonlarda görülen ölçünlü dile aykırı kullanımlar da değerlendirilecektir.

1. Jargon ve Argo

Birçok çalışmada ele alınan *jargon* kavramı sözlüklerde genel olarak “dar bir topluluğa ya da bir meslek grubuna özgü dil” şeklinde tanımlanmaktadır. Yıldız (2010) ve Güngör (2016) tarafından hazırlanan çalışmalarda jargonla ilgili tanımlar köken bilgisi de verilerek karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Konuyla ilgili çalışmalarda üzerinde durulan konulardan biri ise *jargon* ve *argo* kavramları arasındaki benzerlik ve farklılıklardır. Jargon ve argo arasındaki farkla ilgili olarak; sosyal grupların özel söz varlığından ortaya çıkıp gruba has olarak kalanların jargon, grupların kullanımından çıkıp genel kullanıma geçenlerin ise argo olduğu belirtilmektedir (Çobanoğlu, 2005: 234-235). Çobanoğlu ayrıca iki kavram arasındaki fark göz ardı edildiği için *hırsız argosu* ve *asker argosu* gibi yanlış adlandırmalar yapılabildiğini de ifade etmektedir (Çobanoğlu, 2005: 235).

Bu araştırmanın konusu olan bir meslek grubunun ya da internetteki dil kullanımının ele alındığı birçok çalışma vardır. Ahmet Caferoğlu’nun (1952) Erkilet çerçilerinin argosunu ele aldığı çalışma konuyla ilgili Türkiye’de yapılmış ilk araştırmalardan biridir. Bunun yanı sıra Nurettin Demir’in (2002) meslek argosu ve gizli diller üzerinde durduğu çalışma, Osman Kabadayı’nın (2006; 2016) internet ortamında kullanılan Türkçeyi değerlendirdiği iki ayrı çalışma, Gökmen Mor’un (2009) Türkiye’deki gizli dilleri dil bilgisi ve kavram alanı bakımından incelediği çalışma, Hüseyin Yıldız’ın (2010) askerlik jargonunu ele aldığı çalışma, Ahmet Şükrü Somuncu’nun (2015) Develi ilçesindeki meslek jargonlarını örneklediği çalışma, Okan Celal Güngör’ün (2016; 2016b) borsa dilini ve öğrenci argosunu incelediği iki ayrı çalışma, İ. Gülsel Sev’in (2018) internet dilinin bir diğer boyutu olan emojileri değerlendirdiği çalışma, Züleyha Hande Akata’nın (2018) internetteki seslenme unsurlarını ele aldığı çalışma ve Kürşat Efe’nin (2019) iş yaşamında ortaya çıkan ve plaza Türkçesi olarak adlandırılan özel dil üzerinde durduğu çalışma, konumuzla ilgili olanlardan bazılarıdır.

2. Sanal Alışveriş Dili

Sanal alışveriş platformlarında kullanılan dil, internet dilinin bir parçasıdır. İnternet dilinin eksiksiz bir tanımlamasını yapmanın ve sınırlarını belirlemenin çok mümkün olmadığını belirten Akata, bahsi geçen dilin genellikle yerel söyleyişlere yatkın, argo ve teklifsiz konuşma dilinin özelliklerine sahip bir yapıda olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte internet dilinin farklı kültür ve dillerle etkileşiminin yanı sıra aynı dilin farklı biçimlerinin etkileşimine açık olduğu ve dil denetiminden bağımsız bir alan olduğu için de ölçünlü dile aykırı kullanımların ortaya çıkmasına sebep olduğu Akata tarafından dile getirilmektedir (Akata, 2018: 65). İnternet diliyle ilgili bir diğer önemli konu ise yabancı dillerden yapılan alıntılardır. Diller arasında *bilgi* ve *özenti* olmak üzere iki alıntı çeşidi olduğunu belirten Karaağaç bilgi alıntılarının öğrenme maksadıyla yapılmasına rağmen özenti alıntılarının öğrenmeyle hiçbir ilgisinin olmadığını ifade etmektedir. Buna ek olarak özenti alıntılarının kişilerin psikolojik ihtiyaçlarından kaynaklanarak başkalarından daha bilgili görünmek, bir sosyal grubun üyesi olduğunu belli etmek ve dikkat çekmek gibi sebeplere bağlı olarak dile girdiğini söylemektedir (Karaağaç, 1997: 499-500). İnternet dilindeki alıntılar, alıntı çeşitleri bakımından değerlendirildiğinde bu alıntıların daha çok özenti alıntılar grubuna girdiği görülmektedir (Kabadayı, 2006: 307).

Sanal alışveriş yapılan siteler her ne kadar fizikî imkânlar bakımından geleneksel pazar yerlerinden farklı olsa da satıcı, ürün ve alıcı üçlüsünü bir araya getirdikleri için bir tür *sanal pazar* görevini üstlenmektedirler. İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren en ilkel yöntemlerden en gelişmiş yöntemlere kadar alışverişin var olduğu kabul edilirse sanal alışveriş sitelerinin yoğun olarak kullanılmasına bağlı olarak jargon hâline gelen kalıp sözlerin ilk olarak geleneksel pazarlarda ortaya çıktığı ve bu mekânlardan sanal pazarlara aktarıldığı söylenebilir. Pazar dilini dilbilimsel yönden ele aldığı çalışmasında Darancık, pazarda satış yapan bir kişinin sattığı ürünü alıcıya daha çekici bir şekilde sunmak ve dikkat çekmek için bireysel dilden istifade edebildiğini belirtmektedir. Ayrıca ürünle ilgili açıklamaların görülebileceği etiket gibi nesnelere de ölçünlü dilden farklı kullanımlar olabileceğini ifade etmektedir (Darancık, 2019: 79). Bu bireysel dil örnekleri zaman içinde kalıplaşarak bir sosyal grubun dili hâline gelebilmektedir. Yani bazı bireysel dil örnekleri, kullanım sıklığı ve yaygınlığına bağlı olarak grup dilinin unsuru olabilmektedir.

Sanal ortamda yapılan araba alışverişindeki dili de bu yönden değerlendirmek gerekir. Çünkü araba alışverişi konusunda geleneksel alışveriş yöntemleri tamamen ortadan kalkmış değildir. Galerî ya da oto pazarı gibi mekânlar günümüzde de mevcuttur. Bu mekânlarda gerçekleştirilen alışverişlerde bazı benzer dil kullanımlarından istifade edilse de bu kullanımların genele ulaşan bir yaygınlığından söz etmek mümkün değildir. Bu yüzden daha çok bireysel dile ya da kullanımı küçük bir bölgeyle sınırlı jargonlara rastlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse Somuncu tarafından Kayseri'nin Develi ilçesinden tespit edilmiş *bozdurmak*, *sündürmeli*, *yazmalı*, *parçalı bulutlu*, *ölü eşek*, *çekiçlik* gibi araba alışverişinde kullanılan jargonların daha çok derlendikleri bölgede kullanılmaları söz konusudur (Somuncu, 2015: 324-325). Bu tür bireysel kullanımlar ya da yaygın olmayan jargonlar teknolojik imkânlar ile sanal alışverişe taşındığında ise bunlardan bazıları zaman içinde standartlaşarak konuyla ilgili sosyal grubun ülke genelinde bilinen jargonu olabilmektedir. Bu duruma bir başka örnek olarak günümüzde *Plaza Türkçesi* olarak adlandırılan dil kullanımları örnek olarak verilebilir (Efe, 2019). Ofislerde ortaya çıkmaya başlayan bu dil varyantı iş hayatının tamamen teknolojik altyapıyla ilerlemesine bağlı olarak kendi içinde hızla kalıplaşmış ve benzer iş gruplarının hepsinin jargonu hâline dönüşmüştür.

Yaş, memleket, inanç, cinsiyet ve meslek gibi faktörlerin bireysel dili etkilediği ve buna bağlı olarak grup dillerinin oluştuğu bilinmektedir. Dilin bu yanı, *toplumdilbilim* araştırmalarına da zemin oluşturmuştur. Ne konuşulduğu ve kiminle konuşulduğu gibi hususlar bireysel dili etkileyebilmekte ve bunun sonucunda oluşan dinleyiciye göre dil tasarımı bireysel dil kullanımında rol oynamaktadır (Önem, 2011: 65-66). İnsanların içinde buldukları sosyal ortamlarda grubun geri kalanı gibi konuşma eğiliminde olduklarını belirten Holmes, bu sebeple

konuşma tarzlarının ait olunan sosyal grubu işaret etmesinin şaşırtıcı olmadığını ifade etmektedir (Holmes, 2013: 197). Çalışmanın konusu olan araba alışverişinde ortaya çıkan dilin sahipleri de çeşitli sosyal ortamların üyeleridir. Bu platformlardaki satıcıların bir kısmı günlük hayatlarında da araba alım satımıyla uğraşmalarına rağmen satıcıların önemli bir kısmı bireysel satıcıdır ve profesyonel olarak araba alım satımıyla uğraşmamaktadır. Ancak günlük hayatlarında öğretmen, doktor, mühendis, avukat, mobilyacı, fabrika işçisi gibi farklı farklı mesleklerin mensubu olan bu insanlar da ilan metinleri söz konusu olduğu zaman ilgili sosyal grubun tercih ettiği dile uyarak jargonlardan istifade etmektedirler.

3. Araba İlanlarındaki Jargonlar²

Alıcıların ürünlerden bekledikleri temel özellikler zaman içinde standartlaştığı için satıcılar da kullandıkları dille alıcıların dikkatini daha çok bu özelliklere çekmektedir. Burada pazarlama aşamasında sıkça rastlanılan *yönlendirme* ya da *güdüleme* terimleri karşımıza çıkmaktadır. Balcı ve Yavuz'un araştırmalarında daha önceki tanımlardan da yola çıkılarak yönlendirme ya da güdülemenin pazarlama söz konusu olduğu zaman bilgilerin saptırılması ve kötüye kullanılması şeklinde ifade edilebileceği belirtilmektedir. Yine aynı araştırmada reklamların da asıl amacının müşteriye fayda sağlamak yerine ürünün satın alınması için avantajlı yanlarının dil vasıtasıyla abartılması, olumsuz yanlarının ise gizlenmesi olduğu söylenmektedir (Balcı ve Yavuz, 2008: 6-7).

İlan metinlerindeki yönlendirmelerin satılacak üründe ne kadar temsil edildiği pazarlama alanının araştırma sahasına girmektedir. Yönlendirmelerin doğru olup olmadığı ise alışveriş gerçekleşene kadar tam olarak bilinmeyeceği için bu çalışmada doğru ya da yanlış olduğuna bakılmaksızın yönlendirmelerin altında yatan faktörler üzerinde durulacaktır. Buna göre araba ilanlarındaki jargonlar yaptıkları yönlendirmeler bakımından *güvenlik*, *temizlik*, *az maliyet* ve *konfor* olmak üzere dört başlık altında incelenebilir.

3.1. Güvenlik Yönlendirmesi Yapan Jargonlar

Araba alışverişinde alıcıların dikkat ettikleri hususların başında alınmak istenen aracın güvenliği gelmektedir. Satıcılar da buna bağlı olarak açıklama kısmında aracın güvenli olduğu konusunda yönlendirme yapan jargonlara sıkça yer vermektedirler. Bu jargonların büyük bir kısmı aracın teknik yönden arızalı olmadığına, bakımlarının düzenli olarak yaptırıldığına, daha önce kazaya karışmadığına, eğer kazaya karıştıysa da bu durumun aracın genel güvenliğine etki edecek büyüklükte olmadığına vurgu yapmaktadır. Ayrıca dostların ya da yakın çevreden kişilerin bu aracı tereddütsüz bir şekilde alabileceğini belirten jargonlarla da güvenlik yönlendirmesi yapılmaktadır. Bu gruba giren jargonlara şunlar örnek olarak verilebilir:

1. <i>bayi çıkışlı</i>
2. <i>bir parmak boyalı</i>
3. <i>boyasız</i>
4. <i>çiziksiz</i>
5. <i>değişensiz</i>
6. <i>dosta gider</i>

² Örnek olarak verilecek jargonlar, araba alışverişi için Türkiye'de en çok tercih edilen www.sahibinden.com sitesinde yer alan ilan metinlerinin farklı tarihlerde taranması yoluyla tespit edilmiştir. Bu tür platformların ortak özelliği satıcı ve alıcıyı buluşturan aracı pozisyonunda olmalarıdır. Platformların kazancı genel olarak siteye verilen reklamlar ile üyelik ve ilan karşılığında alınan aylık ya da yıllık ücretlerdir. Yani incelememize konu olan kalıp sözler site sahiplerine veya yetkililerine değil siteye ilan veren bireysel ya da kurumsal satıcılara aittir.

7. <i>ekspert raporlu</i>
8. <i>ekspertizli</i>
9. <i>hasar kayıtsız</i>
10. <i>hatasız</i>
11. <i>kazasız</i>
12. <i>kırksız</i>
13. <i>lokal boyalı</i>
14. <i>muhayyer araç</i>
15. <i>nokta hatasız</i>
16. <i>servis bakımlı</i>
17. <i>sigorta şişirmesi</i>
18. <i>tramersiz</i>
19. <i>vuruksuz</i>
20. <i>yürüyen sıkıntısız</i>

3.2. Temizlik Yönlendirmesi Yapan Jargonlar

Temizlik yönlendirmesi yapan jargonların önemli kısmı halk arasında saygınlığı olan mesleklere gönderme yapmaktadır. Bu meslek mensuplarının aracını temiz kullanmış olacağına dair yaygın düşünce, ilan metinlerinde bu ayrıntıya sıklıkla yer verilmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra aracın çok fazla el değiştirmedigine, bekâr kişiler tarafından kullanılmadığına, genellikle şehir içinde kullanıldığına ve içinde sigara içilmediği için kokusunun da hâlen yeni gibi olduğuna yönlendiren jargonlar da vardır. Temizlik yönlendirmesi yapan jargonların örnekleri şöyledir:

1. <i>aile aracı</i>
2. <i>akademisyenden</i>
3. <i>askerden</i>
4. <i>avukattan</i>
5. <i>bayandan</i>
6. <i>doktordan</i>
7. <i>garaj arabası</i>
8. <i>ilk sahibinden</i>
9. <i>öğretmenden</i>
10. <i>sıfır kokusu üzerinde</i>

3.3. Az Maliyet Yönlendirmesi Yapan Jargonlar

Araba alıcılarının üzerinde çokça durduğu bir başka husus hem aracı olabilecek en uygun ücrete almak hem de aldıktan sonra araca fazladan masraf yapmamaktır. Buna bağlı olarak satıcılar, aracın az maliyetli olduğuna dair yönlendirmeler yapan jargonlardan istifade etmektedirler. Alıcıların bununla ilgili dikkat ettikleri özelliklerden biri aracın yakıt performansdır. Bir diğer husus, vize gibi fazladan ücret ödemesi gerektiren işlemlerin en son ne zaman yapıldığıyla ilgili bilgilerdir. Bu jargonların örnekleri ise şu şekildedir:

1. <i>acil</i>
2. <i>aciliyetten</i>
3. <i>fırsat aracı</i>
4. <i>ihtiyaçtan</i>
5. <i>kış lastikli</i>
6. <i>masrafsız</i>
7. <i>(lpg) ruhsata işli</i>
8. <i>sahibinden</i>
9. <i>(... tarihine kadar) vizeli</i>
10. <i>yakıt cimrisi</i>

3.4. Konfor Yönlendirmesi Yapan Jargonlar

Aracın konforuna yönelik özelliklerin araca ödenecek ücretle doğru orantılı olması alıcıların dikkat ettiği bir diğer husustur. Konfor noktasında ise aracın standart özelliklerinin haricinde sahip olduğu avantajlar bazı jargonlarla ifade edilmektedir. Bunların örnekleri ise şu şekildedir:

1. <i>düşük kilometrede</i>
2. <i>ekstralı</i>
3. <i>emsallerinin en dolusu</i>
4. <i>emsalsiz</i>
5. <i>full modifiyeli</i>
6. <i>full+full</i>
7. <i>kız gibi</i>
8. <i>hastasına</i>
9. <i>kupon araç</i>
10. <i>modifiyeli</i>
11. <i>orijinal</i>
12. <i>sıfır ayarında</i>
13. <i>sıfır tadında</i>

14. <i>sunrooflu</i>
15. <i>tam dolu</i>
16. <i>yer uçağı</i>

4. Jargondaki Ölçünlü Dile Aykırı Kullanımlar

Yukarıda bir tasnif doğrultusunda değerlendirilen jargonlar, ölçünlü dile uygun olarak yazılmıştır. Ancak bazı ilan metinlerinde bu jargonların ölçünlü dile aykırı kullanımlarına rastlamak da mümkündür. Geleneksel alışveriş sürecinde etkili olan beden dili, jest, mimik, vurgu ve tonlama gibi unsurların sanal alışverişte devre dışı kalması yazı dilini etkili kullanmayı zorunlu kılmıştır. Bu durum da kimi zaman ölçünlü dile aykırı kullanımlara sebep olmaktadır. Bunları da kendi içinde gruplara ayırmak mümkündür:

4.1. Büyük Harflerin Yanlış Kullanılması

İlan metinlerinde en sık rastlanılan aykırı kullanımlardan biri bütün ilan metninin büyük harflerle yazılmasıdır. Bu durum jargonların yazımına da yansımaktadır. Örnek vermek gerekirse:

1. <i>DEĞİŞENSİZ, TRAMERSİZ, DOSTA GİDER</i>
2. <i>DOKTORDAN HASTASINA</i>
3. <i>HASAR KAYITSIZ SAHİBİNDEN YER UÇAĞI</i>
4. <i>TEMİZ KULLANILMIŞ YAKIT CİMRİSİ AİLE ARABASI</i>

4.2. Noktalama İşaretlerinin Yanlış Kullanılması

Bununla ilgili olarak özellikle ünlem işaretinden fazlaca yararlanıldığı göze çarpmaktadır. Yapılan açıklamanın ardından ya da açıklamalardan önce birden fazla ünlem işareti kullanılarak alıcının o özelliğe dikkat etmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca kesme işaretinin de bazı örneklerde yanlış kullanıldığı görülmektedir. Örneğin:

1. <i>!!!acil!!!</i>
2. <i>ihtiyaçtan satılık!!!</i>
3. <i>masrafsız</i>
4. <i>öğretmen'den</i>

4.3. Ölçünlü Dilde Olmayan Kelimelerin ve Yapıların Kullanılması

Farklı cinsiyet, yaş ve meslek gruplarının bir araya gelmesiyle oluşan sanal alışveriş dilinin nitelik bakımından yabancı kaynaklı etkilere maruz kalmaya açık olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak da araba ilanlarında Türkçe Sözlük'te yer almayan veya Türkçe Sözlük'te olmasına rağmen (*ekstra, eksper* vb.) alfabede bulunmayan harflerle yazılan bazı kelimelere ve yapılarla rastlanmaktadır. Örnek vermek gerekirse:

1. <i>exper</i>
2. <i>extra</i>
3. <i>full+full</i>
4. <i>modifiye</i>
5. <i>sunroof</i>
6. <i>tramer</i>

Bu alıntı örneklerini özenti alıntılar sınıfına dâhil etmek mümkündür. Özenti alıntılarının ortak özelliği, bir süre sonra dil kullanıcılarının büyük bir kısmı tarafından kendiliğinden terk edilmeleridir. Terk edilmeyen alıntılar ise kimi zaman dilde kalıcı olabilmektedir.

4.4. Kelimelerin ve Marka Adlarının Yanlış Yazılması

İlan metinlerindeki jargonlarda bazen kelimelerin yanlış yazıldığı görülmektedir. Bu gruba giren yanlışların çoğunlukla günlük konuşma dilinin olduğu gibi yazıya aktarılması sonucunda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bununla birlikte ilan metnini yazan kişinin eğitim düzeyi gibi faktörlerin etkisinden bahsetmek de mümkündür. En çok yazım yanlışları yapılan kelimelere şu örnekler verilebilir:

Yanlış	Doğru
1. <i>ayle, ayile</i> (arabası)	1. <i>aile</i> (arabası)
2. <i>fites, fitez</i>	2. <i>vites</i>
3. <i>muayyer, muayer</i>	3. <i>muhayyer</i>
4. <i>orjinal, orcinal</i>	4. <i>orijinal</i>
5. <i>sanruf, sanrof</i>	5. <i>sunroof</i>
6. <i>tremer, tiremer</i>	6. <i>tramer</i>

Yabancı marka ve modellerin yazımında kimi zaman bazı yanlışlıklar yapılmaktadır. Konuşma dilinin yazı diline etkisi burada da görülmektedir. Ekmekçi, Yaman ve Şahin'in ikinci el araç ilanlarında araç isimlerinin yazılışlarına dair yaptıkları araştırma bu bakımdan ilginç sonuçlar ortaya koymaktadır (Yaman ve Şahin, 2017: 227-230). Buna göre diller arasındaki sesletim farklılıklarına bağlı olarak yapılan yazım yanlışları oldukça yaygındır. Bahsi geçen çalışmada tespit edilen yanlış yazımlara aşağıdakiler örnek olarak gösterilebilir:

Yanlış	Doğru
1. <i>Dastır</i>	1. <i>Duster</i>
2. <i>Fulyens</i>	2. <i>Fluence</i>
3. <i>Hundayi</i>	3. <i>Hyundai</i>

4. <i>Sivik</i>	4. <i>Civic</i>
5. <i>Steysin</i>	5. <i>Station</i>
6. <i>Tıransportır</i>	6. <i>Transporter</i>

Bazı kelimelerin ise alıcıların dikkatini çekmek amacıyla istemli bir şekilde yanlış yazıldığı düşünülmektedir. Bununla ilgili en çok dikkat çeken yanlışlık, kelimelerin son harfinin birden fazla yazılması şeklindedir. Örneğin:

1. <i>acillll</i>
2. <i>dosta giderrrr</i>
3. <i>hatasızzzzz</i>
4. <i>temiz araççç</i>

4.5. Farklı Aykırılıkların Bir Arada Kullanılması

İlk dört maddede açıklanan ve örnekleri verilen ölçünlü dile aykırı durumlar kimi jargonlarda bir arada kullanılabilir. Örneğin:

1. <i>acillll satılık araç manuel fites açılır sanruf</i>
2. <i>Hatasız tiremersiz ful</i>
3. <i>İLK SAHİBİNDEN FUL ORJİNAL HATASIZZZ!!!</i>
4. <i>ORJİNAL TERTEMİZ BAKIMLI MASRAFSIZ MUAYYER</i>
5. <i>OTOMATİK FİTES HATASIZ FULYENS</i>

Sonuç

Teknolojik gelişmelere ve sosyal ihtiyaçlara bağlı olarak gittikçe artan bir pazar hacmine sahip olan sanal alışveriş, insan hayatındaki birçok alanla birlikte dil kullanımına da gözle görülür bir etki yapmaktadır. Bu çalışmada sanal alışverişin sadece araba alım satımıyla ilgili dil kullanımlarına yaptığı etki gösterilmeye çalışılmıştır. Alıcıyı ikna etmek için yazılı açıklamalara eskiye nazaran daha çok ihtiyaç duyulan bu alışveriş türünde bazı kavramların ilgili sosyal grup içinde yaygınlaşarak standartlaşması sonucunda jargon olarak adlandırılabilir dil kullanımları ortaya çıkmıştır. Geleneksel alışveriş şeklinde her satıcı kendine ait bir bireysel dile sahipken alışverişin sanal ortama taşınmasıyla birlikte satıcıların bireysel dillerindeki bazı ifadeler kalıplaşarak grup dilinin bir unsuru hâline gelmiştir.

Bu çalışmada araba ilanlarının taranması yoluyla 56 farklı jargon tespit edilmiştir. Araba ilanlarında çoğunlukla bu jargonlardan birkaç tanesi bir arada kullanılsa da jargonlardan sadece birinin kullanıldığı ilanlar da mevcuttur. Bu jargonların meydana gelmesinde ise güvenlik, temizlik, az maliyet ve konfor yönlendirmelerinin etkili olduğu görülmektedir. Genel itibarıyla güvenlik ve konfor yönlendirmeli jargonların diğer iki gruptaki jargonlara göre daha fazla kullanıldığını söylemek mümkündür. Güvenlik ve konfor yönlendirmeli jargonların sayı bakımından fazla olmalarının sebebi de çok tercih edilmeleriyle ilgili olmalıdır. Zaman içinde

alıcıların dikkatlerinin daha çok bu iki grup üzerinde yoğunlaşmasına bağlı olarak satıcılar da ilan metinlerinde bu özelliklere ağırlık vermiş ve böylece güvenlik ve konfor yönlendirmesi yapan jargonlarda bir çeşitlilik meydana gelmiştir.

Bu jargonların yazıyla ifade edilmesi esnasında ise bazen ölçünlü dile aykırı kullanımlar ortaya çıkmaktadır. Büyük harflerin ve noktalama işaretlerinin gereksiz kullanımı ile kelime hataları bunlardandır. Büyük harfler ve noktalama işaretleriyle ilgili aykırı kullanımlardaki amacın, alıcıların dikkatini ürünün öne çıkarılan özelliğine yoğunlaştırmak olduğu açıktır. Yani bu aykırı kullanımlar kasıtlı olarak tercih edilmektedir. Kelime hatalarında da kimi zaman kasıtlı kullanımlar söz konusu olsa da konuşma dilinin doğrudan yazıya aktarılması ve satıcıların eğitim düzeyi gibi hususların da bu noktada etkili olduğu düşünülmektedir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan aykırı kullanımlar, genellikle satıcıların da farkında olmadıkları hatalardır.

İlan metinlerindeki jargonlarda yer alan alıntı kelimelerin ve yapıların ise henüz özentî alıntı seviyesinde olduğu ancak bu tür kullanımların ilgili grubun jargonu olmaktan çıkıp ölçünlü dilin de malzemesi olduğu takdirde Türkçe için tehlike arz edeceği söylenebilir. Türkçenin tarihî dönemlerinde de özentî alıntılarının dile girdiği bilinmektedir. Özellikle İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsça ile başlayan bir özentî furyasından söz etmek mümkündür. Bu durum Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Fransızca ve İtalyancadan yapılan özentî alıntılarıyla devam etmiştir (İz, 1986: 144-148). Aynı dönemde Çarlık Rusyası'ndaki Türklerin lehçelerinde Rusça kaynaklı özentî alıntılarının yer almaya başladığı görülmektedir. Günümüzde bütün dünyayı olduğu gibi Türk dünyasını da alıntı yönünden etkileyen başlıca dil İngilizcedir. Bu çalışmada üzerinde durulan sanal alışveriş yöntemlerinin de etkisiyle İngilizce kaynaklı özentî alıntılarının sayısının gün geçtikçe artması ise üzerinde dikkatle durulması gereken bir gerçekliktir.

Türkçenin bu gibi durumlardan en az şekilde etkilenmesi için Türkçe konuşurlarının sanal alışveriş sitelerinde yer alan ilan metinlerinde ölçünlü Türkçeyi öncelemeleri beklenmektedir. Ancak yukarıda örneklerle gösterildiği gibi ilan metinlerinde alıcıları yönlendirmek için dilin olumlu ya da olumsuz bütün imkânlarının seferber edilmesi söz konusu olduğundan dolayı özentî grubuna giren alıntılarının ve ölçünlü dile aykırı yapıların bir anda terk edilmesi de mümkün görünmemektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, bunların ilgili sosyal grubun jargonu seviyesinde kalması ve mümkün olduğunca genel dile yansıtılmamasıdır. Bununla birlikte ilan metinlerinde Türkçenin kendi kelimeleri ya da yapılarıyla oluşturulan ve anlam dünyasına zenginlik katacak şekilde üretilen *yakıt cimrisi*, *doktordan hastasına* ve *yer uçağı* gibi jargonlar ise Türkçenin söz varlığı için zenginlik olarak değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Akata, Z. H. (2018). Genel ağ dili seslenme öğelerinin toplumdilbilimsel sezdirimleri. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15/2: 63-83.

Balcı, T.; Yavuz, N. (2008). İşletme dilbilimi: antipazarlama dilbilimi. (2020, 20 Kasım), Erişim Adresi: <https://www.academia.edu/40991122>, s. 1-11.

Bardakçı, K. S. (2018). *Etkin iletişim tekniklerinden beden dili ve kişisel satış performansına etkisi*. Mezuniyet Projesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: Maltepe Üniversitesi

Caferoğlu, A. (1952). Erkiyet çerçilerinin argosu "dilce". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4/4:331-344.

Çobanoğlu, Ö. (2005). Sanatsal bir dışavurum formu olarak argo kavramının halkbilimsel olarak çözümlenmesi. *Bal-Tam (Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi) Türklük Bilgisi*. 3:232-237.

Darancık, Y. (2019). Dilbilimsel bir olgu olarak pazar dili. *Shriften Zur Sprache und Literatur III*. London: IJOPEC. 77-82.

Demir, N. (2002). Türkiye'de özel diller. *Yeni Türkiye*, (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı-I). 43:422-428.

Efe, K. (2019). Beyaz yakalılar dünyasının dili: plaza türkçesi. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 11/3:103-126.

Ekmekçi, E.; Yaman, İ.; Şahin, M. (2017). Diller arası etkileşimin bir sonucu olarak dil kirliliği: Türkiye'deki ikinci el araç ilanları örneği. *Ist International Black Sea Conference on Language and Language Education*. 225-232.

Güngör, O. C. (2016). İstanbul menkul kıymetler borsası özel dili üzerine. *Littera Turca*, 2/3:129-144.

Güngör, O. C. (2016b). Okul bağlamında öğrenci argosu. *RumeliDE*, 5:18-29.

Holmes, J. (2013). *An introduction to sociolinguistics* (fourth edition), London and New York: Routledge.

İz, F. (1986). Dilde Moda. *Wiener zeitschrift für die kunde des morgenlandes*. (Festschrift Andreas Tietze zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern). 76:143-149.

Kabadayı, O. (2006). Ağ ortamındaki türkçeye genel bir bakış. *Türk Dili*. 652:298-314.

Kabadayı, O. (2016). Bilişim dünyasının dili: sanal ortam türkçesi. *Türk Dili*. 777: 68-71.

Karaağaç, G. (1997). Alıntı kelimeler üzerine düşünceler. *Türk Dili*. 552:499-510.

Mor, G. (2009). *Türkiye'deki gizli dillerin ses, şekil ve kavram alanı bakımından incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kars: Kafkas Üniversitesi.

Önem, E. (2011). Bireysel dil kullanımını etkileyen etkenler. *Dil Dergisi*, 152:57-67.


Sev, İ. G. (2018). Sözlükçülük'te emojilerden yararlanma mümkün müdür?. *Uluslararası TEKE Dergisi*, 7/2:734.748.

Somuncu, A. Ş. (2015). Kayseri-Develi esnafının dili ve bazı mesleklerin jargon açısından incelenmesi. *Mustafa Öztürk'e Armağan*, Hazırlayan: Mustafa Argunşah, İstanbul: Kesit Yayınları. 323-333.

Yıldız, H. (2010). Sözlü kültür malzemesi olarak türkiye'de askerlik jargonu. *Millî Folklor*. 22:88:112-125.

<https://www.sahibinden.com> (Jargon örneklerinin tespit edilebilmesi için bu adrese 2020 yılı içinde farklı günlerde erişim sağlanmıştır.)



 <https://doi.org/10.30563/turklad.880806>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 15.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Sarıköse, M. (2021). "Çağatayca Bir Yusuf u Züleyha Üzerine". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 105-121.

ÇAĞATAYCA BİR YUSUF U ZÜLEYHA ÜZERİNE

On a chagatai turkic yusuf u züleyha

MEHMET SARIKÖSE¹


Öz

Çalışmaya konu edilen eser Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir Yusuf u Züleyha mesnevisidir. İsveçli misyoner Gunnar Hermansson tarafından 1929-1930 yıllarında kopya ettirilen eser, İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesi Jarring Koleksiyonu Prov. 12'de "The Verses on Yusuf and Zulaikha" adıyla kayıtlıdır. Eser, bugün Çin'in Sincan (Xinjiang) bölgesinde yer alan Doğu Türkistan bölgesinde ortaya konmuştur.

Tamamı 164 varaktan oluşan ve 3 deftere yazılmış eser, 1982'de Lund Üniversitesi'ne bağışlanmıştır. Doğu Türkistan, Yarkend kaynaklı olan eser İsveçli misyoner Gunnar Hermansson tarafından Abdül Kadir Ahund'a istinsah ettirilmiştir. Gunnar Jarring, eser ile ilgili oluşturduğu künyede eserin Molla Câmî'nin Farsça Yusuf u Züleyha adlı mesnevisinin bir tercümesi olduğunu belirtmiştir. İncelenen eser dil özellikleri açısından Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır. İstinsah tarihi bakımından Çağatay Türkçesinin son dönemine ait olduğu anlaşılan eserin dil özellikleriyle Çağatay Türkçesinin, Yeni Uygur Türkçesinin ve Yeni Uygur Türkçesinin güney ağızlarının ses ve şekil özellikleri ile yapılacak karşılaştırmalı bir çalışmanın, ilgili alanlarda çalışan araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Yusuf u Züleyha, Doğu Türkistan

¹ Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (PADAM). Denizli/TÜRKİYE. El-mek: mhmtsarikose@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2423-821>

Abstract

The work that is the subject of the study is a Yusuf u Züleyha mesnevi written in Chagatai Turkic. The work was copied by the Swedish missionary Gunnar Hermansson between 1929 and 1930 and it was registered with name of “The Verses on Yusuf and Zulaikha” in Sweden Lund University Library Jarring Collection Prov. 12. The work was written in the East Turkestan region, which is located in today's Xinjiang (Xinjiang) region of China.

The work, which consists of 164 sheets and was written in 3 notebooks, was donated to Lund University in 1982. Originating from East Turkestan, Yarkend, the work was copied to Abdul Kadir Ahund by the Swedish missionary Gunnar Hermansson. Gunnar Jarring stated that the work was a translation of Molla Câmi's Persian masnavi named Yusuf u Züleyha in the tag he created for the work. The studied work reflects the characteristics of Chagatai Turkic in terms of language features. It is understood that the work belongs to the last period of Chagatai Turkic in terms of its copied date. It is thought that a comparative study to be made between the phonetic and morphological features of the southern dialects of New Uighur Turkic, New Uighur Turkic and Chagatai Turkic with the linguistic features of the work will contribute to researchers working in the related fields.

Key Words: Chagatai Turkic, Yusuf u Züleyha, Eastern Turkestan

Giriş

Kıssa-ı Yusuf; Hz. Yusuf Peygamber'in ibret dolu hayat hikâyesinin aşk, sevgi, umut, ihanet, kıskançlık, nefret gibi insanî duygularla zenginleştirilmesiyle birlikte yüzyıllar boyu çeşitli kişilerce çeşitli biçimlerde kaleme alınmış ve zevkle okunmuş dinî boyutlu bir hikâyedir. Edebî sahada Kıssa-ı Yûsuf, Yûsuf Mesnevisi, Yûsuf u Züleyha, Yûsuf u Zelîha, Dastan-ı Yusuf gibi çeşitli adlarla anılan hikâyenin geçmişten günümüze bu kadar sevilmesi ve rağbet görmesinde, hikâyenin kaynağının kutsal kitaplara dayanmasının payı büyüktür.

Yusuf kıssası ilk olarak Eski Ahit olarak bilinen Tevrat'ın Tekvin bölümünde Bab 0-50'de ayrıntılı bir şekilde ele alınırken, Yeni Ahit olarak bilinen İncil'de ise Resullerin İşleri adlı bölümde 7. Bab'da kısaca konu edilmiştir. Zebur'da “Mezmurlar Kitabı” 105. bölümde bu kıssadan kısaca bahsedilir. Kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerim'in 12. suresi olan Yusuf Suresi'nde baştan sona tek bir kıssa olarak anlatılmaktadır. Kur'an'da bu kıssa “ahsenü'l kasas” yani kıssaların en güzeli olarak nitelendirilmektedir.

Türk edebiyatında Yusuf u Züleyha hikâyesi XIII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. Edebiyatımızda bu kıssanın ağırlıklı olarak manzum örnekleri görülür; ama mensur örnekleri de vardır. Türk edebiyatında ilk Yusuf u Züleyha hikâyesi örneği Kul Ali'nin Kıssa-ı Yusuf adlı eseridir. Dörtlük nazım biçimi ve hece ölçüsüyle yazılan eserin yazılış tarihi H 630 / M 1232'dir. Kronolojik olarak Ali'nin Kıssa-i Yusuf'undan sonra Deşt (Kırım) dilinde yazılan Kırımlı Mahmut'un Yusuf u Züleyhâ'sı gelmektedir. Kırımlı Mahmut'a ait nüsha bulunamamıştır. Eserin günümüzde mevcut nüshaları Haliloğlu Ali adlı bir şair tarafından Oğuz Türkçesine çevrilen varyantlarıdır. Haliloğlu Ali'nin çevirisini yaptığı eser; Kırımlı Mahmut'un ölümüyle yarım kalmış, hikâyeyi Haliloğlu Ali tamamlamıştır (Türkdoğan, 2010: 70). Bu eser de hece ölçüsü ve dörtlüklerle yazılmıştır. Türk edebiyatının aruz ölçüsü ve mesnevi nazım şekliyle yazılan ilk Yusuf u Züleyha hikâyesi, Şeyyad Hamza'nın “Dâsitân-ı Yusuf Aleyhisselam Ahsen'ül-Kasas'ül-Mübarek” adlı eseridir. Araştırmacılar tarafından XIII. yüzyıla tarihlenen bu eser, 1529 beyitten oluşmaktadır. Türk edebiyatında bu mesnevilerden sonra en çok öne çıkan mesnevi Hamdi'nin H. 897 / M. 1491-92'de tamamladığı ve 6241 beyitten oluşan Yusuf u Züleyha mesnevisidir. Hamdullah Hamdi'nin eseri gerek dil ve üslup gerek nazım tekniği bakımından o zamana kadar bu konuda yazılmış mesnevilerin en güzeli olarak değerlendirilmiştir (Kültürel, 2009: 426). Bu eser edebi gücü ve Molla Câmi'nin Yusuf u Züleyha mesnevisinden etkilenmesi bakımından Türk edebiyatındaki Yusuf u Züleyha

hikâyeleri açısından bir dönüm noktası oluşturur. Edebiyatımızda Hamdi'nin Yusuf u Züleyha mesnevisinden sonra Taşlıcalı Yahya'nın ve Kemal Paşazâde'nin Yusuf u Züleyha mesnevileri ön plana çıkar. Türk edebiyatındaki Yusuf u Züleyha mesnevilerine bakıldığında ilk mesnevilerde Kur'an kıssasından bir ders çıkarma amacı güdülmüş olduğu; 15-16. yüzyıllarda ise kıssanın entrik yapısı zengin, çift kahramanlı bir aşk hikâyesi olarak beğenildiği ve gerek tahkiye gerek dil ve üslup açısından zirve eserler verildiği dikkatleri çekmektedir. 17. yüzyıla gelindiğinde, artık, bu konu çok işlenmiş, çok söylenmiş bir başka şair tarafından aşılması güç bir noktaya çekilmiştir (Cin – Akyıldız, 2013: 72-73).

On beşinci yüzyıl başlarından yirminci yüzyıl başlarına kadar Müslüman olan tüm kuzey ve doğu Türklüğünün edebî dili olma hüviyetini taşıyan Çağatay Türkçesi ile yazılmış elde bulunan en eski manzum Yusuf u Züleyha hikâyesi, araştırmacıların tespitlerine göre Sultan Hüseyin Baykara zamanında Belh şehri muhasarası sırasında Farsça mensur bir eserin tercümesi yapılarak oluşturulmuştur (Dolu, 1953: 57-58). Bu eserin bilinen dört nüshası vardır. Bunlardan biri İstanbul'da Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi'nde no: 832'de kayıtlı "Dastan-ı Hazret-i Yusuf Aleyhi's-selam ve Zeliha" başlığını taşıyan nüshadır. Bu nüsha H. 922/M.1516 yılında Herat şehrinde kopya edilmiştir. İkincisi E. Blochet'nin Bibliotheque Nationale kataloğunda yer alan Paris nüshasıdır. Bu nüsha H. 971/M. 1563 yılında kopya edilmiştir. Üçüncü nüsha da Fıtrat'ın Özbek Edebiyatı Nemuneleri adlı eserinde adı geçen ve Dur Beg adlı bir şaire izafe edilerek kitaba örneklerin de aktarılmış olduğu Taşkent nüshasıdır. Eserin bir de V. Pertsh'in Berlin yazmaları kataloğunda 385 (Sprenger 1650) kaydı ile yer almış bulunan ve geçici olarak Tübingen'de Staatbibliothek'te muhafaza edilmekte olan bir yazma nüshası vardır (Korkmaz, 1995: 304-308). Taşkent nüshası Dur Beg'e izafe edilen eserin İstanbul'daki nüshasında şair olarak Hamidi, Paris'teki nüshada Ahmedî, Berlin'deki nüshada Ahmed adı geçmektedir. Eldeki verilerden hareketle Korkmaz, bu Yusuf u Züleyha mesnevisinin H. 906 / M. 1501-1502 yılında ölmüş olan Kutbü'd-din Ahmed Cam Jendebil'e ait olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı kanısındadır (Korkmaz, 1995: 308-312).

Bizim çalışmamızda ele aldığımız eser Çağatay Türkçesi ile yazılmış bir Yusuf u Züleyha mesnevisidir. İsveç'te Lund Üniversitesi'nde bulunan Jarring Koleksiyonu'nda Prov. 12'de kayıtlı olan eser, üç not defterine yazılmıştır. Jarring, katalog çalışmasında eserle ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: "Câmî'nin ünlü Yusuf u Züleyha'sının Farsçadan bir çevirisidir. Bu eserin kopyası 1929-1930 yıllarında Yarkend'de İsveçli misyoner Gunnar Hermansson için yapılmıştır. Eserin 129b ile 130a sayfaları arasındaki gevşek bir yaprakta müstensihin isminin Abdül Qadir Akhund olduğunu belirten müstensihin el yazısıyla yazılmış bir kayıt vardır." 162 varaktan oluşan yazmanın son varığı hariç her bir sayfası 11 satırdan oluşmaktadır; 162a sayfasında 10 satır, 162 b sayfasında ise 7 satır yazılıdır. Yazmayı oluşturan ikinci not defterinin arka kapağında ise eserin ismi "Yûsuf 'Aleyhi'sselam Birle Züleyhâ" olarak belirtilmektedir.

Bu çalışma dahilinde incelenen eserin bir tanıtımı yapılmakla birlikte ses ve şekil özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Eserin tamamı en kısa sürede tarafımızca doktora tezi çalışması olarak sunulacaktır.

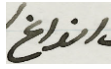

1. İnceleme


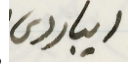
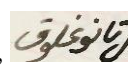
Çalışmaya konu edilen Yusuf u Züleyha adlı eserin yazım, ses ve şekil bilgisi özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.1. Yazım ve Ses Bilgisi Özellikleri




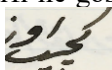
1.1.1. Yazım Özellikleri

Elimizde bulunan eserin yazımında Çağatay Türkçesinde kullanılan bütün ünlülerin kullanıldığı gözlemlenmiştir: *a, e, é, i, o, ö, u, ü* İncelenen metnin yazımında hareke kullanılmamıştır. Bu nedenle Türkçe kelimelerdeki ünlüler; "ا, و, ی, ه" harfleriyle gösterilmiş ya da yazımda gösterilmemiştir.

/a/ ünlüsünün ön seste bazen *medli elif* “ا” ile bazen de sadece *elif* “ا” harfiyle yazıldığı görülmüştür:  *andağ* (2/10),  *ayt* (2/7)

İncelenen eserde Türkçe kökenli kelimelerde söz ortasında bulunan ünlüler çoğunlukla gösterilmiştir:  *közümge* (22/10),  *iberdi* (44 / 7),  *tanuğluğ* (64/8).

Çağatay Türkçesi ile yazılmış metinlerin en ayırt edici özelliklerinden birisi ilk hecedeki “e > ê” değişimidir. İncelenen eserde ilk hecedeki /e/ sesi her ne kadar özel bir işaretle gösterilmese de tarafımızca / ê/ şeklinde gösterilmiştir: *yêl* (4/ 9), *bêgler* (5 /5).

Kapalı e sesinin (/ ê/) yazımında ön seste elif “ا” harfi veya elif ve ye “اے” harflerinden yararlanılmıştır:  *éylep* (10/9),  *érdi* (13/6). İlk hecenin iç sesinde bazen “ی” harfi ile gösterilirken bazen de özel bir harf veya işaretle gösterilmemiştir:  *démek* (5 / 4),  *kéçip* (5 /11).

1.1.2. Ses Bilgisi Özellikleri

Ele alınan eser yazıldığı dönem itibariyle Çağatay Türkçesinin son dönemine denk gelmesine rağmen ağırlıklı olarak Çağatay Türkçesinin ses bilgisi özelliklerini yansıtmaktadır. Bu durumu kanıtlayan metindeki örneklerin bir bölümü aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kökenli içinde /b/, /m/, /p/, /v/ dudak ünsüzü barındıran düz ünlülü sözcüklerde veya ikinci hecesinde /ü/ bulunan sözcüklerde “e > ö” değişimi görülür:

öydin (6/3): eb > öy

öyürdi (162/8): évür-> öyür-

ötük (231/11): ètük > ötü

Ele alınan eserde daha önceki tarihî lehçelerde “toprak” şeklinde yazılan kelimenin “tofrağ (96/2)” şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir. Bu durum /p/ ve /f/ sesleri arasında sızıcılaşma gerçekleştiğini göstermektedir. Ayrıca bu durum eserde “*yafrağ* (198/7)” kelimesinde de görülmektedir. Bu ses değişimi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir.

İncelenen eserde bazı sözcüklerde /t/ ve /d/ sesleri arasında tonlulaşma olduğu görülmektedir: *dur* (1/5), *dédi* (298/8) < *tê-*, *dağı* (307/9) < *tağı*, *dék* (13/3) < *tég*. Bu sesteki tonlulaşmada Oğuz Türkçesinin Çağatay Türkçesine bir etkisi olarak değerlendirilir. Ancak eserde “*durur*” morfeminin “*turur* (6/3; 27/5)” şekli ve ayrıca söz başında ağırlıklı olarak /t/ sesinin korunduğu görülmüştür: *tilim* (1/3), *térelip* (15/12), *tağ* (69/1).

Ek ve yardımcı ünlülerin yuvarlaklaşması sonucu görülen ilerleyici benzeşme olayı Harezmi Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde tespit edilebilirken Çağatay Türkçesinde /v/ ile biten fiillerden sonra gerçekleşmektedir. Ele alınan eserde de bu durumu gösteren örnekler tespit edilmiştir: *yavukluğ* (5/7), *savutğıl* (248/9).

Eski Türkçede söz içi ve söz sonundaki /d/ sesi Harezmi Türkçesinde /d/’ye Çağatay Türkçesinde ise /y/’ye dönüşmüştür. Ele alınan eserde *kayğusıdın* (8/10), *ayağım* (9/3), *koydı* (13/1), *kéydürse* (165/1) kelimelerinde bu ses değişiminin örnekleri görülmektedir.

Söz konusu eserde Türkçe kökenli sözcüklerde genellikle kalınlık-incelik uyumuna uyulduğu görülmektedir. Bu eserde Türkçe kökenli kelimelerde daha az olmak üzere hem Arapça hem de Farsça sözcüklerde sözcüğün ince sıradan ya da kalın sıradan ünlü

barındırmasına bakılmaksızın aldığı eklerle uyumun bozulduğu bazı örnekler tespit edilmiştir: *yüzümğa* (10/2), *hātūnlarge* (227/2), *meşelluğ* (90/8).

1.2. Şekil Bilgisi Özellikleri

1.2.1. İsim Çekim ve Hâl Ekleri

1.2.1.1. Çokluk Ekleri

Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın olarak görüldüğü gibi incelenen eserde de {+lAr} çokluk eki kullanılmıştır: *yamanlar* (4/10), *bégler* (5/5), *mağşadlarığa* (6/7), *perverişler* (11/3).

1.2.1.2. İyelik Ekleri

Eserde tespit edilen iyelik ekleri şu şekilde gösterilebilir:

Tablo 1: İyelik Ekleri

ŞAHISLAR	EKLER	ÖRNEKLER
I. Tekil Şahıs	{+(X)m}	<i>tîlim</i> (1 / 3) <i>közümge</i> (22/10)
II. Tekil Şahıs	{+İŋ}, {+Uŋ}	<i>lebiŋğa</i> (67/6) <i>cāniŋ</i> (177/11) <i>yüzüŋ</i> (22/6)
III. Tekil Şahıs	{+(s)I}	<i>saçı</i> (48/4) <i>anası</i> (42/4)
I. Çoğul Şahıs	{+(I)mIz}	<i>tofrağımıznı</i> (190/8)
II. Çoğul Şahıs	{+(I)ŋIz}	<i>kaşınız</i> (159/4)
III. Çoğul Şahıs	{+lArI}	<i>işleri</i> (9 / 1)

1.2.1.3. Hâl Ekleri

1.2.1.3.1. Yalın Hâl

Türk dilinin bütün tarihî ve çağdaş dönemlerinde olduğu bu eserde de yalın hâl eksiz olarak gösterilmiştir.

1.2.1.3.2. İlgi Hâli

Ele alınan eserde ilgi hâli eki için düz ünlülü {+İŋ}, {+nİŋ} ekleri kullanılmıştır: *körmekniŋ* (26/9), *saçımniŋ* (32/5), *méniŋ* (15/4), *anıŋ* (39/3).

1.2.1.3.3. Yükleme Hâli

Eserde yükleme hâli eki olarak genellikle {+nI} ekinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *bularnı* (7/3), *yoluŋnı* (10/2), *merkebinı* (19/2).

Üçüncü tekil şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki genellikle {+n} şeklinde gelir: *gonçesin* (2/2), *yağasın* (59/10).

Ayrıca ele alınan eserde Oğuzca özellik olarak az da olsa {+I} ekinin kullanıldığı da görülür: *méni* (2/4), *séni* (24/2).

1.2.1.3.4. Yönelme Hâli

Eserde yönelme hâli eki için genellikle {+GA} eki kullanılmakla birlikte III. tekil şahıs iyelik eki ve zamirlerden sonra {+ŋA} ekinin kullanıldığı görülmüştür: *közümge* (22/10), *köŋlümge* (22/10), *yolığa* (29/6), *birine* (6/11), *başığa* (101/10).

1.2.1.3.5. Bulunma Hâli

Eserde kullanılan bulunma hâli eki {+DA}'dır: *sözde* (1/5), *yolıda* (5/7), *tüşümde* (73/11).

1.2.1.3.6. Ayrılma Hâli

Ayrılma hâli ekinin eserde tıpkı Çağatay Türkçesinde olduğu gibi {+DIn} olduğu görülmektedir: *sözün* (2/9), *atın* (3/10), *ışkıdın* (32/8), *méndin* (81/10).

1.2.1.3.7. Eşitlik Hâli

Eşitlik hâli eki Türk dilinin bütün dönemlerinde olduğu gibi incelenen eserde de {+çA} olarak karşımıza çıkmaktadır: *munça* (135/4), *özgeçe* (192/6), *başça* (284/10).

1.2.1.3.8. Yön Hâli

Eserde yön hâli için {+(G)ArI}, {+rA}, {+ηAr} ekleri kullanılmıştır: *içre* (2/11), *ağar* (5/4), *taşkarı* (226/9).

1.2.1.3.9. Vasıta Hâli

{+IA} eki ve *birle*, *bile*, *bilen*, *ile* sözcüklerinin eserde vasıta hâli için kullanıldığı görülmüştür: *atı birle* (1/7), *anıñ yādı bile* (3/4), *anıñ atı bilen* (3/8), *tañla* (104/7), *gül-āb-ı müşğ ile* (67/3).

1.2.1.4. Aitlik Eki

Ele alınan eserde aitlik eki {+KI} şeklinde görülmektedir: *burunķı* (68/3), *köñlümdeki* (81/3), *evvelki* (106/2).

1.2.1.5. Soru Eki

İncelenen eserde isimlere gelen soru ekinin daima yuvarlak ünlülü olduğu görülür: *mén mü* (81/7), *bar mu* (107/7), *vişāli mü* (114/5).

1.3. Sözcük Türleri

1.3.1. Zamirler

Ele alınan metinde tespit edilen zamirler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 2: Zamirler

Şahıs Zamiri	İşaret Zamiri	Soru Zamiri	Dönüşlülük Zamiri	Belirsizlik Zamiri
<i>mén</i> (9/8)	<i>bu</i> (28/8)	<i>kim</i> (7/3)	öz (5/7)	<i>adıñğa</i> (221/2)
<i>sén</i> (2/10)	<i>ol</i> (23/10)	<i>né</i> (1/7)		<i>barçası</i> (128/9)
<i>ol</i> (12/10)	<i>bular</i> (87/11)	<i>ķayda</i> (51/1)		<i>barı</i> (27/11)
<i>biz</i> (23/8)	<i>şol</i> (2/11)	<i>ķayu</i> (150/9)		<i>özge</i> (26/10)
<i>siz</i> (131/6)	<i>şubudın</i> (20/8)	<i>ķaysıdur</i> (88/2)		<i>birıñe</i> (6/11)
<i>olardın</i> (30/10)				

1.3.2. Sıfatlar

İncelenen eserde pek çok kelime sıfat görevinde kullanılmıştır; çünkü bilindiği gibi isimlerin başka bir ismi nitelemesiyle oluşan sıfatların oluşum şekli bu sözcük türünün sayısını metinlerde artırmaktadır. İncelenen metindeki bazı sıfat örnekleri şunlardır: *ķara kilki* (25/4), *ağır tağ* (269/11), *bu söz* (321/10), *né söz* (207/4), *ķayu* 'āşıkğa (286/9), *her derdğa* (15/3), *bir kūn* (17/4), *ēki ķardaş* (199/6), *bēşinci öyge* (18/6).

1.3.3. Zarflar

Ele alınan eserde kullanılan zarflar niteliklerine göre şu şekilde sınıflandırılabilir:

Tablo 3: Zarflar

Yer Zarfı	Zaman Zarfı	Hâl Zarfı	Miktar Zarfı	Soru Zarfı
<i>kıuyı</i> (25/2)	<i>émdi</i> (3/3)	<i>andağ</i> (34/9)	<i>köp</i> (132/7)	<i>nédin</i> (2/11)
<i>allıda</i> (51/9)	<i>her kün</i> (53/4)	<i>birbir</i> (38/1)	<i>az az</i> (182/10)	<i>néçe</i> (3/4)
<i>içre</i> (49/11)	<i>tün</i> (63/5)	<i>mundağ</i> (82/9)		<i>néçük</i> (20/2)
<i>yoğarı</i> (209/7)	<i>soğra</i> (289/11)	<i>munça</i> (135/4)		<i>kaçan</i> (71/5)
<i>taşkarı</i> (226/9)	<i>burun</i> (304/5)			<i>néçe</i> (240/4)

1.3.4. Edatlar

Tek başına anlamları olmayan, isim veya isim soylu kelime veya kelime gruplarından sonra eklenerek çeşitli anlam ilgileri kuran edatlar incelenen eserde de sıklıkla kullanılmıştır. Ele alınan eserde kullanılan edatlardan bazıları şunlardır: *anıñ yādı bile* (3/4), *mağrib sarıdın* (6/9), *süçük söz birle* (10/5), *rüşen kündin artuğ* (15/8), *söz kibi* (33/8), *yüsufdın özge* (41/8), *halk ara* (44/8), *ol gönçe yañlığ* (60/3), *yılan-dék* (77/11), *deñ étmek üçün* (272/8), *andın soğra* (289/11).

1.3.5. Bağlaçlar

Tek başlarına anlamı olmayan; sözcükleri, sözcük gruplarını ve cümleleri birbirine bağlama göreviyle kullanılan sözcükler olan bağlaçların incelenen eserde kullanıldığı bazı örnekler şunlardır: *yér ü kök* (14/4), *né ten mağrem édi né anda cân hem* (19/10), *sehvi yā hañayı* (37/3), *ayağın öpti çün ol boldı halhāl* (52/10), *üzüp gāhı saçın gāhı yüzini* (77/2), *cān birle köpli* (115/10).

1.3.6. Ünlemler

Bu eserde kullanılan ünlem örneklerinden bazıları şunlardır: *yā rab* (2/2), *ay cân* (3/11), *hudāvendā* (11/5), *vallah* (51/8), *yırağ tut zinhār* (75/11), *köpli dedı āh* (87/1), *hoşā kim bolğay ol mağbül-ı der-gāh* (96/9), *dirigā süst bağtum gāyet saht* (106/3).

1.3.7. Fiiller

1.3.7.1. Zaman Çekimleri

1.3.7.1.1. Basit Zamanlar

1.3.7.1.1.1. Haber Kipleri

1.3.7.1.1.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eserde belirli geçmiş zaman çekimi için {-DX} ekinin kullanıldığı görülmüştür:

Tablo 4: Öğrenilen Geçmiş Zaman

	Örnekler
I. Tekil Şahıs	<i>koydum</i> (9/3)
II. Tekil Şahıs	<i>çıkdıñ</i> (10/9)
III. Tekil Şahıs	<i>taptı</i> (13/3)
I. Çoğul Şahıs	<i>körmedük</i> (268/1)
II. Çoğul Şahıs	<i>késtinizler</i> (233/9)
III. Çoğul Şahıs	<i>yığıldılar</i> (102/2)

İncelenen eserde görülen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekimi için {-mA} olumsuzluk eki kullanılmaktadır: *urmadı (36/7)*, *körmedi (65/6)*, *bulmadım (215/1)*, *aytmadılar (299/11)*.

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamanın birinci çokluk şahıs çekiminde {-dImIz}, {-dUmIz} ekinin yerini {-dUK} eki almıştır (Eckmann, haz. Sertkaya, 2017: 143). İncelenen eserde de bu durumun örnekleri tanıklanmaktadır: *ifrāt kılduğ (9/1)*, *körmedük (68/1)*.

1.3.7.1.1.1.2. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Eserde öğrenilen geçmiş zaman çekimi için {-mIş}, {-GAndUr}, {(I/U)pdUr} ve {(I/U)p} eklerinin kullanıldığı görülmüştür:

Tablo 5: Öğrenilen Geçmiş Zaman

	Örnekler		
	-GAndUr	-mIş	-(I/U)p / -(I/U)pdUr
I. Tekil Şahıs	-	-	<i>turup-mên (68/1)</i>
II. Tekil Şahıs	-	-	-
III. Tekil Şahıs	<i>bolğandur (258/5)</i>	<i>yakılmış (14/6)</i> <i>demiş (31/10)</i>	<i>yazıpdur (8/3)</i>
I. Çoğul Şahıs	-	-	<i>yatıpdur-miz (22/3)</i>
II. Çoğul Şahıs	-	-	-
III. Çoğul Şahıs	-	-	-

Eserde öğrenilen geçmiş zaman kipinin olumsuz çekiminin tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *körmegendür (198/6)*, *sıgmamış (228/8)*, *kalmapdur (318/6)*.

1.3.7.1.1.1.3. Geniş Zaman

Ele alınan eserde geniş zaman çekimi {(X)r} ekiyle yapılmıştır:

Tablo 6: Geniş Zaman

	Örnekler
I. Tekil Şahıs	<i>körer-mên (34/6)</i>
II. Tekil Şahıs	<i>yaşurur-sên (68/4)</i>
III. Tekil Şahıs	<i>açar (11/8)</i>
I. Çoğul Şahıs	<i>tutar-miz (126/2)</i>
II. Çoğul Şahıs	<i>dér-siz (258/5)</i>
III. Çoğul Şahıs	<i>satarlar (141/6)</i>

Ele alınan eserde geniş zaman kipinin olumsuz çekiminin tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *yavmas (3/4)*, *yétmes (38/6)*, *dêmes-mên (81/7)*, *taşlamas sên (89/6)*.

1.3.7.1.1.1.4. Gelecek Zaman

İncelenen eserde gelecek zaman çekimi için {-GAy} ve {-GU} ekleri kullanılmıştır:

Tablo 7: Gelecek Zaman

	Örnekler	
	-GAy	-GU
I. Tekil Şahıs	<i>ağdurğay-mên (68/11)</i>	<i>yibergüm (94/3)</i>

II. Tekil Şahıs	<i>olğay-sén</i> (5/11)	<i>dīvāne kılğun</i> (80/6)
III. Tekil Şahıs	<i>dégey</i> (31/1)	-
I. Çoğul Şahıs	<i>incige-y-miz</i> (143/7)	-
II. Çoğul Şahıs	<i>olturğay-siz</i> (131/6)	-
III. Çoğul Şahıs	<i>dégeyler</i> (36/2)	-

İncelenen eserde gelecek zaman kipinin olumsuz çekiminin tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *yétkürmegey* (37/3), *tapmağay* (45/9).

1.3.7.1.1.1.5. Şimdiki Zaman

İncelenen eserde şimdiki zaman çekiminin {-y} zarf-fiil ekinin kişi zamirlerine bağlanmasıyla oluşturulduğu görülmüştür:

Tablo 8: Şimdiki Zaman

	Örnekler
I. Tekil Şahıs	<i>oğuy-mén</i> (68/11)
II. Tekil Şahıs	
III. Tekil Şahıs	
I. Çoğul Şahıs	
II. Çoğul Şahıs	
III. Çoğul Şahıs	<i>yéyler</i> (264/7)

Bu eserde şimdiki zaman kipinin olumsuz çekiminin tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *bilmey-sén* (178/10), *açmay* (26/7), *tapmay-siz* (131/6).

1.3.7.1.1.2. Dilek Kipleri

1.3.7.1.1.2.1. Emir Kipi

Ele alınan eserde emir kipi çekiminin şahıslara göre farklılık gösterdiği görülmüştür. Metinde tespit edilen emir çekimi örneklerinden bazıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 9: Emir Kipi

	Örnekler
I. Tekil Şahıs	
II. Tekil Şahıs	<i>istegil</i> (7/9), <i>bér</i> (10/5)
III. Tekil Şahıs	<i>ağsun</i> (5/3)
I. Çoğul Şahıs	<i>olturalı</i> (252/5)
II. Çoğul Şahıs	<i>ırğatıñlar</i> (238/4)
III. Çoğul Şahıs	

Söz konusu eserde emir kipinin olumsuz çekiminin tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *yétmesün* (11/4), *démegil* (28/11).

1.3.7.1.1.2.2. İstek Kipi

Eserde istek kipi çekiminin {-A} ekiyle yapılan III. teklik şahıs çekimi görülür: *rızā bola (36/8)*, *tola (AY/6)*

1.3.7.1.1.2.3. Şart Kipi

Eserde şart kipi çekiminin {-sA} ekiyle yapıldığı görülmektedir:

Tablo 10: Şart Kipi

	Örnekler
I. Tekil Şahıs	<i>yusam (23/2)</i>
II. Tekil Şahıs	<i>körseñ (96/5)</i>
III. Tekil Şahıs	<i>koysa (164/10)</i>
I. Çoğul Şahıs	<i>bolsak (237/2)</i>
II. Çoğul Şahıs	-
III. Çoğul Şahıs	-

1.3.7.1.1.2.4. Gereklilik Kipi

İncelenen eserde gereklilik kipi “-mAK kerek” ve “kerek” yapılarıyla kurulmuştur: *kutqazmak kerek (127/2)*, *nihān kerek (129/10)*

1.3.7.1.2. Birleşik Zamanlar

1.3.7.1.2.1. Hikâye Birleşik Zamanı

Hikâye birleşik zaman çekimi, basit zamanlı bir fiile ek-fiilin belirli geçmiş zaman anlamı veren {-DI} ekinin getirilmesiyle oluşan birleşik zaman türüdür. İncelenen eserde bütün fiil çekimlerinde hikâye birleşik zaman yapısının örneklenmediği görülmektedir. Hikâye birleşik zaman çekiminin eserde tespit edilen bazı örnekleri şunlardır: *kélür érđi (44/10)*, *bolsa érđi (136/3)*, *yibergen érđi (137/6)*, *qutulğay érđi (237/13)*, *yatıp érđim (220/10)*, *körmiş érđi (246/9)*.

Hikâye birleşik zaman çekiminde olumsuzluk anlamı {-mA} eki ile oluşturulur: *nüş étmes érđi (30/8)*, *toğmağay érđi (88/10)*.

1.3.7.1.2.2. Şart Birleşik Zamanı

Söz konusu eserde şart birleşik zaman çekimi *ér-* fiiline getirilen {-sA} ekiyle, olumsuzluk anlamı ise {-mA} ekiyle oluşturulmuştur: *taptım érse (1/5)*, *dér érseñ (1/8)*, *bend olmas érse (77/7)*.

1.3.8. Fiilimsiler

1.3.8.1. İsim-Fiil Ekleri

İncelenen eserde isim-fiil eki olarak genellikle {-mAk} ekinin kullanıldığı görülmektedir. Nadiren de olsa {-X}ş} ekinin kullanıldığı görülmektedir: *démek (5/4)*, *nihān étmekge (25/5)*, *bölüş (71/5)*, *tutmaq (108/8)*, *çıkmakğa (132/2)*.

1.3.8.2. Sıfat-Fiil Ekleri

Eserde {-X}r}, {-GAn}, {-GU}, {-GUçI}, {-mAs}, {-miş} gibi sıfat-fiil ekleri kullanılmıştır: *meded-kār olğuçı (8/7)*, *buyurmasğa (9/3)*, *bu dāğ olğan köñüller (30/7)*, *salınmış zülfdin (56/3)*, *uyğanur çağ (76/7)*, *cevr étgü-dék (113/10)*.

1.3.8.3. Zarf-Fiil Ekleri

Eserde {-U}, {-ArGA}, {-UrGA}, {-UrdA}, {-GAÇ}, {-ğAll}, {-gAnçA}, {-ğAndA}, {-GUnçA}, {-(X)bAn}, {-mAy}, {-(X)p} gibi zarf-fiil ekleri kullanılmıştır: *vech éyleyü (35/2)*, *çıkarğa (21/3)*, *ayrulukğa (43/1)*, *yürürde (98/6)*, *nihān étkeç (307/6)*, *olturğalı (208/2)*, *kolıdın kélgençe (37/4)*, *alganda (298/1)*, *köz açkunça (99/3)*, *hidāyet başlaban (24/2)*, *tapmay (7/1)*, *könüldin dūr étip (2/5)*.

1.4. Bildirme

İncelenen eserde ek fiil olarak *ér-* ve *tur-* fiillerinin kullanıldığı tespit edilmiştir: *āzāde érdim (8/10)*, *yoğ érdi (14/2)*, *yoğ érse (36/2)*, *mümkün érmes (278/11)*, *şöhret turur-sén (27/5)*, *yoğtur (160/6)*, *mümkün müdür (31/4)*, *bizdür-miz (58/7)*.

Bazı örneklerde ise *ér-* ve *tur-* fiillerinin düşerek görevini kendinden sonraki kişi zamirlerinin yüklediği görülmektedir: *āzāde serv ol (13/7)*, *nūr-sén (39/5)*.

2. Sonuç

İncelenen eserin ses ve şekil bilgisi özellikleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıttığı görülür.

Elimizde bulunan nüshası 1929-1930 yıllarında istinsah edilen bu eseri Çağatay Türkçesinden ayıran unsurlar söz varlığı düzeyinde görülen -şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla- “alte” ve “yette” sayılarıdır. Bu sayılar metinde Çağatay Türkçesindeki “altı” ve “yetti” şekllinden farklı olarak Yeni Uygur Türkçesindeki şekliyle kullanılmıştır. Bu yönüyle eser Doğu Türkistan bölgesinde 1930’lu yıllardan sonra Urumçi ağzını esas alan Yeni Uygur Türkçesi dönemi öncesinde bölgede kullanılan yazı dilinin özellikleri hakkında bize bilgi vermesi bakımından önemlidir. Eserin ses şekil ve özellikleri 1929-30 yıllarına kadar bölgede Çağatay Türkçesi yazı dilinin etkin olduğunu ve bu etkinliğini 1930’lu yıllarda yaygınlaşmaya ve kabul edilmeye başlanan Yeni Uygur Türkçesi yazı diline kadar devam ettirdiğini göstermektedir. Ayrıca bu eser Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde Türk dilinin Batı kolunda sık sık işlenen Hz. Yusuf Peygamber kıssasını Türk dilinin Doğu kolunda ele alan çok az sayıda eserden biri olması bakımından dikkate değer bir eserdir.

Örnek Metin

Sayfa 3

- (1) hemme kèşmiş harīfler bāde nev ü san / hām sāğar tehī éylep hūrūşān
- (2) bu bezm-i hām ara yoğ puhte-i tām / ki bolğay élgide ol bādedin cām
- (3) kél émdi sākī terk ét mācerānı / né kim bardurur şāfī keltür anı
- (4) néçe keltürseñ anı sıpkarayın / anıñ yādı bile ordın barayın
- (5) *bu nāmenıñ iftāhı ol yegānenıñ atı bilen kim mihrniñ rüşen*
- (6) *közi anıñ nevālidin pür-nemdür bu sipıhr-i mülevven*
- (7) *defteri anıñ āyāt-ı kemālidin pür-raqam*
- (8) anıñ atı bilen kim hırz-ı cāndur / şenāsı gevher-i tiğ-ı zebāndur
- (9) tapıp kām içre til bu nāmdın kām / ol sırr-ı çeşme-i en‘āmdın ‘ām
- (10) hem ol atdın hıredğa körsetip rüy / tümen miñ nükte-i bārık çün müy

(11) bu mūga nişāne kılmış tilni ay cān / kılıp bu şāneğa dendāne dān dān

(12) te' āla 'llah zihī kıyyūm dānā / kıllur her nā-tüvānnı ol tüvana

Sayfa 19

(1) çü sāye_i serv kıddingā mütābi' / ayağığa yıkıldı nesr-i vāki'

(2) çü çarh-ı atlasğa sürdi merkebinini / pāy-endāzığa saldı atlasını

(3) pes andın sidre sarı sözlenip çüst / per-i cebrā'il uçmağdın bolup süst

(4) çü andın refref oldı merkeb-i şāh / aña yol başçı isrāfil hem-rāh

(5) vücūdığa müşerref boldı refref / anıñdın aldı ' arş oldı müşerref

(6) bedelni hırka-dék taşurdı anda / ' alem bī-hırka tégiti lā-mekānda

(7) gül-i ra' nā çü kıldın kılgā barıp / çü tokuz paydın alıp çıkarıp

(8) burundın merkebin sürdiler āhir / uşol der-gehğa yetkürdiler āhir

(9) mekānnıñ merkebin sēkdi tüşdin / cihetniñ mühresin ötkerdi tüşdin

(10) mekānī kim mekāndın yok nişān hem / né ten maḥrem édi né anda cān hem

(11) kıdem reng hūdūşi cān būdı pāk / vücūd-ı ālāyiş imkān būdı pāk

Sayfa 23

(1) tapıp yol minberniñ ser-māyesiğa / yüzümni sürsem altun pāyesiğa

(2) kıllıp çün secde ki mihrābnıñ ay şāh / yusam kör kıydın mēn ol kıdem-gāh

(3) sütünlar yanıda kıd-rāst kılsam / maḳām-ı rāstān der-ḡāst kılsam

(4) cemāliñ ārzūsı dāğıdın cān / bu hoş ḥarem köñül şād hem ḥandān

(5) buzay mı şevk ol izḥār-ı āyetlerğa / köñüldin yaḳsam ot kıdillerğa

(6) émes ḥāk-ı ḥarīmiñ ger ten-i zār / bi-ḥamdilillah ki yüz cān anda iṣār

(7) besī dermān-de kılmış nefsi bed-şūm / körüp dermān-delerğa teraḥḥum

(8) eger luḫfuñ émesdür pırge yāver / giriftār-ı hevā biz nefsi-kāfir

(9) ḥaṭā yoldın çıkarmış bizni bir yār / ḥaṭāmızni éylep bizge bol yār

(10) ki ol şıdık ile bergey ḥayātı / pes andın des eşidep gūş atı

(11) kıyāmet ḥavlı bolsa aşkāra / ki bizni kıлмаğay şermende rüsvā

Sayfa 37

(1) cigerni kılgay anda bir nazar şarf / oḳuğay bu muḥabbet-nāmedin ḥarf

(2) yüzün mēndin nāme yañlıg / élig ḥarfimğa urmay ḥāme yañlıg

(3) mebdāda körse sehvi yā ḥaṭāyi / aña yetküremegey çün çerāyi

(4) kıldın kēlgençe bergey iṣlāḥ / veger né kıлмаğay bezm içre ifzāḥ

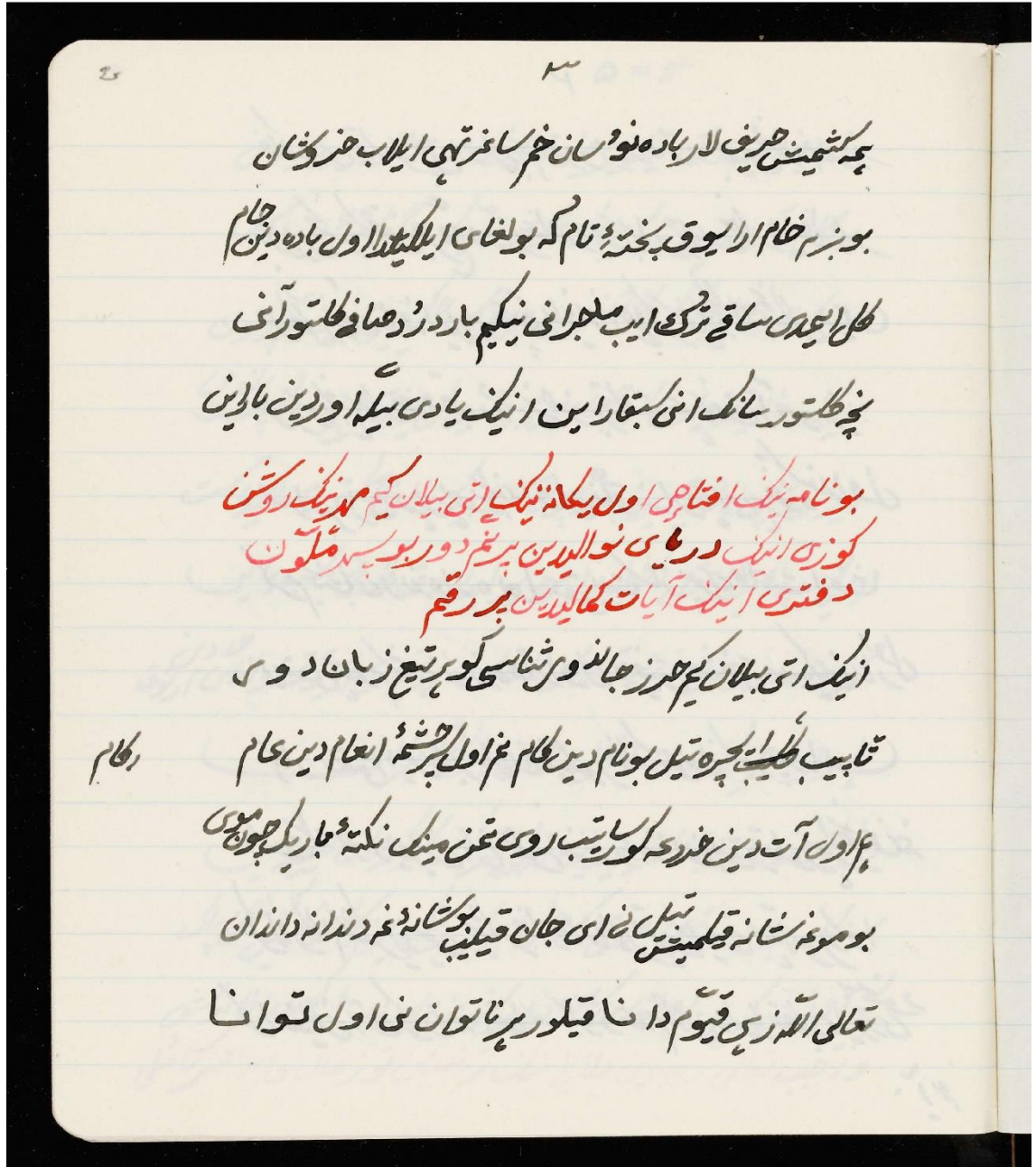
(5) *yūsufniñ cemāli şem'ini ğayb şeb-istānı bir meyde cilve bērmek ü ādemniñ*

(6) *köñli pervānesini anıñ fūrūğı müşāhedesi birle köydürmek*

(7) ma' ānī baḥriniñ gevher-şināsı / tevāriḥ ' ilminiñ mu' ciz-nümāsı

- (8) cihān tāriḥni kıldılar āġāz / ḥaber bērdiler ādemdin açıp rāz
(9) açıp ʿ ālemġa ādem çeşm-i bīnā / aña kıldılar neslin aşkāra
(10) peygamberler şafın kıldı temāşā / tutup öz rütbeside her biri
(11) şufūf-ı evliyā hem ne kim kāst / mütābiʿ lık maḳāmıda turup rāst
(12) yana kördi girde-i pād-şāhnı / tāc <ü> taḥt şevket birle anı
(13) turup şaf şaf yana özge ḥalāyık / zihī tedbir <ü> ḥoş destūr lāyık

Nüshadan Örnek Sayfalar



۱۵

۱۹


چوسايسر و قدغه متابع اياغی غرقیلدی نسر واقع
 چو هر چ اطلش کوردی مرکبی نه پای انداز یغ کلاهی اطلش
 پس اندین لدره ساری کوز لایز جشت پر جبر اهل او چاقا قیدین ^{بولوبکنت}
 جواندین رفرف اولدی مرکبش املک یول باشچی لرا فیله ^{مزله}
 وجود یغ مشرف بولدی و رفرف انکودین آلدی عرض اولدی مشرف
 بدلی فرقه دیک تاشوردی انذا علم به فرقه تکتی لامکان دا
 کل رعنا چو قولاین قولغ باریب چو توقوز بایدین ایلیب چتقاریب
 بود و ندین مرکبین کوردیلار آفر او شول در کیم نکلوردیلار آفر
 مکان نیک مرکبین کلزی نیشردین جهت نیک مکرکین اولکادین سیشردین
 مکانی کیم مکاندین یوق نشان عم فی تن محرم ایلی نه انداجان یام
 قدم رنگ عدوشی جان کوردی پان وجود آلیش امکان بودی پار

اما پستی بول منبر نیک سرمایه یغی یوزومی کورام آلتون پایه سینه
 قید چون سجده که بحر این نزلای یغی کورام قایدین اول قدم گاه
 ستون لهر با سواد قدر قبلا مقام ارستان در جوان قیلمام
 جمالیک از روی غنیدین جان بوخونم کونک شادم خندان
 بوزای شوق اول اظهار از غنم کونک دین باقم اول قندیل لایق
 ایجان خاک هر یکنک کرتن زار محمد الله که یوز جان اندا اغار
 برسی زمانده قیلمیش نفس بدشوم کوروب در مانده لایق ترقم
 اگر لطفونک ایجان دور پرکایا و گرفتار بوا میر نفس کافر
 فلکایا اولدین چیغا میشین بریار فظایمیر ایلاب برکایا بول عیار
 که اول صدق ایلمه کیم برکای حیاتی پس اندین دس شیدار کونک
 قیام و حولی بولسه شکارا که بیزنی قیلمای شرمزده رسوا

Kaynaklar

- Cin, A.; Akyıldız, D. (2013). Eski Anadolu türkçesi özellikleri gösteren bir kıssa-yı yusuf. *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1:71-88.
- Demirel, E. (2020). *Çağatay türkçesi kur'an tefsiri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Dolu, H. (1953). Sultan hüseyin baykara adına yazılmış çağatayca manzum bir yusuf hikâyesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 5/5:51-58.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Harezmi, kıpçak ve çağatay türkçesi üzerine araştırmalar*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z.. (1995). Hüseyin baykara adına yazılmış çağatayca yusuf ve züleyha mesnevisinin tanınmayan bir yazması ve eserin yazarı. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. 1:304-342.
- Kültüral, Z. (2009). Şerifi'nin yusuf u zeliha hikâyesi ve dil özellikleri. *Turkish Studies*. 4/7:424-437.
- Nalbant, M. V. (2014). *Karışık dilli kur'an tefsiri (çağatay, oğuz ve kıpçak lehçeleriyle)*. İstanbul: TKAE Yayınları.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni uygur türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Türkdoğan G. M. (2010). Klasik türk edebiyatında kur'an kıssalarını konu alan mesneviler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/15:64-92.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.823192>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 08.11.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 25.01.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Bigzad, N. (2021). "Afganistan Sahası Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 122-130.

AFGANİSTAN SAHASI TAHAR İLİ ÇAĞDAŞ ÖZBEK ŞİİRİNDE ÇAĞATAY TÜRKÇESİNİN BİÇİM BİLGİSEL İZLERİ

The morphological influences of chagatai turkic on the contemporary uzbek poetry in the takhar province of afghanistan


NAJİBULLAH BİGZAD¹

Öz

Afganistan, yüzyıllardır Türklerin yaşadığı ve büyük devletler kurduğu bir ülkedir. Ülkenin kuzey bölgesi kadim bir Türk coğrafyası sayılır. Bölgede hâlen yoğun olarak Türk boyları (Özbekler ve Türkmenler) yaşamaktadır. Afganistan nüfus idaresi başkanlığının verdiği rakamlara göre ülkede Peştun ve Taciklerden sonra üçüncü büyük etnik grup olan Özbek Türkleri, 18. yüzyıldan itibaren hâkimiyetin Peştunlara geçmesiyle uygulanan baskılar ve ülkedeki iç savaşlardan dolayı ana dillerinde eğitim görememişler. Bu süreç Afganistan Türkleri için karanlık bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ancak, Afganistan Özbekleri özel medreselerde aldıkları dinî eğitimlerinin yanı sıra Ali Şîr Nevâî, Baba Rahim Meşreb ve Sûfî Allahyâr gibi Çağatay dönemi şair ve ediplerinin eserlerini okumayı ihmal etmemiş, böylece Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini yazı sistemlerinde esasen şiirde canlı tutmayı başarmışlardır. Bu çalışmada, Afganistan sahası Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel izleri araştırılmıştır. Bu amaçla, Tahar ili çağdaş Özbek şiirleri taranarak Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel özellikleriyle karşılaştırılmış, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinin birçok noktada, hâlen Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel izlerini taşıdığı tespit edilmiştir. Söz gelimi; Klasik Çağatay Türkçesindeki "-bAn" zarf-fiil eki, "içre, üzre, ara" gibi bazı son çekim edatları, "-A+dur" şimdiki zaman eki gibi bazı biçim bilgisel özellik, hâlen arkaik unsur olarak Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu özellikler dikkate alındığında, Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinin edebî alanda esasen şiirde Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini sürdürdüğü açıkça iddia edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Tahar İli Çağdaş Özbek Şiiri, Çağatay Türkçesi, Biçim Bilgisel Özellik, Arkaik Unsur.

¹ Öğretim Görevlisi, Şehit Prof. Rabbani Eğitim Üniversitesi, el-mek: najibullahbegzad99@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1549-1856>

Abstract

Afghanistan is a country that has been ruled by the Turks for over many years. Especially the northern part of the country is one of the oldest geography of the Turks, who still live in large numbers in the Uzbek and Turkmen regions. According to the Afghanistan's Statistics and Information Directorate, Turks are the third most populous ethnic group in Afghanistan after Pashtuns and Tajiks. Due to pressures exerted by the Pashtuns from the 18th century and the civil war in Afghanistan, the Afghan-Uzbeks were unable to study in their mother tongue in the last century, but in addition to religious education in the country's schools, they studied the works of Chagatai Turkish such as Amir Ali Shir Navai, Baba Rahim Mashrab and Sufi Allahyâr. In this way, they were able to keep the grammatical and orthographic rules of Chagatai Turkic alive, at least in their poems. In this article, the morphological influences of Chagatai Turkic on contemporary Turkic poems are discussed. For this purpose, the poetic works of contemporary Uzbek poets in Takhar province of Afghanistan have been studied. Contemporary Uzbek poetry of Takhar Province in Afghanistan still evokes the morphological features of the Chagatai Turkish in most cases. For example, the adverb suffix: “-bAn”, the prepositions “içre, üzre, ara”, the present continuous suffix “-A-dur” are still used as an old element in contemporary Uzbek poetry in the Takhar province of Afghanistan. Considering the cases above, in the present study, the grammatical and orthographic rules of Chagatai Turkic in the contemporary Uzbek poetry of Takhar province of Afghanistan have been studied.

Keywords: Contemporary Uzbek Poetry of Takhar Province of Afghanistan, Chagatai Turkic, Morphological Characteristics, Ancient Element.

Giriş

En büyük ırki, dile bağlı, kültürel ve dinî gruplar olan etnik gruplar temel alınarak Afgan toplumu incelendiğinde, Afganistan’da on sekiz etnik grup karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu etnik gruplardan ülke içinde tek başlarına siyasi bir güç oluşturabilecek nüfusa sahip olanlar sadece Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralardır (Çınarlı, 2012: 73, Oğuz, 2001: 43-44). Afganistan Türkleri, ülkenin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşamaktadırlar. Tarihî kaynaklarda Güney Türkistan, Tîrbend-i Türkistan ve Türkistan-ı Sağır gibi adlarla anılan bu bölge, kadim bir Türk coğrafyası sayılır. Afganistan Türkleri kendi aralarında Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Kızılbaş vs. gibi birtakım gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplardan en önemli ve kalabalık olanları ise Özbekler ve Türkmenlerdir (Çınarlı, 2012: 74). Afganistan Özbekleri 18. yüzyıldan itibaren hâkimiyetin Peştunlara geçmesiyle uygulanan baskılar ve geçtiğimiz son yüzyılda ülkedeki iç savaş ve çatışmalardan dolayı ana dillerinde eğitim alamamıştır. Ancak, özel medreselerde aldıkları dinî eğitimlerinin yanı sıra Çağatay dönemi şair ve ediplerinin eserlerini okumayı ihmal etmemiş, böylece Çağatay Türkçesinin yazı geleneğini devam ettirmişlerdir.

Başta Klasik Doğu Türkçesinin kurucusu Ali Şîr Nevâî olmak üzere birçok şair ve edibin yetiştiği bu coğrafyada, Özbek Türkçesi varlığını son yüz yılda edebî alanda esasen şiirde gösterebilmiştir (Tolkun, 2016: 188). Böylece Afganistan Özbekleri, karşılaştığı her türlü zorluk ve engellere rağmen kendi dil ve kültürlerini muhafaza etme konusunda son derece hassas davranarak eski yazı geleneklerini devam ettirmişlerdir. Bunun en belirgin örneği Çağatay Türkçesindeki bazı biçim bilgisel özelliklerin Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak devam etmesidir.

Ekim 2001’de Taliban rejiminin devrilmesiyle birlikte Afganistan sınırları içerisinde yaşayan insanların dillerine, nispeten özgürlük hakkı tanınmıştır. 2004 yılında ilan edilen yeni anayasanın on altıncı maddesince ülke genelinde konuşulan Farsça, Peştunca, Özbekçe (Özbek Türkçesi), Türkmençe (Türkmen Türkçesi), Paşaica, Nuristanice, Beluçca vb. dillerinden Farsça ve Peştunca ülkenin resmî dili olarak kabul edilmiş; Özbekçe, Türkmençe, Paşaica, Beluçca

dilleri ise konuşurların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde üçüncü resmî dil olarak ilan edilmiştir (Temizyürek, Barın ve Ustabulut, 2016: 162). Böylece Özbek Türkçesi, yakın dönemde kabul edilen yeni anayasa sayesinde, Özbeklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde üçüncü resmî dil olarak kabul edilmiş ve bu dili konuşan insanlar, sınırlı da olsa kendi ana dillerinde eğitim alma hakkı kazanmışlardır (Tolkun, 2016: 188).

Çalışmanın temel amacı Afganistan sahası Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel izlerini araştırmaktır. Bu bağlamda Tahar ili Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari, Muhammad Nasir Habibi ve Seyit Yaqub Tali'nin Özbekçe manzum eserleri taranarak Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel özellikleri arkaik unsur olarak değerlendirilmiştir. Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak tespit edilen Çağatay Türkçesinin biçim bilgisel özellikleri art zamanlı bir bakış açısıyla sadece şekil bilgisi başlığı altında ele alınmıştır.

1- Tahar İli Çağdaş Özbek Şiirinde Çağatay Türkçesinin Biçim Bilgisel İzleri

Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklüğünün yazı dilini oluşturmuş, 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusların 1924'te Batı Türkistan'ı işgal etmeleri neticesinde yerini günümüz çağdaş Türk lehçelerine bırakmıştır. Bu çağdaş Türk lehçelerinden biri ise Özbek Türkçesidir. Modern Özbek Türkçesi; Özbekistan sınırları dışında bugün Afganistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi farklı Türk cumhuriyetlerinde de konuşulmaktadır (Yıldırım, 2019: 57). Bu Türk cumhuriyetlerinde konuşulan Özbek Türkçesinin kendisine özgü bir alfabe ve yazı sistemleri de bulunmaktadır. Afganistan Özbekleri, diğer Türk cumhuriyetlerinde yaşayan Özbeklerden farklı olarak kendi yazılarında hâlen Arap alfabesi kullanılmaktadırlar. Bu durum, Çağatay Türkçesinin bazı dil özelliklerinin Afganistan sahası çağdaş Özbek şiirinde devam etmesine zemin hazırlamıştır. Bu dil özellikleri; bugün söz varlığı, sesbilgisi ve şekil bilgisi alanlarında karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde tespit edilen Çağatay Türkçesine ait bazı biçim bilgisel özellikler aşağıda verilmiştir.

1.1. Ekler

a) “+dIn” Ayrılma Durumu Eki

Çağatay Türkçesinde umumiyetle “+dIn” biçimiyle, şiirde ise 3. tekil iyelik ekinden sonra “+ndIn” şeklinde kullanılan ayrılma durumu eki, Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinde genel olarak (+dän) biçiminde kullanılırken bazen şiirde arkaik unsur olarak “+dIn” biçimi de tercih edilmiştir: *Ay yanağlar cilväsüdün² ay uyalur kök üzä* (Andhoyi, 238), *Mecnün dek nigârimdün çöl içre fiğân eyleb/Necd tağıda yârimdün divâne bolib yürdim* (Münis, 19) gibi. Bu ad durum eki, bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde umumiyetle “+dIn” veya “+ndIn” şeklinde kullanılmaktadır.

مست جاهل لر نه بيلسون همتينگ ني قدرني / شول سبب دين اي عزيزلر ضد نادان دور قلم

Mest câhiller ne bilsün himmetingni qadrini / Şul sebebdin ey 'azizler zıdd-ı nâ-dândur qalem (Haydari, 1385/2006: 1).

می لطفی خمردین نشه ایردیم / سیننی خمینگ کوروبان تازه ایردیم

Mey-i lutfi humârdin neşe érdim / Séni huming körüban taze érdim (Haydari, hicri 1385/2006: 5).

که ابتدی مین الودین خلق بولوپ من / اباغ و باش اوزوم نورگه تولوپ من

² Metin Andhoyi ve Abdulhalil Munis kendi şiirlerinde ayrılma durumu ekini “+dän” biçiminde kullanmışlardır. Ama Tahar ili şairlerinden Haydari, Habib ve Seyit Yaqub Tali şiirlerinde ise ayrılma durumu Çağataycanın bir varyantı olarak “+dIn” biçiminde kullanılmıştır.

Ki aytdı mén alevdin halk bolupmen / Ayağ-u baş özüm nurge tolupmen (Haydari, 1385/2006: 4).

حق نی یولیدین چیقپ یول باشلادیک رهبر بولوپ / ملت مظلوم قانیدین تجارت قالمه دی

Haşnı yoludın çıkıp yol başladık rehber bolup / Millet-i mazlum kanudın ticâret kalmadı (Habibi, 1387/2008: 3).

بی سبب مینگه جفانی ایله دینگ توپ توپ گلیم / شول سبب دین داغ داغ و سینه بریان مین کباب

Bî sebeb mênge cefanı eyleding top top gelim / Şul sebebdin dâg dâg-u sîne büryân mén kebâb (Habibi, 1387/2008: 7).

b) “+A” Yönelme Durumu Eki

Çağatay Türkçesinde yönelme durumunun vokallerden sonra “+gA”, yumuşak ünsüzlerden sonra umumiyetle “+gA”, fakat *b* ve *d* ünsüzlerinden sonra bazen “+kA”, sert ünsüzlerden sonra ise umumiyetle “+kA”, bazen de “+gA” biçimleri kullanılır. Bu durum ekinin şiirde “+gA” yanında “+A” biçimleri de kullanılır (Eckmann, 2003: 66). Modern Özbek Türkçesinde yönelme durumu eki esasen “+gâ” olup ancak *g* ve *k* ünsüzlerinden sonra “+kâ”; *ğ* ve *q* ünsüzlerinden sonra “+qa” biçimleri de kullanılmaktadır (Buran ve Alkaya, 2017: 175). Bu ek, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde bugünkü biçimlerinin yanı sıra Çağatay Türkçesinin bir uzantısı olarak “+A” biçiminde arkaik unsur olarak kullanılmıştır.

نهایت بی نهایت کج لیگیم بار / که توغری قیلمه سنگ کوزه یاشیم بار

Nihâyet bî-nihâyet kecligim bar / Ki toğrı kılmasang köze yaşım bar (Haydari, 1385/2006: 12).

بغریمه عشقینگ نگاریم چیرماتیب / تون وکون لر قان یتوب بستچاره من

Bağrımâ ‘ışkıng nigârım çırmanıb / Tün-ü künler qan yutub bî-çâre men (Habibi, 1387/2008: 24).

مسلمانلر بیزینگ در دیمیزه درمان ایتر بیرلیک / قیینچی بولگن ایشلرنی بیزه آسان ایتر بیرلیک

Müslmânlar bizing derdimize dermân éter birlik / Kıyınçı bolgen işlerni bize âsân éter birlik (Tali: 1995: 58).

هر نچوک آلدتمه لر بیرلن، باقرمیش قرشی لر / تیل اوچی سوزلش لره، دهری مسلمان بولمه گی

Her néçük aldatmalar birlen, baqarmış qarşılar / Til uçı sözleşlere, dehrî müslmân bolmagey (Tali: 28).

c) “-AdUr” Şimdiki Zaman Eki

Çağatay Türkçesinde birinci tip şimdiki zaman “-A turur / -AdUr, -y turur / -yUr” yapıları ile karşılanır. Harezmi Türkçesinde ortaya çıkan, Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinde varlığını sürdüren “A” zarf-fiil eki, “tur-” fiili ve “-ur” geniş zaman ekinin oluşan şimdiki zaman ifadesi, Çağatay Türkçesinde de yaygın olarak kullanılmıştır (Argunşah, 2014: 168). Modern Özbek Türkçesinde şimdiki zaman, “fiil tabanı+yap+kişi eki”, “-A ekli fiil tabanı+yot+ır+kişi eki”, “Asıl fiil tabanı+ib+otur-,dur-, yürü- yat- yardımcı fiil tabanı+ib zarf-fiil eki+kişi eki” ve “fiil tabanı+mak mastar eki+dA bulunma hali+kişi eki”nin getirilmesiyle yapılan biçimler ile karşılanır (Gültekin, 2014: 153-159). Yukarıdaki biçimlerin dışında Özbek Türkçesinde bir de “fiil tabanı+-a/-y eki+kişi eki” ile karşılanan şimdiki gelecek zaman biçimi de mevcuttur (Buran ve Alkaya, 2017: 179). Şimdiki zamanın bu biçimi bugün Özbek Türkçesinde gelecek ve geniş zaman anlamlarında da kullanılmaktadır. Tahar ili Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari şiirinde, Özbek Türkçesindeki “fiil tabanı+-a/-y eki+kişi eki” şimdiki zaman biçimi yerine, Çağatay Türkçesindeki birinci tip şimdiki zaman “-AdUr” yapısı, özellikle 3. tekil kişide hem şimdiki zaman hem gelecek zaman biçimlerini karşılamak üzere arkaik unsur olarak kullanılmıştır:

مکرم دور همه خلق دین که "کرمننا" گواه هر دم / کبيله دور نسلى دین شاهى که احمد اوزى دور خاتم

Mükerremdür heme halkdın ki "kerremnâ" güvâh herdem / Kéledür neslidin şâhi ki Aĥmed özidür ĥâtem (Haydari, 1385/2006: 18).

بول قلم نى ايزله گن مردم بولادور تاجليک / تاجدار لر تاجيغه هم لعل و مرجان دور قلم

Bul ħalemni izlegen merdum boladur tâclik / Tâcdarlar tâciġa hem la'l-u mercândur ħalem (Haydari, 1385/2006: 1).

ايگم اوزى قیلادور عفو و بخشش / بو دنیا و او دنیا اوزى خان دور

Ėgem özi ħıladur 'afv-u bahşış / Bu dünya-vu u dünya özi ĥândur (Haydari, 1385/2006: 23).

تيريك دور همه نى حالين بيله دور / که لب جنبش قیلماى قالين بيله دور

Tirikdür hemmeni ĥalin biledür / Ki leb cünbüş ħılmay ħalın biledür (Haydari, 1385/2006: 26).

آلار ياولر بيرلن سازش قیلادور / گلستان نى ايکكى پولغه بيره دور

Alar yavlar birlen sâziş ħıladur / Gülistanni ikki pulġa béredür (Haydari, 1385/2006: 26).

d) *Bazı Çok Şekilli Eklerin Dar-Yuvarlak Biçiminin Tercih Edilmesi*

Yuvarlak ünlülü ekler, Eski Türkçe döneminden beri Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülen eklerdir (Savran, 2018: 90). Türk dilinin tarihî ve çağdaş dönemlerinde fonetik açıdan çeşitlenerek gelişme gösteren yuvarlak ünlülü eklerden bir kısmı yalnız *dar-düz* veya *dar-yuvarlak* biçimlerinde kullanılmışken büyük bir kısmı hem *dar-düz* hem *dar-yuvarlak* biçimleriyle kullanılmıştır (Duman ve Yağmur, 2013: 115). Çağatay Türkçesinde yalnız *dar-yuvarlak* biçimleri kullanılan "-Ur" geniş zaman eki, "-sUn" 3. tekil kişi emir kipi, -p/Up zarf-fiil eki, -mU soru eki gibi bazı ekler, bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin yansıması olarak hâlen yalnız *dar-yuvarlak* biçimleriyle kullanılmaktadır. Yukarıdaki eklerin dışında "-dUr" bildirme eki de *dar-yuvarlak* biçiminde kullanılmaktadır.

مست جاهل لر نه بيلسون همتينگ نى قدرنى / شول سببدين اى عزيزلر ضد نادان دور قلم

Mest câhiller ne bilsün himmetingni ħadrini / Şul sebebdin ey a'zizler zıdd-ı nâ-dândur ħalem (Haydari, 1385/2006: 1).

قیز ايگيت، ياش و قرى بيرم آليب / يا الهيم عمر بيرگيل يشه سون

Ķız igit, yaş-u ħarı bayram alıb / Ya ilâhım 'ömr bérgil yaşasun (Haydari, 1385/2006: 13).

نچوک ياشم آقیزوب كويدورورسن سين الو ايچره / بو كون يوقدور يانيم ده اى عزيزلر هيچ غمخواريم

Neçük yaşım aĥızub küydürürsen sén alev içre / Bu küin yoĥdur yanımda ey a'zizler hiç ġam-ĥârım (Habibi, 1387/2008: 18).

گوهر فرهنگ سنى كوكسينگه دور / عارفان علم حق سينگه ترور

Gevher-i ferheng seni köksingedür / Â'rifân-ı i'lm-i ĥaĥ sénge turur (Haydari, 1385/2006: 2).

بو على سينا، جلال الدين بلخى / چون نوایى خادم يورتينگ بولور

Bu Ali Sîna, Celaleddin-i Belĥi / Çün Nevâi ĥâdem-i yurtıng bolur (Haydari, 1385/2006: 2).

الم نشرح لك صدرک نى اوقوب / محمد روحیغه حرفيم نى توقوب

Elem neşreh leke şadrekni oĥub / Muĥammad rûĥıġa ĥarfimni toĥub (Haydari, 1385/2006: 4).

که تينگریم سنگا بيحد عرض ايتورمن / گناهام کوپ ايرور معروض كيلورمن

Ki téngrim sanġa bî-ĥad a'rız étürmen / Günâhım köp érür ma'rûz kélürmen (Haydari, 1385/2006: 4).

که ايتدى مين الودين خلق بولوب من / اياغ و باش اوزوم نورگه تولوب من

Ki aytdı mén alevdin halk bolupmen / Ayağ-u baş özüm nürge tolupmen (Haydari, 1385/2006: 4).

داد اوروب یغلم گه قالدی ایش لریم ای وای وای / مین غریب نی حالینی اول یخشی یاریم بیلمدی

Dâd urub yıglamge kaldı işlerim ey vâv vâv / Mén ğaribni hâlini ol yaĥşı yârım bilmedi (Habibi, 1387/2008: 1).

e) “-bAn” Zarf-Fiil Eki

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde oldukça sık kullanılan “-p, -Ip/Up” asıl bağlayıcı zarf-fiil eki, önceden başlayıp şu anda devam etmekte olan hareketi ifade eden fiiller oluşturmakla birlikte, iki fiili veya iki cümleyi birleştirmek amacıyla da kullanılır (Şahin, 2016: 191). Bu zarf-fiil eki, tarihî Türk lehçelerinde “-p, -Ip/Up” biçiminin yanı sıra “-bAn” şeklinde de kullanılmıştır. Ekin “-bAn” biçimi, Çağatay Türkçesinde arkaik unsur olarak vezne uygunluk getirmek amacıyla sadece şiirde tercih edilmiştir (Eckmann, 2003: 111). -p, -Ip/Up zarf-fiil eki, Türkçenin her döneminde olduğu gibi Afganistan sahası çağdaş Özbek Türkçesinde de “-b ve -ib” biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır: “*uygâ kirib otirdi*” ve “*kûlib kûlib sözlâdi*” gibi (Buran ve Alkaya, 2017: 193). Afganistan sahası Özbek Türkçesinde asıl bağlayıcı zarf-fiil ekinin “-b, -ib” biçimi çok sık kullanılırken “-bAn” biçimi, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi arkaik unsur olarak umumiyetle şiirde tercih edilmiştir.

می لطفی خماردین نشه ایردیم / سینی خمینگ کورویان تازه ایردیم

Mey-i lutfi ĥumârdın neşe érdim / Sêni ĥuming kôrûban tâze érdim (Haydari, hicri 1385/2006: 5).

که قیلدینگ امر مینگه سجده قیلغیل / آنی سجود بیللیان وجده کیلغیل

Ki kıldıng emr méngge secde kılgıl / Anı sücûd biliban vecde kélğıl (Haydari, 1385/2006: 5).

که مغرور بولویان کاره توردم / که امرینگ نی بجا قیلمای یوگوردیم

Ki maĝrûr boluban kâre turdum / Ki emriñgni becâ kılmay yügürdim (Haydari, 1385/2006: 5).

تیرمولیب یولیگه باقدوم هر سحر هر شام لر / یقلبان آه و داد اوروب یوردوم ایچیب قان بیلمدی

Têrmülêb yolıĝa baqdum her seĥer her şâmlar / Yıĝlaban âh-u dâd urub yürdüm içib kan bilmedi (Habibi, 1387/2008: 1).

بول(حبیبی) ایستبان دایم حقیقت یاروغی / کوز یاشی دریا کبی تنلرده طاقت قالدی

Bul Habibi isteban daim ĥaķıķat yaruĝı / Kóz yaşı derya kébi tenlerde tâķat kılmadı (Habibi, 1387/2008: 4).

کوکنی تیشتنی ایله گن فریاد لریم / بیر کلوب کیل مین ساری رحم ایله بان

Kökni téşti eylegen feryâdlarım / Bir külib kél mén sarı raĥm eyleban (Habibi, 1387/2008: 26).

ایرکین قیلینگ وطن نی دوستلر کورش قیللیان / دشمن نی بغرینی سیز خنجر ایله تیلیان

Érkin kılıng vaţannı dostlar küreş kıliban / Düşmannı baĝrını siz ĥancer ile tiliban (Tali, 1995: 8).

1.2. Kelime Çeşitleri

a) “Neçük” Soru Zamiri

Soru zamirleri; isimleri ve fiilleri soru ilgisiyle belirleyen sözcüklerdir. Genellikle bir varlığın ve nesnenin nasıllığını beyan etmektedir (Buran ve Alkaya, 2017: 196). Çağatay Türkçesinde bir nesnenin ve varlığın nasıllığını beyan etmek için sorulan “*neçük*” soru zamiri, Modern Özbek Türkçesinde “*qanday*” sözü ile ifade edilmektedir: *işler qanday ötedi?* “*İşler nasıl gidiyor?*” veya *qanday siz?* “*Nasılsınız?*” gibi. Bugün Tahar ili Özbek Türkçesinde “*neçük*” soru zamirinin yeni biçimi tercih edilmektedir. Ancak, Tahar Özbek şairlerinden

Haydari, Habibi ve Tali'nin şiirlerinde bu soru zamiri, bir arkaik unsur olarak hâlen eski biçimiyle kullanılmaktadır:

بیر درخت دور ابتداسی، خلق قیلیمیش تینگری میز / کورینگیزلر میوه تورلوک بول **نچوک** افسانه دور

Bir darahtdur ibtidâsı, halk kılmış têngrimiz / Koringizler miyve túrlük bul neçük efsânedür (Haydari: 1385/2006: 28).

نچوک سوزلرنی ایٹیپ رانده بولغان / گلستانى غه اوت نی اوزی اورگان

Neçük sözlerni aytıb randeh bolğan / Gülistâniğa otnı özi urgen (Haydari: 1385/2006: 6).

نچوک یاشم آقیزوب کویدورورسن سین الو ایچره / بو کون یوقدور یانیم ده ای عزیزلر هیچ غمخواریم

Neçük yaşım aqızub köydürürsen sên alev içre / Bu kün yoqdur yanımda ey a'zizler hiç gam-hârım (Habibi: 1387/2008: 18).

مسلمان لر **نچوک** حالت کورویبان زار یغلار من / کوزوم یاشی توگندی اورنیغه خونبار یغلار من

Müsülmanlar! neçük halet körüban zâr yığlarmen / Közüm yaşı tügendi, ornığa hûn-bâr yığlarmen (Tali: 1995: 62).

b) “O” İşaret Zamirinin İsim Durum Ekleriyle Çekimi

Çağatay Türkçesi ve daha önceki dönemlerde “o” işaret zamirinin çekimi aldıkları durum eklerine göre *anung*, *anı*, *anga*, *anda*, *andın* şeklindedir: *anı bilen, her müsâfir kelse anda istirâhat kıılır, andın kélür mén* gibi (Eckmann, 2003: 85). Bu işaret zamirinin *anung*, *anı*, *anga/alarga*, *andın* gibi çekimleri, Tahar ili çağdaş Özbek şairlerinden Qari Abdulbaqi Haydari'nin şiirlerinde bir arkaik unsur olarak varlığını devam ettirmektedir.

که سرکش لیک **انی** تخمیری ایردی / که حرف بیهوده تعبیری ایردی

Ki serkeşlik anı tahmîri érdi / Ki harf-ı bî-hûde ta'bîri érdi (Haydari: 1385/2006: 4).

محمد امتین قیلغیل سلامت / بو دنیاغه **الرغه** بیر امامت

Muhammed ümmetin kılgıl selâmet / Bu dünyağa alarga bér imâmet (Haydari, 1385/2006: 8).

اگر چندی که **انگا** بیل مکان یوق / همه آلدیغه معلوم هیچ نهان یوق

Eger çandî ki anga yıl mekân yoq / Heme aldığa ma'lum hiç nihân yoq (Haydari, 1385/2006: 12).

الر یاولر بیلن سازش قیلادور / گلستانى نی ایکی پولغه ساتادور

Alar yavlar birlen sâzış kıladur / Gülistanni ikki pulğa satadur (Haydari, 1385/2006: 26).

c) “Émdi” Zaman Zarfı

İş ve hareketin olduğu zamanı ve vakti bildiren “*émdi*” zaman zarfı, Karahanlı Türkçesinde *emdi/imdi* (Hacıeminoğlu, 2013: 71), Harezmi-Kıpçak Türkçesinde *emdi/émdi* (Argunşah ve Yüksekaya, 2016: 195-336) ve Çağatay Türkçesinde *émdi* (Eckmann, 2003: 89) biçimlerinde kullanılmıştır. Bu zaman zarfı, modern Özbek Türkçesinin ağız özelliklerine göre *endi/indi/yendi* biçimlerinde kullanılmaktadır. Ancak, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde Çağatay Türkçesinin bir uzantısı olarak *émdi* biçiminde kullanılmıştır.

سن **ایمدی** ای بهادر حقنى بیلغیل / که اسلام بزمیده مردانه کیرغیل

Sên émdi ey bahâdır haqnı bilğil / Ki İslâm bezmide merdâne kirğil (Haydari, 1385/2006: 29).

بیشه ایمدی دایما سن بیرمینگ قول گه آلیب/ تینچلیک نی ایسته یور پیرو جوان افغانستان

Yaşna émdi daima sên bayramıñ kolge alıp / Tinçlikni isteyür pîr-u cevân Afğansitan (Habibi, 1387/2008: 2).

d) (içre, üzre/üze, ara) Son Çekim Edatları

Son çekim edatları; tek başlarına anlamları olmayan, hiçbir nesne ve hareketi karşılamayan, cümle içinde anlamlı kelimeler ile birlikte kullanılarak onları destekleyen, gramer vazifesi gören sözcüklerdir (Buran ve Alkaya, 2017: 199). Tek başlarına anlamları ve görevleri bulunmayan bu sözcükler, diğer kelimelerle birlikte cümle içinde görev ve anlam kazanırlar (Ergin, 2012: 348). Çağatay Türkçesinde son çekim edatlarının bir kısmı tek başlarına kullanılırken bir kısmı ise zarf olarak da mevcuttur. Bunlar *ara*, *bigi/bigin*, *bile/birle/bilen/birlen*, *dék*, *ésre*, *içre*, *kibi*, *méngizlig*, *misillig*, *sarı*, *tapa*, *üçün*, *üze/üzre*, *yanglıg*, *baka*, *dégin*, *utru*, *köre*, *tégrü/dégrü*, *béri*, *narı*, *kéyin/kédin*, *ögün*, *öng*, *özge*, *öte*, *song* ve *koıy* gibi sözcüklerden ibarettir (Eckmann, 2003: 90-94). Bu son çekim edatlarından *içre*, *üzre/üze*, *ara* biçimleri bugün Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde bir arkaik unsur olarak kullanılmaktadır.

آنه یورتیم شوکتینگدن اورگیلای / تاریخ ایچره عظمت تینگدن اورگیلای

Ana yurtım şevketiñdin örgiley / Tariḥ içre 'azmatıñdin örgiley (Haydari, 1385/2006: 2).

كوز یاشیندین اورگیلای بول یاش ایمس در عدن / ساچلور صفحه اوزه لعل بدخشان دور قلم

Köz yaşındın örgiley bul yaş imes dürr-i 'aden / Saçılur şafḥa üze la'l-i Bedaḥşândur kalem (Haydari, 1385/2006: 1).

ای سنی عشقینگ ارا یغلب یوروب من زار زار / وصلینگه قان لر یتوب یولینگه کوز لرائنتظار

Ey sēni 'iṣḡıñ ara yğlab yürüp mén zâr zâr / Vaşlınga kanlar yutup yolınga közler intizâr (Habibi, 1387/2008: 15).

نچوک یاشم آقیزوب کویدورورسن سین الو ایچره / بو کون یوقدور یانیم ده ای عزیزلر هیچ غمخواریم

Neçük yaşım akızub küydürsen sēn alev içre / Bu kün yokdur yanımda ey a'zizler hiç gam-hârım (Habibi, 1387/2008: 18).

که بیردینگ تاج و عزت باشیم اوزره / که مهوش لر کیلوردی قاشم اوزره

Ki bérding tâc-u 'izzet başım üzre / Ki mehveşler kélürdi qaşım üzre (Haydari, 1385: 5).

نا روالیک موندن آرتیق قیلمه سونلر ایل ارا / روس و اوینچاغلری کوپ جبر و طغیان قیلدی لر

Nâ-revalık mundan artıq kılmasunlar él ara / Rus-u oyunçağları köp cebr-ü tuğyan kıldılar (Tali: 1995: 10).

Sonuç

Özbek Türkçesi, Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Doğu Türkçesi kapsamında değerlendirilir ve Çağatay Türkçesinin devamı ve mirasçısı olarak bilinir. 15. yüzyılın başlarından itibaren bir yazı dili olarak Türk dilinin doğu kolunu oluşturan Çağatay Türkçesi, 20. yüzyılın başlarından itibaren yani 1924'te Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yerini günümüz çağdaş Türk lehçelerine bırakmıştır. Çağdaş Türk lehçeleri arasında, Türkiye Türkçesinden sonra en çok konuşulan Özbek Türkçesi, Özbekistan sınırları dışında bugün Afganistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan cumhuriyetlerinde de konuşulmaktadır. Afganistan'da Özbek Türkçesi daha çok ülkenin kuzey (Belh, Faryab, Semengan, Seripul ve Cevizcan) ve kuzeydoğu (Bağlan, Badahşan, Tahar ve Kunduz) bölgelerinde konuşulmaktadır.


Afganistan sınırları içerisinde konuşulan Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesine ait bazı dil özelliklerini karakteristik bir özellik haline getirirken bazı ses bilgisel ve biçim bilgisel özelliklerini bir arkaik unsur olarak kendi yazı sisteminde özellikle şiirde devam ettirmiştir. Çalışmada, Çağatay Türkçesinin bazı biçim bilgisel özellikleri, Tahar ili çağdaş Özbek şiirinde arkaik unsur olarak devam ettiği tespit edilerek örneklerle gösterilmiştir. Bu örneklerden

hareketle Afganistan sahası Özbek Türkçesinin özellikle şiir dilinde birçok noktada henüz Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini devam ettirdiği ortaya konulmuştur.

Kaynaklar

- Andhoyı, M. (2000). *Bâğ-ı lâle pûş*. Mezar-ı Şerif: Uluğ Bek Matbaası.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.; Yüksekaya, G. S. (2016). *Karahanlıca-Harezmce-Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Buran, A.; Alkaya, E. (2017). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çınarlı, Ö. (2012). *Afganistan'ın Etnik Yapısı*. Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi. 73-84.
- Duman, M.; Yağmur, Ş. (2013). *-Up Zarf-Fiil Ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki Fonetik Durumu*. İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları. 115-153.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Gültekin, M. (2014). *Özbekçede Şimdiki Zaman Biçimleri ve -İshda Biçiminin Durumu*. 153-160.
- Habibi, M. N. (1387/2008). *Habibi Gazallari*. Kabil: Saidi Yayınevi.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Haydari, Q. A. (1385/2006). *Yayımlanmamış Şiirler Toplamı*. Tahar.
- Munis, A. (2014). *Hicrân Oti*. Semengân: Eybek Közğüsü.
- Oğuz, E. (2001). *Hedef Ülke Afganistan*. Türkiye: Doğan Ofset AŞ.
- Savran, H. (2018). *Türk Dilinde Yuvarlaklaşma Olayı ve Dudak Uyumunu*. Türkbilig. 89-96.
- Şahin, S. (2016). *Afganistan Özbek Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri*. TÜBAR. XXXIX:187-201
- Tali, S. Y. (1995). *Senger Sesi*. Pişavur: Kıssa-Hani Matbaası.
- Tolkun, S. (2016). *Afganistan Özbek Şiirinin Yazım Sorunları*. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim: 187-207.
- Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi* (giriş-özbekistan-dil tarih metinler-gramer-sözlük). İstanbul: Akademik Kitapları Yayınevi.
- Yıldırım, F. (2019). *Çindeki Özbekler Ve Özbekçe*. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. 57-86.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.622252>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 19.09.2019
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.12.2020
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Çiftçi, M. (2021). “Gagavuz Türkçesinde İkilemeler”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 131-172.

GAGAVUZ TÜRKÇESİNDE İKİLEMELER

Hendiadyoms in gagauz turkic

MEHMET ÇİFTÇİ¹

Öz

Türkçe, sözcük türlerinin yanı sıra terimleri, kalıplaşmış sözleri, atasözleri, deyimleri, yabancı kökenli sözcükleri ve ikilemeleri ile anlamlı veya görevli tüm anlatım birimleri ile zengin bir sözvarlığına sahiptir. Bu söz varlığı içerisinde saydığımız ikilemeler, metinde ve ifadede bir ahenk unsuru olarak anlatıma zenginlik, renk, çeşitlilik, kıvraklık, hareketlilik, güç ve şiirsellik katan söz öbekleridir.

Türk lehçelerinin her birinde ortak olan ikilemelerin yanı sıra, lehçelerin her birinin tarihi süreci bağlamında oluşan coğrafi, siyasî, dinî farklılıklardan kaynaklanan kendine özgü ikilemeleri de vardır.

Bu çalışmada, Türk lehçelerinin Oğuz grubunda yer alan Gagavuz Türkçesinde görülen ikilemeler ele alınmıştır. Kaynaklardan taranarak tespit edilen ikilemeler; ses özellikleri, yapıları, kökenleri ve anlamları bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İkileme, Gagavuz, Türkçe

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, el-mek: cftcmhmd@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9267-494X>

Abstract

Turkic has a rich vocabulary with its terms, stereotypes, proverbs, idioms, loanwords, reduplications and with all meaningful or functionary narrative units, as well as word types. The reduplications we count in this vocabulary are phrases that add richness, color, variety, agility, mobility, power and poetry to the expression as an element of harmony in the text and expression.

As well as the reduplications common to each of the Turkic dialect, there are also unique reduplications of the dialects, arising from the geographical, political and religious differences in the context of the historical process of each dialect.

In this study, the reduplications seen in Gagauz Turkic, which is in the Oghuz group of Turkic dialects, were discussed. The reduplications determined by scanning the sources were evaluated in terms of sound characteristics, structures, origins and meanings.

Key Words: Reduplications, Gagauz, Turkic

Giriş

İkilemelerle ilgili bugüne kadar birçok çalışma yapılmış, dolayısıyla farklı tanım, tasnif ve değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Türkçenin kurallarına yönelik açıklamaların yapıldığı ilk eser olan Divanü Lûgat-it Türk'te ikilemelerle ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

“Bilinmelidir ki, Oğuzların dili incedir, Türklerin, birisi asıl ve kök öbürüsü takıntı olmak üzere çift olarak kullandıkları her bir ismin ve fiilin Oğuzlar takıntı olanını kullanırlar. Halbuki, öbür Türkler, bunu tek olarak söylemezler. Söz gelimi: Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman kattı kardı derler. Burada kök olan kattı'dır. Kardı kelimesi takıntıdır. Oğuzlar, bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman kardı deyip, asıl olanı bırakırlar. Yine böyle, Türkler edhgü yawlak derler, iyi kötü demektir. edhgü=iyi, yawlak=yavuz, kötü anlamındadır. Bu ikisini birlikte kullanırlar. Tek olarak birisini kullanmazlar. Oğuzlar ise bunları tek, yalnız olarak tanırlar.” (Atalay, 1939: 432).

İkilemeler, Türkçe Sözlük'te *“Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması.”* (Türk Dil Kurumu, 2020: 948) şeklinde tanımlanmaktadır. Bazı araştırmacıların konuyla ilgili görüşleri ise şöyledir:

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy: *“İkileme, bir kelimenin tekrarlanması, anlatımları yakın ya da karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılmasıdır.”* (Gülensoy, 2015: 487).

Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu: *“Anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.”* (Hatiboğlu, 1981: 9).

Günay Karaağaç: *“Bir varlığı veya bir eylemi karşılamak üzere eş görevli iki sözcük oluşturduğu söz öbeği”* (Karaağaç, 2013: 131).

Muharrem Ergin: *“Tekrarlar aynı cinsten iki kelimenin arka arkaya getirilmesi ile meydana gelen kelime gruplarıdır.”* (Ergin, 2004: 377).

Leyla Karahan, *“Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubu”* (Karahan, 2006: 60).

Zeynep Korkmaz: “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz, 2010: 123).

Ercan Alkaya: “Aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi durumudur.” (Alkaya, 2008: 38).

Yukarıda pek çok araştırmacı tarafından çeşitli şekillerde tanımlanan ikileme, Yunancada *hen dia dyoin* “iki ile, iki aracıyla bir”; İngilizcede *hendiadyoin*, *reduplication dual*; Almancada *hendiadyoin*, *verdoppelung*, *zwillingsformen*; Fransızca *hendiodyoin*, *redoublement*; Rusçada *парные слова*, *редупликация повтор удвоение* olarak adlandırılır. Türkçedeki ikilemeler için “Türkiye Türkçesinde; *ikileme*, *ikiz kelime*, *tekrar grupları*, *çift sözler*, *tekrarlar*, *kelime koşması*, *koşma takımları*, *ikizleme*, *ikizlenmeler*, *sıralamalar*, *ardışma*; Osmanlı Türkçesinde *atf-ı tefsiri*, *terkîb-i ihtimâlî*, *mühmelât*; Azerbaycan Türkçesinde; *qoşa sözler*; Türkmen Türkçesinde; *tirkeş söz*; Başkurt Türkçesinde; *kabatlav hüzzet*, *kabatlavzar*; Kazan Tatar Türkçesinde; *kuş/koş sözler*, *parlı sözler*, *kabatlav sözler*; Kırım Tatar Türkçesinde; *çift isimler*, *çift sözler*; Kırgız Türkçesinde; *koş söz*; Kazak Türkçesinde; *kos söz*, *kosarlama*; Özbek Türkçesinde *cüft söz*, *cüft tekrar söz*, *tekrariy sözler*, Uygur Türkçesinde; *cüp söz*, *tekrarlanma*; Altay Türkçesinde; *kolbolu sö*; Hakas Türkçesinde; *xos xadıl sö*, *olanay xadıl sö*; Tuva Türkçesinde *narın demdek adı*; Yakut Türkçesinde *paaralaspıt tıllar*, *xanulı tıllar*” terimleri kullanılmaktadır (Çelik-Şavk, 2003: 37; Hatiboğlu, 1981: 9; Kardeş, 2015: 37; Kazımov, 2010: 58; Kesin, 2018: 107; Özşahin, 2017: 25; Tömür, 2011: 99-100; Özeren, 2019: 25).

A. Deniz Abik, (isim₁+II / +IU) (isim₂ II / IU) kuruluşundaki ikilemeleri incelediği çalışmasında, ikilemeyi oluşturan kelimeler arasındaki anlam ilişkisini araştırmış ve zıt anlamlı birliklerin (altlı üstlü, aşağılı yukarılı, dipli doruklu, geceli gündüzlü, girintili çıkıntılı) birliktelik, ikisi bir aradalık, bütünlük anlamını taşıdığı; bazı anlam ilgisi, anlam yakınlığı bulunan ikililerin (babalı kızlı, dağlı bağlı, dallı güllü, etli butlu) de bir aradalık, birliktelik anlamı taşıdığı; fakat eş anlamlı birliklerde (akıllı uslu, dipli köklü, evli barklı, gizli saklı, güçlü kuvvetli, şanlı şöhretli) bu anlamın görülmediği, onlarda *hendiadyoin* “iki yoluyla bir” ifadesinin sezildiği; aynı değer, iki yoluyla bir, birinci kelimeye sesçe benzer bir ses birliği ile birinci kelimenin tekrarı gibi görünenler durumunda olan birlikler için de geçerli olduğu sonucuna varmıştır (Abik, 1999: 6).

Şahbender Çoraklı 2005 yılında yayımlanan “Türkçenin Yaratma Gücü İkilemeler 2” makalesinde, Almanca ve Türkçedeki ikilemelerde kalıplaşmayı perçinleyen etmenlere mana yönünden bakmış, değişmez sıraları tespit etmeye çalışmıştır. Türkçe ikilemelerin özelliklerini, önceki olaydan sonraki olaya, dışiden erkeğe ve uzaktan yakına olmak üzere üç ana başlıkta ele almıştır.

Zuhal Kargı Ölmez ise 1997 yılında yayımladığı “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)” adlı makalesinde eserde geçen ikilemeleri eş, yakın ve zıt anlamlı sözcükler olarak ele almıştır. Çalışmasında ikilemeleri sıralarken alfabetik sırayı izlemiş, eş ve zıt anlamlı tekrarları bir arada almıştır.

İkilemeler üzerine Türkiye’de müstakil olarak son çalışmayı yapan Mehmet Özeren ise oldukça detaylı bir şekilde ele aldığı “Kırgız Türkçesi Ağızlarında İkilemeler” adlı çalışmasında ikilemeleri, 1. Ses Özelliklerine Göre İkilemeler, 2. Şekil Özelliklerine Göre İkilemeler, 3. Sözcük Türlerine Göre İkilemeler, 4. Kökenlerine Göre İkilemeler, 5. Anlam Özelliklerine Göre İkilemeler, 6. Tekrarlı ikilemeler, 7. İkilemelerde Yer Değiştirme, 8. Kırgız Türkçesi Ağız Bölgelerine Göre İkilemeler, 9. Tarihi Türk Lehçelerindeki İkilemeler ile Kırgız Türkçesi Ağızlarındaki İkilemelerin Karşılaştırılması, 10. Üçlemeler olmak üzere on başlık altında ele almıştır (Özeren, 2019).

O. N. Tuna, eş heceli ikilemelerde sıralama kuralları ve tabîi ünsüz dizini üzerinde bir çalışma yapmış ve eş heceli ikilemelerdeki ses düzenini ortaya koymuştur. Tuna'nın kuralları şu şekildedir:

“Önce üyelerin sonuna bakılır. Biri V biri K ile bitiyorsa, başa bakılır K'lar farklı ise, V ile biten üye sıralamada ilk. (balta nacak) Durum bu değilse, başa bakılır. Üyelerden biri V, öbürü K ile başlıyorsa, o zaman V ile başlayan üye sıralamada ilk olur (ana baba). Durum bu değilse, ya her iki üye V ile, veya her iki üye K ile başlıyor demektir. Eğer K-K ise, ilk üyenin hangisi olacağını ünsüz dizisine bakarak tayin ederiz. Ünsüz dizisinde bu kelime başı K'larından hangi üyeninki ilk geliyorsa o üye başta yer alır (kaba saba). Eğer V-V ise ilk üyenin hangisi olacağını ünlü dizisine bakarak tayin ederiz. Ünlü dizisinde bu kelime başı V'lerinden hangi üyeninki ilk geliyorsa, o üye başta yer alır (oğul uşak). Eğer her iki üyenin de baş tarafları birbirinin aynı ise, karşılıklı olarak baştan sona doğru, her iki üyenin fonemlerine bakılır. Bu ikisi arasında ilk farkın gösterdiği karşıtlığa bakılır.” (Tuna, 1986: 228).

Tuna, ünlü dizisini ise “e, a; i, ı; ö, o; ü, u” şeklinde ünsüz dizisini ise, “ğ, h; l, r, n, m; v, y; k; z, s, ş, f; c, d, g, b; ç, t, p” şeklinde ortaya koymuştur (Tuna, 1983: 228).

Gagavuz Türkçesi; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ile beraber Türk lehçelerinin Oğuz grubuna mensuptur. Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesine en yakın lehçedir. “Gagavuz Türkçesi, Hazar denizinin kuzeyinden Karadeniz'in kuzey kıyılarına, Güney Rusya bozkırlarından Tuna'nın aşağı bölgelerine ve hatta Makedonya'ya kadar uzanmaktadır. Gagavuz Türkçesi kendi alt tabakasından getirmiş olduğu Oğuz-Bulgar ve Kıpçak Türkçelerinin yanında Dobruca ve Balkan topraklarına yerleştikten sonra da Selçuklu ve Osmanlı Türkleri vasıtasıyla Anadolu unsurlarından etkilenmiş ve özellikle Arapça ve Farsça ödünçlemeleri bu dönemde yapmıştır. Bu süreç Gagavuz Türkçesini bir taraftan tarihi Türkiye Türkçesiyle diğer taraftan da Bulgar, Kıpçak Karaim ve Kırım Türkçeleriyle benzer hale getirmiştir.” (Buran, 2014: 224-225).

Tarihî süreç içerisinde Arapça ve Farsçadan, yazı dilinin oluşumu sürecinde de Rusça ve Rusçaya Batı dillerinden geçen kelimelerden çokça alıntı yapılmış ve sözvarlığında büyük bir yabancılaşma oluşmuştur. Bunların yanında Gagavuz Türkçesi, bünyesinde arkaik unsurları da muhafaza etmektedir. Mesela, aslı uzun ünlüleri kısmen de olsa korumaktadır. Bunun örneklerini ikilemeleri oluşturan kelimelerde de görmekteyiz: **aacı – tatlı** lafını “acı tatlı sözünü” (GDLO7, s. 302), **aaç – susuz** kal- “aç susuz kal-” (GDLO7, s. 265) vb.

Bu çalışmada Gauzko-Russko-Moldavskiy Slovar, Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü, Yıldızçık 1-klas, Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 5, Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 6, Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 7 adlı eserler taranmış ve tespit edilen ikilemeler ses özellikleri, yapıları, kökenleri ve anlamları bakımından incelenmiştir.

1.Ses Özellikleri Açısından İkilemeler

Bu başlık altında, Gagavuz Türkçesindeki ikilemeler Osman Nedim Tuna'nın tespit ettiği kurallar dikkate alınarak ses özellikleri yönünden değerlendirilmiştir. Tuna, eş heceli kelimelerle kurulmuş ikilemelerin üyeleri fonetik esasa dayanarak dizilmişlerse bunların ünlü-ünlü (ah oh, ast üst, ay oy), ünlü-ünsüz (abuk sabuk, imi timi, ins cins) ya da ünsüz-ünsüz (çıtı pıtı, kaba saba, yırtık pırtık) şemalarından birine uyabileceğini söylemektedir (Tuna, 1983: 169).

1.1.Seslerin Yerine Göre İkilemeler

Burada ikilemeler ön seslerine göre ve son seslerine göre incelenmiştir.

1.1.1.Ön Seslerine Göre İkilemeler

Ön seste, sırasıyla öğeleri ünlü+ünsüz, ünsüz+ünlü, ünsüz+ünsüz ve ünlü+ünlü şeklinde başlayan ikilemeler ele alınmıştır.

1.1.1.1. Birinci Kelimesi Ünlü İkinci Kelimesi Ünsüzle Başlayan İkilemeler

Osman N. Tuna'ya göre hece sayıları eşit olan bu ögeler ünlü ve ünsüzle başlıyorsa, ünlüyle başlayan sıralamada öne geçer (Tuna 1983: 163-228). Gagavuz Türkçesinde tespit ettiğimiz ikilemelerde bu kuralın işlediği görülmektedir:

ana – boba “ana baba” (GDLO5, s. 11, 12, 13, 17, 20, 21, 37, 43, 58, 61, 119, 125, 170, 204, 206, 214, 224, 247; GDLO6, s. 18, 40, 51, 91, 99, 105, 121, 150, 157, 202; GDLO7, s. 23, 33, 145, 157, 169, 181, 190, 229, 251, 287; GRMS, s. 47; GTS, s. 181, 258; Y1K, s. 3, 65, 117), **az – çok** “az çok” (GRMS, s. 30; GTS, s. 25), **ekmek – pesmet** “ekmek peksimet” (GDLO7, s. 183), **er – gök** “yer yök” (GDLO5, s. 199), **ora – bura** “ora bura” (GDLO5, s. 202, 230; GDLO6, s. 113, 114, 194), **üstü – başı** “üstü başı” (GDLO5, s. 176), **ura – tuta** “şöyle veya böyle” (GRMS, s. 486; GTS, s. 249), **onu – bunu** “onu bunu” (GDLO5, s. 45, 162; GDLO7, s. 115).

1.1.1.2. Birinci Kelimesi Ünsüz İkinci Kelimesi Ünlüyle Başlayan İkilemeler

Çağatay, çalışmasında ünlüyle başlayan kelimelerin önce kullanıldığını belirtmiş ve bunlar arasında istisnaların da olabileceğini söylemiştir (Çağatay, 1978: 33). Biz de, çalışmamızda istisna sayabileceğimiz örnekler tespit ettik: **beş – on** “beş on” (GDLO5, s. 234; GDLO6, s. 147, 180; GDLO7, s. 118, 154, 171, 172, 274), **birin – ikin** “birini ikisini” (GDLO6, s. 162), **saahlık – iilik** dilemee “kutlamak” (GDLO5, s. 224), **sürmək – ekmək** “sürmek ekmek” (GDLO5, s. 194), **yazmaa – okumaa** “okuma yazma” (GDLO6, s. 199, 200).

1.1.1.3. İki Kelimesi de Ünsüzle Başlayan İkilemeler

İkilemeleri oluşturan kelimelerin ikisi de ünsüzle başlayabilir. Bu durumda sıralamanın nasıl olacağı konusunda belli bir kural oluşturmak zordur. Osman Nedim Tuna, eş heceli bazı ikilemeler üzerinde yaptığı incelemede bir takım diziliş ilkeleri ortaya koymuştur. Osman Nedim Tuna ünsüz dizisini şöyle göstermiştir: ğ, h; l, r, n, m; v, y; k; z, s, ş, f; c, d, g, b; ç, t, p (Tuna, 1983: 228). Tuna, eş heceli bazı ikilemeler üzerinde yaptığı incelemede iki ögesi de ünsüz ile başlayan ikilemeler için bir takım diziliş ilkeleri ortaya koymuştur. Bahsi geçen çalışmada Tuna *çıtı pıtı* ikilemesini ele alarak şöyle açıklar:

“... *çıtı pıtı* ikilemesine bakarsak, burada birinci üyedeki ç ve ikinci üyedeki p'nin, üyelerin bu sıralanışını tayin edebilecek biricik faktör olduğu anlaşılır. Buna göre, şöyle diyebiliriz: *çıtı* ilk üyedir, çünkü bu ç ile başladığı halde, *öbür üye pıtı*, p ile başlıyor. Şimdi bunu biraz değiştirelim: *çıtı* ilk, *pıtı* ikinci üyedir. Çünkü ç, p'den önce gelir. Eğer bu doğru ise başka misallerde de ç'nin p'den önce geldiğini görmemiz gerekir. Acaba öyle mi?: *çat pat*, *çatır patır*, *çatlak patlak*, *çatra patra*, *çıtır pıtır* ikilemeleri bunu destekliyor. Demek ki, ç-p sırası değişmez bir sıradır.” (Tuna, 1983: 170).

Tuna bu sıralamayı elindeki diğer ikilemeler üzerinde de deneyerek değişmez bir sıra tespit etmiştir. Tespit ettiğimiz ikilemelerden bazısının bu kurala uyduğu bazısının ise tam tersi bir düzende kurulduğu görülmüştür:

boyunu – postunu “boyunu posunu” (GDLO6, s. 220, 255; GDLO7, s. 163), **karı – koca** “karı koca” (GRMS, s. 252; GDLO5, s. 119; GTS, s. 135), **sarmaş – dolaş** “sarmaş dolaş” (GTS, s. 209), **var – yok** “var yok” (GDLO5, s. 213), **kılıçlı – süngülü** “kılıçlı süngülü” (GDLO5, s. 165), **yazı – kışı** “yazı kışı” (GRMS, s. 208; GDLO5, s. 105, 135, 217; GDLO6, s. 148), **kırı – payı** işle- “kırı bayırı işlemek” (Y1K, s. 114), **yorgan – düşek** “yorgan döşek” (GDLO5, s. 179), **küçük – gücük** “şubat ayı için kullanılır” (GTS, s. 108), **haydudu – dragonu** cezala- “eşkıyayı cezalandır-” (GDLO5, s. 190), **yazı – kışı** “yazı kışı” (GRMS, s. 208; GDLO5, s. 105, 135, 217; GDLO6, s. 148), **müklü – kullu** “varlıklı, zengin” (GTS, s. 179), **bilir – bilmaz** “bilir bilmez” (GRMS, s. 84), **bitirär – bitirmaz** “bitirir bitirmez” (GDLO6, s. 164), **çalı – çırpı** “çalı çırpı” (GTS, s. 156), **çanak – çölmek** “çanak çömlek” (GRMS, s. 529), **delik – deşik** “delik deşik” (GDLO6, s. 164), **kaşur – kaşmaz** “gün taa kaşur kavuşmaz evdä

olasın” (GDLO5, s. 257), **kıpar – kıpmaz** “gözlerini yumma anı için kullanılır” (GDLO7, s. 115), **konu – komşu** “konu komşu” (GRMS, s. 280; GTS, s. 162), **kurt – kuş** “tüm hayvanlar” (GRMS, s. 297; GDLO6, s. 43; GDLO7, s. 185, 189, 190; Y1K, s. 20, 142, 156).

1.1.1.4. İki Kelimesi de Ünlüyle Başlayan İkilemeler

Tuna’ya göre iki kelimesi de ünlüyle başlayan ikilemelerde ilk üyenin hangisi olacağını ünlü dizisine bakarak tayin edebiliriz. Osman Nedim Tuna ünlü dizisini şöyle göstermiştir: Ünlü dizisi: e, a; ı, i; ö, o; ü, u. şu sıra ile bakılır: 1. Düz-yuvarlak (düz önde), 2. geniş-dar (geniş önde), 3. ön-art (ön önde). Bu durum kelime başındaki sesin farklı olması durumunda geçerlidir. Eğer her iki üyenin de baş tarafları aynı ise, “karşılıklı olarak baştan sona doğru, her iki üyenin fonemlerine bakılır. Bu ikisi arasında ilk farkın gösterdiği karşıtlığa bakılır. Bu karşıtlık ya ünlü + ünsüz ya ünsüz + ünsüz şeklindedir. Ünlü + ünlü için örnek bulunmadığını belirten Tuna, eğer karşıtlık ünlü + ünsüz şeklinde ise ünlü ile başlayan ögenin başa geçeceğini (*sere serpe*), ünsüz + ünsüz şeklinde ise hangi ünsüz, ünsüz dizisinde (ğ, h; l, r, n, m; v, y; k; z, s, ş, f; c, d, g, b; ç, t, p) önce geliyorsa onun başa geçeceğini (*çoluk çocuk, huy hus*) ifade eder (Tuna, 1983: 228).

Gagavuz Türkçesinde, iki kelimesi de ünlüyle başlayan eş heceli ikileme örnekleri şunlardır: **elimi – üzümü** “elimi yüzümü” (GDLO6, s. 176), **ayın – açık** “gün gibi ortada, apaçık” (GDLO5, s. 22, 226; GDLO7, s. 145, 193, 213, 296; GTS, s. 22; GRMS, s.34), **iyerlär – iyerlär** “yerler içerler” (GDLO6, s. 173), **urgulu – urgusuz** “vurgulu vurgusuz” (GDLO6, s. 291), **olur – olmaz** “olur olmaz” (GRMS, s. 351; GDLO5, s. 37, 160; GDLO6, s. 204; GDLO7, s. 115, 238; GTS, s. 186), **eli – ayaa** “eli ayağı” (GDLO5, s.162; GDLO6, s. 156), **ondört – onbeş** “on dört on beş” (GDLO6, s. 92).

1.1.2. Son Seslerine Göre İkilemeler

Osman Nedim Tuna’nın tespitine göre sayıca eş heceli sözcüklerden son sesi ünlüyle biten sözcük, ünsüzle bitenden önce gelir (Tuna, 1983: 228). Gagavuz Türkçesinde de bu kurala uygun ikilemeler kullanılmaktadır:

çirtma – kaval “genellikle çobanların kullandığı üflemler çalgılar” (GDLO6, s. 229; GDLO7, s. 170), **kafa – tütün** “kahve tütün” (GDLO5, s. 167), **sarı – biyaz** “sarı beyaz” (GDLO7, s. 293), **yortu – pazar** “bayram tatil” (GDLO7, s. 262), **yaa – bal** “yağ bal” (GRMS, s. 206; GTS, s. 254), **yedi – sekiz** “yedi sekiz” (GDLO5, s. 9).

1.2. İkilemelerde Ses Benzerlikleri

İkilemeyi oluşturan sözcüklerin en büyük özelliği, bir ses uygunluğu oluşturmalarıdır. Bu ses uygunluğu, ön seste ve son seste daha açık bir şekilde göze çarpmaktadır.

1.2.1. Ön Seste Benzerlik

Bu tür ikilemelerde her iki ögenin de aynı ünsüz ile başlaması söz konusudur. Sözcüklerin ilk ünsüzleri benzeşerek bir ahenk oluşturmuştur:

filan – fişman “filan fişman” (GRMS, s. 497; GDLO5, s. 179; GDLO6, s. 96, 98; GTS, s. 97), **gelän – geçän** “gelen geçen” (GRMS, s. 109; GDLO7, s. 114, 117, 128, 212, 285; GTS, s. 101), **mallı – mülklü** “zengin, varlıklı” (GTS, s. 172).

1.2.2. Son Seste Benzerlik

Son seste, akılda daha kolay kalması için birbiriyle uyaklı sözcükler kullanılır. Son seste benzerlik, ikilemeleri meydana getiren sözcüklerin sonundaki yapım ya da çekim ekleri ile yapılır:

açlıktan – yokluktan “açlıktan yokluktan” (GDLO6, s. 160), **açık – seçik** “açık seçik” (GTS, s. 4), **açıp – kırıp** “açıp kırıp” (GDLO5, s. 188), **cicili – bicili** “cicili bicili” (GRMS, s. 186; GTS, s. 48), **gelän – geçän** “gelen geçen” (GRMS, s. 109; GDLO7, s. 114, 117, 128, 212, 285; GTS, s. 101), **işsiz – güçsüz** dur- “işsiz güçsüz dur-” (GTS, s. 218).

1.3.İkinci Sözcüğün Başına Ünsüz Getirilerek Kurulan İkilemeler

Türkçede ünlüyle başlayan sözcüklerin başına m- ünsüzü ekleyerek, ünsüzle başlayan sözcüklerde ise ünsüzün yerine m- getirilerek bu tür ikilemeler oluşturulabilir. Osman Nedim Tuna da “Türkçede Tekrarlar” adlı makalesinde, “Ünlü ile başlayan sözlerin başına, doğrudan-doğruya; ünsüz ile başlayanların ünsüzü kaldırıldıktan sonra, m- getirilerek yapılan tekrarlar” şeklinde bahsetmektedir (Tuna, 2012: 5). Gagavuz Türkçesinde de ikinci ögenin başına m- sesi getirilmesi ile ikilemelerin kurulduğu görülmektedir:

çürük – mürük “çürük mürük” (GDLO5, s. 119), **gazeta – mazeta** “gazete mazete” (GDLO6, s. 255), **dadak – madak** sarmacık “tadımlık sarma” (GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 219), **kırk – mırk** “kırk mırk” (GDLO6, s. 156).

1.4.Heceleri Bakımından İkilemeler

Gagavuz Türkçesi ikilemelerinde genellikle az heceliden çok heceli sözcüklere doğru bir sıralama söz konusudur. Az heceli sözcük, çok heceli sözcüğe göre önceliğe sahiptir. Ancak bu genel yargıya rağmen çok heceliden az heceli sözcüklere doğru bir sıralamanın olduğu ikilemelerle de karşılaşmaktadır.

1.4.1. Eşit Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Eşit heceli sözcüklerden yapılan ikilemelerin bir kısmı farklı sözcüklerden oluşmaktadır: **ana – boba** “ana baba” (GDLO5, s. 11, 12, 13, 17, 20, 21, 37, 43, 58, 61, 119, 125, 170, 204, 206, 214, 224, 247; GDLO6, s. 18, 40, 51, 91, 99, 105, 121, 150, 157, 202; GDLO7, s. 23, 33, 145, 157, 169, 181, 190, 229, 251, 287; GRMS, s. 47; GTS, s. 181, 258; YİK, s. 3, 65, 117), **çaarış – baarış** “çağırış bağırış” (GRMS, s. 524; GDLO5, s. 170; GDLO7, s. 289; GTS, s. 49), **laalä – zümbül** “lale sümbül” (GDLO5, s. 167), **läk – tük** “atların nal sesleri” (GRMS, s. 317; GTS, s. 168).

Eşit heceli sözcüklerden yapılan ikilemelerin bir kısmı ise aynı sözcüğün tekrarından oluşmaktadır. Bu tür ikilemeler anlamı pekiştirmek, güçlendirmek işleviyle kullanılmaktadır:

aça – aça “aça aça” (GDLO7, s. 137), **çıkım – çıkım** “küçük küçük kısımlar halinde, adacıklar şeklinde” (GRMS, s. 559; GTS, s. 57), **küsülü – küsülü** “küsülü küsülü” (GDLO6, s. 164), **diişe – diişe** “değişe değişe” (GRMS, s. 143; GTS, s. 64), **yona – yona** “yana yana” (GDLO6, s. 257).

1.4.2. Az Heceli + Çok Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde, genellikle ikilemelerin oluşumu az heceli + çok heceli şeklindedir. Bazı araştırmacıların da görüşü Türkçede genellikle ikilemede az heceli ögenin ilk öge olduğu yönündedir (Çağatay, 1978: 33; Hatiboğlu, 1981: 16; Ağakay, 1954: 101). Az hecelinin başa geçmesi söyleyiş kolaylığı sağlamaktadır:

dal – budak “dal budak” (GTS, s. 213), **saa – seläm** “sağ salim” (GDLO5, s. 95; GDLO6, s. 40, 231; GDLO7, s. 82), **az – buçuk** “az buçuk” (GDLO7, s. 244, 247, 254), **gül – çiçek** dolaylar “etraf gül çiçek” (GDLO5, s. 250), **güz – ilkyaz** için “güz ilkbahar için” (GDLO5, s. 170), **hâl – hâtır** “hal hatır” (GTS, s. 222), **göz – kulak** ol- “göz kulak ol-” (GDLO6, s. 206; GDLO7, s. 215, 222; GTS, s. 106; GRMS, s. 117), **karma – karışık** “karmakarışık” (GRMS, s. 250; GTS, s. 136), **kör – sakat** kal-“kör sakat kal-” ; GDLO6, s. 214), **malay – mamaligacık** “mısır unundan yapılan bir çeşit yemek” (GDLO7, s. 263), **şennik – sevinmelik** “şenlik eğlence” (GDLO5, s. 177), **toz – duman** “toz duman” (GRMS, s. 163, 471; GDLO7, s. 148, 217, 275; GTS, s. 83), **ucu – kenarı** yoktu “tarifi yoktu (üzüntü için kullanılmış)” (GDLO7, s. 285).

1.4.3. Çok Heceli + Az Heceli Sözcüklerle Yapılan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde, genellikle ikilemelerin oluşumu az heceli + çok heceli şeklinde olmuştur. Ancak çok heceli + az heceli sözcüklerle kurulan ikilemeler de bulunabilmektedir. Bu tür ikileme kuruluşu 2+1 veya 3+2 şeklinde Eski Uygur Türkçesinde de tespit edilmiştir (Çağatay, 1978: 33).

sözü – söz “sözü söz” (Y1K, s. 94), **uzaktan – uzaa** “uzaktan uzağa” (GDLO7, s. 64), **birä – bir** “birebir” (GDLO7, s. 49), **büünnän – büün** “bugüne bugün” (GDLO5, s. 206, 234), **duardan – duara** “duvardan duvara” (GTS, s. 83), **evdän – evä** gez- “evden eve gez-” (GDLO6, s. 237), **günnän – gün** “bazen” (GDLO6, s. 289, **ikidä – birdä** “ikide bir” (GDLO6, s. 169, 171, 172; GDLO7, s. 258), **iki – üç** “iki üç” (GDLO5, s. 33, 34, 70, 187, 196, 208, 211, 223, 226; GDLO6, s. 13, 59, 182; GDLO7, s. 207, 224, 240, 248, 262).

1.4.4. Tek Heceli Kelimelerden Oluşmuş İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde, tek heceli kelimelerden oluşan ikilemelerin bazıları farklı sözcüklerden oluşurken bazıları aynı sözcüklerin tekrarı ile oluşmaktadır:

az – çok “az çok” (GRMS, s. 30; GTS, s. 25), **bäv – bäv** “deve sesi” (Y1K, s. 164), **bol – bol** “bol bol” (GDLO7, s. 111), **kat – kat** “kat kat” (GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 113, 119, 124, 125, 127; GDLO7, s. 248, 251), **ak – pak** “ak pak” (GDLO5, s. 112), **er – gök** “yer yök” (GDLO5, s. 199), **cız – bız** “cız bız” (GRMS, s. 188), **çat – pat** “çat pat, şöyle böyle, azıcık” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53), **çıt – pıt** “çıt çıt, ses taklidi” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58), **şaş – beş** “şaşkın” (GRMS, s. 564; GDLO5, s. 175, 178; GDLO7, s. 20, 115, 138; Y1K, s. 97), **şu – bu** “şu bu” (GRMS, s. 572; GDLO6, s. 96, 98, 177; GDLO7, s. 244; GTS, s. 235).

Aynı kelimenin tekrarıyla oluşan tek heceli ikilemeler, daha çok yansımalarından oluşan ikilemelerdir: **kıs – kıs** et- “kıs kıs gülmek” (GRMS, s. 312; GTS, s. 148), **kış – kış** et- “kuşları kovalamak için” (Y1K, s. 52, 162; GTS, s. 149), **kuş – kuş** “bir nida” (GRMS, s. 301; GTS, s. 157), **küt – küt** “kalp atışı sesi” (GRMS, s. 303; GTS, s. 159), **bäv – bäv** “deve sesi” (Y1K, s. 164), **şen – şen** “şen şen” (GDLO6, s. 55, 58; GDLO7, s. 135).

1.4.5. İki Heceli Kelimelerden Oluşmuş İkilemeler

İki heceli kelimelerden oluşan ikilemelerin de bazıları aynı sözcüğün tekrarı ile bazıları da farklı sözcüklerden oluşmaktadır.

İki heceli farklı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler: **açık – seçik** “açık seçik” (GTS, s. 4), **meyva – emiş** “meyve yemiş” (GDLO5, s. 250), **konu – komşu** “konu komşu” (GRMS, s. 280; GTS, s. 162), **ana – baba** “ana baba” (GRMS, s. 216, 446; GTS, s. 214), **çalı – çırpı** “çalı çırpı” (GTS, s. 156), **çatır – patır** “çatır patır” (GDLO7, s. 129), **şatra – patra** “saçma sapan” (GTS, s. 232).

İki heceli aynı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler: **aça – aça** “aça aça” (GDLO7, s. 137), **badi – badi** “kazlara seslenme ünlemi” (GRMS, s. 68; GTS, s. 27), **baka – baka** “baka baka” (GDLO5, s. 188, 210; GDLO6, s. 281; GDLO7, s. 39, 118, 119, 120, 122), **bıcı – bıcı** “kazları çağırmak için kullanılır” (GRMS, s. 101; GTS, s. 34), **kısık – kısık** “kısık kısık” (GRMS, s. 313; GTS, s. 148), **kürek – kürek** “kürek kürek” (GDLO6, s. 113, 127), **lüle – lüle** ol- “lüle lüle ol-” (GTS, s. 199).

1.4.6. Üç Heceli Kelimelerden Oluşmuş İkilemeler

Üç heceli kelimelerden oluşan ikilemelerin bazıları aynı sözcüklerin tekrarıyla bazıları karşıt kelimelerin tekrarıyla oluşmaktadır: **açlıktan – yokluktan** “açlıktan yokluktan” (GDLO6, s. 160), **analı – bobalı** “analı babalı” (GRMS, s. 47; GTS, s. 13), **oracık – buracık** “oracık buracık” (GDLO6, s. 114), **arada – sırada** “arada sırada” (GDLO7, s. 246, 262), **aykırı – buykuru** “eğri böğrü” (GDLO6, s. 113, 116, 278; GDLO7, s. 282; GTS, s. 23; GRMS, s. 32), **aylanıp – hızlanıp** “dolanıp hızlanıp” (GDLO5, s. 173).

Üç heceli aynı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler: **altışar – altışar** “altışar altışar” (GDLO6, s. 49), **bekleyä – bekleyä** “bekleye bekleye” (GDLO7, s. 120), **koruna – koruna** “koruna koruna” (GDLO7, s. 221), **küsülü – küsülü** “küsülü küsülü” (GDLO6, s. 164), **okuya – okuya** “okuya okuya” (GDLO7, s. 120), **sürücük – sürücük** mallar “sürü sürü hayvanlar” (GDLO6, s. 24).

1.4.7. Dört ve Daha Fazla Heceli Kelimelerden Oluşmuş İkilemeler

Yukarıda değindiğimiz ikilemelerin yanında dört ve daha fazla heceli farklı kelimelerden oluşan ikilemeler de bulunmaktadır. Bu ikilemelerin her iki ögesinde bulunan eklerin de aynı olduğu görülmüştür: **oracıkta – buracıkta** “oracıkta buracıkta” (GDLO6, s. 194), **analarımıza – bobalarımıza** “analarımıza babalarımıza” (GDLO5, s. 17), **arabalar – maşinalar** “arabalar, makinalar” (GDLO7, s. 275), **avlanmaa – tavlanmaa** “avlanmaya tavlanmaya” (GDLO6, s. 167).

Aynı kelimenin tekrarıyla oluşan dört ve daha fazla heceli ikilemelerde de kelimelerin aynı olmasının yanında kullanılan eklerin de aynı olduğu görülmektedir: **aydımnaya – aydımnaya** “aydınlaya aydınlaya” (GDLO7, s. 120), **istämeyä – istämeyä** “istemeye istemeye” (GDLO7, s. 272), **dolaylandı – dolaylandı** “dolandı dolandı” (GDLO7, s. 143), **kıyıştırmaya – kıyıştırmaya** “uygun bir şekilde” (GDLO7, s. 170).

2. Yapılarına Göre İkilemeler

2.1. Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde çekim eklerinin bazen her iki unsura ayrı ayrı geldiği bazen de sadece son unsura geldiği gözlenmiştir.

2.1.1. İsim Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

İkilemeler; çoğunlukla isim ve isim soylu sözcüklerden oluşmaktadır. Bundan dolayı isim çekimi açısından ilgi çekici kullanımlar söz konusu olabilmektedir.

2.1.1.1. Çokluk Ekiyle Kurulmuş İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde çokluk eki +lar, +lär, ya her iki kelimeye ya da sadece ikinci kelimeye getirilerek ikilemeler oluşturulmaktadır: **analar – bobalar** “analar babalar” (GDLO6, s. 40, 202; Y1K, s. 65), **arabalar – maşinalar** “tüm taşıtlar” (GDLO7, s. 275), **erikler – dutlar** “erikler dutlar” (GDLO6, s. 208), **kardaşlar – kızkardaşlar** “tüm gençler” (GDLO7, s. 229), **nelär – nelär** “neler neler” (GDLO5, s. 257); **çayır – bayırlar** “çayırlar bayırlar” (GDLO6, s. 230), **doz – dolaylara** “etraflara” (GDLO5, s. 173), **hêy – hêycılar** “heyheyciler” (GDLO6, s. 197, 249), **kurt – kuşlar** “yaban hayvanları” (GDLO6, s. 43; GDLO7, s. 185, 189; Y1K, s. 20).

Çokluk ekindeki “l” ünsüzü benzeşme yoluyla bazen “n” sesine dönüşebilir: **cannar – cunnar** “inler cinler” (GTS, s. 46), **gelän – geçennär** “gelen geçenler” (GDLO7, s. 117).

2.1.1.2. İyelik Ekleriyle Kurulmuş İkilemeler

İkilemeyi oluşturan sözcüklerden her ikisi de iyelik eki almaktadır. İkilemeler, birinci ve ikinci kelimelere aynı iyelik ekleri getirilerek oluşturulur: **anam – bobam** “anam babam” (GDLO5, s. 20, 247; GDLO6, s. 91), **tenin – görümün** “sıman” (GDLO6, s. 295), **üzün – gözün** “yüzün gözün” (GDLO5, s. 21), **ucu – kenarı** yoktu “tarifi yoktu (üzüntü için kullanılır)” (GDLO7, s. 285), **üstü – başı** “üstü başı” (GDLO5, s. 176), **üzü – gözü** “yüzü gözü” (GDLO5, s. 171; GDLO6, s. 230; GDLO7, s. 103), **anası – bobası** “anası babası” (GDLO5, s.43; GDLO6, s. 99, 105; GDLO7, s. 169), **biri – biri** “birbiri” (GDLO5, s. 188, 215; GDLO6, s. 3, 18, 178, 277; GDLO7, s. 168, 169, 285), **analarınız – bobalarınız** “analarınız babalarınız” (GDLO5, s. 61, 204), **kardaşları – kızkardaşları** “kardeşleri kız kardeşleri” (GDLO6, s. 40).

Bazen sadece ikinci kelimenin iyelik eki almasıyla da ikileme kurulabilir: **bir – ikisi** “bir ikisi” (GDLO6, s. 13), **ool – evladı** “oğlu evladı” (GDLO5, s. 162).

2.1.1.3. Hâl Ekleriyle Kurulmuş İkilemeler

Sözcükler hâl eki almış biçimleriyle ikileme kurabilmektedir. Bu durumda çoğunlukla ikilemenin her iki ögesi de aynı hâl ekini almaktadır:

çayırların – bayırların “çayırların bayırların” (GDLO6, s. 20; GDLO7, s. 26), **kurtların – kuşların** hem eşilliklerin dostu “kurtların kuşların ve yeşilliklerin dostu” (Y1K, s. 142), **boyunu – postunu** “boyunu posunu” (GDLO6, s. 220, 255; GDLO7, s. 163), **kırı – payı** işle- “tarlayı işle-” (Y1K, s. 114), **zorunu – kahırını** “dardını kederini” (GDLO5, s. 240), **anama – bobama** “anama babama” (GDLO5, s. 170), **anaya – bobaya** “anaya babaya” (GDLO5, s. 12, 206), **arada – saatta** “arada bir” (GDLO5, s. 244; GDLO6, s. 73; GDLO7, s. 102, 118, 143), **erdä – toprakta** “yerde toprakta” (GDLO5, s. 19), **oracıkta – buracıkta** “oracıkta buracıkta” (GDLO6, s. 194), **bobadan – dededän** “babadan dededen” (GDLO6, s. 159), **yıraftan – yıraktan** “uzaktan uzaktan” (GDLO5, s. 71), **üzümdän – gözümdän** (GDLO6, s. 104), **bişeylän – bişeylän** yardım et- “bir şeylerle yardım et-” (GDLO6, s. 97).

Sadece ikinci ögesi hâl eki alan ikilemeler ise şunlardır:

bir – birinin manasını “bir birinin manasını” (GDLO5, s. 18), **güüs – güüsä** “göğüs göğüse” (GRMS, s. 125; GTS, s. 110), **göz – gözä** “göz göze” (GDLO6, s. 176), **doz – dolayda** “her tarafta” (GDLO7, s. 257, 261), **son – sonunda** “en sonunda” (GDLO6, s. 206, ; GDLO7, s. 183), **gün – gündän** “günden güne” (GDLO5, s. 54, 62, 243; GDLO6, s. 113, 124, 225, 234, 235, 250, 297; GDLO7, s. 279; Y1K, s. 93), **laf – laftan** o anlattı “söz arasında o anlattı” (GDLO5, s. 239; GDLO7, s. 302), **yıl – yıldan** “yıldan yıla” (GDLO5, s. 29, 55, 63, 236; GDLO6, s. 99, 100, 125, 186, 218, 237), **yalnız – yalnızça** kaldıyan “yalnız kalmasıyla” (GDLO7, s. 285), **yap – yalnızça** yıldız “yapayalnız yıldız” (GDLO7, s. 250), **kendi – kendinnän** lafeder “kendi kendine konuşur” (GDLO7, s. 292).

2.1.2. Fiil Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde bildirme kipleri, tasarlama kipleri ve fiillerin olumsuz çekimleriyle oluşan ikilemeler tespit edilmiştir.

2.1.2.1. Bildirme Kipleri ile Kurulmuş İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde bildirme kiplerinin kullanıldığı ikilemeler, daha çok öğrenilen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman ve geniş zaman ekleri kullanılarak oluşturulmuştur: **gitmiş – gelmiş** “gitmiş gelmiş” (GDLO7, s. 289), **dolaylandı – dolaylandı** “dolandı dolandı” (GDLO7, s. 143), **geçti – geçmedi** “geçti geçmedi” (GDLO7, s. 154); **düşüner – düşüner** “düşünür düşünür” (GDLO5, s. 212; GDLO7, s. 141), **geler – geçer** yanımdan “gelir geçer yanımdan” (GDLO7, s. 303), **giderlär – giderlär** de “giderler giderler de” (GDLO7, s. 140), **istääz – istemäz** “ister istemez” (GDLO5, s. 190; GDLO6, s. 124, 125, 196; GDLO7, s. 172, 174), **iyerlär – içerlär** “yerler içerler” (GDLO6, s. 173), **kıpar – kıpmaz** “gözünü kırpar kırpmaz” (GDLO7, s. 115).

2.1.2.2. Tasarlama Kipleri ile Kurulmuş İkilemeler

Tasarlama kiplerini alan fiiller ile kurulan ikilemeler oldukça azdır. Çalışmamızda biri emir kipi, biri şart kipi olmak üzere tasarlama kipleriyle oluşmuş iki örnek tespit edilmiştir: **gelsin – gitsin** turnelär “gelsin gitsin turnalar” (GDLO5, s. 202), **baksa – denesä** “baksa denese” (GDLO7, s. 137).

2.1.2.3. Fiillerin Olumsuz Çekimiyle Kurulmuş İkilemeler

Fiillerin olumsuz çekimleriyle oluşan ikilemeler, ikilemelerin ikinci ögesine “-mA” ya da “-mAZ” eklerinin getirilmesiyle kurulmuştur: **geçti – geçmedi** “geçti geçmedi” (GDLO7, s.

154), **kapamış – kapamamış** gözlerini “kapamış kapamamış gözlerini” (GDLO5, s. 168), **istäǟr – istemäǟz** “ister istemez” (GDLO5, s. 190; GDLO6, s. 124, 125, 196; GDLO7, s. 172, 174), **kıpar – kıpmaz** “gözünü kırpar kıpmaz” (GDLO7, s. 115), **olur – olmaz** “olur olmaz” (GRMS, s. 351; GDLO5, s. 37, 160; GDLO6, s. 204; GDLO7, s. 115, 238; GTS, s. 186).

2.2.Yapım Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında isimden isim yapan ekler, fiilden isim yapan ekler ve fiilimsilerle kurulan ikilemeler ele alınmıştır.

2.2.1. İsimden İsim Yapan Eklerle Kurulan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde isimden isim yapan eklerle kurulan ikilemeler oldukça geniş bir yer kaplamaktadır. Sıkça kullanılan eklerle kurulmuş ikilemeler aşağıda örneklendirilmiştir:

birär – ikişär “bire ikişer” (GDLO5, s. 37, 40), **ikişär – üçär** “ikişer üçer” (GDLO5, s. 40, 123, 188; GDLO6, s. 72, 113), **üzär – üzär** “yüzer yüzer” (GDLO6, s. 39, 49), **yalnız – yalnızca** kaldıyan “yalnız kalmasıyla” (GDLO7, s. 285), **azarıcık – azarıcık** “azar azar, azıcık azıcık” (GDLO7, s. 137), **tepecik – tepecik** “tepecik tepecik” (GDLO5, s. 243; GDLO6, s. 33), **sürücük – sürücük** mallar “sürü sürü mallar” (GDLO6, s. 24), **yol – yolcaaz** “yol patika” (GDLO7, s. 176), **saatcaaz – saatcaaz** “saat saat” (GDLO5, s. 199), **uşak – kızcaaz** “oğlan kızcağz” (GDLO6, s. 18), **cicili – bicili** “cicili bicili” (GRMS, s. 186; GTS, s. 48), **tatlı – tatlı** “tatlı tatlı” (GDLO6, s. 104; GDLO7, s. 205; Y1K, s. 142), **uslu – uslu** “uslu uslu” (GDLO6, s. 84), **saalık – ililik** “sağlık iyilik” (GDLO5, s. 224), **şennik – sevinmelik** “şenlik eğlence” (GDLO5, s. 177), **aaç – susuz kal-** “aç susuz kal-” (GDLO7, s. 265), **uçsuz – kenarsız** (<Far. kenār) “uçsuz bucaksız” (GRMS, s. 68, 488; GDLO6, s. 204, 235; GDLO7, s. 194; GTS, s. 248), **canlı – cansız** “canlı cansız” (GDLO5, s. 123).

2.2.2.Fiilden İsim Yapan Eklerle Kurulan İkilemeler

Fiilden isim yapım eklerinin kullanıldığı ikilemeler şunlardır: **ayırı – ayırı** “ayrı ayrı” (GDLO5, s. 25, 103, 126, 127; GDLO6, s. 24, 42, 68, 202; GDLO7, s. 103, 169, 243), **dizä – dizä** “satr satır” (GDLO5, s. 199), **dizi – dizi** “dizi dizi” (GDLO6, s. 57, 192); “sıra sıra” (GDLO7, s. 303), **sıkı – sıkı** “sıkı sıkı” (GDLO6, s. 163; GDLO7, s. 171, 172), **çürük – mürük** “çürük mürük” (GDLO5, s. 119), **delik – deşik** “delik deşik” (GDLO6, s. 164), **çıkım – çıkım** “küçük küçük kısımlar halinde, adacıklar şeklinde” (GRMS, s. 559; GTS, s. 57), **dilim – dilim** “dilim dilim” (GDLO7, s. 236), **kıvrım – kıvrım** “kıvrım kıvrım” (GRMS, s. 304; GTS, s. 149).

2.2.3.Fiilimsilerle Kurulan İkilemeler

2.2.3.1.İsim-Fiillerden Kurulan İkilemeler

İsim-fiiller, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluşu, kılışı ve durumu bir şahsa ve zamana bağlı olmadan gösteren, fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını bildiren yapılardır (Korkmaz, 2010). Gagavuz Türkçesinde isim-fiil eki alan sözcükler ikilemeler içerisinde tekrar edilebilmektedir:

çaarış – baarış “çağırış bağırış” (GRMS, s. 524; GDLO5, s. 170; GDLO7, s. 289; GTS, s. 49), **gidiş – geliş** “gidiş geliş” (GRMS, s. 114; GTS, s. 104), **alış – verişçi** “alış verişçi” (GDLO7, s. 283; GRMS, s. 45; GTS, s. 10), **sürmək – ekmäk** “sürmek ekmek” (GDLO5, s. 194), **tuz – ekmek** “tuz ekmek” (GDLO5, s. 254), **ekmek – pesmet** “ekmek pişi” (GDLO7, s. 183), **avlanmaa – tavlanmaa** “avlanmaya tavlanmaya” (GDLO6, s. 167), **dinnenmää – şennenmää** “dinlenme şenlenme” (GDLO6, s. 20), **karma – karışık** “karmakarışık” (GRMS, s. 250; GTS, s. 136), **çirtma – kaval** “genellikle çobanların kullandığı üflemler çalgılar” (GDLO6, s. 229; GDLO7, s. 170).

2.2.3.2.Sıfat-Fiillerden Kurulan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde sıfat-fiil ekleri, fiil kök veya gövdelerine getirilerek ikileme oluşturulmuştur. Bu ekler bazen aynı sözcüklere eklenirken bazen de farklı sözcüklere eklenmektedir: **çaaran – baaran** “çağırın bağırın” (GRMS, s. 524; GTS, s. 49), **gelän – geçän** “gelen geçen” (GRMS, s. 109; GDLO7, s. 114, 117, 128, 212, 285; GTS, s. 101), **gelän – geçennär** “gelen geçenler” (GDLO7, s. 117), **gelänä – geçänä** “gelene geçene” (GDLO7, s. 212), **sıçan – kaçan** “sıçan kaçan” (GDLO6, s. 9, 265), **olur – olmaz** “olur olmaz” (GRMS, s. 351; GDLO5, s. 37, 160; GDLO6, s. 204; GDLO7, s. 115, 238; GTS, s. 186), **kauşur – kauşmaz** “gün taa kauşur kavuşmaz evdä olasin” (GDLO5, s. 257), **kesär – kesmäz** “babu lafını keser kesmez başlamış bir büyük çıvgın” (GDLO6, s. 168), **kıpar – kıpmaz** “sän gözünü kıpar kıpmaz, o Stanboldan, varıp gelirmiş...” (GDLO7, s. 115).

2.2.3.3.Zarf-Fiillerden Kurulan İkilemeler

Zarf-fiiller, fiilin anlamını devamlılık bakımından tamamlamak üzere tekrarlanan kelimelerdir (Özkan, 2019: 320). Zarf-fiil ekleri, fiil kök ve gövdelerine getirilerek ikilemelerde tekrarlanır. Bu ekler bazen aynı sözcüklere eklenirken bazen de farklı sözcüklere eklenmektedir. Gagavuz Türkçesinde zarf-fiil ekleriyle kurulan ikilemelere sıkça rastlanmaktadır:

bekleyä – bekleyä “bekleye bekleye” (GDLO7, s. 120), **düşä – kalka** “düşe kalka” (GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 39, 120), **sevä – beenä** “severek beğenerek”(GDLO7, s. 210), **kaane – kaane** “kana kana” (GTS, s. 124), **kazıyıp – kazıyıp** “kazıyıp kazıyıp” (GDLO7, s. 118), **kemirip – kemirip** “kemirip kemirip” (GDLO5, s. 222), **saurup – paklayıp** “savurup temizleyip” (GDLO6, s. 97).

3.Yansımlarla Kurulan İkilemeler

V. Hatiboğlu yansımlarla kurulan ikilemeler ile ilgili olarak “*Doğanın seslerini taklit eden, yansıtan ve çok defa yalın durumda kullanılan yansımlar ya aynı sözcükten ya da ses ve yapı bakımından birbirini andıran sözcüklerden kurulur.*” der (Hatiboğlu, 1981: 35). Zülfikar ise “*sürekliliği anlatmak, anlamı pekiştirip, zenginleştirmek, söyleyişe ahenk katmak, ses ve söz benzerliği sağlayarak, tabii sese daha çok yaklaşmak, iki kelimeyle bir kavramı adlandırmak, ortaklaşa yeni bir anlam elde etmek amacıyla birincil ya da ikincil biçimlerin tekrarlanması*” biçiminde ifade etmiştir (Zülfikar, 1995: 161). Yansıma sözcüklerle kurulan ikilemeler, ya sözcüğün aynen tekrarına ya da ikilemeyi oluşturan ilk sözcüğün yapı ve ses bakımından kendisini andıran bir sözcükle tekrar edilmesine dayanmaktadır:

çat – pat “çat pat, şöyle böyle, azıcık” (GTS, s. 53), **çatır – patır** “çatır patır” (GDLO7, s. 129), **çıtır – pıtır** “ses taklidi” (GTS, s. 58), **çatra – patra** “anlaşılmaz bir konuşma için kullanılır” (GTS, s. 53), **şatra – patra** “saçma sapan” (GTS, s. 232), **çıt – pıt** “ses taklidi” (GTS, s. 58), **estek – pestek** “estek pestek” (GDLO5, s. 167), **pala – parta** “pılıpırtı” (GTS, s. 191).

4.Kökenleri Açısından İkilemeler

İkilemeler farklı kökenli kelimelerden oluşabilir. Bu farklılık onların ikilemedeki yerini belirleyen bir etkidir. Buna göre farklı kökende kelimelerden oluşan ikilemelerde genellikle Türkçe kelime önce, yabancı kelime sonra kullanılır (Hatiboğlu 1981: 17). Bu durum anlatılmak istenen şeyi daha anlaşılır kılmaktadır. Gagavuz Türkçesinde ikilemeyi oluşturan öğelerden her ikisinin de Türkçe olmasının yanı sıra bir ögesi veya her iki ögesi de yabancı kelime olabilmektedir.

4.1.Türkçe Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Bu ikilemelerde her iki öge de Türkçedir: **dilim – dilim** “dilim dilim” (GDLO7, s. 236), **dirsek – dirsee** baala- “dirsek dirseğe bağla-“ (GTS, s. 76), **dolay – denizdi** “çevreydi denizdi” (GDLO7, s. 124), **gecä – gündüz** “gece gündüz” (GRMS, s. 108; GDLO5, s. 119, 187, 211,

234; GDLO6, s. 79, 112, 124, 125, 144, 158, 192, 215, 268; GDLO7, s. 158, 195, 241, 247, 251, 263, 274, 293; Y1K, s. 148; GTS, s. 100), **iiri** – **iiri** “iri iri” (GDLO5, s. 96), **ölu** – **diri** “ölu veya diri” (GDLO6, s. 312), **saalık** – **iiik** dilemee “kutlamak” (GDLO5, s. 224), **sıcak** – **sıcak** “sıcak sıcak” (GDLO6, s. 114, 119, 123; GDLO7, s. 117), **top** – **top** baala- “top top bağla-” (GDLO5, s. 205).

4.2. Türkçe ile Alıntı Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Gagavuz Türkçesinde bir ögesi Türkçe, bir ögesi alıntı olan ikilemelerde daha çok Arapça ve Farsça alıntılar bulunmaktadır. Genellikle Türkçe öge ilk unsuru oluşturmaktadır: **sa** – **selām** (<Ar. selām) “sağ salim” (GDLO5, s. 95; GDLO6, s. 40, 231; GDLO7, s. 82), **soruş** – **cuvap** (<Ar. cevāb) “soru cevap” (GRMS, s. 115; GDLO5, s. 9, 66; GTS, s. 104, 222), **tuz** – **sabun** (<Ar. şābūn) al- “tuz sabun al-” (GDLO5, s. 183), **el** – **rüzgar** (<Far. rūzgār) “yel rüzgar” (GDLO5, s. 112), **erikler** – **dutlar** (<Far. tūt) “erikler dutlar” (GDLO6, s. 208), **ucu** – **kenarı** (<Far. kenār) yoktu “tarifi yoktu” (GDLO7, s. 285), **uçsuz** – **kenarsız** (<Far. kenār) “uçsuz bucaksız” (GRMS, s. 68, 48 8; GDLO6, s. 204, 235; GDLO7, s. 194; GTS, s. 248), **demir** – **beton** (<Fr. béton) “demir beton” (GDLO5, s. 82), **ekmek** – **pesmet** (<Rumca peksimet) “ekmek pişi” (GDLO7, s. 183).

İlk ögesi alıntı kelime olan ikilemeler de bulunmaktadır: **mülklü** (<Ar. *mulk*) – **kulluu** “varlıklı” (GTS, s. 179), **gül** (<Far. *gūl*) – **çiçek** dolaylar “etraf gül çiçek” (GDLO5, s. 250), **meyva** (<Far. *mīve*) – **emiş** “meyve yemiş” (GDLO5, s. 250), **tenin** (<Far. *ten*)– **görümün** “siman” (GDLO6, s. 295).

4.3. Sadece Alıntı Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Sadece alıntı kelimelerden oluşan ikilemelerin, her iki ögesi aynı dilden alınmış olabileceği gibi her bir ögesi farklı dillerden alınmış olabilir.

4.3.1. İki Kelimesi de Aynı Dilden Alıntı Olan İkilemeler

Her iki ögesi de alıntı olan ikilemelere baktığımızda, her iki ögenin ya Arapça ya da Farsça olduğu görülmüştür.

4.3.1.1. Arapça + Arapça Kelimelerden Kurulan İkilemeler

biyaz – **biyaz** (<Ar. beyāz) “beyaz beyaz” (GDLO6, s. 87; GDLO7, s. 161, 298), **dayma** – **dayma** (<Ar. dā'imā) “daima daima” (GDLO5, s. 91, 206), **fasıl** – **fasıl** (<Ar. faşl) gıcırda- “gıcırdayıp dur-” (GDLO6, s. 157), **kahır** – **kahır** (<Ar. kāhr) üstünā “sıkıntı sıkıntı üstüne” (GDLO7, s. 233), **kaluptan** – **kaluba** (<Ar. kālib) girmee “kalıptan kalıba girmek” (GTS, s. 130), **lâzımnı** – **lâzımsız** (<Ar. lâzim) “gerekli gereksiz” (GDLO7, s. 190), **raat** – **raat** (<Ar. rāhat) bir gamsız halde “rahat rahat, sıkıntı keder olmadan” (GDLO5, s. 257), **saatçaaz** – **saatçaaz** (<Ar. sā'at) “saat saat” (GDLO5, s. 199), **şan** (<Ar. şān) – **şöhret** (<Ar. şuhret) “şan şöhret” (GTS, s. 5).

4.3.2.2. Farsça - Farsça Kelimelerden Kurulan İkilemeler

bul – **bul** (<Far. pūl) “kaymağın pul pul yere akması” (GDLO6, s. 300), **hoş** (<Far. hoş) – **beş** (<Far. bāş) et- “sohbet et-” (GTS, s. 118), **laalā** (<Far. lāle) – **zümbül** (<Far. sunbul) “lale sümbül” (GDLO5, s. 167), **laf** – **laf** (<Far. lāf) “laf laf” (GDLO5, s. 103, 257), **lüle** – **lüle** (<Far. lüle) ol- “lüle lüle ol-” (GTS, s. 199), **nazlı** – **nazlı** (<Far. nāz) “nazlı nazlı” (GDLO5, s. 257), **peş** – **peşe** (<Far. pes) “peş peşe” (GTS, s. 216), **taazā** – **taazā** (<Far. tāze) “taze taze” (GDLO5, s. 157), **tenā** – **tenā** (<Far. dāne) “tane tane” (GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 237; GTS, s. 241), **tez** – **tez** (<Far. tūz) “tez tez” (GDLO6, s. 113, 260), **zor** – **zoruna** (<Far. zūr) “zorlukla” (GDLO6, s. 272).

4.3.3. Her Bir Kelimesi Farklı Dillerden Alıntı Olan İkilemeler

Ögelerinin her birinin farklı dillerden alıntı olduğu ikilemeler de Gagavuz Türkçesinde yer almaktadır. Bunlar Arapça, Farsça, Rumca vb. dillerden alınan kelimelerdir: **yortu** (<Rum. yortu) – **pazar** (<Far. bāzār) “bayram tatil” (GDLO7, s. 262), **haydudu** (<Ar. hāydūd) – **dragonu** (<Fr. dragon) cezala- “eşkiyayı cezalandır-” (GDLO5, s. 190), **kör** (<Far. kūr) – **sakat** (<Ar. saḳat) kal- “kör sakat kal-” ; GDLO6, s. 214), **zorunu** (<Far. zūr) – **kahırımı** (<Ar. ḳāhr) “derdini kederini” (GDLO5, s. 240).

5. Anlam Özellikleri Açısından İkilemeler

İkilemelerin ortaya çıkmasında anlamın etkisi büyüktür. Hatiboğlu: “Türkçede ikilemenin ortaya çıkmasındaki etken, anlamdır. Türk düşüncesindeki durmadan gelişen anlamlara yeni kalıplar bulmak, kavramları belirtmek için sözcükleri yan yana getirip bir tek sözcük gibi kullanma yoluna gidilmiştir. Böylece, anlamı belirtmek, pekiştirmek, güçlendirmek amacıyla yeni bir sözcük yaratır gibi, iki sözcük yan yana getirilir ve bu birlikten ortaklaşa yeni bir anlam, güçlü bir kavram elde edilir.” der (Hatiboğlu, 1981: 55). Gagavuz Türkçesindeki ikilemeleri anlam özelliklerine göre şöyle sınıflandırmak mümkündür:

5.1. İki Kelimesi de Anlamlı Olan İkilemeler

Bu ikilemelerde iki öge de anlam taşımaktadır. Bunlar, eş, yakın ya da karşıt anlamlı kelimelerden oluşmuş ikilemelerdir.

5.1.1. Eş Anlamlı Kelimelerden Kurulan İkilemeler

İki kelimesi de aynı anlama gelen ikilemelerdir. İki eş anlamlı kelime birlikte kullanılarak anlam ve anlatım güçlendirilmektedir. Tekin, Türkçede eş anlamlı kelimeleri yan yana kullanma gerekliliğini bir varsayım ile şöyle açıklamıştır:

Türkler yerleşik hayata geçmeye başladıklarında karşılaştıkları şehir medeniyetlerini dillerinde ifade edebilmeleri için uzun süre sözlü eğitimden geçmişlerdir. İki dilli vaizlerin halkın şimdiye kadar duymadığı bilmediği kavramları onların anlayabileceği şekle sokmakta ne kadar büyük sıkıntılar çekmiş olduklarını tasavvur etmek güç değildir. İlk ağızda karşılığı hemen bulunamayacak yüzlerce isim, unvan ve kavramlar için belki ilkin yabancı asıllı kelimeler kullanılmıştır; ve bu da tabiidir. Fakat bunun yanı sıra neolojizm dediğimiz usülde dilin kendi malzemesini yani ekini kökünü kullanarak yeni terimler türetilmiştir (Tekin, 2001: 106-107).

Hatiboğlu, eş anlamlı kelimelerden kurulan ikilemelerle ilgili olarak şu düşüncededir: “Bu tür ikilemelerde, sözcükler görünürde aynı anlamlı sayılırsa da, her yerde birbirlerinin yerine kullanılmadıkları için, gerçekte aynı anlamlı değildirler. Gerçekten anlamı aynı olan sözcüklerden kurulan ikilemelere en iyi örnek, aynı sözcüğün tekrarıyla kullanılan ikilemelerdir.” (Hatiboğlu, 1981). Gagavuz Türkçesinde eş anlamlı kelimelerden oluşan ikilemelere şunlar örnek verilebilir:

el – rüzgar “yel rüzgar” (GDLO5, s. 112), **karma – karışık** “karmakarışık” (GRMS, s. 250; GTS, s. 136), **tenin – görümün** “siman” (GDLO6, s. 295).

5.1.2. Yakın Anlamlı Kelimelerden Kurulan İkilemeler

Birbirine yakın anlamlı kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşan ikilemelerdir. “Böyle ikilemelerde birinci ya da ikinci sözcüğün anlamı bütün ikilemeyi kapsar. Bazen yakın anlamlı iki sözcüğün oluşturduğu ikileme bu iki sözcüğün kendi anlamlarının dışında ikilemeye özgü yeni bir anlam kazandırır.” (Çağatay, 1978:39). Gagavuz Türkçesinde yakın anlamlılarla oluşmuş ikilemelere şunlar örnek verilebilir:

çaarış – baarış “çağırış bağırış” (GRMS, s. 524; GDLO5, s. 170; GDLO7, s. 289; GTS, s. 49), **çalı – çırpı** “çalı çırpı” (GTS, s. 156), **dal – budak** “dal budak” (GTS, s. 213), **delik –**

deşik “delik deşik” (GDLO6, s. 164), **kır – bayır** “kır bayır” (GRMS, s. 309; GDLO7, s. 211, 212, 214; GTS, s. 146), **mallı – mülklü** “zengin” (GTS, s. 172), **meyva – emiş** “meyve yemiş” (GDLO5, s. 250), **şennik – sevinmelik** “şenlik eğlence” (GDLO5, s. 177).

5.1.3. Karşıt Anlamlı Kelimelerden Kurulan İkilemeler

İki ögesinin anlam yönünden birbirinin karşıtı olduğu kelimelerden oluşan ikilemelerdir. Gagavuz Türkçesinde karşıt anlamlı kelimelerden kurulan ikilemelere şunlar örnek verilebilir:

aacı – tatlı lafını “acı tatlı sözünü” (GDLO7, s. 302), **alış – veriş** “alış veriş” (GDLO5, s. 11, 36, 96, 112, 119, 170, 208, 209; GDLO6, s. 96, 160, 173, 184; GDLO7, s. 105, 116, 141, 226, 235; GRMS, s. 45, 49, 245, 498; GTS, s. 10), **aşaa – yukarı** “aşağı yukarı” (GDLO6, s. 124, 125; GDLO7, s. 204), **az – çok** “az çok” (GRMS, s. 30; GTS, s. 25), **büüyü – küçüü** “büyüğü küçüğü” (GDLO5, s. 254; GDLO7, s. 210, 213), **düşä – kalka** “düşe kalka” (GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 39, 120), **er – gök** “yer yök” (GDLO5, s. 199), **gecä – gündüz** “gece gündüz” (GRMS, s. 108; GDLO5, s. 119, 187, 211, 234; GDLO6, s. 79, 112, 124, 125, 144, 158, 192, 215, 268; GDLO7, s. 158, 195, 241, 247, 251, 263, 274, 293; Y1K, s. 148; GTS, s. 100), **ileri – geeri** “ileri geri” (GRMS, s. 108; GDLO5, s. 210; GDLO6, s. 124, 125, 127; GDLO7, s. 281; GTS, s. 121), **küçüü – büüyü** “küçüğü büyüğü” (GDLO6, s. 86, 97), **ölü – diri** “ölü veya diri” (GDLO6, s. 312).

5.2. Bir Kelimesi Anlamlı Olan İkilemeler

Bu tür ikilemelerde, genellikle birinci sözcük anlamlıdır. İkinci sözcük birinci sözcüğün anlamını güçlendirme fonksiyonunu yerine getirir. Alkaya, makalesinde “Bir Kelimesi Anlamlı Olan İkilemeler” başlığına yer vermiştir. Alkaya’ya göre bu tür ikilemelerde ya birinci ya da ikinci kelime tam anlamlıdır. Diğer kelimelerin anlamı zayıf olmakla birlikte anlamı güçlendirmede yardımcı unsurlardır. Bu yüzden anlamı zayıf olan kelimeyi “yarı anlamlı” olarak nitelendirmiştir (Alkaya, 2008: 48). Hatiboğlu’na göre, bu sözcükler anlamlı sözcüğün gölgesi hükmünde olup yarı anlamlıdır (Hatiboğlu, 1981: 59). Ağakay ise, “Her iki kelime arasında hemen hemen her zaman bir ses uygunluğu bulunur ve anlamsız olan anlamlı ögenin alanını kendi içinde genişletmeye yarar” demektedir (Ağakay, 1954: 104). Gagavuz Türkçesinde tespit ettiğimiz bir kelimesi anlamlı bir kelimesi anlamsız ikilemeler şunlardır:

aykırı – buykuru “eğri böğrü” (GDLO6, s. 113, 116, 278; GDLO7, s. 282; GTS, s. 23; GRMS, s. 32), **dadak – madak** sarmacık “tadmlık sarma” (GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 219), **gazeta – mazeta** “gazete mazete” (GDLO6, s. 255), **kırk – mırk** “kırk mırk” (GDLO6, s. 156), **harça – parça** “parça parça” (GRMS, s. 515; GTS, s. 113), **iiri – büürü** “eğri böğrü” (GRMS, s. 199; GDLO5, s. 119; GTS, s. 120), **türlü – bürlü** “türlü türlü” (GRMS, s. 481; GTS, s. 248), **ufak – tefek** “ufak tefek” (GRMS, s. 469, 488; GDLO5, s. 119, 152; GDLO7, s. 190; GTS, s. 248), **yırtık – pırtık** “yırtık pırtık” (GTS, s. 105), **zar – zor** “güçlülle, zar zor” (GRMS, s. 192; GDLO6, s. 167, 282; GDLO7, s. 262, 296; GTS, s. 264).

5.3. İki Kelimesi de Anlamsız Olan İkilemeler

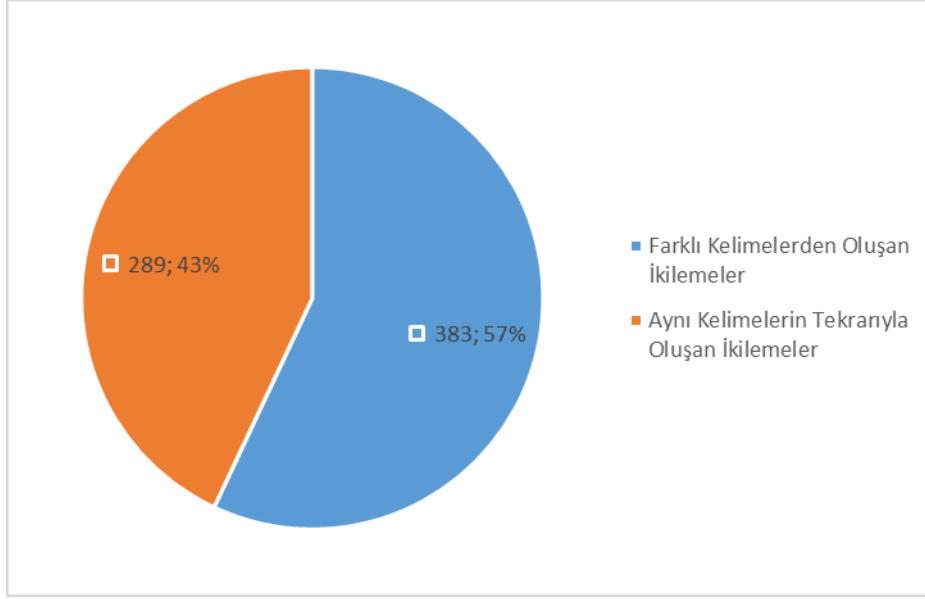
Bu tür ikilemelerde hem ilk ögenin hem de ikinci ögenin anlamsız olduğu ancak birlikte bir anlam taşıdıkları görülmektedir. Hatiboğlu, bu konuda “Yan yana kullanılan, sözcüklerden kurulan ikilemeler, anlam bakımından, bir tek sözcükmüş gibi sıkı sıkıya birbirlerine perçinli, bağıdırlar. Öyle ki yazım zorluğu olmasa, birleşik sözcükler gibi bitişik yazılabilecek kadar anlam bakımından aralarında kesin birlik vardır. Hatta bazı ikilemelerde sözcüklerin biri ayrı yaşayamaz, bazılarında da iki sözcük de ayrı ayrı kullanılamaz durumdadır ama ikilemede ortaklaşa, pekiştirmeli, güçlü anlamı birlikte belirtirler.” demektedir (Hatiboğlu, 1981: 57). Çalışmamızda tespit ettiğimiz iki kelimesi de anlam taşımayan ikileme örnekleri şunlardır:

alak – bulak “allak bullak, karışık” (GRMS, s. 39; GTS, s. 8), **çat – pat** “çat pat, şöyle böyle, azıcık” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53), **çatra – patra** “çat pat, anlaşılmaz bir konuşma için

kullanılır” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53), **estek – pestek** “estek pestek” (GDLO5, s. 167), **pala – parta** “pılı prtı” (GRMS, s. 359; GTS, s. 191), **şatra – patra** “saçma sapan” (GTS, s. 232).

Sonuç

Bu çalışmada, 672 ikileme tespit edilmiş, ikilemeleri oluşturan ögeler ses, yapı, anlam ve köken özellikleri bakımından incelenmiştir. Aynı kelimenin tekrarıyla oluşan ikileme sayısı 289’dur. Farklı kelimelerle yapılan ikilemeler (383) sayı olarak tekrar sözcüklerle yapılan ikilemelerden çok daha fazladır.



Şekil 1

Çalışmada, eş heceli ögelerden oluşan ve aynı kelimenin tekrarı olmayan 191 ikileme tespit edilmiştir. Bunların 121’i şu kurallara uygun bir yapıdadır:

1) Önce üyelerin sonuna bakılır. Biri V biri K ile bitiyorsa, başa bakılır K’ler farklı ise, V ile biten üye sıralamada ilk öge olur.

Bu kurala uyan ikileme sayısı: 7

2) Durum bu değilse, başa bakılır. Üyelerden biri V, öbürü K ile başlıyorsa, o zaman V ile başlayan üye sıralamada ilk olur.

Bu kurala uyan İkilemelerin sayısı 42

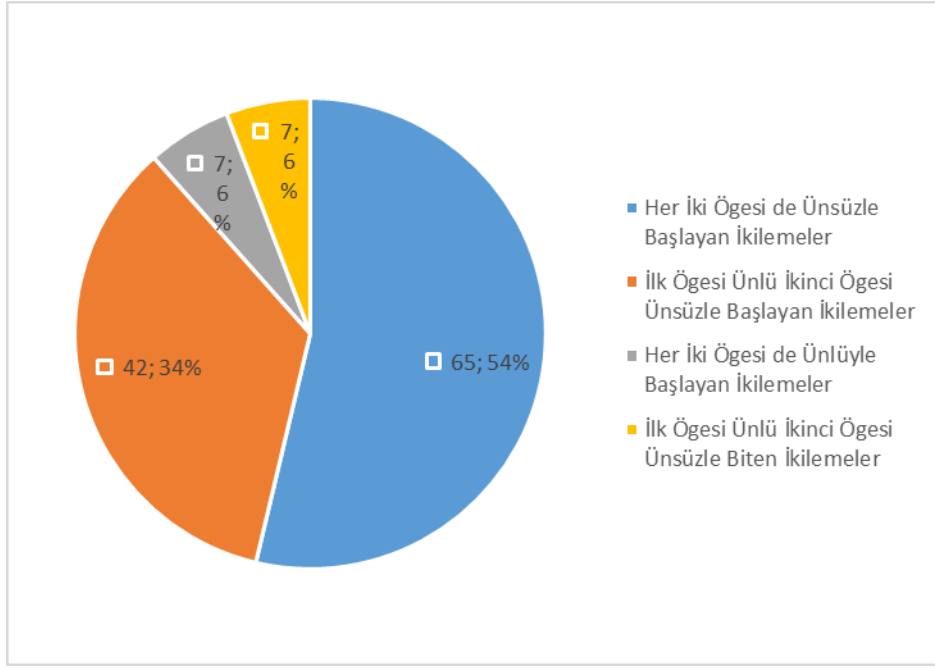
Durum bu değilse, ya her iki üye V ile veya her iki üye K ile başlıyor demektir.

3) Eğer K-K ise ilk üyenin hangisi olacağını ünsüz dizisine bakarak tayin ederiz. Ünsüz dizisinde bu kelime başı K’lerinden hangi üyeninki ilk geliyorsa o üye başta yer alır.

Bu gruba giren ikilemelerin sayısı 65’tir.

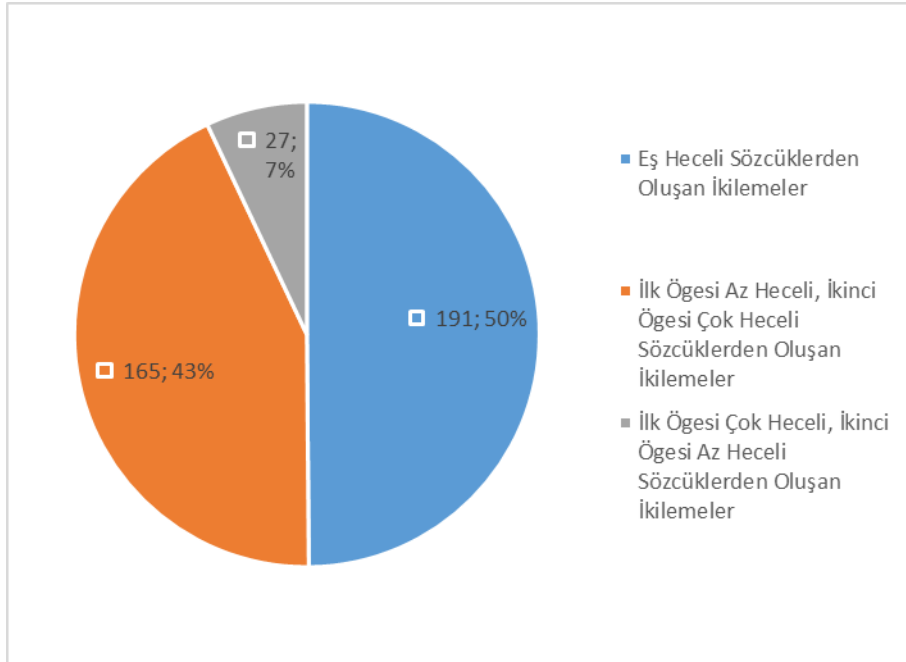
4) Eğer V-V ise ilk üyenin hangisi olacağını ünlü dizisine bakarak tayin ederiz. Ünlü dizisinde bu kelime başı V’lerinden hangi üyeninki ilk geliyorsa o üye başta yer alır (oğul uşak). Eğer her iki üyenin de baş tarafları birbirinin aynı ise karşılıklı olarak baştan sona doğru, her iki üyenin fonemlerine bakılır. Bu ikisi arasında ilk farkın gösterdiği karşıtlığa bakılır.

Bu kategoride olan ikileme sayısı: 7’dir.



Şekil 2

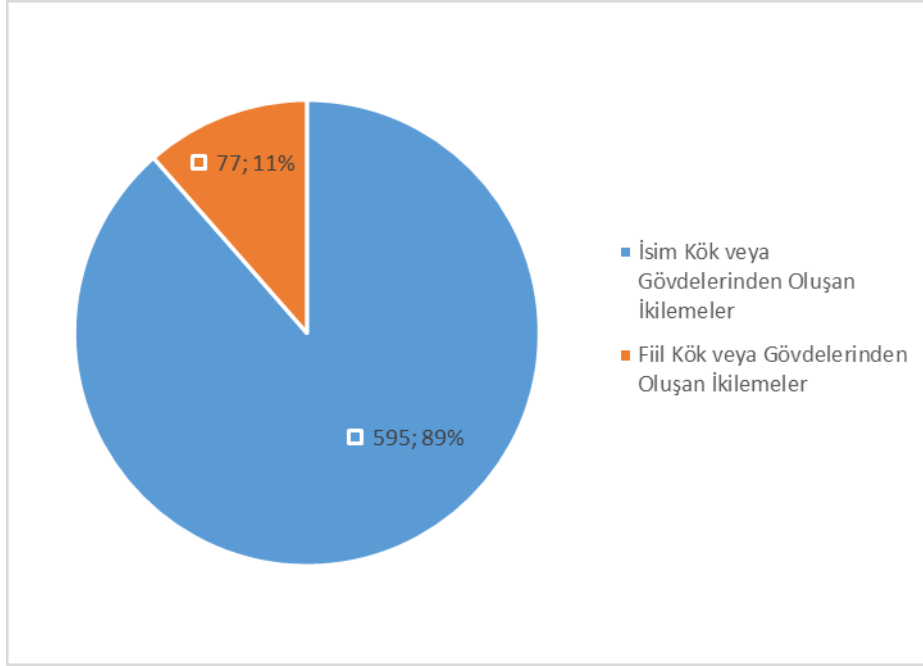
Farklı kelimelerden oluşan 383 ikilemenin 191'i eş heceli sözcüklerle kurulmuş yapılardır. Bunlardan 165'i az heceli sözcüğün, 27'si ise çok heceli sözcüğün öne geldiği yapılardır. Bu sayısal verilerle eş heceli sözcüklerle oluşan ikilemelerin sayıca en çok olduğu, ardından ilki az heceli ikincisi çok heceli yapıların geldiği ve son olarak ilki çok heceli yapıların en az görüldüğü sonucuna varılmıştır.



Şekil 3

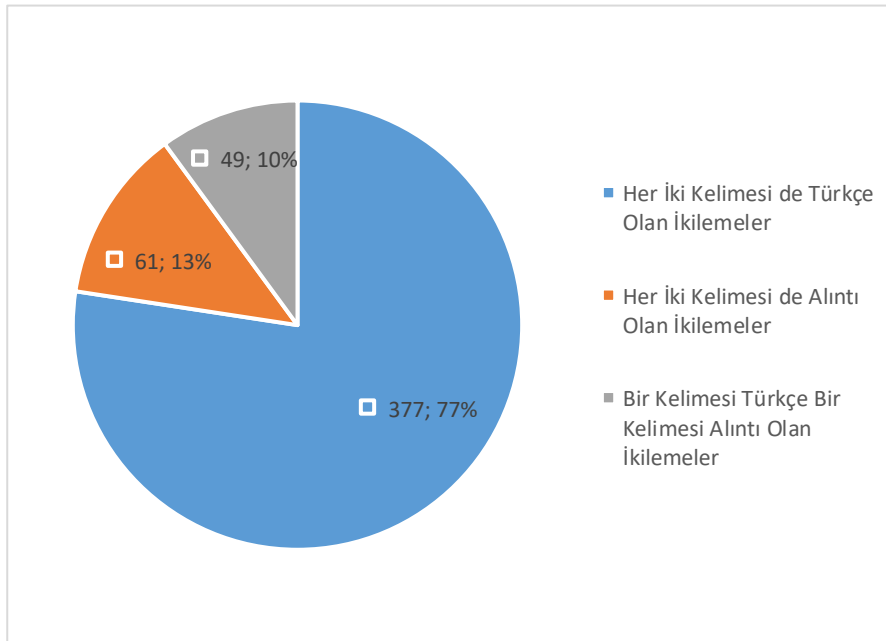
İkileme ögeleri her türden kelimeler olmakla birlikte esas olarak isim kök ve gövdelerinden, fiil kök ve gövdelerinden oluşmaktadır. Tespit edilen ikilemelerde, çoğunluğu

isim kök ve gövdelerinden oluşan ikilemeler meydana getirmektedir. 672 örneğin 595'i isim kök veya gövdelerinden, 77'si fiil kök veya gövdelerinden oluşmuştur.



Şekil 4

Gagavuz Türkçesinde, her iki ögesi de anlam taşıyan ikilemeleri oluşturan sözcüklerin kökenlerine bakıldığında her iki ögesi de Türkçe olan ikilemeler, sayı bakımından çoğunlukta yer almaktadır. Toplam 377 ikileme, Türkçe sözcüklerle kurulmuştur. Bir ögesi Türkçe bir ögesi yabancı kelimelerden oluşanların sayısı 49, her iki ögesi de yabancı kelimelerden oluşan ikilemelerin sayısı ise 61'dir. (Burada yansılardan oluşan ikilemeler, hesaba katılmamıştır.)



Şekil 5

SÖZLÜK

-A-

- aaacı – tatlı** lafini “acı tatlı sözünü” (GDLO7, s. 302)
- aaç – susuz kal-** “aç susuz kal-” (GDLO7, s. 265)
- aaçlıktan – yokluktan** “açlıktan yokluktan” (GDLO6, s. 160)
- aar – aar** “ağır ağır” (GDLO5, s. 257; GDLO7, s. 198)
- aaz – aaza** “ağız ağıza” (GDLO6, s. 150, GRMS, s. 19)
- aaz – aazdan** “dilden dile” (GDLO7, s. 215, GRMS, s. 19)
- aazdan – aaza** “dilden dile” (GDLO5, s. 160; GDLO6, s. 146, 156; GRMS, s. 19)
- aça – aç** “aç aç” (GDLO7, s. 137)
- açık – kapalı** “açık kapalı” (GDLO6, s. 76)
- açık – seçik** “açık seçik” (GTS, s. 4)
- açıp – kırıp** “açıp kırıp” (GDLO5, s. 188)
- adım – adım** “adım adım” (GDLO5, s. 119, 169; GDLO6, s. 112, 113, 116, 119, 124, 125, 127; GDLO7, s. 196, 220, 227; GRMS, s. 27)
- ak – pak** “ak pak” (GDLO5, s. 112)
- alak – bulak** “allak bullak, karışık” (GRMS, s. 39; GTS, s. 8)
- alan – alan** “1) sıra halinde, gruplar halinde 2) seyrek, yer yer” (GRMS, s. 39; GTS, s. 8)
- alat – kıpıt** etiş- “alat kıpıt yetiş-” (GDLO5, s. 111)
- alay – alay** “grup grup” (GDLO5, s. 246; GDLO6, s. 291; GTS, s. 8; GRMS, s. 39)
- alış – veriş** “alış veriş” (GDLO5, s. 11, 36, 96, 112, 119, 170, 208, 209; GDLO6, s. 96, 160, 173, 184; GDLO7, s. 105, 116, 141, 226, 235; GRMS, s. 45, 49, 245, 498; GTS, s. 10)
- alış – verişi** “alış verişi” (GDLO7, s. 283; GRMS, s. 45; GTS, s. 10)
- altışar – altışar** “altışar altışar” (GDLO6, s. 49)
- ana – baba** “ana baba” (GRMS, s. 216, 446; GTS, s. 214)
- ana – bob** “ana baba” (GDLO5, s. 11, 12, 13, 17, 20, 21, 37, 43, 58, 61, 119, 125, 170, 204, 206, 214, 224, 247; GDLO6, s. 18, 40, 51, 91, 99, 105, 121, 150, 157, 202; GDLO7, s. 23, 33, 145, 157, 169, 181, 190, 229, 251, 287; GRMS, s. 47; GTS, s. 181, 258; YİK, s. 3, 65, 117)
- analı – bobalı** “analı babalı” (GRMS, s. 47; GTS, s. 13)
- anasız – bobasız** “anasız babasız” (GDLO6, s. 70; GDLO7, s. 288; GRMS, s. 47)
- ap – aç** “ap aç” (GDLO7, s. 119)
- ap – açık** “apaçık” (GRMS, s. 51)
- ap – ak** “açık açık” (GRMS, s. 51)
- ap – ansızdan** “ansızın” (GDLO7, s. 249; GRMS, s. 51)

- ap – ansızlık** “sürpriz bir şekilde”(GRMS, s. 51)
- ara – sıra** “ara sıra” (GRMS, s. 568; GTS, s. 15)
- arabalar – maşinalar** “arabalar, makinalar, tüm taşıtlar” (GDLO7, s. 275)
- arada – saatta** “arada bir” (GDLO5, s. 244; GDLO6, s. 73; GDLO7, s. 102, 118, 143; GRMS, s. 568)
- arada – satta** “arada bir” (GDLO5, s. 160, 190; GDLO6, s. 183)
- arada – sırada** “arada sırada” (GDLO7, s. 246, 262)
- arap – pers** “arap pers” (GDLO5, s. 68)
- ardı – ardına** “ardı ardına” (GDLO5, s. 196)
- arpa – booday** “arpa buğday” (GDLO6, s. 69)
- aşaa – yukarı** “aşağı yukarı” (GDLO6, s. 124, 125; GDLO7, s. 204)
- atılı – atılı** “atılı atılı” (GDLO5, s. 173)
- atlaya – atlaya** “atlaya atlaya” (GDLO7, s. 119)
- auç – auç** “avuç avuç” (GDLO6, s. 186)
- auşam – sabaa** “akşam sabah” (GRMS, s. 60; GTS, s. 20)
- avlanmaa – tavlanmaa** “avlanmaya tavlanmaya” (GDLO6, s. 167)
- avşam – sabaa** “akşam sabah” (GDLO6, s.145; GDLO7, s. 115, 154, 224; GRMS, s. 24)
- ay – ay oolum!** “ay oğlum”(GRMS, s. 30)
- aydımnaya – aydımnaya** “aydınlaya aydınlaya” (GDLO7, s. 120)
- ayın – açık** “gün gibi ortada, apaçık” (GDLO5, s. 22, 226; GDLO7, s. 145, 193, 213, 296; GTS, s. 22; GRMS, s.34)
- ayırı – ayırı** “ayrı ayrı” (GDLO5, s. 25, 103, 126, 127; GDLO6, s. 24, 42, 68, 202; GDLO7, s. 103, 169, 243)
- ayırıç – ayırıç** “kopuk kopuk” (GRMS, s. 35)
- aykırı – buykuru** “eğri böğrü” (GDLO6, s. 113, 116, 278; GDLO7, s. 282; GTS, s. 23; GRMS, s. 32)
- aylanıp – hızlanıp** “dolanıp hızlanıp” (GDLO5, s. 173)
- az – buçuk** “az buçuk” (GDLO7, s. 244, 247, 254)
- az – çok** “az çok” (GRMS, s. 30; GTS, s. 25)
- azar – azar** “azar azar” (GRMS, s. 29; GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 112, 124, 125, 127)
- azarıcık – azarıcık** “azar azar, azıcık azıcık” (GDLO7, s. 137)
- B-**
- baarış – baarış** “bağırış bağırış” (GDLO5, s. 119)
- badi – badi** “kazlara seslenme ünlemi” (GRMS, s. 68; GTS, s. 27)
- baka – baka** “baka baka” (GDLO5, s. 188, 210; GDLO6, s. 281; GDLO7, s. 39, 118, 119, 120, 122)

- bakıp – bakıp** “bakıp bakıp” (GDLO6, s. 309)
- baksa – denesä** “baksa denese” (GDLO7, s. 137)
- baktı – baktı** “baktı baktı” (GDLO6, s. 256; GDLO7, s. 232, 251)
- balıktan – domuza** “balıktan domuza” (GDLO7, s. 197)
- başak – başak** “başak başak” (GDLO6, s. 186)
- başka – başka** “başka başka” (GRMS, s. 76; GDLO5, s. 18, 51, 103, 112, 118, 119, 213; GDLO6, s. 124, 271; GDLO7, s. 243, 255; YİK, s. 117; GTS, s. 30)
- başsız – kenarsız** (<Far. kenār) “sonsuz” (GRMS, s. 76)
- baştan – başa** “baştan başa” (GDLO6, s. 113, 124, 127)
- batal – batal** adamnar “işsiz güçsüz adamlar” (GDLO5, s. 187)
- bäv – bäv** “deve sesi” (YİK, s. 164)
- bayır – telä** “dağ bayır” (GRMS, s. 69)
- bekleyä – bekleyä** “bekleye bekleye” (GDLO7, s. 120)
- belli – belersiz** “belli belersiz” (GDLO5, s. 116)
- benek – benek** “benek benek” (GRMS, s. 80)
- beş – altı** “beş altı” (GDLO5, s. 10, 49, 223, 239; GDLO6, s. 39, 41, 49, 163, 184, 242)
- beş – altüz** “beş altı yüz” (GDLO6, s. 39, 49)
- beş – on** “beş on” (GDLO5, s. 234; GDLO6, s. 147, 180; GDLO7, s. 118, 154, 171, 172, 274)
- beşär – beşär** “beşer beşer” (GDLO6, s. 39, 49)
- beşär – onar** “beşer onar” (GDLO7, s. 274)
- beşüz – altüz** “beş yüz altı yüz” (GDLO6, s. 41)
- beygirdän – tavşama** “attan tavşana” (GDLO7, s. 197)
- bez – belli** “bes belli” (GRMS, s. 78; GTS, s. 34)
- bıcı – bıcı** “kazları çağırmaq için kullanılır” (GRMS, s. 101; GTS, s. 34)
- bi – bi – bi** “hindileri çağırmaq için kullanılır” (GRMS, s. 82; GTS, s. 35)
- bilir – bilmâz** “bilir bilmez” (GRMS, s. 84)
- bim – biaz** “bembeyaz” (GRMS, s. 84; GTS, s. 36)
- bim – biyaz** “bembeyaz” (GDLO5, s. 22, 47, 119; GDLO6, s. 59, 106, 125, 227, 266, 271; GDLO7, s. 32, 189, 283; YİK, s. 148, 149, 154)
- binär – binär** “biner biner” (GDLO6, s. 49)
- bir – biri** “bir biri” (GDLO5, s. 18, 50, 130; GDLO6, s. 141, 150, 151, 156, 162, 163, 176; GDLO7, s. 14, 19, 35, 90, 151, 154, 168, 169, 181, 191, 192, 193, 195, 200, 209, 220, 223, 234, 249, 261)
- bir – bir** “birbir” (GDLO5, s. 188; GDLO6, s. 150)

bir – iki “bir iki” (GRMS, s. 84; GDLO5, s. 42, 177, 203, 206, 223, 241; GDLO6, s. 39, 41, 44, 49, 50, 113, 162, 165, 168, 170, 208, 231, 252, 253; GDLO7, s. 108, 248, 118, 154, 191, 193, 263, 284, 290, 294; Y1K, s. 123)

bir – ikisi “bir ikisi” (GDLO6, s. 13)

bir – ikiüz “yüz iki yüz” (GDLO6, s. 39, 49)

birä – bir “birebir” (GDLO7, s. 49)

birär – birär “birer birer” (GRMS, s. 85; GDLO5, s. 45, 79, 203, 211; GDLO6, s. 40, 41, 49, 145, 159; GDLO7, s. 206, 288)

birär – ikişär “birer ikişer” (GDLO5, s. 37, 40)

birdä – ikidä “ikide bir” (GDLO7, s. 281)

birdän – birä “birden bire” (GRMS, s. 85; GDLO5, s. 25; GDLO6, s. 17, 113, 125, 135; GDLO7, s. 21, 27, 197, 274; Y1K, s. 149)

birı – birı “birbiri” (GRMS, s. 77, 84; GDLO5, s. 8, 9, 14, 15, 21, 25, 29, 30, 36, 37, 39, 46, 55, 57, 59, 64, 81, 86, 100, 103, 105, 114, 115, 121, 131, 135, 160, 174, 186, 188, 189, 206, 215, 222, 226, 230; GDLO6, s. 3, 6, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 41, 44, 46, 55, 56, 60, 64, 81, 87, 96, 98, 100, 102, 112, 114, 132, 134, 138, 139, 140, 142, 145, 146, 150, 178, 180, 181, 183, 184, 192, 194, 204, 207, 218, 219, 229, 232, 236, 277; GDLO7, s. 16, 19, 24, 40, 45, 88, 89, 90, 112, 148, 150, 154, 162, 168, 169, 181, 193, 194, 215, 222, 233, 250, 261, 274, 279, 284, 285, 290, 296, 298; Y1K, s. 105, 118)

birin – ikin “birini ikisini” (GDLO6, s. 162)

birindän – birindän “herhangi birinden” (GDLO6, s. 203)

bişey – bişey “bir şeyler” (GRMS, s. 87; GDLO5, s. 222; GDLO6, s. 96, 253; GDLO7, s. 273)

bişeylän – bişeylän yardım et- “bir şeylerle yardım et-” (GDLO6, s. 97)

bitirär – bitirmäz “bitirir bitirmez” (GDLO6, s. 164)

bitirir – bitirmäz “lafını bitirir bitirmez” (GDLO6, s. 235)

bitki – bitkiyä peydalanmış “bir bilinmezden peydah olmuş” (GRMS, s. 86; GDLO5, s. 133, 160, 161, 198, 221; GDLO6, s. 229; GDLO7, s. 135, 228)

bitkinin – bitkisindä “en sonunda” (GRMS, s. 86)

biyaz – biyaz “beyaz beyaz” (GDLO6, s. 87; GDLO7, s. 161, 298)

bobadan – dededän “babadan dededen” (GDLO6, s. 159)

bobalardan – dedelerdän “babalardan dedelerden” (GDLO6, s. 163)

bol – bol “bol bol” (GDLO7, s. 111)

bola – bol “bol bol” (GDLO7, s. 269)

boldan – bola “boldan bola” (GRMS, s. 90)

bolu – bolu “bardak bardak” (GDLO7, s. 175)

bom – boz “bom boz” (GDLO5, s. 157)

boydan – boya “boydan boya” (GDLO7, s. 206)

boyunu – postunu “boyunu posunu” (GDLO6, s. 220, 255; GDLO7, s. 163)

boz – mavi su “boz mavi su” (GDLO6, s. 106)

bölä – bölä “böyle böyle” (GDLO5, s. 179)

bölük – bölük “bölük bölük” (GDLO5, s. 249; GDLO6, s. 160, 184)

bölüm – bölüm “bölüm bölüm” (GDLO6, s. 313)

brak – brak “ördek sesi” (Y1K, s. 63)

buji – buji “kazlara seslenme ünlemi “ (GRMS, s. 94)

bul – bul “pul pul (kaymağın pul pul yere akması)” (GDLO6, s. 300)

bundan – buyanı “bundan bu tarafa” (GDLO7, s. 283)

bürüncük – böcek “börtü böcek” (GRMS, s. 273)

bütün – бүтүннә “bütünüyle” (GDLO5, s. 143, 151; GDLO6, s. 21)

büük – büük “büyük büyük” (GDLO5, s. 157, 189; GDLO6, s. 275; GDLO7, s. 198)

büük – güjük “şubat ayı için kullanılır” (GTS, s. 108)

büündän – yaarina “bugünden yarına” (GRMS, s. 101)

büünnän – бүün “bugüne bugün” (GRMS, s. 101; GDLO5, s. 206, 234)

büüyü – küçüü “büyüğü küçüğü” (GDLO5, s. 254; GDLO7, s. 210, 213)

-C-

can – cun “in cin” (GRMS, s. 184; GDLO5, s. 46, 247; GDLO6, s. 278, 304)

cangır – cangır geç- “gürültülü bir şekilde geç-“ (GDLO5, s. 14, 33; GRMS, s. 184)

cangır – cungur “düşme ya da birbirine çarpma sırasında çıkan ses” (GRMS, s. 184; GDLO7, s. 201)

cannar – cunnar “inler cinler” (GTS, s. 46)

cannı – cansız “canlı cansız” (GDLO5, s. 123)

cat – eni “yerli olmayan yeni” (GDLO5, s. 166, 242)

cet – becet dooru “atadan öteden dürüst” (GRMS, s. 186)

cıvıl – cıvıl “kuş sesi” (GDLO6, s. 201; GDLO7, s. 128, 298)

cız – bız “ızgarada pişirilmiş et” (GRMS, s. 188)

cicili – bicili “cicili bicili” (GRMS, s. 186; GTS, s. 48)

-Ç-

çaara – çaara “çağıra çağıra” (GDLO7, s. 247)

çaaran – baaran “çağıran bağıran” (GRMS, s. 524; GTS, s. 49)

çaarış – baarış “çağırış bağırış” (GRMS, s. 524; GDLO5, s. 170; GDLO7, s. 289; GTS, s. 49)

çabuk – çabuk “hızlı hızlı” (GRMS, s. 524)

çalı – çırpı “çalı çırpı” (GTS, s. 156)

çalılık – yabanı yuvası “yalnızca yabani hayvanların barındığı, ıssız yer” (GRMS, s. 527)

çanak – çölmek “çanak çömlek” (GRMS, s. 529)

çangır – çingır “zil sesinin taklidi” (GRMS, s. 529)

çangır – çüngür “zil sesinin taklidi” (GRMS, s. 529; GTS, s. 51)

çat – pat “çat pat, şöyle böyle, azıcık” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53)

çatır – çatır “ağaçlar kırılırken çıkan ses” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53)

çatır – patır “odun, kömür yanarken; ince ve sert şeyler kırılırken ya da gevrek şeyler yenirken çıkan ses” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58) (GDLO7, s. 129)

çatra – patra “çat pat, anlaşılmaz bir konuşma için kullanılır” (GRMS, s. 532; GTS, s. 53)

çayır – bayırlar “çayırlar bayırlar” (GDLO6, s. 230)

çayırların – bayırların “çayırların bayırların” (GDLO6, s. 20; GDLO7, s. 26)

çes – çevrä “çepeçevre” (GDLO5, s. 226)

çeşnä – çeşnä “hoşa giden tat, lezzet ya da tarz için söylenir” (GRMS, s. 540)

çez – çevrä “çepeçevre” (GDLO7, s. 175, 176)

çık – çık kuşlar “cik cik kuşlar” (GDLO6, s. 173, 180)

çıkım – çıkım “küçük küçük kısımlar halinde, adacıklar şeklinde” (GRMS, s. 559; GTS, s. 57)

çır – çiplak “çırılçiplak” (GRMS, s. 559; GDLO6, s. 240; GDLO7, s. 155, 188; GTS, s. 58)

çır – çır “cır cır böceğinin ses taklidi” (GRMS, s. 561)

çirtma – kaval “genellikle çobanların kullandığı üflemler” (GDLO6, s. 229; GDLO7, s. 170)

çıt – çıt “odun, kömür yanarken; ince ve sert şeyler kırılırken ya da gevrek şeyler yenirken çıkan ses” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58)

çıt – pıt “odun, kömür yanarken; ince ve sert şeyler kırılırken ya da gevrek şeyler yenirken çıkan ses” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58)

çıtır – çıtır “odun, kömür yanarken; ince ve sert şeyler kırılırken ya da gevrek şeyler yenirken çıkan ses” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58)

çıtır – pıtır “odun, kömür yanarken; ince ve sert şeyler kırılırken ya da gevrek şeyler yenirken çıkan ses” (GRMS, s. 561; GTS, s. 58)

çift – çift “çift çift, çifteli” (GRMS, s. 547; GDLO6, s. 26; GTS, s. 59)

çii – bütün yut “çiğ bir şekilde tamamını yutmak” (GRMS, s. 542)

çin – çin “bir ses taklidi, çin çin ötmek” (GRMS, s. 545; GTS, s. 61)

çirkin – çirkin “çirkin çirkin” (GDLO5, s. 189, 203)

çok – çok “çok çok” (GDLO6, s. 113, 119, 124)

çur – çur “su sesinin taklidi” (GRMS, s. 553; GTS, s. 65)

çürük – çürük “çürük çürük” (GDLO5, s. 199; GDLO6, s. 178)

çürük – mürük “çürük mürük” (GDLO5, s. 119)

-D-

dadak – madak sarmacık “tadımlık sarma” (GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 219)

dal – budak “dal budak” (GTS, s. 213)

- damba – dumba** (GRMS, s. 131)
- damna – damna** “damla damla” (GDLO6, s. 186; GDLO7, s. 165)
- damnaya – damnaya** “damlaya damlaya” (GRMS, s. 118; GTS, s. 105)
- dar – dar** “zorlukla, zar zor” (GRMS, s. 133)
- dar – darına** “zorlukla, zar zor” (GRMS, s. 133)
- dara – dar** “zorlukla, zar zor” (GRMS, s. 132, 133)
- daran – peran** et- “1) kırıp parçala-, 2) paramparça et-“ (GRMS, s. 133; GDLO5, s. 247; (GTS, s. 68)
- dari – diri** “müzika sesi” (GDLO6, s. 200)
- darma – daarıdan** “darmadağın” (GRMS, s. 133)
- däş – çüş** git- “deh çüş git- (eşek için kullanılır)” (GDLO6, s. 158)
- dayma – dayma** “daima daima” (GDLO5, s. 91, 206)
- dedesi – bobası** “dedesi babası” (GRMS, s. 136)
- delik – deşik** “delik deşik” (GDLO6, s. 164)
- demir – beton** “demir beton” (GDLO5, s. 82)
- demir – truba** “demir – truba” (GDLO6, s. 135)
- diişe – diişe** “değişe deşişe” (GRMS, s. 143; GTS, s. 64)
- dik – dik** “dik dik” (GDLO5, s. 20; GDLO6, s. 278, 310)
- dilim – dilim** “dilim dilim” (GDLO7, s. 236)
- dim – dik** “dimdik” (GRMS, s. 146)
- dinnenmä – şennenmä** “dinlenme şenlenme” (GDLO6, s. 20)
- dip – diri** “capcanlı” (GRMS, s. 147)
- dirsek – dirsee** baala- “dirsek dirseğe bağla-“ (GTS, s. 76)
- diştän – tırnaktan** “dişten tırnaktan” (GRMS, s. 54)
- diz – be – diz** “diz dize” (GRMS, s. 142)
- dizä – dizä** “satrı satır” (GDLO5, s. 199)
- dizi – dizi** “dizi dizi” (GDLO6, s. 57, 192); “sıra sıra” (GDLO7, s. 303)
- dolay – denizdi** “çevreydi denizdi” (GDLO7, s. 124)
- dolay – dünnä** üzü “etraf yeryüzü” (GDLO6, s. 30, 287)
- dolaylandı – dolaylandı** “dolandı dolandı” (GDLO7, s. 143)
- don – gölmek** “don gömlek” (GRMS, s. 143)
- doorudan – dooruya** “doğrudan doğruya” (GRMS, s. 156)
- dop – dolu** “dopdolu” (GRMS, s. 157; GDLO5, s. 10, 119, 157; GDLO6, s. 164)
- dop – dooru** “dosdoğru” (GRMS, s. 157; GTS, s. 81)
- dos – dooru** “dosdoğru” (GRMS, s. 157)
- dost – düşman** “dost düşman” (GRMS, s. 158)

doya – doya imee “doyasıya yemek” (GTS, s. 81)

doz – dolay “çepeçevre, etraf” (GDLO5, s. 19, 56, 77, 169, 173, 189; GDLO6, s. 178, 189; GDLO7, s. 53, 176, 211, 244, 246, 251, 257, 261; GTS, s. 81)

döl – döl ol- “dutlar için: olgunlaşmak”(GDLO6, s. 207)

dönä – dönä “döne döne”(GRMS, s. 159; GDLO6, s. 180, 192; GTS, s. 82)

dönüp – dönüp “dönüp dönüp” (GDLO5, s. 223; GDLO6, s. 225)

dört – beş “dört beş” (GDLO5, s. 173, 243; GDLO6, s. 33; GDLO7, s. 238; GDLO7, s. 280)

duardan – duara “duvardan duvara” (GTS, s. 83)

dum – dum “trampet sesi” (GRMS, s. 163; GDLO7, s. 220; Y1K, s. 95)

dum – düz “dümdüz” (GRMS, s. 163; GTS, s. 84)

dumba – dumba “trampet sesi” (GRMS, s. 163; GTS, s. 84)

dumca – dumca “müzika sesi” (GDLO6, s. 200)

dup – duruk “dupduru, çok berrak” (GRMS, s. 163; GTS, s. 84)

dur- – kal- “dur- kal-“ (GDLO5, s. 207)

dura – dura “dura dura” (GDLO5, s. 231)

durup – durup “durup durup” (GDLO6, s. 195; GDLO7, s. 247)

dübü – düz “1) dümdüz, 2) her yerde” (GDLO5, s. 157; GTS, s. 85)

düm – düz “dümdüz” (GRMS, s. 168)

düp – düz “açıkça, düpedüz, dümdüz” (GRMS, s. 168; GTS, s. 86)

düpä – düz “düpedüz” (GRMS, s. 168)

düşä – kalka “düşe kalka” (GRMS, s. 170; GDLO5, s. 119; GDLO7, s. 39, 120)

düşüner – düşüner “düşünür düşünür” (GDLO5, s. 212; GDLO7, s. 141)

düünä – düünä “dövüne dövüne” (GDLO6, s. 282)

-E-

edi – sekiz “yedi sekiz” (GDLO7, s. 205, 209, 232)

ekmek – pesmet “ekmek peksimet” (GDLO7, s. 183)

el – elä ver- “el ele ver-“ (GDLO7, s. 298)

el – eldän “el elden” (GRMS, s. 44)

el – rüzgar “yel rüzgar” (GDLO5, s. 112)

eli – ayaa “eli ayağı” (GDLO5, s.162; GDLO6, s. 156)

elimi – üzümü “elimi yüzümü” (GDLO6, s. 176)

em – eşil “yemyeşil” (GRMS, s. 176)

ep – eni “yepyeni” (GRMS, s. 177; GDLO5, s. 173)

ep – eşil “yemyeşil” (GDLO6, s. 74, 266)

epiz – eni “yepyeni” (GRMS, s. 177)

er – gök “yer yök” (GDLO5, s. 199)

erdä – toprakta “yerde toprakta” (GDLO5, s. 19)

erikler – dutlar “erikler dutlar” (GDLO6, s. 208)

erimiş – bitmiş “däduunun evi tuzdan erimiş, bitmiş“ (GDLO6, s. 168)

erli – erindä “yerli yerinde” (GDLO5, s. 151)

estek – pestek “estek pestek” (GDLO5, s. 167)

eşil çizilär – fidannıklar “yeşil çizgiler fidanlıklar” (GDLO7, s. 194)

evdän – evä gez- “evden eve gez-” (GDLO6, s. 237)

-F-

fasıl – fasıl gıcırda- “gıcırdayıp dur-” (GDLO6, s. 157)

felan – filan “falan filan” (GTS, s. 94)

fiçı – fiçı “fiçı fiçı” (GTS, s. 95)

fıkr – fıkr “kaynamanın ifadesi, fıkr fıkr” (GTS, s. 96, 145)

fırıl – fırıl kanaat uçşurdular “fırıl fırıl kanat çırpıyorlardı” (GDLO7, s. 128)

fis – fis “ses taklidi, kaz, fis fis diye ses çıkarır.” (GRMS, s. 502; GTS, s. 96)

fıska – fıska “içi hava, su dolu ufak kabartı veya kürecikler için kullanılır” (GRMS, s. 502; GTS, s. 96)

fiş – fiş “ince cisimler hışırdarken çıkan sesin adı, hışırtı” (GRMS, s. 503)

fit – fit git- “ördekler için, fit fit git-” (GDLO7, s. 170, 173)

filan – fişman “filan fişman” (GRMS, s. 497; GDLO5, s. 179; GDLO6, s. 96, 98; GTS, s. 97)

-G-

ga – ga – ga “kazları çağırarak için kullanılır” (GRMS, s. 105)

gazeta – mazeta “gazete mazete” (GDLO6, s. 255)

gecä – gündüz “gece gündüz” (GRMS, s. 108; GDLO5, s. 119, 187, 211, 234; GDLO6, s. 79, 112, 124, 125, 144, 158, 192, 215, 268; GDLO7, s. 158, 195, 241, 247, 251, 263, 274, 293; Y1K, s. 148; GTS, s. 100)

gecedän – geceyä “geceden geceye” (GDLO7, s. 262)

geçti – geçmedi “geçti geçmedi” (GDLO7, s. 154)

gelän – geçän “gelen geçen” (GRMS, s. 109; GDLO7, s. 114, 117, 128, 212, 285; GTS, s. 101)

geler – geçer yanımdan “gelir geçer yanımdan” (GDLO7, s. 303)

gelsin – gitsin turnelär “gelsin gitsin turnalar” (GDLO5, s. 202)

geniş – geniş “geniş geniş” (GDLO6, s. 212)

gevrek – gevrek gül- “kendine güvendiğini ya da karşısındaki kimseyi hafiflediğini anlatır bir biçimde, kesik kesik ve hafif bir sesle gülmek” (GRMS, s. 106)

gezä – gezä “geze geze” (GDLO5, s. 226, 247; GDLO7, s. 120, 122, 226)

gıcır – gıcır “gıcırdaama sesi” (GRMS, s. 126; GDLO7, s. 129; GTS, s. 103)

- gık – gık** “kazları çağırmak için kullanılır” (GRMS, s. 126)
- gırts – gırts** “keman gıcirtısının taklidi” (GRMS, s. 126; GTS, s. 104)
- gid – gidä** “git gide” (GRMS, s. 114)
- gidä – gidä** “gide gide” (GRMS, s. 114; GDLO5, s. 163; GDLO7, s. 137, 138, 219; GTS, s. 104)
- giderlär – giderlär** de “giderler giderler de” (GDLO7, s. 140)
- gidiş – geliş** “gidiş geliş” (GRMS, s. 114; GTS, s. 104)
- giyyä – giyyä** “giye giye” (GDLO7, s. 120)
- git – gidä** “git gide” (GRMS, s. 114, 115; GDLO5, s. 24, 229, 230, 237; GDLO6, s. 157, 206, 207; GTS, s. 105)
- gitmiş – gelmiş** “gitmiş gelmiş” (GDLO7, s. 289)
- gotsi – gotsi** “bir ünlem, domuzları çağırmak için kullanılır” (GRMS, s. 116)
- görä – görä** “göre göre” (GDLO7, s. 228)
- göz - kulak** ol- “göz kulak ol-” (GRMS, s. 117)
- göz – gözä** “göz göze” (GDLO6, s. 176)
- göz – kulak** ol- “göz kulak ol-” (GDLO6, s. 206; GDLO7, s. 215, 222; GTS, s. 106)
- gözäl – gözäl** “güzel güzel” (GDLO5, s. 257; GDLO6, s. 74; GDLO7, s. 181, 255)
- gücenik – gücenik** “gücenik gücenik” (GDLO5, s. 175)
- gücülä – gücülä** sürümää “zorlaya zorlaya sürmek” (GDLO6, s. 124, 127)
- güdä – güdä** “kahrını güde güde” (GDLO7, s. 219)
- gül – çiçek** dolaylar “etraf gül çiçek” (GDLO5, s. 250)
- gülä – gülä** “güle güle” (GDLO7, s. 39, 120, 122)
- gülüp – gülüp** “gülüp gülüp” (GDLO7, s. 102)
- gün – gündän** “günden güne” (GRMS, s. 123; GDLO5, s. 54, 62, 243; GDLO6, s. 113, 124, 225, 234, 235, 250, 297; GDLO7, s. 279; Y1K, s. 93)
- güncäöz – güncäöz** “gün gün” (GDLO5, s. 199)
- gündän – günä** “günden güne” (GDLO6, s. 13; GDLO7, s. 169, 200)
- günnän – gün** “bazen” (GDLO6, s. 289)
- güpe – gündüz** “gündüzün” (GTS, s. 109)
- güreş – güreşä** “güreşerek” (GDLO7, s. 148, 149, 150)
- güüs – güüsä** “göğüs göğüse” (GRMS, s. 125; GTS, s. 110)
- güz – ilkyaz** için “güz ilkbahar için” (GDLO5, s. 170)
- güzäl – güzäl** “güzel güzel” (GDLO6, s. 266; GDLO7, s. 64)
- H-**
- hâl – hâtr** “hal hatır” (GTS, s. 222)
- harça – parça** “parça parça” (GRMS, s. 515; GTS, s. 113)
- harp – harp** “hayvanların otlama sesi” (GDLO5, s. 172)

haydudu – dragonu cezala- “eşkiyayı cezalandır-”(GDLO5, s. 190)

haylaz – haylaz “haylaz haylaz” (GDLO5, s. 230)

hemen – hemen <fars. Hemân “hemen, çabucak” (GDLO5, s. 238; GDLO6, s. 113, 119, 124, 127; GDLO7, s. 263; Y1K, s. 138)

hepsicii – hepsicii çıkmışlar “hepsi yeşermiş (tohumlar için)” (GDLO6, s. 267)

hergün – hergün “her gün her gün” (GDLO6, s. 65)

hêy – hêycılar “heyheyciler” (GDLO6, s. 197, 249)

hızlı – hızlı “hızlı hızlı” (GDLO5, s. 226; GDLO6, s. 124, 135, 267, 274, 276; Y1K, s. 109, 115, 153)

hop – hop “halk dansları yaparken çığlık atarak söylenir” (GRMS, s. 520)

hop – tup hop – tup evä çekeder “hop tup, hop tup eve gider. (GDLO6, s. 300)

hopa – hopa “bir türkü adı” (GTS, s. 118)

hoş – beş et- “sohbet et-” (GTS, s. 118)

-İ-

idiniz – doyundunuz (GDLO7, s. 248)

ililik – ililik gir- “lütfederek gir- (bir yere girerken kullanılıyor)” (GDLO7, s. 171)

iiiri – büürü “eğri böğrü” (GDLO5, s. 119; GTS, s. 120; GRMS, s. 199)

iiiri – iiiri “iri iri” (GDLO5, s. 96)

iki – üç “iki üç” (GDLO5, s. 33, 34, 70, 187, 196, 208, 211, 223, 226; GDLO6, s. 13, 59, 182; GDLO7, s. 207, 224, 240, 248, 262)

ikidä – birdä “ikide bir” (GDLO6, s. 169, 171, 172; GDLO7, s. 258)

ikişär – ikişär “ikişer ikişer” (GDLO5, s. 256; GDLO6, s. 40, 41, 113)

ikişär – üçär “ikişer üçer” (GDLO5, s. 40, 123, 188; GDLO6, s. 72, 113)

ikiüz – üçüz “iki yüz üç yüz” (GDLO6, s. 41)

ileri – geeri “ileri geri” (GRMS, s. 108; GDLO5, s. 210; GDLO6, s. 124, 125, 127; GDLO7, s. 281; GTS, s. 121)

ileri – geri “ileri geri” (GTS, s. 201)

irmi – otuz “yirmi otuz” (GDLO5, s. 224; GDLO6, s. 41, 49)

irmişär – irmişär “yirmişer yirmişer” (GDLO6, s. 49)

istä – istämä “iste isteme” (GDLO7, s. 208)

istäär – istemäz batêrlar “ister istemez batıyorlar” (GDLO5, s. 190; GDLO6, s. 124, 125, 127, 196; GDLO7, s. 172, 174)

istämeyä – istämeyä “istemeye istemeye” (GDLO7, s. 272)

istär – istemäz “ister istemez” (GRMS, s. 205)

işsiz – güçsüz dur- “işsiz güçsüz dur” (GTS, s. 218)

iyerlär – içerlär “yerler içerler” (GDLO6, s. 173)

iyip – içip doy- “yiyip içip doy-” (GDLO7, s. 220)

-K-

- kaanä – kaanä** “kana kana” (GRMS, s. 223)
- kaane – kaane** “kana kana” (GTS, s. 124)
- kafa – tütün** “kahve tütün” (GDLO5, s. 167)
- kahır – kahır** üstünä “sıkıntı sıkıntı üstüne”(GDLO7, s. 233)
- kakır – kakır** etmee “hafif ateşle kaynama, fokurdama” (GRMS, s. 233; GTS, s. 127)
- kaldırıp – kaldırıp** “kaldırıp kaldırıp” (GDLO6, s. 201)
- kalkmış – kopmuş** bütün memleket kısmet aaramaa “bütün memleket kısmet aramaya başlamış” (GDLO5, s. 173)
- kaluptan – kaluba** girmee “kalıptan kalıba girmek” (GTS, s. 130)
- kan – yaş dök-** “kan yaş dökmek” (GRMS, s. 240)
- kana – kana** “kana kana” (GRMS, s. 223; GDLO7, s. 298; GTS, s. 131)
- kap – kara** “kapkara” (GRMS, s. 243; GDLO6, s. 208; GTS, s. 133)
- kap – karannık** “kap karanlık” (GDLO6, s. 220)
- kapa – kapa** “kapa kapa” (GDLO7, s. 122)
- kapamış – kapamamış** gözlerini “kapamış kapamamış gözlerini” (GDLO5, s. 168)
- kara – boz** “kara boz” (GDLO5, s. 39)
- kara – mor** “kara mor” (GDLO6, s. 67, 68; GDLO7, s. 44)
- kardaş – kızkardaş** “kardeş kız kardeş” (GDLO5, s. 57; GDLO6, s. 40; GDLO7, s. 229)
- karı – koca** “karı koca” (GRMS, s. 252; GDLO5, s. 119; GTS, s. 135)
- karma – karışık** “karmakarışık” (GRMS, s. 250; GTS, s. 136)
- karşı – karşıya** “karşı karşıya” (GRMS, s. 251; GDLO5, s. 18; GDLO7, s. 264)
- kartaldan – yılana** “kartaldan yılana tüm hayvanlar” (GDLO7, s. 197)
- kat – kat** “kat kat” (GRMS, s. 253; GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 113, 119, 124, 125, 127; GDLO7, s. 248, 251)
- kauşur – kauşmaz** “gün taa kauşur kavuşmaz evdä olasin” (GDLO5, s. 257)
- kazıyıp – kazıyıp** “kazıyıp kazıyıp” (GDLO7, s. 118)
- kemirip – kemirip** “kemirip kemirip” (GDLO5, s. 222)
- kenardan – kenara** (<Far. kenār) “kenardan kenara” (GDLO7, s. 49)
- kendi – kendi..** “kendi kendime vb.” (GRMS, s. 264)
- kesär – kesmäz** “keser kesmez” (GDLO6, s. 168)
- keş – keş mancası** “bir tür yiyecek” (GDLO5, s. 166)
- kılıç – kılıca** “kılıç kılıca” (GDLO7, s. 148, 149)
- kılıçlı – süngülü** “kılıçlı süngülü” (GDLO5, s. 165)

kıp – kırmızı “kıpkırmızı” (GRMS, s. 308; GDLO5, s. 22, 23, 58, 119; GDLO6, s. 275; GDLO7, s. 295)

kıpar – kıpmaz “gözlerini yumma anı için kullanılır” (GDLO7, s. 115)

kır – bayır “kır bayır” (GRMS, s. 309; GDLO7, s. 211, 212, 214; GTS, s. 146)

kırı – payı işle- “kırı bayırı işlemek” (Y1K, s. 114)

kırk – elli “kırk elli” (GDLO6, s. 41)

kırk – kırk “kırk kırk” (GDLO6, s. 157)

kırk – mırk “kırk mırk” (GDLO6, s. 156)

kırmızı – beyaz martı “kırmızı beyaz martı” (GDLO5, s. 251)

kıs – kıs et- “kıs kıs gülmek” (GRMS, s. 312; GTS, s. 148)

kıs – kıvrık “kısıkvrak, beklenmedik anda” (GRMS, s. 312)

kısık – kısık “kısık kısık” (GRMS, s. 313; GTS, s. 148)

kış – kış et- “kuşları kovala-“ (Y1K, s. 52, 162; GTS, s. 149)

kış – yazın “kışın yazın” (GDLO7, s. 212)

kıt – kıdak “tavuk sesi” (GDLO6, s. 263; Y1K, s. 128, 164)

kıtır – kıtır imee “kıtır kıtır yeme” (GRMS, s. 314; GTS, s. 149)

kıvrım – kıvrım “kıvrım kıvrım” (GRMS, s. 304; GTS, s. 149)

kıyıştırmaya – kıyıştırmaya “uygun bir şekilde” (GDLO7, s. 170)

kimä – kimä baaşladım “kime kime baaşladım” (GDLO6, s. 299; GDLO7, s. 302)

kimär – kerä “kimi zaman” (GDLO5, s. 38; GDLO7, s. 19)

kip – kirli “kipkirli” (GRMS, s. 270; GTS, s. 151)

kis – kis gül- “için için, sessiz ve alaylı gül-“ (GDLO6, s. 281)

koca – koca “koca koca” (GDLO7, s. 299)

kol – kol “bölük bölüm” (GDLO6, s. 288)

kol – kola “kol kola” (GRMS, s. 275; GDLO5, s. 102; GDLO6, s. 26, 205; GDLO7, s. 71, 210, 216); “el ele” (GDLO5, s. 119)

kol – koldan “elden ele” (GRMS, s. 275)

konu – komşu “konu komşu” (GRMS, s. 280; GTS, s. 162)

kop – kolay “kop kolay” (GRMS, s. 281)

korka – korka “korka korka” (GDLO6, s. 137, 241, 308)

koruna – koruna “koruna koruna” (GDLO7, s. 221)

kos – koca “koskoca” (GDLO5, s. 157)

kos – kocamiti “kocaman” (GRMS, s. 283)

kot – kodak “gıdaklama” (GTS, s. 164)

koyu – koyu “koyu – koyu” (GDLO7, s. 211)

köpürdüp – köpürdüp “köpürtüp köpürtüp” (GDLO7, s. 199)

- kör – sakat** kal- “kör sakat kal-” ; GDLO6, s. 214)
- köşedän – köşeyä** “köşeden köşeye” (GDLO7, s. 199, 200)
- ku – ku** “guguk kuşunun ses taklidi” (GRMS, s. 293)
- kucak – kucaa** “kucak kucağa” (GRMS, s. 291; GTS, s. 153)
- kucak – kucak** <(kuc-ak) “kucak kucak” (GRMS, s. 291; GDLO7, s. 20)
- kuçu – kuçu** “köpeklere seslenme ünlemi” (Y1K, s. 79, 130)
- kup – kuru** “kupkuru” (GRMS, s. 295; GDLO5, s. 157)
- kuri – kuri** “eşek yavrusu” (GTS, s. 195)
- kurt – kuş** “tüm hayvanlar” (GRMS, s. 297; GDLO6, s. 43; GDLO7, s. 185, 189, 190; Y1K, s. 20, 142, 156)
- kuru – kuruya** laf et- “boş boş konuş-” (GRMS, s. 298)
- kus – kus** “un, süt ve yumurtayla yapılan ufak ve yuvarlak taneler biçiminde” (GRMS, s. 299)
- kuş – kuş** “bir nida, koyunları çağırırken kullanılır” (GRMS, s. 301; GTS, s. 157)
- küçük – güçük** “şubat ayı için kullanılır” (GTS, s. 108)
- küçük – küçük** “küçük küçük” (GDLO5, s. 79)
- küçüü – büü** “küçüğü büyüğü” (GDLO6, s. 17, 86, 97, 217)
- kürek – kürek** “kürek kürek” (GDLO6, s. 113, 127)
- küsülü – küsülü** “küsülü küsülü” (GDLO6, s. 164)
- küt – küt** “kalp atışı sesi” (GRMS, s. 303; GTS, s. 159)
- küüdän – küüyä** “köyden köye” (GDLO5, s. 176)
- L-**
- laalä – zümbül** “lale sümbül” (GDLO5, s. 167)
- lääzımnı – lääzımsız** “gerekli gereksiz” (GDLO7, s. 190)
- laf – laf** “laf laf” (GDLO5, s. 103, 239, 257; GDLO7, s. 302)
- läk – tük** “atların nal sesleri” (GRMS, s. 317; GTS, s. 168)
- link – link** “pervane dönüşünün sesi” (GTS, s. 169)
- lüle – lüle ol-** “lüle lüle ol-” (GTS, s. 199)
- M-**
- maanä – türkü** “mani türkü” (GDLO5, s. 144; GDLO6, s. 34; Y1K, s. 111)
- makak – makak** gez- “bastonla gezmek” (GDLO7, s. 242)
- mal – canı** “malı canı” (GTS, s. 171)
- malay – mamaligacık** “mısır unundan yapılan bir çeşit yemek” (GDLO7, s. 263)
- mallı – mülklü** “zengin, varlıklı” (GTS, s. 172)
- marksizma – leninizma** “marksizm leninizm” (GRMS, s. 198)
- mas – maavi** “masmavi” (GTS, s. 173)

mäu – mäu “deve sesi” (Y1K, s. 164)

may – may “az kalsın” (GTS, s. 174), **may – may** kafa “may may kafa” (GDLO6, s. 227), **may – may** kopart- (GDLO6, s. 127), **may – may** yaka “may may yaka” (GDLO5, s. 221), **may – may** etiş “mıy mıy etmek” (GRMS, s. 323)

meyva – emiş “meyve yemiş” (GDLO5, s. 250)

mır – mır “mırıltı” (GTS, s. 177)

mini – mini “mini mini” (GRMS, s. 332)

mos – mor “mosmor” (GRMS, s. 333; GDLO5, s. 119, 157; GTS, s. 178)

mülklü – kulluu “varlıklı, zengin” (GTS, s. 179)

-N-

nani – nani “nenni nenni” (Y1K, s. 116)

nası – nicä “nasıl ne şekilde” (GDLO5, s. 119, 214, 226; GDLO6, s. 113, 124, 226; GDLO7, s. 145, 281, 290, 296)

nasıl – nijel “şöyle böyle” (GTS, s. 217)

nazlı – nazlı “nazlı nazlı” (GDLO5, s. 257)

nelär – nelär “neler neler” (GDLO5, s. 257)

neredän – nereyä “nereden nereye” (GDLO6, s. 266)

-O-

okuya – okuya “okuya okuya” (GDLO7, s. 120)

olur – olmaz “olur olmaz” (GRMS, s. 351; GDLO5, s. 37, 160; GDLO6, s. 204; GDLO7, s. 115, 238; GTS, s. 186)

omuz – omuza “omuz omuza” (GDLO6, s. 245)

on – onbeş “on on beş” (GDLO5, s. 212; GDLO6, s. 41, 49, 97, 240, 297; GDLO7, s. 64, 228)

on – oniki “on on iki” (GDLO5, s. 124, 223)

onar – onar “onar onar” (GDLO6, s. 41, 49)

ondört – onbeş “on dört on beş” (GDLO6, s. 92)

onu – bunu “onu bunu” (GDLO5, s. 45, 162; GDLO7, s. 115)

ool – boba “oğul baba” (GDLO5, s. 172)

ora – bura “ora bura” (GDLO5, s. 202, 230; GDLO6, s. 113, 114, 194)

ortaana – kafadarına ada- “ortağına ada-” (GDLO6, s. 229)

otuz – kırk “otuz kırk” (GDLO6, s. 158)

otuzar – otuzar “otuzar otuzar” (GDLO6, s. 41)

oyan – buyan “o yan bu yan” (GDLO5, s. 29, 56, 105, 238; GDLO6, s. 47, 61, 110, 112, 113, 115, 124, 127, 170; GDLO7, s. 20, 121, 171, 277, 278) “o yana bu yana” (GDLO7, s. 283, 284)

oynaya – oynaya “oynaya oynaya” (GDLO7, s. 119)

-Ö-

ölä – bölä “öyle böyle” (GDLO6, s. 167)

ölü – diri “ölü veya diri” (GDLO6, s. 312)

ötää – beeri “öteberi” (GDLO5, s. 173; GDLO6, s. 125, 199, 267; GDLO7, s. 265)

ötää – buyanı “öteyi beriyi” (GRMS, s. 356; GTS, s. 189)

-P-

pala – parta “pılı pırtı” (GRMS, s. 359; GTS, s. 191)

pam – pak “tertemiz” (GDLO6, s. 269, 271; GDLO7, s. 148, 204, 298)

para – parça “paramparça” (GRMS, s. 361; GTS, s. 192)

param – parça “paramparça” (GRMS, s. 361; GTS, s. 192)

parça – parça “parça parça” (GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 113, 125, 127; GDLO7, s. 100, 179; GRMS, s. 363)

patır – patır “ayak seslerinin taklidi” (GRMS, s. 365; GTS, s. 193)

payka – payka “kutu kutu, paket paket” (GRMS, s. 365)

pek – pek “pek fazla” (GDLO7, s. 282)

peş – peşe “peş peşe” (GTS, s. 216)

pıt – pıdak “keklik sesinin taklidi” (GTS, s. 196)

pıt – pıt “keklik sesinin taklidi” (GRMS, s. 377; GTS, s. 196)

pıtır – pıtır “hafif ayak patırtıları” (GRMS, s. 378; GTS, s. 196)

pıti – pıti “keklik sesinin taklidi” (GRMS, s. 377; GTS, s. 196)

pıtık – pıtık “çok küçük adımlarla az yol almak” (GDLO6, s. 160)

pıy – pıy “piliçleri çağırarak için kullanılır” (GRMS, s. 377; Y1K, s. 162; GTS, s. 196)

pi – pi – pi “bir nida, hindileri çağırarak için kullanılır” (GRMS, s. 368)

pis – pis “kedileri çağırarak için kullanılır” (GRMS, s. 369; GTS, s. 197)

pisi – pisi “kedileri çağırarak için kullanılır” (GRMS, s. 369; GTS, s. 197)

püskecik – püskecik aktar- “az az aktar-” (GDLO6, s. 195)

-R-

raat – raat bir gamsız halde “rahat rahat, sıkıntı keder olmadan” (GDLO5, s. 257)

-S-

saa – salim “sağ salim” (GRMS, s. 386)

saa – selām (<Ar. selām) “sağ salim” (GRMS, s. 386; GDLO5, s. 95; GDLO6, s. 40, 231; GDLO7, s. 82)

saa – sen “sen sen” (GRMS, s. 386)

saalık – ilik dilemee “kutlamak” (GDLO5, s. 224)

saar – dilsiz “sağır dilsiz” (GRMS, s. 387)

- saatçaaz – saatçaaz** “saat saat” (GDLO5, s. 199)
- sabaadan – auşama** “sabahtan akşama” (GTS, s. 205)
- saçma – saçma** yıllarım “saçma saçma yıllarım” (GDLO7, s. 303)
- sakına – sakına** “sakına sakına” (GDLO7, s. 270)
- salana – salana** “sallana sallana” (GRMS, s. 395)
- salına – salına** “salına salına” (GRMS, s. 395; GTS, s. 207)
- sallana – sallana** “sallana sallana” (GDLO6, s. 112; GTS, s. 207)
- sap – saa** “sapasağlam” (GRMS, s. 397; GTS, s. 208)
- sap – sarı** “sapsarı” (GRMS, s. 397; GDLO5, s. 22, 23, 119, 157; GDLO6, s. 270; GTS, s. 208)
- sapa – saa** “sapasağlam” (GRMS, s. 397; GDLO6, s. 209)
- sarı – biyaz** “sarı beyaz” (GDLO7, s. 293)
- sarı – eşil** “sarı yeşil” (GDLO6, s. 194)
- sarı – kırmızı** “sarı kırmızı” (GDLO5, s. 55; GDLO7, s. 289)
- sarı – sarı** “sarı sarı” (GDLO7, s. 298)
- sarmaş – dolaş** “sarmaş dolaş” (GTS, s. 209)
- sat – pat** “sat pat düşen kar” (GDLO7, s. 296)
- saurup – paklayıp** “savurup temizleyip” (GDLO6, s. 97)
- seçip – seçip** “seçip seçip” (GDLO6, s. 248)
- sendel – sendel** “sendeleğe sendeleğe, sallana sallana” (GTS, s. 213)
- seni – seni!** “seni seni!” (GRMS, s. 404)
- sep – sert** “kaskatı” (GTS, s. 213)
- sevâ – beenâ** “severek beğenerek” (GDLO7, s. 210)
- sevâ – sevâ** “seve seve” (GRMS, s. 405; GDLO6, s. 206, 274)
- sıcak – sıcak** “sıcak sıcak” (GDLO6, s. 114, 119, 123; GDLO7, s. 117)
- sıçan – kaçan** “sıçan kaçan” (GDLO6, s. 9, 265)
- sık – sık** “sık sık” (GRMS, s. 449; GDLO5, s. 39, 96, 129, 152, 195; GDLO6, s. 79, 105, 110, 113, 119, 125, 127, 201, 266; GDLO7, s. 74, 79, 102, 279, 296)
- sıkı – sıkı** “sıkı sıkı” (GDLO6, s. 163; GDLO7, s. 171, 172)
- sıklıklı – gılgıtlı** “kuş sesleri için söylenir” (GDLO7, s. 277)
- sıp – sıkı** “sımsıkı” (GRMS, s. 451; GTS, s. 216)
- sıra – sıra** “sıra sıra” (GRMS, s. 452; GDLO5, s. 119, 181; GDLO7, s. 158)
- siirek – siirek** “seyrek seyrek” (GDLO7, s. 118)
- sin – sin** “sinsi sinsi” (GRMS, s. 419; GDLO7, s. 264)
- sip – silmä** “ağzına kadar dolu” (GRMS, s. 419)
- sivri – sivri** taşlar “sivri sivri taşlar” (GDLO7, s. 299)

sokak – sokak “sokak sokak” (GDLO6, s. 113)

soluk – saalun “soluk sağlığım” (GDLO5, s. 19)

son – sonunda “en sonunda” (GDLO6, s. 206, ; GDLO7, s. 183)

sop – soluk “sop soluk” (GRMS, s. 427; GTS, s. 222)

sora – sora “sora sora” (GDLO6, s. 200)

soruş – cuvap (<Ar. cevāb) “soru cevap” (GRMS, s. 115; GDLO5, s. 9, 66; GTS, s. 104, 222)

söleyä – söleyä “söyleye söyleye” (GRMS, s. 430; GTS, s. 224)

söp – söküük “söp söküük” (GRMS, s. 431; GTS, s. 224)

sözü – söz “adamın da sözü söz” (Y1K, s. 94)

sup – suuk “sop soğuk” (GTS, s. 226)

sürmäk – ekmäk “sürmek ekmek” (GDLO5, s. 194)

sürü – sürü “sürü sürü” (GDLO6, s. 24, 55, 60, 182; GTS, s. 228)

-Ş-

şakır – şakır “şakır şakır, sağanak halinde yağan yağmur için kullanılır” (GRMS, s. 562; GTS, s. 231)

şan – şöhret “şan şöhret” (GTS, s. 5)

şar – şar “su sesi, şırıl şırıl” (GRMS, s. 564; GTS, s. 231)

şarıl – şarıl “su sesi, şırıl şırıl” (GTS, s. 231)

şaş – beş “şaşkın” (GRMS, s. 564; GDLO5, s. 175, 178; GDLO7, s. 20, 115, 138; Y1K, s. 97), **şaş – beş** ol- “şaşır-” (GDLO5, s. 221, 224, 242, 244; GDLO6, s. 163, 229)

şatra – patra “saçma sapan” (GTS, s. 232)

şen – şen “şen şen” (GDLO6, s. 55, 58; GDLO7, s. 135)

şennik – sevinmelik “şenlik eğlence” (GDLO5, s. 177)

şıpır – şıpır “hışır hışır, bir doğa sesi” (GRMS, s. 574; GDLO7, s. 115; GTS, s. 233)

şırıl – şırıl “su sesi” (GDLO7, s. 298)

şöyle – böyle “şöyle böyle” (GTS, s. 243)

şu – bu “şu bu” (GRMS, s. 572; GDLO6, s. 96, 98, 177; GDLO7, s. 244; GTS, s. 235)

şurada – burada “şurada burada” (GDLO6, s. 115, 183; GTS, s. 235)

şurda – bırda “şurda burda” (GTS, s. 235)

şüle – böle “şöyle böyle” (GTS, s. 236)

-T-

taazä – taazä “taze taze” (GDLO5, s. 157)

taman – tamana “tam tamına” (GRMS, s. 457; GTS, s. 238)

tangır – tungur “vagonların tren giderken çıkardıkları ses” (GDLO7, s. 264)

tath – tath “tatlı tatlı” (GDLO6, s. 104; GDLO7, s. 205; Y1K, s. 142)

- tätü – mamu** “teyze anne” (GDLO5, s. 45)
- tavşamdan – kartala** (GDLO7, s. 197)
- te – te** “bir ünlem, aha! işte! anlamında” (GRMS, s. 462)
- teker – teker** “teker teker” (GRMS, s. 463)
- tenä – tenä** “tane tane” (GDLO5, s. 119; GDLO6, s. 237; GTS, s. 241)
- tenecik – tenecik** “tanecik tanecik” (GDLO7, s. 192)
- tenin – görümün** “bedenin, duruşun” (GDLO6, s. 295)
- tepecik – tepecik** “tepecik tepecik” (GDLO5, s. 243; GDLO6, s. 33)
- ter – su** “ter su” (GDLO6, s. 192, 222, 235, 282; GDLO7, s. 81, 274)
- testä – testä** “yığınlar halinde” (GRMS, s. 469)
- tez – tez** “tez tez” (GDLO6, s. 113, 260)
- tıkır – tıkır – tıkır** “çanak tıngırdaması” (GDLO6, s. 158)
- tingır – tingır** “çanak tıngırdaması” (GDLO6, s. 159)
- tır – mır** “her nasılsa” (GRMS, s. 483)
- tifu – tifu** “tüh tüh, nazar değmesin anlamında” (GDLO7, s. 104)
- titireyä – titireyä** “titreye titreye” (GDLO6, s. 265)
- titsi – titsi** kıydı “titiz bir şekilde kıydı” (GDLO7, s. 180)
- top – top** baala- “top top bağla-” (GDLO5, s. 205)
- toz – duman** “toz duman” (GRMS, s. 163, 471; toz duman ol-” (GDLO7, s. 148, 217, 275; GTS, s. 83)
- tölä – bölä** “şöyle böyle” (GRMS, s. 475; GDLO5, s. 172; GDLO7, s. 219; (GTS, s. 245)
- tsıgı – tsıgı** “keçileri çağırmak için kullanılır” (GRMS, s. 523; GTS, s. 246)
- tsuge – tsuge** “kuzuları çağırmak için kullanılır” (GRMS, s. 523; GTS, s. 246)
- tuk – tuk** “ağaçkakan sesi” (GDLO5, s. 226)
- tukur – tukur** “yuvarlanan bir şeyin çıkardığı ses, takır tukur” (GDLO6, s. 125; (GTS, s. 246)
- tunuk – tunuk** “suyun akışı için kullanılır” (GDLO6, s. 176)
- tutup – tutup** “tutup tutup” (GRMS, s. 478; GDLO5, s. 184)
- tuz – buz** “tuz buz” (GDLO5, s. 112)
- tuz – ekmää** “tuz ekmek” (GDLO5, s. 254)
- tuz – ekmek** “tuz ekmek” (GRMS, s. 477; GDLO5, s. 254)
- tuz – sabun** al- “tuz sabun al-” (GDLO5, s. 183)
- tuzu – ekmää** “tuzu ekmeği” (GDLO5, s. 37)
- türlü – bürlü** “türlü türlü” (GRMS, s. 481; GTS, s. 248)

türlü – türlü “çeşit çeşit” (GRMS, s. 202, 481; GDLO5, s. 43, 47, 54, 119; GDLO6, s. 19, 194, 230, 280, 307; GDLO7, s. 32, 124, 137, 146, 262, 138, 199, 281, 288; Y1K, s. 154, 158; GTS, s. 122)

türtlü – türtlü kuşlar “türlü türlü kuşlar” (Y1K, s. 87)

-U-

ucu – bucu “ucu bucağı” (GRMS, s. 488; GDLO7, s. 275)

ucu – kenarı (<Far. kenār) “ucu bucağı” (GRMS, s. 488; GDLO7, s. 285)

uç – uca “uç uca” (GDLO5, s. 214)

uçsuz – kenarsız (<Far. kenār) “uçsuz bucaksız” (GRMS, s. 68, 488; GDLO6, s. 204, 235; GDLO7, s. 194; GTS, s. 248)

uçup – uçup “uçup uçup” (GDLO7, s. 143)

ufak – tefek “ufak tefek” (GRMS, s. 469, 488; GDLO5, s. 119, 152; GDLO7, s. 190; GTS, s. 248)

ulam – ulam git- “ulam ulam git-” (GDLO5, s. 174)

uluk – uluk “oluk oluk, suyun akışı için söylenir” (GDLO6, s. 176)

up – uzun “upuzun” (GRMS, s. 486; GDLO5, s. 196)

ura – tuta “şöyle veya böyle” (GRMS, s. 486; GTS, s. 249)

ura – ura “vura vura” (GDLO7, s. 152)

urgulu – urgusuz “vurgulu vurgusuz” (GDLO6, s. 291)

uslu – uslu “akıllıca” (GDLO6, s. 84)

usul – usul “belli etmeden, ağır ağır, yavaş yavaş” (GRMS, s. 487)

uşak – kızcaaz “oğlan kızcağız” (GDLO6, s. 18)

utana – utana “utana utana” (GDLO5, s. 241, 243)

uti – uti ördekler “uti uti ördekler” (Y1K, s. 139)

uzadıp – uzadıp “uzatıp uzatıp” (GDLO5, s. 115)

uzaktan – uzaa “uzaktan uzağa” (GDLO7, s. 64)

uzun – kısa “uzun kısa” (GDLO6, s. 76)

uzun – uzun “uzun uzun” (GDLO5, s. 119, 187, 214; GDLO6, s. 113, 124)

-Ü-

üç – dört “üç dört” (GDLO6, s. 41, 160; GDLO7, s. 294)

üç – dörtüz “üç, dört yüz” (GDLO6, s. 39)

üçär – üçär “üçer üçer” (GRMS, s. 492; GDLO6, s. 49)

üçüz – dörtüz “üç yüz dört yüz” (GDLO6, s. 41; GDLO7, s. 30)

üfkeli – üfkeli “öfkeli öfkeli” (GDLO6, s. 282)

üstü – başı “üstü başı” (GDLO5, s. 176)

üstün – körün “üstün körü, anlamadan” (GDLO7, s. 14)

üüsek – üüsek “yüksek yüksek” (GDLO6, s. 113, 127)

üüsüreräk – üüsüreräk “öksürerek öksürerek” (GDLO6, s. 305)

üz – be – üz “özbeöz” (GRMS, s. 489)

üz – el “el yüz” (GDLO6, s. 176; GDLO7, s. 34)

üz – göz “yüz göz” (GDLO5, s. 21, 171; GDLO6, s. 104, 230; GDLO7, s. 103)

üzär – üzär “yüzer yüzer” (GDLO6, s. 39, 49)

üzbä – üz “ruberu, yüz yüze” (GDLO7, s. 100, 188; GTS, s. 252)

-V-

var – yok “var yok” (GDLO5, s. 213)

vıjır – vıjır dönärdi “etkili bora için kullanılır” (GDLO7, s. 129)

vrak – vrak “ördek bağrışması” (Y1K, s. 164)

-Y-

yaa – bal “yağ bal” (GRMS, s. 206; GTS, s. 254)

yakın – yakın “yakın yakın” (GDLO5, s. 103; GDLO6, s. 68, 96, 112, 113, 119, 124, 127)

yalap – yalap et- “parla-, ışık saç-” (GRMS, s. 211; GDLO5, s. 162, 173, 226; GDLO6, s. 187, 228, 229; GDLO7, s. 192; GTS, s. 256)

yalnız – yalnızça kaldıynan “yalnız kalmasıyla” (GDLO7, s. 285)

yam – yaş “yamyaş” (GDLO5, s. 157; GDLO7, s. 107)

yama – yama “yama yama” (GDLO5, s. 241)

yan – yan “yan yan” (GDLO6, s. 241; GDLO7, s. 200)

yanêr – yanêr “yanar yanar” (GDLO5, s. 233)

yap – yalnız “yapayalnız” (GDLO5, s. 252)

yap – yalnızça yıldız “yapayalnız yıldız” (GDLO7, s. 250)

yarı – yarıya “yarı yarıya” (GRMS, s. 217; GTS, s. 258)

yas – püs “çimlerin, otların ya da ekinlerin çignenerek yok edilmesi vb. durumlar için kullanılır” (GDLO5, s. 172; GDLO7, s. 299)

yavaş – yavaş “yavaş yavaş” (GRMS, s. 208; GDLO5, s. 45, 55, 119, 202, 229, 236, 105; GDLO6, s. 113, 117, 119, 124, 125, 127, 180, 183, 309; GDLO7, s. 34, 225, 143, 155, 264; Y1K, s. 149)

yazı – kış “yazı kış” (GRMS, s. 208; GDLO5, s. 105, 135, 217; GDLO6, s. 148)

yazmaa – okumaa “okuma yazma” (GDLO6, s. 199, 200)

yedi – sekiz “yedi sekiz” (GDLO5, s. 9)

yıl – yıldan “yıldan yıla” (GDLO5, s. 29, 55, 63, 236; GDLO6, s. 99, 100, 125, 186, 218, 237)

yıldan – yıla “yıldan yıla” (GDLO5, s. 216; GDLO6, s. 13, 124; GDLO7, s. 200)

yıldız – yıldız “yıldız yıldız” (Y1K, s. 129)

yırdaktan – yırdaktan “uzaktan uzaktan” (GDLO5, s. 71)

yırtık – partal “yırtık pırtık” (GDLO7, s. 265)

- yırtık – pırtık** “yırtık pırtık” (GTS, s. 105)
yoklaya – yoklaya “düşe kalka” (GDLO6, s. 200)
yol – yolcaaz “yol patika” (GDLO7, s. 176)
yolum – yolum git- “yolum yolum git-” (GDLO7, s. 303)
yona – yona “yana yana” (GDLO6, s. 257)
yorgan – düşek “yorgan düşek” (GDLO5, s. 179)
yortu – pazar “bayram tatil” (GDLO7, s. 262)
yukaarı – yukaarı “yukarı yukarı” (GDLO7, s. 143)
yukarı – aşaa atla- “yukarı aşağı atla-” (GDLO6, s. 124)
yumak – yumak “yumak yumak” (GDLO6, s. 112)

-Z-

- zar – zor** “güçlülle, zar zor” (GRMS, s. 192; GDLO6, s. 167, 282; GDLO7, s. 262, 296; GTS, s. 264)
zıga – zıga “keman yayının çıkardığı ses” (GRMS, s. 197; GTS, s. 265)
zingır – zingır “cam sesi taklidi” (GRMS, s. 197; GTS, s. 265)
zibil – iinä “bir şeyin çokluğunu abartılı söylemek için kullanılır” (GDLO6, s. 208)
zig – zag “zikzak” GTS, s. 265)
zin – zin “cam sesi taklidi” (GRMS, s. 195; GTS, s. 265)
zor – zor “zar zor” (GRMS, s. 196)
zor – zoruna (<Far. zūr) “zorlukla” (GRMS, s. 196; GDLO6, s. 272)
zorluuna – zor “zor olmasına zor” (GDLO7, s. 294)
zorunu – kahırını “derdini kederini” (GDLO5, s. 240)
zum – zum oyna- “davul ya da benzeri çalgılar eşliğinde oyna-” (GDLO6, s. 232)

Kaynaklar

Abik, D. (1999). Bir ikileme yapısı: (isim¹+II / +IU) (isim²+ II / +IU) kuruluşundaki ikilemeler. *7. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (8-12 Kasım1999)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Ağakay, M. A. (1953). İkizlemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları*, II/16: 189-191.

Ağakay, M. A. (1954). Türkçede kelime koşmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 97-104.

Aksan, D. (1974). Eş anlamlılık sorunu ve türk yazı dilinin saptanmasında eş anlamlılardan yararlanma. *Türkoloji Dergisi. Ankara Üniversitesi. 6/1: 1-14*.

Aksan, D. (1998). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil*. Ankara: TDK Yayınları.

Alkaya, E. (2008). Orta ve doğu karadeniz ağızlarında görülen ikilemeler üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies. 3/3:37 - 76*.

- Atalay, B. (1939). *Divanü Lügat-it Türk tercümesi*. Cilt 1. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A.; Alkaya, E.; Yalçın, S. K. (2014). *Çağdaş türk yazı dilleri 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A.; Alkaya, E.; Özeren, M. (2019). *Çağdaş türk yazı dilleri 4*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çağatay, S. (1978). Uygurcada hendiadyoinler. *Türk Lehçeleri Üzerine Derlemeler*. Ankara: 29-66.
- Çelik-Şavk, Ü. (2003). Kırım tatarcasında ikilemeler. *Türkbilig*. 6:37-40.
- Çoraklı, Ş. (2005). Türkçenin yaratma gücü: ikilemeler 2. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)*. 27:41-44.
- Çürük, Y. (2019). İkilemelerin kapsamı. *Asos Journal*. 29:426-430.
- Gülensoy, T. (2015). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, H. (1949). İkiz kelimelerin tarihine dair. *DTCF Dergisi*, 7/2:283-286.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türk dilinde ikileme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). Alıntı kelimeler üzerine düşünceler. *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*. 2/552:449-510.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karahan, L. (2006). *Söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kardeş, R. (2015). Yakut (saha) türkçesinde ikilemeler. *Siberian Studies (Sad)*, 3/8: 35-60.
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir azerbaycan dili - morfolojiya*. Bakı: Elm ve Tehsil.
- Kesin, T. N. (2018). Alankay batır destanında ikilemeler. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*. 7/42:107-115.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Z. K. (1997). Kutadgu Bilig’de ikilemeler 1. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 7:19-40.
- Özeren, M. (2021). Kırgız türkçesinde çatı biçimbirimlerini almış eylemlerin sözlükselleşmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31, 2(1121-1130).
- Özeren, M. (2020). *Tacikistan kırgız Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Özeren, M. (2019). *Kırgız türkçesi ağızlarında ikilemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2019). *Gagavuz türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Tatar ve başkurt yazı dillerinde ikilemeler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları: kül tigin, bilge kağan, tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tömür, H. (2011). *Hazirki zaman uygur tili grammatikası*. Beijing: Milletler Neşriyatı.

Tuna, O. N. (1949). Türkçede tekrarlar 1. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3:428-447.

Tuna, O. N. (1950). Türkçede tekrarlar 2. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3:428-447.

Tuna, O. N. (1983). Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabîî Bir Ünsüz Dizisi. *TDAY-BELLE TEN*, 1983/30-31: 163-228

Tuna, O. N. (2012). Türkçede tekrarlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3:2-3.

Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları:

<https://www.etimolojiturkce.com/>

<http://www.lehceler.com/>

<https://sozluk.gov.tr>

Taranan Kaynaklar:

Baboğlu, İ. İ.; Bankova, İ. D.; Vasilioğlu, K. K.; Baboğlu, N. İ. (2005). *Gagauz dili Hem Literatura Okumakları 5*. Ştiinta: İ.E.P. (GDLO5)

Baboğlu, İ. İ.; Bankova, İ. D.; Vasilioğlu, K. K.; Baboğlu, N. İ. (2006). *Gagauz dili Hem Literatura Okumakları 6*. Ştiinta: İ.E.P. (GDLO6)

Baboğlu, İ. İ.; Bankova, İ. D.; Vasilioğlu, K. K.; Baboğlu, N. İ. (2007). *Gagauz dili Hem Literatura Okumakları 7*. Ştiinta: İ.E.P. (GDLO7)

Gaydarci, G. A.; Koltsa, E. K.; Pokrovskaya, L. A.; Tukan, B. P. (1973). *Gauzko-russko-moldavskiy slovar*. Moskva. (GRMS)

Gaydarci, G. A.; Koltsa, E. K.; Pokrovskaya, L. A.; Tukan, B. P. (1991). *Gagauz türkçesinin sözlüğü*. (Akt.: İsmail Kaynak, Mecit Doğru) Ankara: Semih Ofset. (GTS)

Vasilioğlu, K. (2006). *Yıldızçık 1-klas*. Ştiinta: İ.E.P

Kısaltmalar

GDLO5: Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 5

GDLO6: Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 6


GDLO7: Gagauz Dili hem Literatura Okumakları 7

GRMS: Gauzko-Russko-Moldavskiy Slovar

GTS: Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü3

Y1K: Yıldızçık 1-klas



 <https://doi.org/10.30563/turklad772141>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 21.07.2020
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.10.2020
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Öğünç, M. (2021). "Elçin Efendiyev'in Çocuk Hikâyelerinin "Çocuğa Görelilik" Açısından Değerlendirilmesi". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 173-180.

ELÇİN EFENDİYEV'İN ÇOCUK HİKÂYELERİNİN "ÇOCUĞA GÖRELİK" AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

The evaluation of elçin efendiyev's children stories in terms of "relativity to the child"
MUSTAFA ÖĞÜNÇ¹


Öz

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Elçin Efendiyev, 1943 yılında Bakü'de dünyaya gelmiştir. Bu dönem, Sovyet yönetiminin baskısı altında geçen, edebî eserlerin yönetimin istekleri doğrultusunda yazıldığı "sosyalist realizm" akımının son derece etkili olduğu bir dönemdir. Elçin Efendiyev, farklı türde yazdığı eserlerin yanında çocukları da unutmamıştır. Çocuklar için hikâyeler ve tekerlemeler yazarak onların eğitimine ve gelişimine katkı sağlama yoluna gitmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle Elçin Efendiyev'in hayatı ve edebî şahsiyeti üzerinde durulacak, ardından Efendiyev'in çocuklar için yazmış olduğu hikâyeler metin odaklı hikâye tahlili yöntemiyle incelenecek ve çocuğa görelilik açısından değerlendirilecektir. Çalışmanın evrenini yazarın Azerbaycan'da "Çınar-Çap (Çınar Yayınevi)" tarafından yayınlanan on ciltlik Elçin – Seçilmiş Eserleri adlı derlemenin birinci cildinde yer alan on dokuz çocuk hikâyesi oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan Edebiyatı, Elçin Efendiyev, Çocuk Edebiyatı, Hikâye, Çocuğa Görelilik.

¹Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi. mogunc14@hotmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4113-7161>

Abstract

Elçin Efendiyev, who is one of the leading figures of 20th century Azerbaijani literature, was born in Baku in 1943. This period is a period under the pressure of the Soviet administration, in which the literary works were written in line with the demands of the management, when the "socialist realism" movement was extremely influential. Elçin Efendiyev did not forget the children either, besides his works of different types. He went on contributing to their education and development by writing stories and nursery rhymes for children.

In this study, firstly the life and literary personality of Elçin Efendiyev will be emphasized, then the stories written by Efendiyev for children will be analyzed with the method of "text oriented story analysis" and will be evaluated in terms of "child-appropriateness". Nineteen child stories, which are in the first volume of compilation of the ten volumes compilation titled Elçin – Seçilmiş Eserleri published by the author "Çınar-Çap (Çınar Publishing House)" in Azerbaijan, constitute the universe of the study.

Key Words: Azerbaijan Literature, Elçin Efendiyev, Children's Literature, Story, Child-Appropriateness

1. Giriş

1. 1. Çocuk Edebiyatı

Çocuk edebiyatı, her şeyden önce bir edebiyattır. Bu bakımdan edebî eserin, insanın estetik zevkini geliştirmesi, kurgusal yapı ile yaşam zevki vermesi, bireye ve topluma ahlak eğitimi vermesi gibi temel işlevleri çocuk edebiyatı ürünleri için de söz konusudur (Sağlam, 2020: 28).

Çocuklar için ayrı bir edebiyat olup olmadığı uzun yıllar tartışılmış bir konudur. Bu konuda edebiyatın bir bütün olduğunu, çocuklar için ayrı bir edebiyat olamayacağını savunanlar olduğu gibi, çocukların yetişkinlerden ayrı bir dünyaları olduğunu, dolayısıyla onların edebiyatlarının da ayrı olması gerektiğini savunan görüşler de vardır. Nas (2004: 38), bu konunun her iki yönündeki çeşitli görüşleri aktardıktan sonra konuyu şu sözlerle özetler:

“Çocuk vardır, ‘çocukluk’ diye bir dönem vardır. Çocuğun düşünme, algılama biçimi yetişkinden farklıdır. Ama çocuk, insandır. Bu insan edebiyattan yoksun bırakılmayacağına göre, onun için edebiyat yapılacaktır, bu da çocuk edebiyatıdır. Ama bu böyle diye çocuğa yoz, düzensiz, kof ürünler sunulamaz. Edebiyat için ne geçerliyse çocuk edebiyatı için de o geçerlidir. Hem çocuk, hem edebiyat gözetilir. Onun için zordur çocuk edebiyatı, zor olduğu için de nitelikli, çocuğa göre olan çocuk edebiyatı ürünü azdır, ne yazık ki...”

Mustafa Ruhi Şirin (1998: 9), çocuk edebiyatını şu sözlerle tanımlar: “Çocuk edebiyatı, çocukların büyüme ve gelişmelerine, hayâl, duygu, düşünce ve duyarlıklarına, zevklerine, eğitilirken eğlenmelerine katkıda bulunan çocuksu bir edebiyattır.” Ancak bu “çocuksu edebiyat”, çocuğa çocukça seslenmek değildir. Şirin (1998: 10)’e göre çocuk edebiyatı ürünleri, çocuğu içinde bulunduğu çocukluktan çıkarmalıdır. Onu küçümseyen bir tavır sergilemekten kaçınmalı ve ona dikkatle yaklaşmalıdır.

Nas (2004: 40), çocuk edebiyatının büyükler tarafından çocuklar için yaratılmış bir edebiyat olduğunu söyler. Ardından çocuk edebiyatında en önemli unsurun “çocuk” olduğunu şu sözlerle belirtir:

“Bir yapıt karmaşık biçim oyunlarından kurtulabilir. İmgeler, duyarlıklar daha inceltilebilir. Yapıt uzun tümcelerden, ağıdalı sözcüklerden arındırılabilir. Anlatımda fantastik öğeler yaratmak için hayvanlar, eşyalar simge olarak seçilebilir. Kısacası o yapıt öz ve biçimiyle bugün özlenen çocuk edebiyatının ölçülerine vurulabilir. Ama çocuğun kendisi yoksa ortada, o edebiyatın adı çocuk edebiyatı olmaz. Bir çocuk edebiyatı ürünü çocukların kulan başat unsur önce çocuğun kendisidir. Gönderme yapılan üründen önce onu alan çocuk vardır.”

1. 2. Çocuk Edebiyatı Ürünlerinde Çocuğa Görelilik

Çocuk edebiyatı ürünlerinde, yapıtın çocuk tarafından anlaşılabilmesi ve çocuk üzerinde etkili olabilmesi için bulunması gereken kimi özellikler vardır. Bu özellikler biçim, yapı, içerik, anlatım, kişiler dünyası gibi çeşitli iç ve dış yapı özellikleridir. Bu özellikler "çocuğa görelilik" başlığı altında toplanır.

Çocuk edebiyatı ürünlerinde ele alınacak konu çocuğun kavrama düzeyini aşmamalı, çocuğun yaşantısına uygun olmalıdır. Çünkü anlama ve algılama düzeylerini aşan bir yapıt çocukların ilgisini çekmeyebilir. Ayrıca bu ürünler millî değerleri, evrensel ahlak değerlerini ve insanlık değerlerini kazandırıcı olmalı, çocuğun gelişimini desteklemeli ve toplumda sağlam bir yer edinmesine yardımcı olmalıdır. Çocuğa birtakım beceri ve alışkanlıklar kazandırmalıdır (Yalçın, Aytaş, 2008: 50-52; Oğuzkan, 1998: 210).

Çocuk edebiyatı ürünlerinde aranan önemli özelliklerden bir diğeri "gerçekçilik"tir. Bu kavram, ortaya koyulacak üründe konunun günlük hayattan alınmasını ve çocuğun günlük hayatta karşılaşabileceği türden sorun ve kişilere yer verilmesi demektir (Dilidüzgün, 1996: 73-76). Çocuklar kendi hayatlarında yer alan konu ve öğelerin yer aldığı yapıtları daha çok sevebilir ve daha kolay anlayabilir. Çünkü bu yapıtlar çocuklar açısından daha ilgi çekicidir. Örneğin; bir çocuk, bisikletinin, oyuncaklarından birinin yer aldığı bir öyküyü daha çok benimser. Bu yüzden çocuk edebiyatı ürünlerinde konu gerçek hayata ve mantığa uygun olmalı; çocuğun ilgi ve ihtiyaçlarına ve günlük hayatına ters düşmemelidir. Çocuk, öğrendiği bilgileri günlük yaşamda kullanabilmelidir.

Çocuk edebiyatı ürünlerinde ele alınacak konular dikkatle seçilmelidir. Çünkü diğeri edebî eserler gibi çocuk edebiyatı ürünleri de okur üzerinde olumlu ya da olumsuz etkiler bırakır. Hedef kitlenin çocuklar olduğu düşünüldüğünde çocuk edebiyatı ürünlerinde işlenecek konulara ayrıca dikkat edilmelidir. Ortaya koyulacak yapıt sevgi temeli üzerine kurulmalı, çocuğa olumlu düşünceler aktarılmalı ve çocuğun yaşamı, doğayı, çevresini ve kendisini sevmesi sağlanmalıdır (Yalçın, Aytaş; 2008: 45-52). Bu ürünlerde tema belirli olmalıdır. Oğuzkan (1994: 211), çocuk edebiyatı ürünlerinde konunun ve temanın açık olmasının önemini şu sözlerle belirtir:

"Tema'sı belirsiz bir eser, çocukları birbirinden çok değişik yorumlar yapmaya götürür; yanlış anlamalara yol açar. Çocuk kitaplarında genellikle şu temalara yer verilmesi uygun olur: Kardeş, ana-baba ve arkadaş sevgisi; aile ve değerlerine, inançlarına bağlılık; doğayı sevmek, korumak ve geliştirmek; girişimci, atılcı ve yaratıcı olmak; başta evcil hayvanlar olmak üzere canlı varlıkların korunmasına, beslenmesine ve bakımına ilgi göstermek."

Çocuğun yaşı ve kavrama düzeyi göz önünde bulundurularak eserde bir ana kahraman etrafında toplanmış az sayıda kişi bulunmalıdır. Bu kişilerin kimliği açıkça belirtilmelidir. Çünkü aksi bir durumda çocuk, hikâyeyi anlamakta ve anlamlandırmakta, hikâyenin kahramanı ile özdeşim kurmakta güçlük çekebilir (Yalçın, Aytaş; 2008: 47).

Çocuğun hikâyeyi anlama ve anlamlandırma sürecinin kolaylaşması adına açık, sade bir anlatım tercih edilmelidir. Gereksiz sözcüklere ve devrik cümlelere yer vermektan, mecazlı anlatım ve söz sanatlarından mümkün olduğunca kaçınılmalıdır. Çocuğun algılama düzeyinin üstünde kavramlar kullanılmamalıdır. Ortaya koyulacak yapıt çocuğun ana dilinin olanaklarını öğrenmesine olanak sağlamalıdır. Anlatıcı olarak genellikle üçüncü kişi ağızından anlatım tercih edilmektedir. Yine birinci kişi ağızından anlatım içtenlik bakımından daha üst düzey olması bakımından tercih edilebilir. Ancak iç monologlardan kaçınılmalıdır (Yalçın, Aytaş, 2008: 47-48). Çocuk edebiyatı ürünlerinin en önemli unsuru olan "çocuk" un bir yansıması olarak devingen bir anlatım sağlanmalıdır. Daha çok harekete, olaya yer verilmeli ve kısa konuşma cümleleri tercih edilmelidir (Oğuzkan, 1998: 12).

Şirin (2007, 17)'e göre çocuğa görelilikte en önemli iki etken "yalınlık ve içtenlik" tir. Buna göre dilin uzak anlamı değil, ilk anlamı tercih edilmeli; düşünce basit, yalın ve güzel olmalı; tipler oluşturulurken sanatsal ve pedagojik yönden dikkatli olunmalıdır. İçerikte içtenlik

ilkesine uyulması için ise yazarın, çocukluğu olabildiğince doğal bir biçimde ele alması ve aktarması gereklidir. Yazar bu şekilde çocukla iletişim kurabilir.

1. 3. Elçin Efendiyev'in Yaşamı ve Eserleri

Elçin Efendiyev, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önde gelen şahsiyetlerinden biridir. 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden olan ve eserlerini Azerbaycan halkının tarihi, yaşantısı, kültürü üzerine temellendiren İlyas Efendiyev'in oğludur. 1943 yılında Bakü'de, edebî bir çevrede dünyaya gelmiştir. Bu dönem, Sovyet yönetiminin baskısı altında geçen, edebî eserlerin yönetimin istekleri doğrultusunda yazıldığı "Sosyalist Realizm" akımının etkili olduğu bir dönemdir. Elçin böyle bir dönemde edebiyata başlamış, farklı türlerde yazdığı eserlerin yanında çocukları da unutmamıştır. Çocuklar için hikâyeler ve tekerlemeler yazmıştır.

İlk hikâye kitabı olan *Bin Gecedən Biri* 1966'da Azerbaycan Devlet Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde ve Nizami Dil ve Edebiyat Enstitüsünde çalışmıştır. Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Almanya, İsveç, Çin, İran, Suudi Arabistan, diğer Sovyet ülkeleri gibi 40'tan fazla ülkeye seyahat etmiştir (Alper, 2012: 21-23). Bu seyahatler kimi zaman edebî, ilmî, siyasî bilgi şölenleri ve konferanslar için, kimi zaman da bir devlet adamı kimliğiyle Azerbaycan dışişleri için yapılmıştır. 1968'de SSCB Yazarlar Birliği üyeliğine kabul edilmiştir. 1973 yılında *Baladadaş'ın İlk Aşkı*, *Sahilsiz Gece*, *Hükümdarın Talihi*, *Mahmut ile Meryem* gibi eserlerinin kısa ve uzun metrajlı film, çizgi film gibi uyarlamaları yapılmıştır.

Elçin Efendiyev eserleri ve devlet adamlığında göstermiş olduğu başarıları sonucunda birçok siyasî ve edebî ödüle layık görülmüştür. Türkiye'de de Yeditepe Üniversitesi, Mimar Sinan Üniversitesi, Fatih Üniversitesi ve İstanbul Kültür Üniversitesi tarafından 'ahri doktor unvanına ve üniversite özel ödüllere layık görülmüştür.

Oldukça üretken bir kaleme sahip olan Efendiyev hikâye, roman, makale, tekerleme, tiyatro gibi farklı edebî türlerde birçok eser vermiştir. Nitekim eserleri arasından yapılan *Seçilmiş Eserleri* adlı derleme 10 cilt tutmuştur.

Elçin Efendiyev, hikâye ve roman yazarlığının yanında önemli bir edebiyat eleştirmeni, edebiyat teorisyeni ve edebiyat tarihçisidir. Edebiyat teorisi ve edebiyat eleştirisi alanında yazdığı *Tenkrit ve Edebiyatımızın Problemleri*, *Edebi Düşünceler*, *Azerbaycan Edebî Tenkitinin ve Edebî Gelişiminin Problemleri* gibi yazılarıyla birçok ödül almıştır. Bunlar arasında özellikle *Sosyalist Realizm Bize Ne Getirdi?* adlı makalesi, o dönemde çok ses getirmiştir (Azerbaycanın Görkəmli Şəxsiyyətləri: Elçin, 2013: 5-10).

2. İnceleme

Elçin Efendiyev'in toplamda on dokuz adet çocuk hikâyesi bulunmaktadır. Bu hikâyeler Azerbaycan'da "Çınar-Çap (Çınar Yayınevi)" tarafından yayınlanan on ciltlik *Elçin – Seçilmiş Eserleri* adlı derlemede, iki başlık altında toplanmıştır (*Selim'in Hikâyeleri*; *Aysu'nun*, *Hüma'nın*, *Günay'ın*, *Yalçın'ın* ve *Nigar'ın Masalları*). Bu hikâyelerin dışında Elçin Efendiyev'in çocuklar için yazdığı, aynı eserde "Sözler, Tekelemeler ve Bilmeceler (*Sözlər*, *Yanıltmaclar*, *Tapmacalar*)" başlığı altında toplanmış on bir parçası daha vardır.

İki başlık altında toplanan on dokuz hikâyenin "dizi hikâye" olduğunu gösteren birtakım göstergeler vardır. Her iki başlıktaki hikâyelerin kahramanlarının kendi aralarında aynı olması dışında, bazı hikâyeler arasında göndermeler vardır. Hatta kimi hikâyeler adını doğrudan diğer hikâyelerdeki sözlerden, durumlardan almaktadır. Örneğin; "*Selim'in Hikâyeleri*" adlı dizinin ilk hikâyesinin adı *Mənə Niyə Gülürlər?* dir. Aynı dizinin üçüncü hikâyesinde *Yenə mənə gülürlər* cümlesiyle bu hikâyeye gönderme yapılmaktadır. Bu dizinin dördüncü hikâyesinin adı olan *Belə Də İş Olar?* üçüncü hikâyenin son cümlesinde geçmektedir.

2. 1. Konu

Efendiyev'in çocuk hikâyeleri, konu bakımından oldukça çeşitli ve zengindir. Çoğunlukla çocuğun günlük yaşamda karşılaşılabileceği türden olaylara yer verilen bu hikâyeler, çocuk edebiyatı ilkelerine genel olarak uygundur. Hikâyelerden bir bölümü doğrudan sevgi temeli üzerine kurulmuştur. Bir bölümünde ise kahramanların eylem ve davranışlarıyla hayvan sevgisi, doğa sevgisi vb. hisler çocuğa sezdirilmektedir.

Elçin Efendiyev, *Selim'in Hikâyeleri* adlı dizi hikâyelerinde ele aldığı olay ve durumları şu şekilde sıralanabilir: Selim'in kendine gülünmesine bir anlam verememesi, arkadaşlarıyla birlikte futbol oynamak istemesi, ninesiyle oyun oynaması, kardeşi Lale'yi anne babasından kıskanması, ailesinin yaşantısına ortak olmak istemesi, babasının kendisine az meyve getirmesi üzerine Selim'in bu sorunu çözmeye çalışması.

Efendiyev'in *Aysu'nun, Hüma'nın, Günay'ın, Yalçın'ın ve Nigar'ın Masalları* adlı ikinci dizi hikâyelerinde ele aldığı konular çok daha zengindir. Kimi hikâyelerde, hikâyenin hacmi küçük olmasına karşılık, birden çok olaya yer verildiği görülmektedir. Bu hikâyelerde işlenen konular şu şekilde sıralanabilir: Küçük Kırmızı Çiçek'in annesi olmadığı için üzülmesi ve Büyük Sarı Çiçek'in onu teselli etmesi, Çınar'ın kibirlenmesi sonucu başına gelen olaylar, Nigar ve Yalçın'ın dedelerini birbirlerinden paylaşamamaları, Nigar'ın hastalanması, dedelerinin Yalçın'ı, Nigar'ı ve Günay'ı ormana götürmesi ve Yalçın'ın ormanda bir canavar öldüreceğini söylemesi ancak korkarak vazgeçmesi, Hüma'nın uykusunun gelmesi ancak oyun oynamak istemesi, Günay ve Hüma'nın bahçelerindeki ayçiçeğini civcivlere vermesi, Günay'ın komşularının civcivinin tırnaklarını kesmek istemesi, Ayıca'nın Aysu'yu çiçeklerden kıskanması, Aysu'nun "Kiraz Kız" lakabını alması, Aysu'nun yavru fareyi kediden koruması, babasının Aysu'yu temiz bir şekilde görmesi ve onu kukla sanması, Aysu'nun okula gitmek istememesi, Aysu'nun uyumadan masal dinlemek istemesi ve anlatıcının ona bir masal anlatması.

İncelenen hikâyelerin üçünde (*Mənə Niyə Gülürlər, Belə Də İş Olar; Günayın, Yalçının, Nigarın Və Yekə Canavarın Nağlı*) işlenecek konudan ilk paragrafta söz edilmiş, ardından kahramanın başından geçen bir olayla konu örneklendirilmiştir. Bu durum hikâyelere açıklık kazandırmaktadır.

2. 2. İleti

Elçin Efendiyev'in çocuk hikâyeleri iletiler bakımından da zengindir. Hikâyelerde verilen bu olumlu iletileri ve çocuğa kazandırılmak istenen davranış ve değerleri şu şekilde sıralanabilir: Büyüklerin isteklerini yerine getirme, görev ve sorumluluk bilincinde olma, iletişimin önemi, lakap takmanın kötü bir davranış olduğu, yağmurun oluşumu, arkadaşlığın önemini kavrama, girişimcilik, kibrin zararı, çok koşup terlemenin hastalığa yol açacağı, birliktelik duygusu, sözünde durma, iyilik yapma, çevreye zarar vermeme, büyüklerinin sözünü dinleme, doğa sevgisi, sabırlı olma, hayvan sevgisi, arkadaşlık duygusu, şefkat, uykudan uyandığı zaman yapması gerekenler, temizliğin önemi, annenin değerini bilme. Bu iletiler arasında hikâyelerde en çok değinilenler doğa sevgisi, hayvan sevgisi, şefkat ve arkadaşlıktır.

Bu hikâyelerde çocuğa kazandırılmak istenen tutum ve davranışların, verilmek istenen olumlu iletilerin yanı sıra çocuk üzerinde olumsuz etki yaratabilecek kimi iletiler de vardır. Örneğin; ikinci dizinin beşinci hikâyesi *Günay'ın, Yalçın'ın, Nigar'ın Və Yekə (Büyük) Canavarın Masalı*'nda Yalçın, ormana gider ve birtakım korkutucu sesler duyduğunu sanır. Bu durum, çocuğun doğaya karşı olumsuz tutum geliştirmesine neden olabilir. Yine aynı hikâyenin ilk cümlesinde Yalçın'ın bir yalan söylediği belirtilmiş, ancak yalan söylemenin kötü bir davranış olduğunu belirten bir ifade ve duruma hikâyede yer verilmemiştir. Dolayısıyla bu durum, çocuğa yalan söyleme davranışını kazandırabilir.

2. 3. Kişiler

Efendiyev'in hikâye dizisinin ilki olan *Selim'in Hikâyeleri* en çok beş kişiden oluşmaktadır. Bu kişiler Selim, anne babası, ninesi ve Feridun Amca'dır. Hikâyelerin tümünde ana kahraman Selim'dir. Selim, çocuğun öykünebileceği ve özdeşim kurabileceği, içten, devingen bir kişidir. Olaylar Selim'in eylem ve davranışlarıyla gelişmektedir. Bu dizide yer alan kişilerin geneli açık kişilerdir. Bu kişiler, anlatıcı ve esas kişi olan Selim'in ağzından tanıtılmaktadır. Bu dizide yer alan hikâyelerden *Gör Necə Top Vururam*'da Selim kapalı bir kişidir. Ancak hikâyelerin dizi halinde olması ve bir önceki hikâyede (*Mənə Niyə Gülürlər?*) Selim'in kendi ağzından tanıtılmış olması, hikâyenin anlaşılabilirliğini etkilememektedir.

İkinci dizi *Aysunun, Humayın, Günayın, Yalçının ve Nigarın Nağilları* genel olarak en çok beş kişiden oluşmaktadır. Bu dizinin kişiler dünyası şöyledir: Aysu, Hüma, Günay, Yalçın, Nigar. Yalnız bir hikâyede (Hüma'nın Uykusu) 8 kişiye yer verilmiştir. Bu kişiler Hüma, Hüma'nın oyuncakları ve bir polistir. Bu dizi hikâyelerde yer alan kişiler, çocuğun özdeşim kurabileceği, öykünebileceği ve devingen kişilerdir. Bu dizideki kişiler çoğunlukla açık kişilerdir. Bu kişiler, ilk dizinin tersine anlatıcı tarafından okuyucuya tanıtılmaktadır. İlk dizinin tersine, bu dizide kapalı kişiler daha fazladır. Dizinin dördüncü hikâyesi *Mən Yaman Qocağam*, yedinci hikâyesi *Günay, Humay, Bir Dənə Günəbaxan Və Qurt Toyuğun Cücaləri*, on birinci hikâye *Qəhrəman Aysu, Qara Pışık Və Cıqqılı Sıçanın Nağılı*, on ikinci hikâye *Kukla, Yoxsa, Aysu* ve son hikâye *Aysu Və Balaca Balıqlar*'da esas kişiler kapalıdır.

Hikâyelerde kişilerin duygulanmaları, acıları, çocuk üzerinde olumsuz etki yaratacak düzeyde değildir.

2. 4. Dil ve Anlatım

Elçin Efendiyev çocuk hikâyelerinde yalın, açık bir dil kullanmıştır. Mecazlı söyleyişten ve söz sanatlarından kaçınmış, sözcükleri ilk anlamlarında kullanmıştır. Yalnız iki hikâyede bunun tersi bir durum vardır. *Selim'in Hikâyeleri*'nin ilki olan *Mənə Niyə Gülürlər*'de "ağz" sözcüğü yan anlamıyla kullanılmıştır. Aynı dizinin üçüncü hikâyesi olan *Mən Lalə İstəyirəm*'de "lale" sözcüğü hem özel ad hem de tür adı olarak kullanılmıştır.

"Bax, bu qabı **ağzına** qədər südlə doldurar..." (s. 377)

"Bəs, sən nə cür **lalə** istəyirsən, Səlim?..."

"Mən bacım **Lalə**dən istəyirəm." (s. 379)

Hikâyelerde, *Axı Nə Oldu Ki Birdən Hamı Güldü* dışında, kahramanların özelliklerine ve hedef kitlenin genel özelliğine uygun olarak devingen bir anlatım sağlanmıştır. Bu devingenliğin sağlanmasında ikilemelerin, kısa konuşma cümlelerinin önemli yeri vardır. Bu hikâyelerde pekiştirilmiş sözcüklere de yer verilmiştir. Bu sözcükler özellikle doğa betimlemesi yapılan bölümlerde kullanılmıştır. Ayrıca deyim ve atasözlerine de yer verilmiştir:

"Heç nəyə. Böyüyəndə özün **başə düşərsən**." Deyim (s. 377)

"Sonra Böyük Sarı Gül **göz işlədikə uzanan düzlərə, çəmənlərə baxdı**..." Deyim (s. 383)

"Bu vaxt **ağappaq** böyük gülün üstündən bir kəpənək uçdu... Sarı qanadlarında **qıpqırmızı, gömgöy** xallar var idi..." Pekiştirilmiş sözcük (s. 397)

"Gilaslar isə **tələsmirdi, çünki atalar deyib ki, tələsən tələyə düşər**." Atasözü (s. 398)

"Qurt toyuq **qaqqıldaya-qaqqıldaya** gəzişirdi, cücaləri də **civildəyə-civildəyə** onun dalınca qaçışır." İkileme (s. 394)

Efendiyev'in çocuk hikâyelerinin dikkat çeken diğer bir özelliği de ses ve sözcük tekrarlarıdır. Çoğunlukla hareket bildiren bölümlerde yapılan bu yinelemeler kahramanın devingenliğini, hareketin sürekliliğini ve hikâyedeki "çocuk gerçekliği"ni ortaya koymaktadır.

"*Humay elə yatmaq istəmirdi, elə yatmaq istəmirdi, elə yatmaq istəmirdi, amma gözləri yumuldu, açıldı, yumuldu, açıldı, yumuldu...*" (s. 390)

"*Gətdilər, gətdilər, gətdilər, gətdilər, gətdilər, birdən qabaqlarına yaşıl karandaş çıxdı.*" (s. 391)

Hikâyelerde kısa konuşma cümlelerinin yanında uzun cümlelerin ve devrik cümlelerin varlığı dikkat çekmektedir. Hikâyelerde toplam 1.077 cümle vardır. Bu cümlelerin %11.14'ü uzun cümle, %12.16'sı devrik cümledir. Hikâyelerden bazı cümle örnekleri şöyledir:

"*Mənim bir dənə qəşəng şəklim var Humayda.*" Devrik cümle (s. 391)

"*Qış qurtardı, yaz geldi, nərgiz torpaqdan baş qaldırdı, ağaclar çiçəklədi, lalələr çölləri, düzləri qıpqırmızı qızartdı, gül bülbülü çağırdı, bülbül gülü, sonra yay geldi, istilər başladı və Günayla Humay atasıyla birlikdə, anasıyla birlikdə maşına minib yay istirahətinə kəndə gətdilər.*" Uzun cümle. (s. 393)

Efendiyev'in çocuk hikâyeleri doğaya karşı duyarlılık bakımından da önemlidir. Hikâyelerde doğa betimlemelerine geniş yer verilmiştir. Öyle ki hemen tüm hikâyelerde mekân "doğa"dır. Bu nedenle betimlemelere geniş yer ayrılmıştır. Bu betimlemelerden bazı örnekler şöyledir:

"*Həmin gün çəməndəki güllərin, çiçəklərin rəngləri də sevinirdi, qırmızı göyə qarışmışdı, göy sarıya, sarı yaşıla, yaşıl məxməriyə qarışmışdı və elə bil ki, həmin gözəl yaz günündə çəməndəki bütün rənglər gülürdü.*" (s. 382)

"*Bu təzə həyat elə gözəl idi ki!... Hər tərəf ağaç, gül, ot... Bir tərəfə baxanda böyük bir dağ görünürdü, özü də yamyaşıl meşəli dağ...*" (s. 387)

2. 5. Mekân

Hikâyelerde çocuk edebiyatı ürünlerine uygun olarak sıklıkla açık mekânlar tercih edilmiştir. Mekânın doğrudan bahçe, orman, sokak gibi açık alanlar olduğu hikâyelerin (*Mən Lalə İstəyirəm, Balaca Qırmızı Çiçək, Küləyin, Çınarın ve Qaranquş Balasının Hekayəti, Günayın Nigarın, Yalçının ve Yekə Canavarın Nağılı, Günay, Humay, Bir Dənə Günəbaxan Və Qırt Toyuğun Cücələri, Axı Nə Oldu Ki, Birdən Hamı Güldü, Ayıca, Gilas Qız*) yanında, mekân olarak evde başlayan hikâyeler de vardır. Bu hikâyelerin geneli evde başlar; bahçe, sokak gibi alanlarda gelişir, kapalı bir alan olan evde tamamlanır. Söz edilen hikâyeler (*Mənə Niyə Güllürlər, Gör Necə Top Vururam, Humayın Yuxusu, Aysu Və Balaca Balıqlar*), kapalı mekânda başlayıp bitse de kişilerin devingenliği bu mekânın kapalılığını örtmektedir. Mekânın yalnız ev (kapalı mekân) olduğu hikâyelerde de (*Nigar, Yalçın Və Onların Dədəsi ve Kukla, Yoxsa, Aysu*) esas kişi olan çocuklar sürekli olarak hareketlidir. Bu hikâyelerden yalnız *Aysu Yorulub*'da mekân genel olarak kapalıdır.

Sonuç: Çocuğa Görelilik Açısından Değerlendirme

Efendiyev'in çocuk hikâyelerinde işlediği konular ve durumlar çocuğun günlük yaşamda karşılaşabileceği türdendir. Bu durum, çocuğun hikâyeyi ilgiyle takip etmesini kolaylaştırmaktadır. Hikâyelerin sevgi temeli üzerine kurulmuş olması, çocuk edebiyatı ürünlerinde bulunması gereken temel özelliklerdendir. Bu durum çocuğun eğlenirken, sevgiyi sezinlemesini sağlamaktadır. Hikâyeler konu bakımından çocuğa göredir.

İşlenecek konudan hikâyenin başında söz edilerek, daha sonra bu konunun örneklendirilmesi çocuğa görelilik ilkesine uygundur. Çünkü bu durum, çocuğun hikâyeyi anlama ve anlamlandırma sürecini kolaylaştırmaktadır.

Hikâyelerin iletileri, çocuğun eğlenirken öğrenmesine olanak sağlamaktadır. Kahramanların eylem ve davranışlarıyla çocuğa sezdirilen iletiler, çocukta yaşama, doğaya ve canlılara karşı duyarlılık oluşmasını sağlamaktadır. Bu özellikler çocuğa göredir. Ancak

hikâyelerde yer alan bazı durumların yanlışlığının belirtilmemiş olması, çocukta yanlış kazanımlar oluşmasına neden olabilir. Bu özellikler çocuğa görelilik ilkesine aykırıdır.

Hikâyeler en çok beş kişiden oluşmaktadır. Bu durum çocuk hikâyelerinde ideal bir durumdur. Hikâyelerde ana kahramanların çocuğun özdeşim kurabileceği, öykünebileceği türden kişiler olmasının, hikâyeden beklenen sonucun alınmasında önemli yeri vardır. İlk dizide yer verilen kişilerin çoğunluğunun açık kişiler olması, çocuğa görelilik ilkesine uygundur. Ancak ikinci dizideki kimi hikâyelerde esas kişilerin kapalı olması, hikâyenin çocuk tarafından anlaşılma ve anlamlandırılmasını zorlaştırmaktadır. Hikâyelerde kişiler “çocuk gerçekliği” ni yansıtacak biçimde devingen özellikler göstermektedir. Bu durum çocuğun hikâyede kendisini görmesini ve ilgisini hikâyeye yoğunlaştırmasını sağlamaktadır.

Efendiyev’in hikâyelerde tercih ettiği kısa, konuşma cümleleri, çoğunlukla hikâyelere devingenlik katmaktadır. Bu durum hikâyenin edebî yönünü güçlendirmektedir ve çocuğa görelilik ilkesine uygundur. Ancak bu cümleler dışında kullanılan devrik cümleler ve uzun cümleler, çocuğun hikâyeyi anlama ve anlamlandırmasını güçleştirebilecek unsurlardır. Bu durum çocuğa görelilik ilkesine aykırıdır. Bunun yanında dilin olanaklarından başarıyla yararlanılarak zengin bir anlatım yakalanması, çocuğun ana dilini tanımasını sağlamaktadır. Hikâyelerdeki ikilemeler ve yinelemeler çocuğun ana dilini tanımmasının yanında hikâyeye devingenlik katarak, “çocuk gerçekliği” ni yansıtmayı yönüyle de çocuğa görelilik ilkesine uygundur.

Çocuklar doğası gereği hareketlidir. Bu nedenle zamanlarının çoğunu bahçe, sokak gibi açık alanlarda devingen bir hâldedirler. Bu mekanlar onların yapılarına daha uygundur. Çocuk edebiyatı ürünlerinde de çocuğun bu yönüne uygun olarak çoğunlukla açık mekanlar seçilir. Elçin Efendiyev’in çocuk hikâyelerinde genel olarak açık mekânları tercih etmesi bu bakımdan yerindedir. Yine kapalı mekânlarda geçen olaylar da çocuğun devingenliği ile örtülmüş, mekân canlandırılmıştır. Hikâyeler mekân olarak çocuğa görelilik ilkesine uygundur.

Kaynaklar

Alper, Ç. (2012), *Elçin efendiyev'in hayatı, sanatı ve hikâyeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir: Ege Üniversitesi

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri: Elçin (2003). Bakü: MMC Nəşriyyat.

Dilidüzgün, S. (1996). *Çağdaş çocuk yazını – yazın eğitime atılan ilk adım-*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Elçin Seçilmiş Əsərləri (2005). Bakü: Çinar-Çap. 377-402.

Güleryüz, H. (2006). *Yaratıcı çocuk edebiyatı*. Ankara: Pegem Akademi.

Nas, R. (2004). *Örneklerle çocuk edebiyatı*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Oğuzkan, F. (1994). *İyi bir çocuk kitabı dil, anlatım, konu bakımından nasıl olmalıdır?*, M. R. Şirin (Yay. Haz.), *99 soruda Çocuk Edebiyatı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.

Oğuzkan, F. (2001). *Çocuk edebiyatı*, Ankara: Anı Yayınları


Sağlam, S. (2020). *Türkmenistan çocuk edebiyatı*. Ankara: Bengü Yayınları

Şirin, M. R. (1998). *99 soruda çocuk edebiyatı*. İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları.

Şirin, M. R. (2007). *Çocuk edebiyatına eleştirel bir bakış*. Ankara: Kök Yayıncılık.

Yalçın, A.; Aytas, G. (2008). *Çocuk edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları



 <https://doi.org/10.30563/turklad.868013>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 25.01.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Aslıhak, R. (2021). "Fiilden İsim Yapan -Ak Eki Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 181-203.

FİILDEN İSİM YAPAN -AK EKİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An assessment of usage off "-Ak" suffix in turkish

RIZACAN ASLIHAK¹

Öz


-Ak eki Eski Türkçeden beri kullanılan işlek bir ektir. Eski Türkçede -ğak / -gek şeklinde olan bu ek, ğ / g morfeminin Batı Türkçesinde düşmesi sonucunda -ak/-ek şekline dönüşmüştür. -Ak eki eylem kök ve gövdelerine gelerek yer işaret etme, bulunulan mekân anlamı, çok bulunan yer anlamı, işin yapıldığı yer anlamı gibi farklı anlamlarda yer adları yapmaktadır. Yer adlarının yanında aygıt-araç adları, birçok terim adı, çeşitli anlamlarda karakter sıfatları, somut ve soyut adlar gibi farklı anlam ve görevlerde kullanılmaktadır. Sonradan türetilen uçak, örek, ölçek, çıkak gibi kelimelerin yanında Eski Türkçeden beri süregelen bıçğak "bıçak", orğak "orak", yumğak "yumak" gibi kelimelerde de görülen bu ekin kullanım alanı oldukça geniştir.

Sözcüklerdeki anlamı oluşturan unsurların kök merkezli ele alınması nedeniyle, fiilden ad yapan -Ak ekinin kelimeye kattığı anlam yeterince incelenmemiştir. Türkiye Türkçesi dil bilgisinde daha çok görünüş ve yapıya ağırlık verilmesi; -Ak ekinin eylem kökü veya gövdesine kattığı anlamların yüzeysel olarak ele alınmasına sebep olmuş, bununla birlikte bu ekin türettiği kelimeye farklı görevlerde anlamlar katmasına değinilmemiştir.

Bu noktalardan hareketle bu çalışmada, Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğünde yer alan, fiilden isim yapan eklerden -Ak eki ile türemiş sözcüklerin incelenerek -Ak ekinin üstlendiği görevler arasındaki anlam ilişkileri ve ekin kelimeye kattığı anlam zenginliğinin ortaya çıkartılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: -Ak Eki, Anlamsal Sınıflandırma, -Ak Ekinin Görevleri, Türkiye Türkçesi

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, can.aslhk@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6403-3691>

Abstract

-Ak has been a widely used suffix in Turkish since the past. This suffix was in the form of *ğak* / *-gek* in the Old Turkic, then changed to the form of *-ak*/*-ek* as a result of the falling of /*ğ*/ and /*g*/ sounds, in Western Turkic. *-Ak* suffix can attach to the verbal root and verbal stems, derives place names in different meanings such as pointing of a place, the meaning of location, the meaning of the place where the work is done. Besides the place names; this suffix can be used for deriving names in different meanings such as equipment names, names of many terms, adjectives in various meanings, concrete and abstract names. In addition to the later derived words such as *uçak*, *örek*, *ölçek*, *çıkak*; it is also seen in the words such as *bıçğak* “*bıçak*”, *orğak* “*orak*”, *yumğak* “*yumak*” which have been used since the Old Turkic and its usage area is quite wide.

Because of the root centered approaches to the elements that make up the meaning of the word, the meaning that the suffix adds to the word has not been adequately studied. Turkish grammar is mostly focused on sentence view and structure. For this reason, it causes a superficial consideration of the meanings that *-Ak* suffix adds to the root or stem of the verb. However, it is not mentioned that this suffix adds different meanings to the word.

From this point of view; this study examines the *-Ak* suffix which is located as the suffix that derives the noun from the verb. The data used in the study based on the nouns included by the Turkish dictionary of Tdk. It is aimed to reveal the meaning relations between the functions of *-Ak* suffix and the semantic expressions of it that added to the word.

Key Words: *-Ak* Suffix, Semantic Classification, Functions Of *-Ak* Suffix, Turkish

Giriş

-Ak eki eylem kök ve gövdelerine gelen işlek bir ektir. Ek üzerine araştırmacılar çeşitli sınıflandırmalar yapmaktadır. Emre'nin sınıflandırmasında ek, fiilin geçişli ya da geçişsiz olmasına göre değişim göstermektedir. Emre, geçişsiz fiil üzerine gelen *-Ak* ekinin etken anlamlı sıfat ya da mekân ismi yaptığını; geçişli fiil üzerine gelen *-Ak* ekinin ise edilgen anlamlı sıfat, edilgen anlamlı somut isim, âlet ve hayvan isimleri yaptığını belirtmektedir (Emre, 1945: 169).

Erdal, ekin oldukça işlevsel olduğunu ve üç farklı görevde kullanıldığını belirterek bunları fail adı, alet adı ve rahatsızlık adı olarak sınıflandırmıştır. Bahsedilen görevlerden fail ve hastalık sınıflandırmalarının insanlarla bağlantılı olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte fail adı ve alet adlarının birçok dilde bir araya getirildiğini, bunların ayırt edici özelliklerinin cümledeki bağlamdan çıkarılan canlılık olduğunu belirtmiştir. (Erdal, 1991: 391)

Korkmaz, ekin genellikle bir alışkanlığı, bir duyguyu ve fiilin bildirdiği işi çokça yapanı gösteren sıfatlar türettiğini belirtmektedir. Sıfat eklerinin, ad türetme eklerine dönüşmesini bir kalıplaşma sürecinin sonucu olduğunu belirten Korkmaz, Eski Türkçedeki *-ğak*/*-gek* sıfatlarının kalıplaşmasını ve *-ğak*/*-gek* > *-ak*/*-ek* değişimiyle adlar türetmesine dayandırmaktadır (Korkmaz, 2009: 70)

Banguoğlu ekin aşağılayıcı anlamda karakter ifade eden mübalağa sıfatları yaptığını belirtmektedir: “*korkak*, *ürkek*, *dönek*, *kaçak*” gibi. Ekin zaman zaman terim değeri kazandığını belirten Banguoğlu, bu sayede yeni kelimelere örnek olduklarını söylemektedir: *uçak* “*tayyare*”, *ölçek* “*mikyas*”, tapınak “*mabet*” gibi (Banguoğlu, 2015: 230).

Gencan, *-Ak* eki ile kurulan organ adlarının çokluğuna dikkat çekmektedir: “*şakak*, *kucak*, *bacak*, *şakak*, *yaprak*” gibi (Gencan, 1979: 218). *-Ak* eki ile türetilmiş yeni kelimelerden bazılarının eskiden kullanılan unutulmuş sözcükleri oluşturduğunu belirten Gencan, bu görüşünü “*erek*, *kayak*, *sapak*” gibi örneklere dayandırmaktadır. Bu kelimelerden esinlenilerek

yeni türetilenler ise “uçak, çıkak, yutak, tapınak” gibi sözcükler olduğunu aktarmaktadır (Gencan, 1979: 219).

Gabain, ekin -ğak/-gek şekli için ön sesi k, son sesin ğ olma ihtimalini de göz önünde bulundurarak içkek “*vampir*” (iç- “içmek”), arkağ “*mekik ipeği, atki*” (ar- “dolaşmak”) örneklerini vermektedir. Bu tür yapıdaki şeklin sık olmadığını belirten Gabain, farklı anlamları olan farklı ekler olma ihtimalini de söylemektedir. (Gabain, 1988: 52).

Ekin Tarihî Gelişimi

Eski Türkçede -ğak/-gek şeklinde olan bu ekin, -ğ/-g morfeminin Batı Türkçesinde düşmesi sonucunda -ak/-ek şekline dönüştüğü bilinmektedir. Bu dönüşüm örnekleriyle birlikte ekin tarihî dönemi içerisinde izlenmektedir. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde ise ek başı ünsüzünün bazen düştüğü bazen devam ettiği görülmektedir.

Uygur Türkçesinde **arkağ** “mekik” < ar- “dolaşmak” (Eraslan, 2012: 105), **ökäk** ~ **ögäk** “hatırlanan” (MAN: I/15-2), **bıcağ** “bıçak” (KİM: 10, MAİT: 72/15), **içgek** “dev, cin” (KİM: 10), kan **ötgek** “kanlı ishal” (Batmaz, 2013: 93), **tamğak** “damak, boğaz” (ABH: 624/11), **kulğak**² “kulak” (MAİT: 68/24), **orğak** “orak”; (MAİT: 83/41), **kızğak** “hasis” (Eraslan, 2012: 105) örneklerinde görülmektedir.

Kutadgu Bilig’de **turğak** “kapıcı, muhafız, nöbetçi” (KB: 608) < tur- “durmak, beklemek” (KB: 774), **tutğak** “ele geçirmek, esir etmek” (KB: 1067) < tut- “tutmak, hâkim olmak” (KB: 218), **kulğak** “kulak” (KB: 2342), **küjek** “perçem” (KB: 118) < küj- “örmek, bükme” (Taş, 2005, 155), **yatğak** “muhafız, nöbetçi” (KB: 608) < yat- “yatmak” (KB: 17), **suğak** “ak geyik” (KB: 5374) < suğ- “sokmak” (KB: 708), **yuğak** “su kuşu” (KB: 5377) < yu- “yıkamak” (KB: 2108), **azak** “nereden geldiği belli olmayan” (KB: 2534) < az- “azmak, yanılmak, yolu şaşırarak” (KB: 205), **buş-ak+lık** “hiddet, öfke” (KB: 332) < buş- “hiddetlenmek, öfkelenmek” (KB: 322, 324 vb.), **éwek** “aceleci” (KB: 849) < éw- “acele etmek” (KB: 323), **térnek** “dernek, topluluk” (KB: 4829) < térin- “toplanmak” (KB: 2285) kelimelerinde ilgili ekin kullanıldığı görülmektedir.

Divânu Lüğati’t-Türk’te **bezgek** “titreme, titretici sıtma” (DLT: II/289-5) < bez- “titremek” (DLT: II/8-23), **buçğak (I)** “bucak; aç, zaviye ve benzeri” (DLT: I/465-20), **buçğak (II)** “kesilmiş hayvan derisinden çarık yapılan uçlar” (DLT: I/465-21) < bıç- “kesmek” (DLT: II/4-21), **kuçak** “kucak” (DLT: I/382-13) < koç- “kucaklamak” (DLT: II/5-7), **kürgek** “kürek” (DLT: II/289-25) < küri- (Edal 1991: 391), **kuðurğak** “kaftanın arka eteklerinden biri” (DLT: I/502/18) < kudur- (Bilgen, 1989: 47), **orğak** “orak” (DLT: I/14-11) < or- “kesmek, biçmek” (DLT: I/172-19), **saçğak** “malını saçan, israf eden kimse” (DLT: I/470-18) < saç- “saçmak” (DLT: II/4-27), **sergek** “sarhoşun, sarhoşluk yüzünden iki tarafa sallanması” (DLT: II/289-10) < ser- (Bilgen 1989: 46), **sıçğak** “sıçırgan, sık sık sıçan” (DLT: I/470-19) < sıç- “sıçmak” (DLT: II/4-29), **susğak** “kendisiyle su ve benzeri şeyler daldırılarak alınan nesne” (DLT: I/470-28) < sus- (Erdal, 1991: 391), **tamğak/tamağ** “boğaz, damak” (DLT: I/33-17) < tam- “damlamak” (DLT: II/26-21), **tezgek er** “işten ve işe benzer şeylerden kaçan, çekingen” < (DLT: II/289-7) < tez- “kaçmak” (DLT: II/8-29), **tutğak** “geceleyin düşmanın gözcülerini ve ileri karakollarını yakalamak için çıkarılan atlı bölük” (DLT: I/467-17) < tut- “tutmak, yakalamak” (DLT: II/291-23), **türgek** “bohça” (DLT: II/289-6) < tür- “dürmek” (DLT: II/7-12), **yapğak** “kuş avlanan bir çeşit tuzak” (DLT: III/42-22) < yap- “örtmek, kapamak; kurmak, yapmak” (DLT: III/57-21), **yapurğak** “yaprak” (DLT: III/51-8) < yapur/1- “kapanmak, örtmek” (DLT: III/76-24), **yapuşğak** “dikenli bir ot, pıtrak; her söylenen işe karışan kimse” (DLT: III/51-3) < yapış-/yapuş- “yapışmak” (DLT: III/70-7), **yatğak** “hakanın ve ülkenin koruyucusu,

² kul- “işıtmek” (Eren 1999: 264).

muhafızı” (DLT: III/42-23) < yat- “yaymak, sermek” (DLT: II/313-26), **yetgek** “heybe, bohça” (DLT: III/70-23) < yet- “yetmek, yedeğinde götürmek” (DLT: II/314-13), **yumğak** “yumak, yuvarlanan ve yuvarlak olan her şey” (DLT: III/44-6) < yum- “yummak” (DLT: III/64-18), **batrak** “ucuna bir ipek parçası takılan mızrak” (DLT: I/465-15) < batur- “batırmak” (DLT: II/73-8), **biçek** “bıçak” (DLT: I/384-23) < bıç- “kesmek, biçmek” (DLT: II/4-22), **buşak** “içi sıkıntılı, mükedder” < buş- “sıkılmak, usanmak” (DLT: II/12-7), **éwek** “acele, ivme” (DLT: I/77-10) < éw- “acele etmek” (DLT: I-168-5), **kapak** “kızlık zarı, bekâret” (DLT: I/382-7) < kap- “örtmek” (DLT: II/4-11), **kesek** “kesik, parça” (DLT: I/14-15) < kes- “kesmek” (DLT: I/329-21), **kuçak** “kucak” (DLT: I/382-13) < koç- “kucaklamak” (DLT: II/5-7), **tükek** “halka” (DLT: II/287-5) < tüg- “düğmek, düğümlemek, bağlamak” (DLT: II/20-15), **yazak** “otlak” (DLT: III/16-3) < yaz- “yaymak” (DLT: III/59-16) kelimelerinde fiilden isim yapan –Ak ekinin geçtiği tespit edilmiştir.

Bu ekin görüldüğü diğer dönemler ve bu dönemlerde geçen örnek kelimeler şöyle sıralanabilir:

Harezmi Türkçesinde **bezek/bezgek** “sıtma nöbeti, ateş” (ME: 1/1), **bıçak** “bıçak” (KE: 50r10, ME: 35/8, MM: 242/4), **bölek** “bölüm, kısım” (KE: 19r8), **çekek** “kulp” (ME: 91/5), **dudağ/tutağ** “dudak” (KE: 184r20, ME: 179/2), **évek** “acele, ivedi” (ME: 8/6), **kaçğ/kaçak** “kaçak” (KE: 74r11), **kesek** “parça” (KE: 19r7), **konak** “misafir, konukevi” (KE: 87v18, ME: 34/3), **korğak** “korkak” (KE: 120r6), **kuçakla-** “kucaklamak” (KE: 197r6), **kulak** “kulak” (KE: 203v14, ME: 58/5, MM: 27/2), **orğak** “orak” (56r21), **saçak** “saçak” (ME: 28/3), **süzek** “süzek” (ME: 88/6), **tamağ** “damak” (KE: 170a8, ME: 177/4), **tarak/tarğak** “tarak” (KE: 161v19, 18v11), **tezek** “tezek” (KE: 206r20), **toyak** “doyuracak kadar” (KE: 177v4), **tutağlık** “sara hastalığı” (KE: 96r6), **yığak** “yasak, yasaklanmış şey” (MM: 323-3) < yığ- “yasaklamak, menetmek, uzaklaştırmak” (MM: 59-1), **yapurgak/yafraq/yawurgak** “yaprak” (KE: 12r13, 97r14, 174r5) örneklerinde görülmektedir.

Kıpçak Türkçesinde **bezgek** “sert ateş, sert humma” (KTS: 29), **bıçak** “bıçak, hançer, kama” (KTS: 29), **bölek** “bölük, bölünmüş” (KTS: 36), **buşak** “hiddetli, çok öfkeli kimse” (KTS: 38), **çapak** “göz çapağı” (KTS: 46), **çökek** “cırıvık çamur” (KTS: 53), **damak/tamağ/tamağ** “damak” (KTS: 55, 260), **depek** “tepen” (KTS: 59), **dirnek** “cemaat” (KTS: 62), **göcek kuşu** “yazın içeri, kışın sahile veya çöle uçan kuş” (KTS: 87), **kesek et** “parçalanmış et” (KTS: 140), **kızak** “buz üstünde kayılan alet” (KTS: 147), **konak** “konulacak yer” (KTS: 153), **kuçak** “kucak” (KTS: 161), **kulak** “kulak” (KTS: 162), **korğak** “korkak, korkan” (KTS: 154), **kurğak/kurak** “kurak, kuraklık” (KTS: 163), **kuşak** “kusuntu, kusmuk” (KTS: 165), **orak** “orak” (KTS: 205), **ölçek** “ölçek, ölçü” (KTS: 210), **ötkek** “öksürük” (KTS: 212), **sezek** “hatıra gelen duygu” (KTS: 233), **sıçak** “sık sık sıçan kimse” (KTS: 233), **susak** “su kabı” (KTS: 243), **tamağ** “damak” (KTS: 260), **tamağ** “boğaz” (KTS: 260), **tarak** “tarak” (KTS: 263), **tayğak** “kaygan yer” (KTS: 266), **tezek** “tezek, hayvan dışkısı” (KTS: 273), **tolanağ** “bulanık” (KTS: 280), **dudağ/dudağ/totağ/tudağ/tutağ/tutağ** “dudak” (KTS: 65), **yapraq/yabrağ/yabuldrağ** “yaprak” (KTS: 311), **yumak** “yuvarlak olarak sarılmış iplik” (KTS: 329) örneklerinde geçmektedir.

Eski Anadolu Türkçesinde **batağ** “bataklık” (MZ: 50b7), **bıçak/pıçak** “bıçak” (DK: 10b-5, 93a-13), **damak** “damak” (DK: 70a-11), **dernek** “dernek, topluluk” (DK: 31b-1), **évek** “acele, acele etmek” (SNB: 138/8), **kaçak** “kaçak” (YZ: 16/226), **konak** “misafir olarak gelen kişi, geçici oturlan konut” (YZ: 19/278), **kuçak** “kucak” (DK: 34a-10), **kulak** “kulak” (DK: 5a-10), **kürek** “kürek” (SNB: 357/12), **orah** “orak” (SNB: 183/4), **ölçek** “ölçek” (KT: 151b/8), **sancağ** “sancak; bayrak, savaş simgesi: *ağ sancaklı alay*” (DK: 145a-12), **tudağ** “dudak” (DK: 31a-13), **turağ/h ~ durah/k** “durak” (SNB: 341/3), **tudağ** “dudak” (DK: 31a-13), **tutsağ** “tutsak” (SNB: 184/10), **yatağ** (SNB: 117/7), **yığnağ** “yığmak” (DK: 7a-13), **yumağ** “yumak” (SNB: 324/13), **darak** “tarak” (Karaoğlu, 2016: 58), **depek** “tepen” (Karaoğlu 2016: 59), **kesek**

“parça, bölüm” (Karaoğlu, 2016: 61), **korşak** “korkak” (Karaoğlu, 2016: 62), **oturak** “oturak” (Karaoğlu, 2016: 63), **sürşek** “sürşek” (Karaoğlu, 2016: 65) örneklerinde görölmektedir.

Çağatay Türkçesinde **bıçak** “bıçak” (RD: 43/16), **batşak** “çamurlu yer, bataş” (FK: 1879), **bölek** “bölük, takım, küme” (FK: 2291), **boğak** “boğucu hava, kapalı hava” (FK: 2259), **dodağ** “dudak” (FK: 4194), **itşek** “keskin” (Teres, 2009: 310), **kaşak** “kaşış, kaşma” (FK: 5330), **kaşgak** “firari, kaşak” (Teres, 2009: 310), **késeş** “iri toprak parçası” (FK: 6621), **konak** “misafir evi” (FK: 5688, RD: 150/14), **korşak** “korkak” (FK: 5795), **kuşak** “kucak” (FK: 5751), **kuş-ağ-la-** “kucaklamak, sarılmak” (RD: 151/14), **kuşak(ğ)** “kulak” (FK: 5887, RD: 100/3), **kuşak+lık** “kıtlık, kuraklık” (FK: 5618), **kürek** “bir ucu yassı uzun ağaş, kürek” (FK: 6393), **saşak** “yırtmak, parçalamak, eskimeş” (FK: 4416, RD: 216/56), **tamaş** “damak” (Teres, 2009: 311), **tayşak** “kaygan yer” < tay-³ “kaymak” (FK: 2763), **tarak+lık** “tarak kabı” (FK: 2607), **térşek** “derlenecek eşya, yük” (Teres, 2009: 312), **téşek** “teşek” (FK: 3443), **turşak** “bekçi, nöbetçi” < tur- “durmak” (FK: 3144), **yaşak/yapşak** “yaprak” (FK: 7359), **yapurşak** “(FK: 7629), **yatak** “yatak, yatılacak yer” (FK: 7208), **yumaş** “iplik yumağı” (FK: 8148) örneklerinde geşmektedir.

Türkiye Türkçesinde –Ak Ekinin Sınıflandırılması ve İşlevleri

Bu çalışmada fiilden isim yapan –Ak ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevleri incelenecektir. Bu amaçla Türk Dil Kurumu’nun 2017 basım tarihli Türkçe Sözlük’ü taranmıştır. Sözlük kapsamında elde edilen veriler hem işlevsel hem de morfo-semantik açıdan değerlendirilmiştir. Tespit edilen sözcükler farklı anlamlar içermelerine göre farklı madde işaretleri ile gösterilmiştir. Sözcüklerin madde işaretleri Türkçe Sözlük’teki numaralandırılmış sıraya göre değil, bu çalışmanın sayfalarının önceliğine göre yapılmıştır. İncelenen bu sözcükler kullanım çeşitliliğı açısından sınıflandırma bölümleri içerisinde tablolaştırılmış, sonuç bölümünde grafik üzerinde yüzdellik oranları ile genel sınıflandırma gösterilmiştir. Çalışmada yer verilen halk ağzındaki kelimeler Türkçe Sözlük’teki varlığı ile incelenmiştir. Derleme sözlüğünde ve ağzılarda yapılacak benzer bir çalışmayla konunun kesin sınırları daha iyi çizilebilecektir. Ancak makalenin sınırlandırılması amacıyla çalışmanın bu kısmı daha sonraya bırakılmıştır. Çalışma kapsamında fiilden ad yapan -Ak eki ile oluşturulan sözcüklerin sınıflandırılması aşağıda gösterilmiştir.

1. Fiilden Yer Adı Yapar: Türkçe Sözlük’teki taranan verilerden hareketle fiilden isim yapan -Ak ekinin yer işaret etme, mekân, bulunan yer adı, yeryüzü şekillerinden kaynaklı türetilen yer adları, görece ve miktar olarak fazla bulunan yer adı, konulan – saklanan - muhafaza edilen - biriktirilen yer adı, dinî yer adı, semt, mahalle, ilçe ve bölge adları, işin yapıldığı mekân anlamlarında yer adı, bir olaya bağılı yer adı yaptığı tespit edilmiştir. Bu yapıda tespit edilen yer adları aşağıda verilmiştir.

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek belirli bir yeri işaret etme adı yapar: **akak (I)** “suyun ivinti yeri” (TS: 59), **bucak⁴ (I)** “kenar, köşe, yer” (TS: 402), **çıkak (I)** “çıkılacak yer, çıkıt, mahreç” (TS: 530), **dinek (I)** hlk. “dinlenmek için durulan yer” (TS: 670), **durak (I)** “tren, tramvay, otobüs, minibüs vb. genel taşıtların durmak zorunda olduğı veya durabilecek yer” (TS: 723), **geçek (I)** hlk. “çok geçilen yer, işlek yol” (TS: 913), **kavşak⁵ (I)** “yol vb. uzayıp giden şeylerin keşistikleri veya birleştikleri yer” (TS: 1359), **sapak (I)** “bir ana yoldan ayrılan yolun başlangıç noktası” (TS: 2030), **yatak (I)** “gizli barınak veya bir suçluyu gizlice barındıran yer” (TS: 2548).

³ tay- “kaymak” (DLT: III/244-1).

⁴ biç- “kesmek” (DLT: II/4-22, EDPT: 292) > biç-ek (DLT I/384-23, EDPT: 294).

⁵ kavuş-/-kavuş- “bir araya gelmek” (DLT II/103) > kavuş-ak (Banguoğlu 2015: 231, Emre 1945: 169, Gencan 1979: 218, Korkmaz 2009: 70)

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek mekân, bulunulan yer adı yapar: **barınak** “barınılacak yer, melce” (TS: 254), **bulunak** “adres” (TS: 410), **dinek**⁶ (II) **hlk.** “dinlenmek için durulan yer” (TS: 670), **durak** (II) “çok sayıda taksinin bir arada çalıştığı ve bağlı olduğu işletme” (TS: 723), **konak** (I) “büyük ve gösterişli ev” (TS: 1470), **konak** (II) “vali, kaymakam gibi yüksek dereceli devlet görevlilerinin resmî konutu” (TS: 1470), **korunak** (I) “tehlikeden kurtulmak, korunmak için yapılmış yer” (TS: 1486), **korunak** (II) “sığınılan, saklanılan yapı, mağara gibi yer” (TS: 1486), **sığınak** (I) “yağmur, güneş veya çeşitli tehlikelerden korunmak için sığınılacak yer, melce” (TS: 2089).

Yeryüzü şekilleri temel alınarak türetilen yer adları yapar: **akak** (II) “yatak” (TS: 59), **akak** (III) “eğimi, inişi fazla olan yer” (TS: 59), **batak** (I) “üzerine basıldığında çöken çamurlaşmış toprak, bataklık” (TS: 281), **çatak**⁷ (I) “iki dağ yamacının kesişmesi ile oluşmuş dere yatağı” (TS: 501), **çökek** (I) “çukur yer” (TS: 563), **çökek** (II) “bataklık, sazlık” (TS: 563).

Görece ve miktar olarak fazla bulunan yer adı: **yatak** (II) “bir şeyin çok bulunduğu yer” (TS: 2548).

Konulan, saklanan, muhafaza edilen, biriktirilen yer adı yapar: **çekek** “hlk. kayık, mavna ve küçük gemilerin karaya çekildikleri yer” (TS: 509), **yığınak**⁸ (I) “bir şeyin biriktiği yer” (TS: 2588), **yatak** (III) “turuncgilleri ve yumurta vb. ürünleri korumak üzere saman vb.nden yararlanılarak yapılan yer” (TS: 2548).

İşin yapıldığı mekân adı yapar: **çimek** “çimecek yer” (TS: 548), **tapınak** (I) “içinde ibadet edilen, tapınılan yapı, mabet, ibadethane, ibadetgâh” (TS: 2266), **yunak**⁹ (I) **hlk.** “hamam” (TS: 2617), **konak** (III) “yolculukta geceyi geçirmek için inilen, konaklanılan yer” (TS: 1470).

Dinî yer adı yapar: **tapınak** (II) “içinde ibadet edilen, tapınılan yapı, mabet, ibadethane, ibadetgâh” (TS: 2266).

Semt, mahalle, ilçe ve bölge adları yapar: **Bucak** (II) “eskiden ilçelerin bir müdürle yönetilen bölümlerinden her biri, nahiye” (TS: 402), **Bucak** (III) “Burdur iline bağlı ilçelerden biri” (TS: 402), **Konak** (IV) “İzmir iline bağlı ilçelerden biri” (TS: 1470), **Tutak** (I) “Ağrı iline bağlı ilçelerden biri” (TS: 2389), **Yunak** (II) “Konya iline bağlı ilçelerden biri” (TS: 2617), **Çatak** (II) “Van iline bağlı ilçelerden biri” (TS: 501)

Bir olaya bağlı yer adı yapar: **kaydırak** (I): “dağdan taşınan tomrukların kaydırıldığı yüksek yer” (TS: 1362).

Fiilden isim yapan –Ak eki ile kurulmuş yer adlarını bildiren kelimelerin anlam zenginliği sınıflandırmaya yansımaktadır. Ekin fiile kattığı anlam zenginliği göz önünde bulundurulmakta ve aynı kelimenin yer adları sınıflandırmasında farklı başlıklar altında ele alınması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin “*durak*” kelimesi taşıtların yolcu indirip bindirdiği yer anlamını verirken, aynı zamanda taksilerin bir arada çalıştığı mekân olan işletme anlamını da vermektedir. –Ak eki ile kurulan aynı kelime belirli bir yeri işaret edip onu vurgularken, diğer kelimedeki mekânın kendisi vurgulanmaktadır. Burada önemle dikkat edilmesi gereken durum fiildeki hareketin anlam ile ele alınmasıdır. Vurgulanan anlam ögesi yer adının

⁶ **din-** “sona ermek, bitmek, **durmak**; (ses) susmak; kesilmek” (Gülensoy, 2007: 285)

⁷ **çat-** “birleştirmek” (EDPT: 402) > **çat-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Gülensoy 2007: 222, Korkmaz 2009: 70, Tietze 2002: 481).

⁸ **yığ-** “yığmak, toplamak” (DLT: III/61-10), **yığın-** “kendi kendine yığınmak” (DLT: III/84-10) > **yığın-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Gülensoy 2007: 1135, Korkmaz 2009: 70).

⁹ **yu-** “yıkamak” (DLT: III/66-15) > **yun-** “yıkamak” (DLT: III/66-5) > **yu-n-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Gencan 1979: 218).

bildirdiği aktiflik durumu değildir, yer adının kendisidir. Bu kapsamda yer adlarının sınıflandırılması aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. -Ak Eki İle Türetilen Yer Adlarının Sınıflandırılması

Göster.	yer işaret etme	mekân	yeryüzü şekilleri temelli	çok bulunan	saklanan muhafaza temeli	işin yapıldığı mekân	dinî yer	özel ad	olay temelli	top .
akak	+	-	+	-	-	-	-	-	-	2
barınak	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1
batak	-	-	+	-	-	-	-	-	-	1
bucak	+	-	-	-	-	-	-	+	-	2
bulunak	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1
çatak	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1
çekek	-	-	-	-	+	-	-	-	-	1
çıkak	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
çimek	-	-	-	-	-	+	-	-	-	1
çökek	-	-	+	-	-	-	-	-	-	1
dinek	+	+	-	-	-	-	-	-	-	2
durak	+	+	-	-	-	-	-	-	-	2
geçek	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
kavşak	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
kaydırak	-	-	-	-	-	-	-	-	+	1
konak	-	+	-	-	-	+	-	+	-	3
korunak	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1
sapak	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1
sığınak	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1
tapınak	-	-	-	-	-	+	+	-	-	2
tutak	-	-	-	-	-	-	-	+	-	1
yatak	+	-	-	+	+	-	-	-	-	3
yığınak	-	-	-	-	+	-	-	-	-	1
yunak	-	-	-	-	-	+	-	+	-	2
toplam:	9	8	3	1	3	4	1	4	1	34

-Ak eki ile türetilen yer adlarının en fazla yer işaret etme anlamı verdiği görülmektedir. Yer işaret etme anlamına yakın olarak mekân anlamı verdiği de gözlemlenen bir diğer noktadır. “Yatak ve konak” sözcüklerinin ise birden fazla yer anlamına işaret eden sayıca en fazla göstergeye sahip olduğu yine araştırmanın bulguları arasındadır. “Akak, bucak, dinek, durak, tapınak ve yığınak” kelimelerinin ise birden fazla anlamı işaret ettiği görülmektedir.

“Durak” kelimesinin diğer sınıflandırmalarına ek olarak işin yapıldığı yer başlığı altında ele alınması gerektiği düşünülebilir. Ancak “durak” kelimesi hareketin tamamlanması ile ön

plandadır ve hareketteki sürecin bir parçası gerçekleşmektedir. İşin yapıldığı yer anlamını veren sınıflandırmadaki –Ak eki ile kurulan kelimelerde ise fiildeki hareketin tüm sürece yayıldığı görülmektedir. Sınıflandırmada fiilin ek almadan önceki anlamı ve ek aldıktan sonraki anlamının mukayesesi burada önem arz etmektedir.

Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus ise fiilden isim yapan –Ak eki ile kurulan aynı kelimenin aynı sınıflandırma içinde incelendiğinde dahi yüzeysel kalabildiğidir. Bu durum –Ak ekinin fiile kattığı anlam çevresinin zenginliğini gösteren önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Fiilden Aygıt, Araç, Alet, Nesne, Eşya Adları Türetir: Türkçe Sözlük'te fiilden isim yapan –Ak ekinin aygıt, araç, nesne ve eşya adı türettiği görülmektedir. Bu çalışmada –Ak ekinin türettiği sözcükler bağ, bahçe, tarımla ilgili alet-eşya adı, çocuk oyunlarında kullanılan araç adı, dokumacılık alanında kullanılan alet adı, evle ilgili alet-eşya adı, hayvancılık alanında kullanılan alet-eşya adı, dinî törenlerde kullanılan nesne-yapı adı, inşaat alanında kullanılan alet adı, sanayi alanında kullanılan alet adı, sinema alanında kullanılan nesne adı, spor alanında kullanılan alet-eşya adı, taşınabilir tuvalet aracı adı, ulaşım ile ilgili alet-eşya adı, destekleyici - muhafaza edici nesne adı, başka bir nesneyi sağlam tutan nesne adı, benzetme amacı güderek bir nesnenin parçasını ifade eden adlar başlıkları altında sınıflandırılarak incelenmiştir. Oldukça kapsamlı olan bu tür adlar kullanım amaçlarına ve işlevlerine göre de incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma, ifade edilen amacı bakımından genel gramer kitaplarındaki tasniften ayrılmaktadır. Bu yapıda tespit edilen aygıt, araç, alet, nesne, eşya adları aşağıda verilmiştir.

2.1. Kullanım Alanlarına Göre Aygıt, Araç, Alet, Nesne, Eşya Adları:

Bağ, bahçe, tarımla ilgili alet-eşya adı yapar: **orak**¹⁰ (I) “yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bir bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin, ot vb. biçme aracı” (TS: 1808), **ölçek** (I) “tahıl ölçmeye yarar kap, kile” (TS: 1843), **tarak**¹¹ (I) “bahçıvanlıkta toprağın taşını ayıklamak için kullanılan, ucu bu biçimde olan araç, tırmık” (TS: 2268), **yuvak**¹² (I) **hlk.** “loğ” (TS: 2619).

Çocuk oyunlarında kullanılan araç adı yapar: **kaydırak** (II) “çocuk bahçelerinde çocukların oturup kayarak eğlendikleri oyun aracı” (TS: 1362).

Dokumacılık alanında kullanılan alet adı yapar: **tarak** (III) “dokuma tezgâhlarında, dişleri arasından arış ipliklerinin geçtiği tarak biçiminde araç” (TS: 2268).

Evle ilgili alet-eşya adı yapar: **oturak** (I) “alçak iskemle” (TS: 1824), **bişek** “yayık dövmede kullanılan araç” (TS: 362), **dibek**¹³ “taştan veya ağaçtan yapılmış büyük havan” (TS: 655), **süzek** (I) “süzgeç” (TS: 2193), **tarak** (III) “saçların, sakalın, hayvan tüylerinin karışıklığını gidermeye veya kadınların saçlarını tutturmaya yarayan dişli araç” (TS: 2268), **yatak** (IV) “uyuma, dinlenme vb. amaçlarla üzerine veya içine yatılan eşya, döşek” (TS: 2548), **yatak** (V) “yün, pamuk, kuş tüyü vb. maddelere kılıf geçirerek yapılan şilte” (TS: 2548), **yatak** (VI) “üzerine şilte konulan karyola, somya, kerevet vb.” (TS: 2548).

¹⁰ **or-** “kesmek, biçmek; vurmak” (DLT: I/172-19) > **orğak** “orak” (DLT: I/14-11) > **or-ak** (Emre 1945: 170, Korkmaz 2009: 70).

¹¹ **tar-(a)-ğak** (Gülensoy, 2007: 860)

¹² **yuv-** “yuvarlamak” (Gülensoy, 2007 :1184) > **yuv-ak** “düz toprak damlı evlerin üstündeki killi toprağı sert bir katman durumuna getirmek için dam üzerinde yuvarlanan, silindir biçiminde ağır taş” (Gülensoy, 2007 : 1185).

¹³ ET. **tög-ek** (Gülensoy, 2007: 281)

Hayvancılık alanında kullanılan alet-eşya adı yapar: **yedek**¹⁴ (I) “hayvanı yedeğe alan ip, yular” (TS: 2563).

Dinî törenlerde kullanılan nesne-yapı adı yapar: **sunak** “tapınaklarda, üzerinde kurban kesilen, günlük yakılan, dinî tören yapılan taş masa” (TS: 2171).

İnşaat alanında kullanılan alet adı yapar: **bastırak** “yol yapımında çakıl, kum, cüruf vb. maddeleri ezmeye ve sıkıştırmaya yarayan alet” (TS: 263), **yuvak** (II) **hlk.** “loğ” (TS: 2619).

Mimaride yapıyı süslemek amacıyla kullanılan yapı dekoru adı yapar: **sarak** (I) “yapı yüzeylerinde yatay, enli, az çıkıntılı, süslü veya düz silme” (TS: 2033), yapı adları yapar: **basak** “merdiven” (TS: 257), **dayanak** (I) “dayanılacak şey, istinatgah, mesnet” (TS: 601), **geçek** (II) “Küçük tahta köprü” (TS: 913), **savak** (I) “hlk. suyu başka yöne akıtmak için yapılan düzenek; değirmen ve barajın fazla suyunu akıtmak için yapılan düzen” (TS: 2043).

Sanayi alanında kullanılan alet adı yapar: **oturak** (II) “boru mengenesinin tezgâha oturduğu ve vidalandığı bölüm” (TS: 1824), **yatak** (VII) “makinelere hareketli bölümleri içine alan hareketli veya sabit parça” (TS: 2548).

Sinema alanında kullanılan nesne adı yapar: **süzek** (II) “ışığın önüne konulan, ince kumaş veya tül den yarı saydam yayındırıcı” (TS: 2193).

Spor alanında kullanılan alet-eşya adı yapar: **kayak** (I) “kar, su veya çim üzerinde kaymak için ayağa takılan araç” (TS: 1361).

Taşınabilir tuvalet aracı adı yapar: **oturak** (III) “ördek (içine abdest bozulan kap, lazımlık.” (TS: 1824).

Ulaşım ile ilgili alet-eşya adları yapar: Bunlar kendi içinde motorlu ve motorsuz taşıt adı olarak ayrılmaktadır. Motorlu taşıt adı: **uçak** “hava taşıtı, tayyare” (TS: 2406). Motorsuz taşıt adı: **kızak**¹⁵ (I) “kar veya buz üzerinde kayarak yol alan tekerleksiz taşıt” (TS: 1434). **binek** (I) “binmeye yarayan otomobil, at vb.” (TS: 346),

Başka bir nesneyi sağlam tutan nesne adı yapar: **dayanak** (II) “dayanılacak şey, istinatgah, mesnet” (TS: 601), **tutak** (II) “bir şeyin tutulacak yeri; tutacak; kabza” (TS: 2389), başka bir nesneyi taşımak amacıyla, üzerinden kaydırmaya yarayan nesne adı **kızak** (II) “ambalajın dibine uzunluğuna çakılan, hem dip levhası elemanlarının tutturulmasını hem de ambalajın yerde kolayca kaymasını sağlayan kereste parçası” (TS: 1434).

Hemen hemen her alanda kullanılabilen, kesici işlevi ile ön plana çıkan alet adı yapar: **biçak**¹⁶ (I) “Bir sap ve çelik bölümden oluşan kesici araç” (TS: 326).

Benzetme amacı güderek bir nesnenin parçasını ifade eden adlar türetirler. Bu tür adlar anlam bağlarını kökten bağımsız olarak benzetildikleri nesnelere özelliklerine göre kurmaktadırlar. Tarım aletinin parçasına verilen ad yapar: **kulak**¹⁷ (I) “saban kulağı” (TS: 1518), **kulak** (II) “duvar, baca, şömine vb. yerlerde kulağa benzer çıkıntı” (TS: 1518).

Alet adları, kullanım alanlarının sınıflandırılmasına göre incelendiğinde -Ak ekinin en fazla türettiği alanın bağ, bahçe, tarımla ilgili alet-eşya adlarında olduğu tespit edilmiştir. Tarım

¹⁴ **yed-** “yetmek, yedeğinde götürmek” (DLT: II-314-13) > **yed-ek** (Banguoğlu 2015: 230, Emre 1945: 170, Ergin 2012: 188, Gencan 1979: 218, Gülensoy 2007: 1106, Korkmaz 2009: 70).

¹⁵ **kaz-** (**kay-**) < (Eren, 1999 : 241).

¹⁶ **biç-** “kesmek” (DLT: II/4-21, EDPT: 294) > **biç-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Emre 1945: 170, Eren 1999: 50, Ergin 2012: 188, Gülensoy 2007: 139, Korkmaz 2009: 70, Tietze 2002: 331).

¹⁷ Araştırmacıların sözcüğün kökü üzerine genel yargısı **kul-** “işitmek” kökünden geldiğine yöneliktir. Eren, bu görüşü savunan uzmanların Fin-Ugor dillerinde kullanılan biçimleri tanık olarak gösterdiğini belirtmektedir (Eren 1999: 264).

alanının genişliğinden birçok farklı türde araca ihtiyaç duyulması -Ak eki ile türeyen tarımdaki alet adlarının işlevlerinin genişliğini de beraberinde getirdiği gözlemlenmektedir. İkinci sırada yine geniş ölçüde işleve sahip olan evle ilgili alet adlarının geldiği tespit edilmektedir. Ev içi kullanılan aletlerin fazlalığı bu durumu açıklamaktadır. İnşaat, spor ve ulaşım ile ilgili alet adları da tespit edilen ekin işlevsel zenginliğine kanıt olarak gösterilebilir.

Ağırlık ölçmeye yarayan alet adı “ölçek” tarımda kullanılan alet adı yaparken aynı zamanda fizik alanında kullanılan alettaki ölçü birimini ifade etmektedir. Türetmenin temel dayanağını, ölçmek fiilinin somutlaştırılmasını ve gerçekleştirilmesini sağlayan nesneye ihtiyaç duyulması oluşturmaktadır. Bu durumda, soyuttan somuta geçişin izlerini fiilden isim yapan – Ak eki ile alet-eşya vb. adlar türetilmesinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

2.2. İşlevlerine Göre Aygıt, Araç, Alet, Nesne, Eşya Adları: Aygıt, araç, alet, nesne, eşya adlarının işlevlerine göre sınıflandırılması aşağıda tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. -Ak Eki İle Türetilen Aygıt, Araç, Alet, Nesne, Eşya Adlarının İşlevi

Göstergeler- Bicimbirim.	kesici	ezici	ölçme, tartma	ayıklayıcı	destekleyici, muhafaza edici	taşıyıcı	toplam
basak	-	-	-	-	-	+	1
bastırak	-	+	-	-	-	-	1
bıçak	+	-	-	-	-	-	1
binek	-	-	-	-	+	+	2
bişek	-	+	-	-	-	-	1
dayanak	-	-	-	-	+	+	2
dibek	-	-	-	-	+	+	2
kaydırak	-	-	-	-	+	+	2
kızak	-	+	-	-	-	+	2
kulak	-	-	-	-	+	-	1
orak	+	-	-	-	-	-	1
oturak	-	-	-	-	+	+	2
ölçek	-	-	+	-	-	-	1
sarak	-	-	-	-	+	+	2
savak	-	-	-	-	-	+	1
sunak	-	-	-	-	+	+	2
süzek	-	-	-	+	-	+	2
tarak	-	-	-	+	-	-	1
uçak	-	-	-	-	+	+	2
yatak	-	-	-	-	+	+	2
yedek	-	-	-	-	+	-	1
yuvak	-	+	-	-	-	-	1
toplam:	2	4	1	2	11	13	33

Alet adları işlevlerine göre ezici, kesici, destekleyici, muhafaza edici, ölçü, ayıklayıcı ve taşıyıcı olmak üzere farklı görev başlıkları altında sınıflandırılmıştır. En fazla işleve sahip olan alet adlarının taşıma ve destekleme görevinde kullanılan alet adları olduğu tespit edilirken en az işleve sahip olan alet adlarının ise ölçmek - tartmak görevinde kullanılan alet adları olduğu tespit edilmiştir. “*Binek, dayanak, dibek, kaydırak, kızak, oturak, sarak, sunak, süzek, uçak ve yatak*” sözcüklerinin ise birden fazla işlevi işaret ettiği tespit edilmiştir.

3. Çeşitli Fiil Köklerine Eklenerek Birçok Terim Adı Türetir: Korkmaz, terimi “bilim, teknik, sanat, spor, zanaat gibi çeşitli uzmanlık alanlarının kavramlarına verilen sınırlı ve özel anlamdaki ad” olarak tanımlamaktadır (Korkmaz, 1992: 149). Türkçede terim yapan işlek eklerden bir tanesi de -Ak ekidir. Türkçe Sözlük’te askerlikten eğitime, madencilikten sinemaya kadar pek çok alanda bu ekin terim yaptığı örnekler tespit edilmiştir. Halk ağzında fiilden ad yapan -Ak eki ile türetilmiş terim olmaya elverişli kelimeler de sınıflandırma içinde gösterilmiştir. Bu tasnife ek olarak vücudun bölümleri ve organ adları anatomi terimleri başlığı altında sınıflandırmaya dahil edilmiştir. Aşağıda fiilden isim yapan -Ak ekinin kullanıldığı terim örnekleri yer almaktadır.

3.1. Anatomi Terimi: damak¹⁸ “ağız boşluğunun tavanı” (TS: 588), **dudak¹⁹** “ağzın, dişleri örten ve dışarıya doğru az veya çok kıvrılan üst ve alt kenarlarından her biri” (TS: 721), **kucak²⁰ (I)** “açık kollarla göğüs arasındaki bölüm, aguş” (TS: 1515), **kulak (III)** “başın her iki yanında bulunan işitme organı” ve “sesleri içeri almaya yarayan dış bölümü” (TS: 1518), **siyek²¹** “sidik torbasından başlayarak dışarıya kadar uzanan sidik yolunun son bölümü, üretra” (TS: 2126), **tarak (IV)** “insanda ayağın yüksek olan üst bölümü” (TS: 2268), **yutak** “ağız ve burun boşluklarıyla gırtlak ve yemek borusu arasındaki boşluk” (TS: 2618), **yürek²² (I)** “kalp” (TS: 2626), **yürek (II) hlk.** “mide, karın, iç” (TS: 2626).

3.2. Askerî Terim: sancak²³ (I) “askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak” (TS: 2026), **sığınak (II)** “özellikle hava bombardımanlarından korunmak için yapılmış yer” (TS: 2089), **yığınak (II)** “bir şeyin bir yerde çokça birikmesi, yığınak yapmak; askerî operasyon öncesi belirli bir yere çok sayıda asker ve mühimmat yığmak” (TS: 2588).

3.3. Avcılık Terimi: kaçak (I) “av sırasında vurulamayan kuş” (TS: 1254).

3.4. Bitki Terimi: yığınak (III) “bir hücreli bitkilerin bir araya gelerek oluşturdukları küme” (TS: 2588), **yaprak²⁴ (I)** “bitkilerde solunum, karbon özümlemesi, terleme vb. olayların oluştuğu, çoğu klorofilli, yeşil ve türlü biçimdeki bölümler” (TS: 2530), **yaprak (II)** “sarma yapılan asma yaprağı” (TS: 2530).

3.5. Coğrafi Terim: akak (IV) hlk. “ırmak, dere, çay, küçük akarsu” (TS: 59), **çatak (III)** “iki dağ yamacının kesişmesi ile oluşmuş dere yatağı” (TS: 501), **kulak (IV)** “akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri” (TS: 1518), **ölçek (II)** “bir harita veya resimde görülen uzaklıklarla bunların işaret ettiği, karşılandığı gerçek uzunluklar arasındaki

¹⁸ ET. **tamgak** “boğaz” < **tam-gak** (Tietze, 2002: 554)

¹⁹ **tut-** “tutmak, yakalamak” (DLT: II/291-23, EDPT: 451) Gülensoy, **tut-** “tutmak: yemek yemek” > **tut-ak** “kahvaltı, bir parça yemek” örneğini vererek, kökün **tut-** eylemi olabileceğini belirtmektedir (Gülensoy 2007: 306).

²⁰ **koç-** “kucaklamak” (DLT: II/5-7)

²¹ **siy-** “hayvanı işetmek, sidikleme” (Gülensoy, 2007: 788)

²² **yür-** “hareket etmek” -**ek** (Eren, 1999: 462)

²³ **sanç-** “sançmak, dürtmek; sokmak; yenmek” (DLT: III/420-25) > **sanç-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Emre 1945: 170, Ergin 2012: 188, Gencan 1979: 218, Korkmaz 2009: 70).

²⁴ **yap-(ı/u)r-gAk** (Gülensoy, 2007: 1067)

oran” (TS: 1843), **sapak (II)** “akarsuyun kollara ayrıldığı yer” (TS: 2030), **sızak hlk.** “dağ sırtlarında, taş aralarından sızan su, küçük pınar” (TS: 2105), **yatak (VIII)** “ırmak, çay, dere vb.nin, içinde aktıkları yer, akak, mecrâ” (TS: 2548), **kavşak (II)** “bir ırmağın denize veya başka bir ırmağa döküldüğü, kavuştuğu yer” (TS: 1359).

3.6. Denizcilik Terimi: kızak (III) “tersanelerde üzerinde gemi yapılan, onarılan veya gemiyi suya indirip sudan çıkarmaya yarayan ızgara” (TS: 1434), **oturak (IV)** “kürekli teknelerde kürekçilerin oturduğu enli tahta” (TS: 1824), **sancak (II)** “gemilerin sağ yanı” (TS: 2026).

3.7. Dil Bilgisi Terimi: çıkak (II) “boğumlanma noktası” (TS: 530), **durak (III)** “konuşmada, anlamın gerektirdiği biçimde kelimeler arasındaki ses kesintisi” (TS: 723), **öbek²⁵ (I)** “özne, yüklem veya çeşitli tümleçlerle birlikte kullanılan sözlerin bütünü” (TS: 1835).

3.8. Edebiyat Terimi: durak (IV) “hece ölçüsüyle yazılmış şiirlerde ölçü kalıpları içindeki durma yerleri” (TS: 723), **uyak** “şiirde dizelerin sonunda tekrarlanan ve aynı ahengi veren heceler veya aynı görevde olmayan ancak benzeşen sesler, kafiye” (TS: 2424), **yedek (II)** “redif” (TS: 2563).

3.9. Eğitim Terimi: yetişek “program” (TS: 2585).

3.10. Felsefe Terimi: dayanak (III) “bir gerçekliğin onaylanması için olayların arkasında veya altında bulunan şey, kendisine bir şey yüklenen, bir varlığa destek olan, altında bulunan temel” (TS: 601), **ilinek²⁶** “bir şeye zorunluluk sonucu bağlı olmayan, onun özünde bulunmayan, rastlantı ile olan nitelik, araz” (TS: 1176).

3.11. Fizik Terimi: ölçek (III) “bir ölçü aletinin üzerinde çizgilerle ayrılmış bölüm, kadran” (TS: 1843), **saçak** “bir gaz ortama yerleştirilen ve yüksek bir potansiyel verilen bir nesnenin yüzeyinde oluşan ışık olayı” (TS: 1998).

3.12. Gökbilimi Terimi: öbek (II) “genel olarak yaş, kimyasal yapı, uzay dağılımları ve hızları bakımından benzer özellik gösteren yıldızlar veya yıldız kümeleri” (TS: 1835).

3.13. Hayvan Terimi: çapak²⁷ (I) “sazan familyasından, vücudu yandan basık, 50 santimetre uzunluğunda, 4-5 kilogram ağırlığında, sarı pullu, eti tatsız, kılçıklı bir tatlı su balığı” (TS: 495), **konak (V)** “konakçı (asalak)” (TS: 1470), **kulak (V)** “balıklarda başın iki yanında bulunan ve ağızdan alıp solungaçlardan geçirdiği suyu dışarıya vermeye yarayan yarıklardan her biri” (TS: 1518), **sürek²⁸ (I) hlk.** “satmak için pazara götürülen hayvan sürüsü” (TS: 2183), **tarak (V)** “bazı kuşların başında bulunan yelpaze biçiminde tepelik” (TS: 2268), **tarak (VI)** “suda yaşayan hayvanlarda solungaç” (TS: 2268), **tarak (VII)** “yassı solungaçlılardan, kabukları yuvarlak, yelpaze biçiminde bir yumuşakça (Pecten)” (TS: 2268), **telek²⁹** “kuşların gövde, kanat ve kuyruğunda bulunan, uçma, örtü ve kuyruk telekleri olarak üçe ayrılan, çeşitli renklerde kalın eksenli tüy (TS: 2311), **yatak (IX)** “Katmanlı bir kaya bütününde maden filizi veya taş döküntüsünden oluşan çok ince tabaka” (TS: 2548), **yedek (III)** “yularından çekilerek götürülen boş binek hayvanı” (TS: 2563).

²⁵ **öw-** “ufalamak” (DLT: I/166-22) > **öw-ek** (Gülensoy, 2007: 646)

²⁶ **il-** “ilişmek” (DLT I/169-15) > **iln-** “ilişmek, tutulmak, uğramak, takılmak”, **ilin-** “tutulmak, yakalanmak” (DLT: I/204-20)

²⁷ **çap-** “yüzmek”; *er suwda çapdı* “adam suda yüzdü” (DLT: II/3-14) > **çap-ak** (Banguoğlu 2015: 231, Gülensoy 2007: 219, Korkmaz 2009: 70).

²⁸ **sü-r-ek** (Gülensoy, 2007: 824)

²⁹ OT. **yel-** “yel, rüzgâr” -**ek** (**yelek** ~ **çelek** ~ **telek**) (Gülensoy, 2007: 877)

3.14. Hukuk Terimi: ödenek³⁰ (I) “devlet harcamalarının yapılabilmesi için her yılın bütçesiyle yürütme organına verilen harcama izni” (TS: 1836).

3.15. İktisat Terimi: ödenek (II) “bir iş için ayrılan belli para, tahsisat” (TS: 1836), **ödenek (III)** “parlamento üyelerine, görevleri sebebiyle verilen, yolluk dışında kalan para” (TS: 1836).

3.16. Madencilik Terimi: yatak (X) “maden veya fosil ocaklarında birbirini izleyen iki maden, taş veya kömür tabakası arasında uzanan damar” (TS: 2548), **yatak (XI)** “Çanak biçimindeki bir havzada veya buna benzer bir oluşumda toplanmış petrol birikintisi” (TS: 2548).

3.17. Mimarlık Terimi: örek hlk. “duvar” (TS: 1857), **sarak (II)** “yapı yüzeylerinde yatay, enli, az çıkıntılı, süslü veya düz silme” (TS: 2033),

3.18. Müzik Terimi: dizek “porte” (TS: 685), **durak (V)** “bir ölçü uzunluğunda susma” (TS: 723), **kulak (VI)** “telli çalgılarda tel çekmeye yarayan burgu” (TS: 1518).

3.19. Psikoloji Terimi: takınak³¹ “bilince takılarak korku ve bunalım yaratan, kişinin çabalarına karşın kurtulamadığı düşünce” (TS: 2249), **sapak (III)** “sapaklığı olan” (TS: 2030).

3.20. Spor Terimi: kayak (II) “kar, su veya çim üzerinde kaymak için ayağa takılan araç ile yapılan spor” (TS: 1361).

3.21. Sinema Terimi: süzek (III) “ışığın önüne konulan, ince kumaş veya tül den yarı saydam yayındırıcı” (TS: 2193).

3.22. Tıp Terimi: atak³² (I) “aniden başlayan hastalık nöbeti” (TS: 180).

Türkçe Sözlük’te incelenen fiilden ad yapan –Ak eki ile türetilmiş terimlerin sayısı ve oranları aşağıdaki gibidir:

Yapılan terimin türü	Sayısı	Yüzdesi	Yapılan terimin türü	Sayısı	Yüzdesi
Hayvan	10	% 15,62	İktisat	2	% 3,12
Anatomi	9	% 14,06	Mimarlık	2	% 3,12
Coğrafi	8	% 12,5	Madencilik	2	% 3,12
Bitki	3	% 4,68	Psikoloji	2	% 3,12
Askerî	3	% 4,68	Avcılık	1	% 1,56
Denizcilik	3	% 4,68	Eğitim	1	% 1,56
Dilbilgisi	3	% 4,68	Gök Bilimi	1	% 1,56
Edebiyat	3	% 4,68	Hukuk	1	% 1,56
Müzik	3	% 4,68	Spor	1	% 1,56
Felsefe	2	% 3,12	Sinema	1	% 1,56
Fizik	2	% 3,12	Tıp	1	% 1,56
Toplam:	64	% 100			

³⁰ **öde-n-ek** (Gülensoy, 2007: 648)

³¹ **takın-ak** (Gülensoy, 2007: 852)

³² **at-** “atmak” (DLT: I/170-10, EDPT: 36) > **at-ak** (Banguoğlu 2015: 230, Emre 1945: 170, Ergin 2012: 188, Gencan 1979: 218, Gülensoy 2007: 86, Korkmaz 2009: 70, Tietze 2002: 220).

Terim adları, bilim alanlarına göre sınıflandırıldığında -Ak ekinin en fazla terim türettiği alanın %15,62'lik oran ile hayvan terimlerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. -Ak ekinin anatomi bilimi terimlerinde %14'lük oran ve coğrafya bilimi terimlerinde %12,5'lik oran ile en fazla terim türeterek hayvan terimlerini takip ettiği gözlemlenmiştir.

Fiile getirilen son ek -Ak eki ile sözcüğün sınıfının değiştirilmesi suretiyle yeni terimler türetildiği tespit edilmiştir. Bunlardan “*kulak (IV)*, *ölçek, çıkak (II)*, *durak (III)*, *durak (IV)*, *yedek (II)*, *dayanak, yatak, durak (V)*, *kulak (VI)*” kelimeleri temel anlamının yanında kelimenin yan anlamını esas alarak coğrafi terim, dil bilgisi terimi, edebiyat terimi, fizik terimi, madencilik terimi gibi farklı bilim dallarında terimler oluşturması anlam aktarımına örnek terimler olduğu belirlenmiştir. Fiilden isim yapan -Ak eki ile oluşturulmuş farklı bilim dallarındaki anlam aktarımına örnek terimler tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Anlam Aktarımına Örnek Terimler

Göstergeler - Terimler	durak	kulak	öbek	ödenek	ölçek	sancak	sapak	yatak	toplam
anatomi	-	+	-	-	-	-	-	-	1
askerî	-	-	-	-	-	+	-	-	1
coğrafi	-	+	-	-	+	-	+	+	4
denizcilik	-	-	-	-	-	+	-	-	1
dil bilgisi	+	-	+	-	-	-	-	-	2
edebiyat	+	-	-	-	-	-	-	-	1
fizik	-	-	-	-	+	-	-	-	1
gök bil.	-	-	+	-	-	-	-	-	1
hayvan	-	+	-	-	-	-	-	+	2
hukuk	-	-	-	+	-	-	-	-	1
iktisat	-	-	-	+	-	-	-	-	1
madencilik	-	-	-	-	-	-	-	+	1
müzik	+	+	-	-	-	-	-	-	2
psikoloji	-	-	-	-	-	-	+	-	1
toplam	3	4	2	2	2	2	2	3	20

İncelenen terimlerden “*kulak*” sözcüğünün anlam aktarımıyla farklı terim alanlarında en fazla kullanılan biçimbirim olduğu görülmekte, “*durak* ve *yatak*” sözcüklerinin de bu kullanımda sayıca fazla olduğu tablodan tespit edilmektedir. Bu sözcüklerin en fazla kullanıldığı terim alanının ise coğrafi terim olduğu görülmektedir.

4. Farklı Anlamlarda Sıfatlar Yapar: Türkçede isim kök ve gövdelerine getirilen +cA, +cAk, +cI, +cII, +dA, +dAn, +dAş, +(de)ki, +II, +IIk, +mAn, +sIz ekleri ile eylem kök ve gövdelerine getirilen -AcAk, -Ak, -Am, -Ar, -AsI, -dIk, -gAç, -gAn, -gIç, -gIn, -I, -IcI, -Ik, -In, -Inç, -Ir, -k, -II, -mA, -mAk, -mAz, -mIş, -r, -şIn ekleri sıfat türeten eklerdendir. Bu sıfatlar içinde çalışmaya konu olan fiilden isim türeten -Ak ekinin Türkçe Sözlük'te geçen birçok örnekte sıfat yaptığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada -Ak ekini alan sıfatların anlamsal boyutları üzerine bir tasnif yapılmıştır. Bu yapıda tespit edilen sıfatlar aşağıda verilmiştir.

-Ak ekinin fiilden aşağılayıcı, olumsuz anlamda sıfatlar yaptığı tespit edilmiştir. Bunlar daha çok bireyin karakteristik özelliklerini belirten aşağılayıcı sıfatlardır: **atak (II)** “düşüncesizce her işe atılan, cüretkâr” (TS: 180), **atak (III) hlk.** “geveze” (TS: 180), **batak (II)** “hayır gelmez, yarar sağlamaz, batmış (kimse)” (TS: 281), **çatak (IV)** “kavgacı” (TS: 501),

dangalak³³ “akılsız, düşüncesiz kimse” (TS: 592), **dönek** “inanç ve düşüncesini değiştiren, sözüne güvenilmeyen, caygın, kaypak kimse, kahpe” (TS: 712), **kaçak (II)** “yasadan kaçan (kimse)” (TS: 1254), **kokak hlk.** “kötü, pis kokan (kimse)” (TS: 1457), **kaypak**³⁴ **(I)** “dönek” (TS: 1369), **kaytak**³⁵ **(I) hlk.** “sözünde durmayan” (TS: 1369), **kaytak (II) hlk.** “yağcı, dalkavuk, numaracı” (TS: 1369), **kıyak (I)** “kıyıcı, zalim, gaddar” (TS: 1431), **korkak** “çok çabuk ve olmayacak şeylerden korkan kimse” (TS: 1482), **sapak (IV)** “sapaklığı olan” (TS: 2030), **sarsak (I)** “değişken, sağlam olmayan (kimse)” (TS: 2040), **savak (II) hlk.** “aptal, salak” (TS: 2043), **ürkek** “çok ürken, korkuya çabuk kapılan” (TS: 2449), **yapışak (I)** “arsız, sırnaşık kimse” (TS: 2528), **yavşak**³⁶ **(I)** “geveze, yılışık kimse” (TS: 2553).

Bireyin fiziki özelliklerini veya hastalığından kaynaklı özelliklerini belirtmek için kullanılan aşağılayıcı sıfatlar yapar: **apışak hlk.** “bacaklarını açarak yürüyen, ayrı bacaklı” (TS: 137), **çolak** “eli veya kolu sakat olan (kimse)” (TS: 561), **sarsak (II)** “yaşlılık, hastalık vb. sebeplerle güçsüz kalarak vücudu titrer gibi sarsılan (kimse)” (TS: 2040), **oturak (V)** “bacaklarında veya başka bir yerinde, gezmesine engel olacak bir özü olduğundan hep evde oturan kimse” (TS: 1824),

Canlı veya cansız varlıkların nitelikçe beğenilen özelliklerini öne çıkartan sıfatlar yapar: **atak (IV)** “çevik, hareketli” (TS: 180), **bitek** “verimli” (TS: 362), **kıvrak (I)** “canlı, hareketli, atik” (TS: 1430), **kıvrak (II)** “akıcı, işlek” (TS: 1430), **kıvrak (III) hlk.** “güzel, şık, yakışıklı” (TS: 1430), **kıyak (II)** “benzerlerinden üstün olan, çok güzel, mükemmel” (TS: 1431), **kıyak (III) hlk.** “güzel, biçimli, yakışıklı, düzgün giyimli” (TS: 1431), **pişek hlk.** “pişeğin (kolay pişen)” (TS: 1928).

Canlı veya cansız varlıkların iyi veya kötü niteliklerini bildirmeyen, daha çok varlığı anlamlandıran belirgin özelliği hakkında bilgi veren sıfatlar yapar: **binek (II)** “binmeye yarayan” (TS: 346), **kaypak (II)** “kayağan, kaygan” (TS: 1369), **kurak (I)**³⁷ “yağsız hava, mevsim, yıl” (TS: 1528), **kurak (II)** “nem tutmayan, çabuk kuruyuveren, çorak (toprak) (TS: 1528), **sürek (II)** “hızlı süren, hızlı giden kimse veya nesne” (TS: 2183), **yapışak (II)** “yapışkan özelliği olan nesne” (TS: 2528), **yumak** “yuvarlak biçimde sarılmış iplik, yün vb. şey” (TS: 2614), **zıypak**³⁸ **hlk.** “kaygan” (TS: 2658).

Miktar anlamı veren sıfatlar türetir: **ölçek (IV)** “birim kabul edilen herhangi bir şeyin alabildiği miktarda olan; *iki ölçek buğday*” (TS: 1843), **kucak (II)** “açık kollarla göğüs arasına sığabilen miktarda olan” (TS: 1515).

Yukarıda çeşitliliği gösterilen fiilden isim yapan –Ak ekinin değişik başlıklarda tasnif edilebilecek farklı sözcüklerin türetiminde kullanılabildiği görülmektedir. “*Apışak, atak*” gibi örneklerde görüldüğü üzere bazen aynı sözcük hem somut hem de soyut iki farklı anlamda da kullanılabilmektedir.

Fiilden ad yapan –Ak eki ile türetilen sıfatların işlevlerine göre sınıflandırılması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

³³ **tañ-** “hayret, şaşırma” > **âl-** “hayrete kalmak, şaşırma” **-ak** (Gülensoy, 2007: 266)

³⁴ **kay-p-ak** (Gülensoy, 2007: 486)

³⁵ **kay-** “geri dönmek” > **kađ-ı-t-** “dönmek” (Gülensoy, 2007: 486)

³⁶ Eren, sözcüğün **yapşak** biçiminden geldiğini belirtmekte (**yapış-ak**) ve “**p**”nin sonradan “**v**”ye dönüştüğünü söylemektedir (Eren 1999: 44). Gülensoy ise sözcüğün kökünü **uwuş+ak** olarak vermektedir. Kanıt olarak YUyg. **uşşak**’ın “*bit yavrusu*” olduğunu ifade etmektedir ve **uwşa-, uşa-, üşe-k** biçimini vermektedir (Gülensoy 2007: 1091).

³⁷ **kuru-/kuru-** “kurumak” (DLT: III/263-13, II/206-1) > **kurğak** “kurak” (DLT: III/69-2) > **kuri-/kuru-(ğ)ak** (Gencan 1979: 218, Korkmaz 2009: 70).

³⁸ **sayp-** > **sıyp-** > **zıyp-** “kaymak” **-ak** (Eren, 1999: 469)

Tablo 4. -Ak Eki İle Türetilen Sıfatların İşlevlerine Göre Sınıflandırılması

Göster.	canlı varlıklarda	cansız varlıklarda	iyi özellikler	kötü özellikler	hastalık, engel	objektif nitelik	toplam
apışak	+	-	-	+	+	-	3
atak	+	-	-	+	-	-	2
batak	+	+	-	+	-	-	3
binek	+	+	-	-	-	+	3
bitek	+	+	+	-	-	-	3
çatak	+	-	-	+	-	-	2
çolak	+	-	-	-	+	-	2
dangalak	+	-	-	+	-	-	2
dönek	+	-	-	+	-	-	2
kaçak	+	-	-	+	-	-	2
kaytak	+	-	-	+	-	-	2
kaypak	+	-	-	+	-	+	3
kıvrak	+	-	+	-	-	-	2
kıyak	+	+	+	+	-	-	4
kokak	+	-	-	+	-	-	2
korkak	+	-	-	+	-	-	2
kucak	-	-	-	-	-	+	1
kurak	-	-	-	-	-	+	1
oturak	+	-	-	-	+	-	2
ölçek	-	-	-	-	-	+	1
pişek	-	+	+	-	-	+	3
sapak	+	-	-	+	+	-	3
sarsak	+	-	-	+	+	-	3
savak	+	-	-	+	-	-	2
sürek	+	+	-	-	-	+	3
ürkek	+	-	-	+	-	-	2
yapışak	+	-	-	+	-	+	3
yavşak	+	-	-	+	-	-	2
yumak	-	+	-	-	-	+	2
zıypak	-	+	-	-	-	+	2
toplam	24	8	4	18	5	10	69

Tablodan görüldüğü üzere -Ak eki ile türetilen sıfatların sayıca birden fazla işleve gönderimde bulunduğu görülmekte ve incelenen sıfatlardan “*kıyak*” sözcüğünün en fazla işleve

sahip olduğu tespit edilmiştir. Sıfatlar işlevlerine göre incelendiğinde en fazla canlı varlıkların özellikleri nitelendirilmekte ve nitelendirilen bu özelliklerin kötü, olumsuz yönünün baskın olduğu görülmektedir.

5. Yiyecek Adı Yapar: banak “ekmek parçası, lokma” (TS: 249), **börek**³⁹ “açılmış hamurun veya yufkanın arasına, peynir, kıyma, ispanak vb. konularak çeşitli biçimlerde pişirilen hamur işi” (TS: 399), **yaprak (III)** “börek, baklava vb. şeylerde yufka” (TS: 2530).

6. Giyim – Kuşam Adı Yapar: kıvrak (IV) “ince tülbent veya ipekli başörtüsü” (TS: 1430), **kıvrak (V)** “yerli dokuması kara bezden yapılmış köylü kadın yeldirmesi” (TS: 1430), **kepenek**⁴⁰ (I) “çobanların omuzlarına aldıkları dikişsiz, kolsuz, keçeden üstlük, aba (II)” (TS: 1392).

7. Hayvan Adı Yapar⁴¹: **yavşak (II) hlk.** “bit yavrusu” (TS: 2553).

8. Eğlence ve Oyun Adı Yapar: oturak (VI) “içkili ve kadınlı eğlenti” (TS: 1824). Oyunlarla ilgili adlar yapar: Eylemin bildirdiği hareketten oyun adı yapar: **batak (III)** “iskambil oyunu” (TS: 281), **kaydırak (III)** “çocukların böyle bir taşı ayakla kaydırarak oynadıkları oyun (TS: 1362).

9. Hayvancılıkla İlgili Ad Yapar: tezək⁴² (I) “yakıt olarak kullanılan kurutulmuş sığır dışkısı” (TS: 2344).

10. Tarım Aleti Adları Dışında Tarımla İlgili Adlar Yapar: tezək (II) hlk. “sıkışmış, kuru toprak parçası, kesek” (TS: 2344), **yatak (XII)** “fideleri gömmek için toprakta açılan çukur” (TS: 2548).

11. Canlı ve Cansız Varlıklardan Benzer Küme Adları Yapar: dernek⁴³ “belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek için kurulan yasal topluluk, cemiyet” (TS: 638), **öbek (III)** “küme” (TS: 1835), **yatak (XIII)** “katmanlaşmış herhangi bir madde yığını” (TS: 2548).

12. Doğa Olayı Adı Yapar: şimşək⁴⁴ “bir bulutun tabanı ile yer arasında, iki bulut arasında veya bir bulut içinde elektrik boşalırken oluşan kırık çizgi biçimindeki geçici ışık, balkır, çakım, çakın, yalabık, yıldırak” (TS: 2226).

13. Hastalık Adı Yapar: boğak “anjın”⁴⁵ (TS: 370).

14. Uzaklık – Mesafe Anlamı Veren Adlar Yapar: konak (VI) “araba veya hayvanla bir günde alınan yol: *buradan orası beş konaktır*” (TS: 1470).

15. Zaman Bildiren Adlar Yapar: süreğ (III) “süren, devam eden zaman” (TS: 2183), **orak (II)** “ekin biçme zamanı” (TS: 1808).

17. Yetenek Adı Yapar: kulak (VII) “seslerin uygunluğunu seçebilme ve değerlendirebilme yeteneği” (TS: 1518).

18. İş Adı Yapar: orak (III) “ekin, ot vb. biçme işi” (TS: 1808).

³⁹ **bür-** “sarmak, burmak” -ek (Gülensoy, 2007: 173)

⁴⁰ **kap+a-n-ak** (Gülensoy, 2007: 497)

⁴¹ Hayvan bilimi terimine dahil olmayan hayvan adları.

⁴² **tez-** “pisleme” + -ek (Gülensoy, 2007: 888)

⁴³ **tér-** “dermek, toplamak” (DLT: II/39-8) > **térin-** “kendisine dermek” (DLT: II/146-9) > **térin-ek** (Banguoğlu 2015: 231, Eren 1999: 109, Gülensoy 2007: 279).

⁴⁴ **süğ-** “yıldız akmak, kaymak” **süğüş-** + -ek > **süğşek** > **şüğşek** > **şığşek** > **şivşek** > **şimşek** (Eren, 1999: 387)

⁴⁵ Boğaz mukozasının şişmesi, boğak, hunnak (TS: 127)

19. Somut ve Soyut Adlar Yapar: Fiil köküne getirilerek fiilden ad yapan -Ak ekinin somut ve soyut adlar yaptığı tespit edilmiştir. Soyut ve somut adlar; en soyut, soyut, somut ve en somut olmak üzere sınıflandırılmıştır. Fiilden isim yapan -Ak eki ile türeyen ve herhangi bir başlık altında tasnife dahil edilmeyen sözcükler bu bölümde açıklamaları ile verilmiştir. Oluşturulan diğer başlıklar altında incelenen sözcüklerin ise anlamları verildiği için tekrar bu sınıflandırmada sözcüklerin açıklaması verilmemiştir. Bu yapıda tespit edilen somut ve soyut adlar aşağıda verilmiştir.

En Soyut Ad: bağlanak “bağlantı” (TS: 230), **erek** “gerçekleştirmek için tasarlanan ve erişmek istenilen şey, amaç, gaye, maksat, hedef” (TS: 806), **güdek** “amaçlanan sonuç, güdülen şey” (TS: 995), **ilinek** (TS: 1176), **takınak** (TS: 2249, **övünük** “övünülecek şey, övünç kaynağı veya sebebi” (TS: 1864), **yürek (IV)** “herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret” (TS: 2626), **yürek (V)** “acıma duygusu” (TS: 2626), **yürek (VI)** “bir kimsenin ruhsal yönü, gönül” (TS: 2626)

Soyut Ad: atak (II, III) (TS: 180), **batak (II, III)** (281), **bitek** (TS: 362), **çatak (IV)** (TS: 501), **dangalak** (TS: 592), **dayanak (III)** (TS: 601), **dernek** (TS: 638), **dönek** (TS: 712), **kaçak (II)** (TS: 1254), **kaypak (I, II)** (TS: 1369), **kaytak (I, II)** (TS: 1369), **kıvrak (I, II, III)** (TS: 1430), **kıyak (I, II, III)** (TS: 1431), **kokak** (TS: 1457), **konak (VI)**, **korkak** (TS: 1482), (TS: 1470), **kulak (VII)** (TS: 1518), **orak (II)** (TS: 1808), **oturak (V)** (TS: 1824), **öbek (I, II, III)** (TS: 1835), **ödenek (I)** (1836), **pişek** (TS: 1928), **sapak (III, IV)** (TS: 2030), **sarsak (I)** (TS: 2040), **savak (II)** (TS: 2043), **sürek (III)** (TS: 2183), **ürkek** (TS: 2449), **yapışak (I)** (TS: 2528), **yavşak (I)** (TS: 2553), **yürek (IV, V, VI)** (TS: 2626), **yetişek** (TS: 2585),

Somut Ad: apışak (TS: 561), **atak (I, II, III)** (TS: 180), **barınak** (TS: 254), **batak (II, III)** (TS: 281), **bulunak** (TS: 410), (TS: 723), **çatak (IV)** (TS: 501), **çolak** (TS: 561), **dangalak** (TS: 592), **dizek** (TS: 685), **dönek** (TS: 712), **durak (III, IV, V)**, **kaçak (I, II)** (TS: 1254), **kayak (II)** (TS: 1361), **kaypak (I, II)** (TS: 1369), **kaytak (I, II)** (TS: 1369), **kucak** (TS: 1515), **kurak (I, II)** (TS: 1528), **kokak** (TS: 1457), **korkak** (TS: 1482), **orak (III)** (TS: 1808), **oturak (V, VI)** (TS: 1824), **ödenek (II, III)** (TS: 1836), **sarsak (I, II)** (TS: 2040), **savak (II)** (TS: 2043), **sürek (II)** (TS: 2183), **uyak** (TS: 2424), **ürkek** (TS: 2449), **yapışak (I, II)** (TS: 2528), **yavşak (I)** (TS: 2553), **yedek (II)** (TS: 2563), **yumak** (TS: 2614), **zıypak** (TS: 2658).

En Somut Ad: akak (I, II, III, IV) (TS: 59), **banak** (TS: 249), **basak** (TS: 257), **bastrak** (TS: 263), **batak (I)** (TS: 281), **boğak** (TS: 370), **bıçak** (TS: 326), **binek (I, II)** (TS: 346), **bişek** (TS: 362), **börek** (TS: 399), **bucak (I, II, III)** (TS: 402), **çalkak** (TS: 488), **çapak (I, II)** (TS: 494), **çatak (I, II, III)** (TS: 501), **çıkak (I, II)** (TS: 530), **çimek** (TS: 548), **çekek** (TS: 509), **çökek (I, II)** (TS: 563), **damak** (TS: 588), **dayanak (I, II)** (TS: 601), **dibek** (TS: 655), **dinek (I, II)** (TS: 670), **dudak** (TS: 721), **durak (I, II)** (TS: 723), **geçek (I, II)** (TS: 913), **kavşak (I, II)** (TS: 1359), **kayak (I)** (TS: 1361), **kaydırak (I, II)** (TS: 1362), **kepenek (I, II)** (TS: 1392), **kesek** “çimen yapman için topraktan çıkartılmış çayır parçası; tezek; iri toprak parçası” (TS: 1396), **kıvrak (IV, V)** (TS: 1430), **kızak (I, II, III)** (TS: 1434), **konak (I, II, III, IV, V)** (TS: 1470), **korunak (I, II)** (TS: 1486), **kulak (I, II, III, IV, V, VI)** (TS: 1518), **orak (I)** (TS: 1808), **oturak (I, II, III, IV)** (TS: 1824), **ölçek (I, II, III, IV)** (TS: 1843), **örök** (TS: 1857), **saçak** (TS: 1998), **sancak (I, II)** (TS: 2026), **sapak (I, II)** (TS: 2030), **sarak (I, II)** (TS: 2033), **savak (I)** (TS: 2043), **sığınak (I, II)** (TS: 2089), **sızak** (TS: 2105), **siyek** (TS: 2126), **sunak** (TS: 2171), **sürek (I)** (TS: 2183), **süzek (I, II, III)** (TS: 2193), **şimşek** (TS: 2226), **tapınak (I, II)** (TS: 2266), **tarak (I, II, III, IV, V, VI, VII)** (TS: 2268), **telek** (TS: 2311), **tezek (I, II)** (TS: 2344), **tutak (I, II)** (TS: 2389), **tutak (III)** “rehine” (TS: 2389), **uçak** (TS: 2406), **yaprak (I, II, III)** (TS: 2530), **yaprak (IV)** “kitap, defter vb. şeylerde ön ve arka yüzü oluşturan kâğıtlardan her biri, -varak” (TS: 2530), **yaprak (V)** “kat kat ayrılabilen şeylerde kat” (TS: 2530), **yaprak (VI)** “eni 50, boyu 75 santimetre olan bayrak ölçüsü” (TS: 2530), **yaprak (VII)** “birkaç parça eklenerek yapılan şeylerde her parça” (TS: 2530), **yatak (I, II, III)**

IV,V,VI,VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII (TS: 2548), **yavşak (II)** (TS: 2553), **yedek (I, III)** (TS: 2563), **yıgımak (I, II, III)** (TS: 2588), **yunak (I, II)** (TS: 2617), **yutak** (TS: 2618), **yuvak (I, II)** (TS: 2619), **yürek (I, II, III)** (TS: 2626).

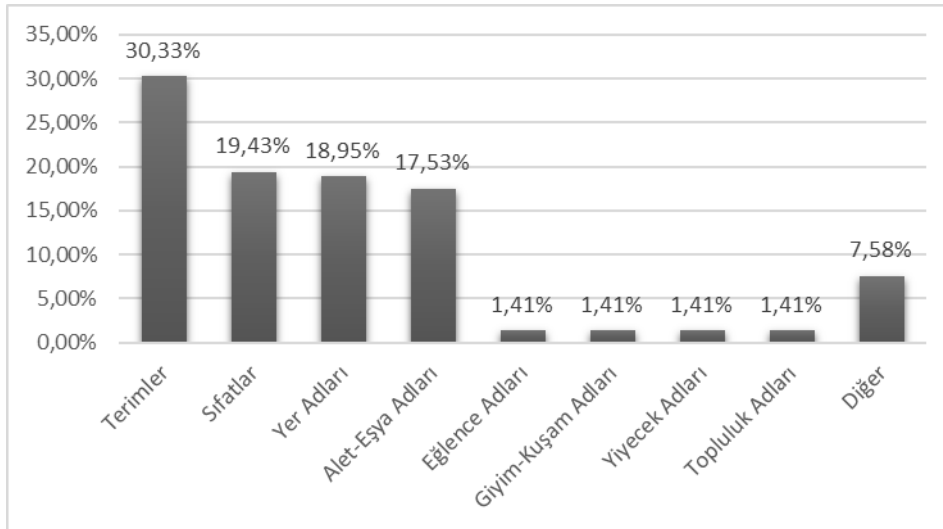
Türkçe Sözlük'ten incelenen fiilden isim yapan -Ak eki ile türetilen sözcükler somut ve soyut anlamları üzerine sınıflandırıldığında alet, yer, giyim-kuşam, hayvan, yiyecek, tarımla ilgili adlar, doğa olaylarına ait adlar, terimlerden ise anatomi, askerî, avcılık, bitki, coğrafi, denizcilik, fizik, gök bilimi, hayvan, madencilik, mimarlık, sinema alanları terimlerinin en somut adlar türettiği görülmektedir. Fiilden karakter bildiren sıfatların, bazı yer adlarının ve dil bilgisi, edebiyat, fizik, iktisat, müzik, tıp terimlerinin somut adlar türettiği görülmektedir. Karakter bildiren sıfatların, bazı zaman adlarının ve hukuk, psikoloji terimlerinin soyut adlar türettiği görülmektedir. Felsefe ve psikoloji terimlerinin ise en soyut adlar türettiği tespit edilmiştir.

4. Sonuç

Türk Dil Kurumu'nun 2017 basım tarihli Türkçe Sözlük'ü kaynak alınarak fiilden ad yapan -Ak ekinin Türkiye Türkçesindeki işlevleri incelenmiş ve ekin tarihî dönem içerisindeki gelişimi verilerek Türkiye Türkçesi gramerlerinden ek üzerine yapılan değerlendirmeler gözden geçirilmiştir. Bu doğrultuda ekin morfo-semantic incelenmesinin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Varılan sonuçları şu şekilde açıklamak mümkündür:

1. Fiilden ad yapan -Ak eki Türkçenin tarihsel dönemlerinde ve Türkiye Türkçesinde oldukça kullanılan işlek bir ektir. Türkçe Sözlük'ten fiilden ad türeten -Ak ekini almış 106 kelimenin anlamsal olarak sınıflandırılması sonucunda ekin fiil kök ve gövdelerine eklenerek yer, aygıt - araç - alet - nesne - eşya, terim, sıfat, sıfat, yiyecek, giyim - kuşam, eğlence, hayvan, küme, hayvancılık, tarım, doğa, hastalık, iş, mesafe - uzaklık, yetenek, zaman adlarında -Ak eki ile kelimeler türettiği tespit edilmiştir. Çalışmanın sınıflandırma sonuçlarının bulgusu aşağıda grafikte verilmiştir.

Grafik 1. Türkçe Sözlük'ten İncelenen Kelimelerin Genel Dağılışı



Bu çalışmada -Ak ekinin tüm sınıflandırma başlıkları arasında en fazla %30,33'lük oran ile terim türetiminde kullanıldığı tespit edilmiştir. Terim adlarından sonra %19,43'lük oran ile sıfat sınıflandırması, %18,95'lik oran ile yer ve %17,53'lük oran ile alet-eşya adlarının sınıflandırmasında sayıca fazla kelime türettiği saptanmıştır. Eğlence, giyim-kuşam, yiyecek, ve topluluk adlarının sınıflandırılmasında ürettiği kelime oranı ise %5,64'tür. Diğer sınıflandırma başlıklarındaki kelime oranı ise %7,58'dir.

2. –Ak eki, oluşturduğu bir sözcüğe çok sayıda anlam taşıma vasfı vermektedir. Yapılan çalışma sonucunda bir kelimenin birden fazla anlam bütünlüğünü karşılayabildiği görülmektedir. Tasnifi yapılan “*yatak, yürek, durak, kıvrak, konak, kulak, oturak, sapak, tarak*” kelimelerinde -Ak ekinin en zengin anlam çeşitliliğini meydana getirdiği saptanmıştır. Bu kelimeler arasında “*durak*” kelimesinin yer adı yapmasına ek olarak dil bilgisi terimi, edebiyat terimi ve müzik terimi de yaptığı tespit edilmiştir. Yer adı sınıflamasında bir vasıtayı bekleme durumunu ve mekân anlamını belirtirken, dil bilgisi terimi sınıflamasında bir sonraki sesi beklemek, edebiyat terimi sınıflamasında şiirin ölçü kalıpları içindeki durma yerini, müzik terimi sınıflamasında ise bir ölçü uzunluğunda susmak anlamını vermektedir. Bu durum Türkçenin zengin bir dil olduğunun kanıtları arasında gösterilebilir.

3. Türkçe Sözlük’ten incelenen kelimelerde “*batak, çökek, akak, yatak*” kelimelerinin yeryüzü şekillerini temel alarak anlamsal bağ kurduğu görülmektedir. Bu kelimelerin oluşum biçimi incelendiğinde eylem kökündeki hareketin, hareketten etkilenen nesne ile “*toprak, su vb.*” etkileşime girerek nesneyi eylemdeki hareketi taşıır hâle getirmiştir. Yeryüzü şekillerinin özelliklerini ifade eden “*batak, çökek, akak*” kelimeleri harekete uğrayan nesnenin anlam yönünü doğrudan yansıtırken; “*yatak*” sözcüğü, “*akak*” sözcüğünden farklı olarak suyun hareketini temel almamaktadır. “*Yatak*” sözcüğü suyun toprak vb. havzasının içinde olmasını vurgularken, “*akak*” sözcüğü suyun akışkanlığını ve içinde bulunduğu toprağın sağladığı elverişli ortamdan hızla uzaklaştığını bildirmektedir. Türkçe Sözlük’te aynı anlam çatısı altında verilen bu kelimelerin detaylandırılması ve örnekleri ile açıklamasının belirgin bir şekilde yapılması zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Bu vb. sözcüklerin detaylandırılması ile şüphesiz Türkçenin anlam zenginliğini daha açık bir şekilde ortaya çıkarmak mümkün olacaktır.

4. Fiilden ad yapan –Ak eki ile türetilen sıfatların daha çok canlı varlıkların vasıflarını bildirdiği görülürken umumiyetle fiilden aşağılayıcı, kötü vasıflar yaptığı, buna karşılık iyi vasıfların sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. –Ak ekinin sıfat türetiminde olumsuz anlamda baskın bir yapıya sahip olduğu bu çalışmada tespit edilen bir diğer noktadır.

5. Fiilden ad yapan –Ak eki ile türeyen alet adlarının sınıflandırılmasında tarım alanının en fazla kullanıma sahip alan olduğu tespit edilmiştir. Alet adları işlevlerine göre sınıflandırıldığında ise en fazla işleve sahip alet adlarının destekleyici - taşıyıcı görevde kullanılanlar olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca alet adlarının soyut anlamdan somut anlama geçişin açık bir şekilde görüldüğü sınıflandırma olduğu anlaşılmaktadır.

6. İncelenen sözcükler sonucunda anatomi, coğrafya, hayvan ve müzik bilimlerinde terim adı yapan “*kulak*” kelimesinin farklı bilim dallarında -Ak eki ile en fazla türetilen terim olduğu tespit edilmiştir. Kulak sözcüğünü takiben “*durak ve yatak*” sözcükleri de farklı bilim dallarında -Ak eki ile türetilen sayıca fazla terim oldukları saptanmıştır. “*Durak*” sözcüğünün sözel - işitsel zekâ alanının baskın olduğu bilim dallarında terim adı olarak kullanıldığı bu çalışmada tespit edilen bir diğer noktadır.

7. –Ak ekinin benzetme amacı güderek kökten bağımsız, benzetilen nesnenin fiziki görüntüsüne göre yapılan adlar türettiği tespit edilmiştir. “*Saban kulağı, baca kulağı*” örneklerinde görüldüğü üzere “*kulak*” kelimesinde tespit edilen bu anlamın bir nesnenin bir parçasını ifade etmede kullanıldığı görülmektedir.

8. –Ak eki ile kurulan hayvan ve bitki adlandırmalarının umumiyetle terim adı yaptığı tespit edilmiştir. Hayvan adı yalnızca iki kelimedede tespit edilirken, doğrudan bitki adı türetmediği tespit edilen bir diğer noktadır. İncelenen örneklerde hayvan ve bitkilerin organ - bölümlerine verilen adların -Ak eki ile sıkça türetildiği çalışmanın bulguları arasındadır.

9. Fiilden ad yapan –Ak ekinin türettiği sözcüklerin sınıflandırılmasıyla oluşan somut ve soyut adlar bir küme olarak düşünüldüğünde, en soyut ve en somut adların farklı kümlerde

yer aldığı görülmektedir. Somut ve soyut adların ise kümelerin kesişen bölümlerinde olduğu ve bazı hâllerde anlamsal durumları göz önünde tutulduğunda iç içe geçmiş halde kendini göstermektedir. Örneğin insan somut bir varlık olmasına karşın, “dönek” sıfatının anlamsal boyuttaki karşılığı zihindeki inanç ve düşüncenin değiştirilmesi olmasından kaynaklı olarak sözcüğe soyut bir anlam katmaktadır. Böylelikle “dönek” sözcüğünün incelenmesi ile hem soyut hem somut anlam taşıdığı görülmekte, bu yönüyle soyut olan sözcük, bir insanı işaret etmesi, bir vasfı insana yüklemeyle de somut olmaktadır. Burada alet vb. adlardaki gibi somutluk söz konusu değildir. Soyut ve somut adların kesin bir kural ile somut veya soyut olarak ayrılmayacağı çalışmanın bulguları arasındadır. Aynı zamanda soyut ve somut sözcükler arasında bir derecelendirme söz konusudur. Alet adları ve yer adları en somut olmasına karşın yer adları, alet adlarına göre daha soyut konumdadır. Sıfatlar tek başlarına soyut olmasına karşın felsefi terimlere göre ise daha somut durumda bulunur.

Kaynaklar

- Akalın, Ş.H. vd.. (2019). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2006). *Anlambilim konuları ve türkçenin anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu bilig*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Batmaz, M. (2013). *Eski uygur türkçesinde tıp terimleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Bilgen, İ. (1989). *Dīvānu Luğāti 't-Türk'te söz yapımı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Ciğa, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-Bahâr (metin-aktarma-art zamanlı anlam değişimleri, dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Delice, İ. (1992). *Eski anadolu türkçesi ile yazılmış satırarası bir kur'an tercümesi (gramer-metin-çeviri-sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- Dizdaroğlu, H. (1962). *Türkçede sözcük yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Eker, S. (2003). *Çağdaş türk dili*. Ankara: Grafiker Yay.
- Emre, A. C. (1943). *Türkçede isim temelleri*. İstanbul: TDK Yay.
- Emre, A. C. (1945). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: TDK Yay.
- Eraslan, K. (2012). *Eski uygur türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Erdal, M. (1991). *Old turkic word formation, a functional approach to the Lexicon, Vol I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Ergin, M. (2012). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.

- Gabain, A. V. (1988). *Eski türkçenin grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski uygurca altun yaruk sudur'dan "aç bars" hikâyesi*. Ankara: TDK Yay.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I/II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Ankara: TDK Yay.
- Karaman, B. İ. (2009). Terim oluşturma yöntemleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 57/2:45-59.
- Karaoğlu, S. (2016). *Eski anadolu türkçesinde (14. yy.) türetim ekleri ve söz yapımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Kâşgarlı, M. (2018), *Dîvânü lûgat-it türk*, Cilt I. Ankara: TDK Yay. (1074)
- Kâşgarlı, M. (2018), *Dîvânü lûgat-it türk*, Cilt II. Ankara: TDK Yay. (1074)
- Kâşgarlı, M. (2018), *Dîvânü lûgat-it türk*, Cilt III. Ankara: TDK Yay. (1074)
- Kâşgarlı, M. (2018), *Dîvânü lûgat-it türk*, Cilt IV. Ankara: TDK Yay. (1074)
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. London&New York: Routledge.
- Le Coq, A.V. (1912). *Türkische manichaica aus chotscho I*. Berlin: Verlag Der Königl. Akademie Der Wissenschaften.
- Ölmez, M. (1991). *Altun yaruk*. Ankara: Odak Yay.
- Özavşar, R. (2009). *Mârzubannâme tercümesi metin, çeviri, art zamanlı anam değişimleri, dizin*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- Özçelik, S. (2015). *Dede korkut; araştırmalar, notlar/dizin/metin*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Rabğuzî (2019). *Kıssaşü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları), Cilt I*. Ankara: TDK Yay. (1310).
- Rahimi, F. (2019). *Fethali kaçar'ın çağatay türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Somut ve Soyut Nedir?. (2021, 24 Ocak). <http://www.ege-edebiyat.org/docs/541.pdf>
- Taş, İ. (2005). *Kutadgu bilig'de söz yapımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Taş, İ. (2017), *Yūsuf ve zelîhâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Kültür Eserleri Dizisi.
- Teres, E. (2009). *Çağataycada söz yapımı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II – maytrısimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler I kuanşi im pular (ses işiten ilâh)*. Ankara: TDK Yay.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik türkiye türkçesi lûgatı*. İstanbul: Simurg Yay.

- Toparlı, R.; Vural, H.; Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, R.; Argunşah, M. (2018). *Mu'înü'l-mürîd*. Ankara: TDK Yay.
- Toprak, F. (2017). *Hoca nazar hüveydâ rahât-ı dil (inceleme-metin-dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Zamaşşarî (2014). *Mukaddimetü'l-ede*b. Ankara: TDK Yay.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

- ABH: Aç Bars Hikâyesi
- AY: Altun Yaruk
- DK: Dede Korkut Kitabı
- DLT: Dîvânü Lûgat-it Türk
- EDPT: An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish
- FK: Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü
- KB: Kutadgu Bilig
- KE: Kışaşü'l-Enbiyâ
- KİM: Kuansı İm Pusar
- KT: Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Satırrarası Bir Kur'an Tercümesi
- KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
- MAİT: Maytrısimit Nom Bitig
- MAN: Türkische Manichaica Aus Chotscho I
- ME: Mukaddimetü'l-Edeb
- MM: Mu'înü'l-Mürîd
- MZ: Mârzubannâme Tercümesi
- RD: Râhat-ı Dil
- SNB: Süheyl ü Nev-Bahâr
- TS: Türkçe Sözlük
- YZ: Yūsuf ve Zelîhâ

Diğer Kısaltmalar

- ET.: Eski Türkçe
- göster.: gösterge
- OT.: Orta Türkçe
- top.: toplam
- vb.: ve benzeri



<https://doi.org/10.30563/turklad.899333>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Bibliyografya / Bibliography
Geliş Tarihi / Received date	: 18.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Dolati Darabadi, M. (2021). “İran Türk Lehçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 204-228.

İRAN TÜRK LEHÇELERİ ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A bibliography essay on iranian turk dialects

MİNA DOLATİ DARABADİ¹

Öz

İran, Türk nüfusunun en fazla yer aldığı ülkeler arasında yer almaktadır. Ülkenin asırlarca Türk devletleri tarafından yönetilmesi ve yer aldığı konum, Türk dünyasına ait birçok önemli eserin bu topraklardan çıkmasını sağlamıştır. İran’da yaşayan yoğun Türk nüfusu ve İran coğrafyasının Türk tarihindeki önemi birçok araştırmacının dikkatini çekmiş. Türklerin farklı boylarından oluşan İran Türkleri pek çok çalışmaya konu olmuştur. Özellikle son dönemlerde İran Türkleriyle ilgili yapılan çalışmalar artış göstermiştir.

Bu çalışmada İran Türkleri ve dilleri hakkında yazılan eserlere yer verilmiştir. İncelenen çalışmalar iki gruba ayrılmıştır; birinci grupta herhangi bir lehçeye bağlı olmaksızın İran’daki Türk gruplarının tamamını genel olarak alan kaynaklar, ikinci grupta ise İran’daki Türk lehçelerini inceleyen kaynaklar Azerbaycan Türkleri, Türkmen Türkleri, Kaşkay Türkleri, Halaç Türkleri, Horasan Türkleri ve Sungur Türkleri başlıklarında ele alınmıştır. Her bir başlık kendi içerisinde kitaplar, makaleler ve tezler olarak üç ayrı alt başlıkta sınıflandırılmıştır. İran Türk ağzlarının edebiyatı alanlarında yayınlanan yazılar bu makale konusunun dışında tutulmuştur. Bu makalede hem Türkiye’de hem İran’da yapılan kitap, makale ve tezlerin genel bir kaynakçası tarihi bir sıralamayla oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkleri, İran Azerbaycan Türkleri, İran Türkmen Türkleri, Kaşkay Türkleri, Halaç Türkleri, Horasan Türkleri.

¹Mina, Dolati Darabadi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Doktora Öğrencisi. el-mek: md.minadolati@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4738-3841>

Abstract

Iran is among the countries with the highest Turkic population. The fact that the country was ruled by the Turkic states for centuries and its location have enabled many important works in the Turkic world to emerge from these lands. The dense Turkic population living in the Iran and the importance of the Iranian geography in the Turkic history have attracted the attention of many researchers. Consisting of different groups of Turks, the Iranian Turks have been the subject of many studies. Especially, studies on the Iranian Turks have increased recently.

In this study, the works written about the Turks of Iran and their languages are included. The examined studies were divided into two groups; sources that generally take all the Turkic groups in Iran, regardless of any dialect, were placed in the first group and in the second group, the sources examining the Turkic dialects in the Iran were discussed under the titles Azerbaijan Turks, Turkmen Turks, Qashqai Turks, Khalaj Turks and Khorasan Turks. Each title was classified under three separate subtitles as books, articles and theses. The literature of Iranian Turkic dialects were excluded from the subject of this article. In this paper, a general bibliography of books, papers, and thesis in Iran and Turkey was tried to be formed in a historical order.

Key Words: Turks of Iran, Azerbaijan Turks of Iran, Turkmen Turks of Iran, Kashkay Turks, Khalaj Turks, Khorasan Turks.

Giriş

İran, tarih boyunca birçok Türk boyunun yurdu konumuna gelmiştir. Türklerin doğudan batıya gerçekleşen göçlerinin izleri bu ülkede görülmektedir. Bu Türk kavimlerinin bir kısmı yollarını Anadolu'ya doğru devam ettirseler de birçoğu İran'a yerleşmişlerdir. Genellikle Oğuz grubundan olan bu Türk kavimleri İran'da hâkimiyet kurmuşlar. Egemenliği asırlarca devam eden bu devletler, Türk dilinin yayılmasını sağlamışlardır.

Günümüzde İran en yoğun Türk nüfusunun yaşadığı ülkeler arasında yer almaktadır. Bu ülkede Oğuz dil grubunun farklı lehçeleri ve Halaç Türkçesi konuşulmaktadır.

İran'daki Türk nüfusunun yoğunluğu ve farklı ağızların konuşulması, ülkede konuşulan Türk dilleri üzerine çeşitli çalışmaların yapılmasını sağlamaktadır. Bu çalışmalar Türk dilinin yoğun nüfusunu kapsadığından önem arz etmektedir. Ayrıca İran'daki Türk dilleri, özellikle tehlikedeki diller arasında yer alan Halaç Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Horasan Türkçesi, Farsçanın yoğun etkisi altında kalmaktadır.

İran'da konuşulan Türk dilleri hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle son dönemlerde bu alanda yapılan çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Gerek İran'daki yoğun Türk nüfusu gerek Türk lehçelerinin farklı kollarının konuşulması daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu makalede İran'da konuşulan Türk lehçeleri hakkında yapılan kitap, tez ve makaleler künyeleriyle verilerek alanda yapılacak diğer çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Dünyada İran Türklerinin kültürünü, tarihini, kimliğini, edebiyatını vb. yönlerini inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bütün bu eserlerin zikredilmesi kapsamlı olduğundan dolayı, bu çalışma İran Türklerinin dillerini konu alan, İran ve Türkiye'de yapılan çalışmalarla kısıtlı tutulmuştur. Böylece, Türkiye ve İran dışında yapılan birçok çalışma konu dışı bırakılmıştır. Ayrıca, özellikle İran'da birçok şiir, destan ve hikâye gibi edebiyat ürünü yapılmıştır. Bunun gibi eserlerin konusu bu derlemenin dışında olduğundan çalışmaya dâhil edilmemiştir.

İran Türkleri ve dilleri hakkında yazılan eserler iki gruba ayrılmıştır; birinci grupta herhangi bir lehçeye bağlı olmaksızın İran'daki Türk gruplarının tamamını genel olarak alan

kaynaklar, ikinci grupta ise İran'daki Türk lehçelerini inceleyen kaynaklar Azerbaycan Türkleri, Türkmen Türkleri, Kaşkay Türkleri, Halaç Türkleri, Horasan Türkleri ve Sungur Türkleri başlıkları altında ele alınmıştır. Her bir başlık kendi içerisinde kitaplar, makaleler ve tezler olarak üç ayrı alt başlıkta sınıflandırılmıştır.

1 İran Türkleri Hakkındaki Kaynaklar

Bu başlıkta yer alan çalışmalar, genel olarak İran'da yaşayan Türkleri ve onların dillerini konu almaktadırlar. Bu çalışmalarda lehçe ayrımı yapılmadan İran'daki bütün Türk dilleri incelenmiştir. Bu eserlere kitaplar, makaleler ve tezler olarak üç başlıkta ve tarihi bir sıralamayla yer verilmektedir:

1.1 Kitaplar

- San'an, A. Z. E. R. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul, Cumhuriyet Matbaası.
- Vazirpur, A. (1968). *Dilbilim Açısından Türkçede Fiil Yapımı*. Tahran. Çehr Yayınları.
- Heyet, C. (1986). *Seyri dar Tarix-e Zaban ve Lahceye Torki*. Tahran. Endişe No Yayınları.
- Nutki, H. (1986). *Yazı Qaydaları. (Yazım Kılavuzu)*. Tahran. Varlık Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1988). *Türk kavimleri*. 2. Baskı. İstanbul, Enderun Kitabevi.
- Hasanzade D, E. (1992). *Ferhang-e Türki*. Tabriz. Yaran.
- Ercilasun, A. B. (1993). *Türk dünyası üzerine makaleler-incelemeler* (Vol. 24). Ankara. Akçağ Yayınları.
- Balga, R. (1997). *İran Halkları El Kitabı*. Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Refref, İ. (1998). *Ana Dili*. Tahran. Morge Amin.
- Erşadifar, A. (2000). *Farhang-e Vajegan Torki dar Zaban ve Edebiyat Farsi*. Erdebil. Bag-e Endişe Yay.
- Özkan, N. (2002). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara.
- Ahmedikivi, H. (2003). *Destur-e Tatbiki-ye Zaban-e Torki ve Farsi*. Tahran. Katre.
- Xoşbaten, H. (2003). *Zaban-e Maxfi dar Torki*. Tabriz. Axtar.
- Xoşbaten, H. (2006). *Motole-ye saxtar-e nahvi zaban-e Torki az didgah-e radeşenesi*. Tahran.
- Attar, A. (2006). *İran'ın etnik yapısı:(yakındönem ve günümüzde)*. Ankara, Divan.
- Daverniya, A. (2007). *Zaban-e Torkha-ye Tehran*. Tahran. Axarsu yayınları.
- Heyet, C. (2008). *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*. Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Raşidi, H. (2008). *Torkan ve barresi tarix, zaban ve hoviyet-e anha dar İran*. Tahran. Endişe No yayınları.
- Muhammedzade Sedik, H. (2009). *Hulaseye Abbasi*. Tabriz. Yaran.
- Kafkasyalı, A. (2010). *İran Türkleri*. Bilgeoğuz.
- Kafkasyalı, A. (2011). *İran Coğrafyasında Türkler*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Albayrak, R. (2013). *Türklerin İranı: yakın gelecek*. Ankara, Berikan Yayınları.
- Gökdağ, A. ve Doğan, T. (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara, Akçağ.

1.2 Makaleler

- Doerfer, G. (1998). "İran'daki Türk Dilleri." *Dil Araştırmaları*, 3(3), 99-110.
- Bulut, C. (2002). "Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri." *Türkler*, Cilt: 20, 679-692.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). "İran ve Türkler." *KÖK Araştırmalar*, C. IV, S, 2, 101-122.
- Gökdağ, B. A. ve Heyet, M. R. (2004). "İran Türklerinde Kimlik Meselesi." *Bilig, Yaz*, (30), 51-84.
- Sarrafi, A. (2004). "İran'da Türklerin Coğrafya ve Nüfus Sayısı." *Dilmac*. 2, s. 56- 63.
- Kıral, F. (2005). "Modal constructions in Turkic of Iran." *Linguistic convergence and areal diffusion*. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic, 285-293.
- Eker, S. (2009b). "Türkçe-Farsça ilişkilerine ses, biçim ve tümcebilgisi düzeylerinde eş zamanlı genel bir bakış. In Essays on Turkish Linguistics." *ICTL2008 The 14th International Conference on Turkish Linguistics-Proceedings* (pp. 373-383).
- Doğan, T. (2010). "İran Türk Ağzlarında Eski Oğuz Türkçesinin (Eski Türkiye Türkçesi) kalıntılarına dair notlar." *Turkish Studies, Yaz 5\3*, 1114-1124.
- Eker, S. (2010). "Türkçe-Farsça dil ilişkilerinde anlam kopyaları üzerine notlar." *Sosyoloji Yazıları*, 1, 197-211.
- Bicbabaei, B. (2012a). "İran Türkolojisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi: Tezler." *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi*, sayı: 9(2), 119-143.
- Bicbabaei, B. (2012b). "İran Türkolojisi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi: Tezler." *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi*, sayı: 9(4), 185-197.
- Gökdağ, B. A. (2013). "İran Türkleri." *Yeni Türkiye*, 54, 2203-2213.
- Kobotarian, N. (2016) "İran Türkleri." *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.2, sayı 2.
- Atıcı, A. (2018a). "İran Türk Değişiklerinde Başar-Fiilin Yeterlilik Fiili Olarak Kullanımı Üzerine." *Rumeli DE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 75-85.
- Atıcı, A. (2018b). "Kırmanşah-Hemedan Hattı ve /r/, /y/, /d/ Değişikeleri Üzerine", *Motif Akademi*. 143-158.
- Atıcı, A. (2018c). "İran Türk Değişiklerindeki var / yok İyelik Yapısı Üzerine Eşzamanlı Bir İnceleme". *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*. 3-18.
- Doğan, T. (2018b). "İran Türklerinde 'Héyder Baba'ya Selâm'ın etkisiyle yazılan şiirlerdeki ortaklıklara dair." *Yeni Türkiye (Türk Dili Özel Sayısı-1)*, 99, 497-515.
- Kızılözen, C. (2018). "İran Türk Ağzlarında-Ana Zarf-Fiil Eki." *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 165-169.
- Rahımı, M. (2019). "İran Türklüğünde Geleneksel Türk İnançlarının Etki Ve İzleri." *Milli Folklor*, 31(124), 147-159.

1.3 Tezler

- Hamidi Farahani, Zeyneb. (1993). *Farsça'da Türkçe Ödünç Kelimeler*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.
- Kıral, F. (1997). *Syntaktische Einflüsse der Persischen a» f des gesprochene Aserhaidshanisch von Iran*. Mainz: Johannes Gutenberg-Universität doctoral dissertation.

Monshari, Morteza. (1997). *Tarih-e Cahangosha-ye Coveyni'de Türkçe Sözcük ve Terimleri ve Anlamları*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Ruhani, Alireza. (1997). *Türkçede Birleşik Fiil*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Banihashemi, Hamid. (1999). *Contrastive Analysis of The Phonemic Systems of English and Azerbaijani Languages*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Mohtashami, Mojtaba. (1999). *Moğol döneminden Safevi Dönemine Kadar Farsça Metinlerdeki Türkçe Sözcüklerin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

İmani, Mahmood. (2004). *Kum Şehri Konuşurları Arasında Farsça ve Türkçenin Konumu ve Türkçenin Kullanımı ve İşlevinin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Kale, Tülay. (2004). *İran Türklerinin ana dili problemleri ve Hamid Nutki*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi.

Karini, Jahangir. (2004). *İslam Öncesi Türk Fars Dilleri Kelime İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi.

Xoşbaten, Hoseyn. (2006). *Türk Dilinin Söz Dizimi Yapısının Tipolojik İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Mohammad Ebrahim, Samad. (2009). *Türkçenin Farsçaya Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran.

Rahimzade Hojqa, Leyla. (2010). *Türkçede, Fiil Öbeklerinin Çekirdeklerine Göre İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Bircand, Bircand Üniversitesi.

Qaffari, Hamed. (2011). *Türkçede Tekrar*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Mohammadyari, Samira. (2015). *Türkçede Fiillerin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Kordestan, Kordestan Üniversitesi.

Kamyar, Faranak. (2018). *Beluç ve Türkçe Öğütücü Atasözlerinin Farsça Emsal'ül Hakem ile Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Sistan ve Belçestan, Sistan ve Belçestan Üniversitesi.

Konak, Arif. (2018). *İran Türklerinin Anadilinde Eğitim Talepleri*. Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü, Orta Doğu Sosyoloji ve Antropolojisi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

Karabudak, Gökhan. (2019). *Dilmac Dergisinin Halk Bilim Açısından Değerlendirmesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi.

2 İran Azerbaycan Türkleri

İran'da yaşayan Türk kavimleri arasında, Azerbaycan Türkleri en yoğun nüfusa sahip olanlardır. İran Azerbaycan Türkleri genellikle ülkenin kuzeybatısında bulunan Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Zencan, Kazvin ve Hamedan eyaletlerinde yaşamaktadırlar.

Selçuklu devletinin güçlenmesiyle bu bölgedeki Türk nüfusu giderek artmıştır ve Sâfevi devletinin egemenliğiyle tam bir Türk yurdu konumuna gelmiştir. Kaçar döneminde gerçekleşen "Gülistan" ve "Türkmençay" antlaşmaları sonucu Azerbaycan toprakları iki parçaya

bölünmüştür. Aras nehrinin kuzeyinde olan bölge günümüz Azerbaycan Cumhuriyetini ve güneyinde olan topraklar ise İran Azerbaycan eyaletlerini oluşturmuştur.

İran Azerbaycan Türkleri ve Türkçesi hakkında Türkiye ve İran'da yapılan çalışmalar aşağıda verilmektedir:

2.1 Kitaplar

- Kareng, A. (1962). *Destur-e Zaban-e Koniye Azerbaycan*. Tabriz.
- Meşkur, M. (1970). *Nazari be tarix-e Azerbaycan*. Tahran. Encoman-e Asar-e Melli.
- Ergin, M. (1971). *Azeri Türkçesi* (No. 1633).
- Farzane, M.A. (1978). *Mabani-ye Destur-e Zaban-e Azerbaycani*. Tahran. Farzane Yayınevi.
- Haneda, K. & Ganjelu, A. (1979). *Tabrizi vocabulary: an Azeri-Turkish dialect in Iran* (No. 13). Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Heyet, C. (1979). *Tarixçeye Torki-ye Azeri*. Tahran. Varlık Yayınevi.
- Zehtabi, M.T. (1979). *İran Türkçesinin Sarfî (Morfolojisi)*. Tahran. Armağan.
- Sardariniya, S. (1981). *Tarixe Macallat ve Rucnamehaye Azerbaycan*. Tahran. Dünya Yayınevi.
- Begdili, G. (1982). *Sahah 'ul Acem-e Hendûşah Nehcevani. (e Hendûşah Nehcevani 'nin Sözlüğü)*. Tahran. Neşr-e Daneşgah.
- Pifun, M. (1982). *Farhang-e Azerbaycani- Farsi*. Tahran. Daneş Yay.
- Pirhesami, T. (1982). *Azeri Dilinin Grameri*. Tabriz. Tabriz Üniversitesi Yayınları.
- Zehtabi, M.T. (1982). *Ana Dilimizi Nece Yazak*. Tahran.
- Heyet, C. (1984). *Mukayeset 'ül Lugateyn*. Tahran. Varlık Yayınları.
- Behzad, B. (1990). *Azerbaycancan- Farsca Sözlük*. Tahran. Dünya Yayınları.
- Zehtabi, M.T. (1991). *Muaser Edebi Azeri Dili: Ses- Sarf*. Tabriz. Nobel.
- Hacaloğlu, R.A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Selimi, H. (2000). *Resmul Hattımız Hakkında*. Tabriz. Esmer Yay.
- Kral, F. (2001). *Das Gesprochene Azerbaidchanisch von Iran. eine Studie zu den Syntaktischen Einflüssen des Oersischen*. Wiesbaden.
- Sai, H. (2001). *Azeri Bayatular*. Tabriz. Neşr-i Keyhan.
- Uzun, E. (2002). *Güney Azerbaycan Basın Tarihi:(1816-2002)*. Eser Ofser Matbaacılık.
- Bosnalı, S. (2004). *İran'da Dillerin Çatışması ve Azeri Türkçesinin Konumuna Toplum Dilbilimsel Bir Bakış*. İstanbul. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Gökdağ, B.A. (2006). *Salmas Ağzı*. Çorum: Karam Yayınları.
- Melekizade, T. (2006). *Salmas ve Azerbaycan'ın Batı Bölgelerinin On Bin Senelik Tarihi*. Tabriz.
- Bosnalı, S. (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme*. İstanbul. Kebikeç.
- Haneda, K. & Ganjelu, A. (2009). *Tabrizi vocabulary: an Azeri-Turkish dialect in Iran*. Çeviri: Sedik, Hüseyin Muhammedzad. Lugat-i Lehce-yi Tabriz. Tabriz. Naşr-e Yaran.

Hızırlı, F. (2012). *Azerbaycan Nagillari (Hoy)1*. Tabriz. Sümer yayınları.

Hızırlı, F. (2012). *Azerbaycan Nagillari (Hoy)2*. Tabriz. Sümer yayınları.

Atıcı, A. (2018). *Lalecin Türkçesi (Giriş-İnceleme-Metinler)*. Çanakkale. Paradigma Akademi.

Atıcı, A. (2018b). “Lalecin Bölgesi ve Lalecin Türkleri”, Türk BİTİG Türklük Bilimi Araştırmaları, Çanakkale: Pradigma Akademi.

2.2 Makaleler

Akpınar, Y. ve Yıldırım, İ. M. ve Çağın, S. (1993). “Mehmed Emin Resulzade: İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)”.

Heyet, C. (1994). “Azerbaycan Adı ve Sınırları.” *Avrasya Etüdleri*, sayı: 2, 94-100.

Özkan, N. (1997). “Güney Azerbaycan Türkleri.” *Türk Dünyası Nüfus Sosyal Yapı Dil ve Edebiyatı*, 254-264.

Kıral, F. (2001). “Das gesprochene Aserbaidisch von Iran: eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen.” (vol. 43). *Otto Harrassowitz Verlag*.

Sarıkaya, M. (2001). “Azerbaycan Türkçesinde Geniş Zaman ve Şimdiki Zaman Çekimleri ile Güney Azerbaycan Türkçesindeki Örnekleri.” *TÜBAR-X-Azerbaycan Türkçesi*, 271-293.

Alışık, G. S. (2002). “Azerbaycan Türkçesi.” *Türkler Ansiklopedisi*, C, 19, 227-241.

Bosnalı, S. (2007). “İran Azerbaycan Türkçesi: toplumdilbilimsel bir inceleme.” (vol. 7). *Kebikeç*.

Doğan, T. (2008). “Salmas Ağzında Hâl Ekleri.” *Turkish Studies*, 3(3), 319-344.

Karımı, J. (2008). “Halhal Ağızlarındaki İktidarı Fiilin Olumsuzunda Kullanılan-Amma-Eki.” *Electronic Turkish Studies*, 3(7). 437-441.

Eker, S. (2009a). “Farsçanın kısılacında Güney Azerbaycan Türkçesi.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (Hütad)*, (9), 183-198.

Gökdağ, B. A. (2009). “Azerbaycan ve İran Türk ağızlarında fiilin öğrenilen geçmiş zaman formasının değişik bir şekli.” *Electronic Turkish Studies*, 4(8), 210-215.

Doğan, T. (2011a). “Urmiye Ağızları ile Doğu Grubu Ağızlarında Ortak Fonetik ve Morfolojik Özellikler Üzerine.” *Karadeniz Araştırmaları*, (30), 107-122.

Doğan, T. (2011b). “İran Azerbaycanı'nda (Urmiye'de) ‘sayalar’ ve ‘sayaçılar’.” *Turkish Studies*, Güz, 6(4), 87-96.

Gökdağ, B. A. (2011). “Hamse Türkleri ve Ağzı.” *Diyalektolog*, 2(2). 1-9.

Pehlivan, G. (2011). “Hemedan Bölgesi (İran) Bahar Ağzı Üzerine.” *Diyalektolog*, sayı: 2(2), 33-51.

Doğan, T. (2012a). “İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında -(y)an Eki.” *Turkish Studies*, 7(2), 353-370.

Doğan, T. (2012b). “Tikântepe Ağzı Üzerine.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C, 9, 15-44.

Rahimi, M. (2012). “İran Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Konuşurlarının Ret Stratejilerine Üzerine Karşılaştırmalı Bir Deneme.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 133-146.

Doğan, T. (2013a). “Afşar Türkleri (Güney Azerbaycan) Ağzı.” *Yeni Türkiye*, sayı: 55478-470.

Doğan, T. (2013b). “Güney Azerbaycan Atasözlerinde Su Üzerine.” *Karadeniz Araştırmaları*, (39), 205-225.

Bulak, Şahap. (2016). “ ‘Azerbaycan’ isminin kökeni ve anlamı.” *Uluslararası sosyal araştırmalar dergisi*, Cilt:9, sayı: 43, 54-60.

Doğan, T. (2016b). “Güney Azerbaycan Türkçesine Bir Bakış.” *Türklük Biliminde bir Ömür Prof. Dr. Tofiq Hacıev kitabı*. (Editör: Gökdağ B.A ve Nazım Muradov). Ankara, Akçağ. 265-273.

Kürüm, E. (2018). “Prof. Dr. Cevat Heyet'in Varlık'ını Adadığı Azerbaycan ve Türk Milliyetçiliği.” *Iğdir University Journal of Social Sciences*, (15). 171-187.

Doğan, T. (2019a). “Güney Azerbaycan Türkçesinde ‘öz’ ve ‘bile’ zamirleri.” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (45), 219-236.

Doğan, T. (2019b). “(Güney Azerbaycan) Urmiye Ağzında Fiillerin Birleşik Çekimi ve-(Y)(A) Rdl (R) Biçimi.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (67), 215-230.

2.3 Tezler

Salimi, Hoseyn Goli. (1976). *Azerbaycan Türkçesinin Üretici Fonolojisi*. Doktora Tezi, Florida.

Vazinpour, Nader. (1976). *Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekiminin İncelemesi ve Onun Farsça Fiillerle Karşılaştırması*. Doktora tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Gece, Mehmet. (1988). *Serap Ağzı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.

Hesabgar, Hasan. (1992). *Azeri Türkçesinin Ses Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Talebi Anvari, Ali. (1992). *Hamaedan Eyaletinde Bahar Ağzı ve Hamkes Köyü Ağzında Dil Öğeleri Çekimlerinin Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Chehregani Montazer, Mohammad Ali. (1993). *Azerbaycan Türkçesindeki Farsça Ödünç Kelimeler*. Yüksek lisans Tezi. Tahran. Tahran Üniversitesi.

Shirzad, Ali Akbar. (1993). *Function of Azerbaijani Derivational and Inflection Morphemes in Word Formation*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Azariniya Samarin, Mostafa. *Azerbaycan Türkçesinde ve Fransızcada Ünlü ve Ünsüzlerin Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Qaffari, Abolfazl. (1994). *Azerbaycan Türkçesinde İsim ve Sıfat Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Jafaribani Ardalan, Mohammad. (1995). *Bahar Ağzında Çekim Birimlerinin Yapıca İncelemesi ve Onların Azerbaycan Türkçesi ile Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Mohammadi, Ali. (1995). *Azerbaycan Türkçesinde Zaman ve Görünüş*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Yari, Siyavoush. (1995). *Azerbaycan Türkçesinin Farsçadan Sözcük Ödünçlemesi ve Onun Nedenleri*. Yüksek lisans Tezi. Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Fattahi, Arshad. (1996). *Tebriz ve Halhal Ağzlarının Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Jafari Aghdam, Majid. (1996). *İşlevsel Açından Bugünkü Azerbaycan Türkçesinde Ekler Sisteminin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Mahjoobi, Shahzad. (1996). *Dilbilimsel Açından Halhal ve Bandar Anzali Ağzlarında Sözcüklerin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Maryami, Mohammad Ebrahim. (1996). *Farsça ve Azerbaycan Türkçesinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Sadeqi Niyareki, Abdollah. (1996). *Niyar Ağzına Dayanarak Türkçede Çekim ve Yapım Ekleri*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Dabbaqi Marand, Reza. (1997). *Azerbaycan Türkçesinde ve Farsçada Fiil Yapısında Zamanın Karşılamalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Deljui, Faride. (1997). *Azerbaycan Türkçesinde Bağlaçların Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Gari, Mohammadreza. (1998). *Bugünkü Farsça ve Azerbaycan Türkçesinde Eklerin Sınıflandırması ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Ebaçı, Sahel. (1998). *Azerbaycan Türkçesinde Eklerin Sınıflandırması ve İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Üniversitesi.

Sarıkaya, M. (1998). *Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi.

Shoai, Mojtaba. (1998). *Türkçeden Farsçaya Sözcük Geçiminin İncelenmesi ve Bunlarda Dilsel Nedenlerin Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Esfehan, Esfehan Üniversitesi.

Amin Qaffari Garashiriyani, Maryam. (2000). *Azerbaycan Türkçesinde Görünüş*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Halilzade, Amir. (2000). *Üretimsel Fonoloji Görüşü Açısından Salmas Ağzında Ünlüler*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Jarrahi, Babak. (2000). *Azerbaycan Türkçesinde Birimlerin Düzeni*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Mazlumi, Alireza. (2000). *Sesler ve Sözcükler Tebriz ve Çarpapare Ağzlarının Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Naser Meharluvi, Mehrnegar. (2000). *Meharlu Ağzı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Talebzade, Alireza. (2000). *Intelingual Interference in Azeri- Persian Bilinguals: Phonological Level*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Mohammadnejad, Shamsi. (2001). *Azerbaycan Türkçesinde Birleşik ve Türetme İsimlerin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Mahmoodi, Batul. (2002). *Tabriz Türkçe Yayınlarında Farsça Ödünç Sözcüklerinin Anlam ve Ses Değişikliği İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Hajilou, Taghi. (2002). *A Description of Simple Sentences in Zanjan Turkish Within Chafe's Model*. Yüksek Lisans Tezi, Şiraz, Şiraz Üniversitesi.

Heydari Mazarecahan, Abdolhoseyn. (2002). *Azerbaycan Türkçesinde Özparçasal Fonoloji Açısından Oluşların Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Ghorbanzade Kalanpayi, İsa. (2002). *Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi Sözcüklerin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Shabihi, Asgar. (2002). *Farsça ve Azerbaycan Türkçesinde Deyimlerin Simgesel Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Ajdarzade, Masud. (2003). *Liber Kuralı Çerçevesinde Yükleme Yapısı İçin Azerbaycan Türkçesinde Birleşik Sözcük Üretme Süreci İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Ansari Sahlan, Maryam. (2003). *Azerbaycan Türkçesinde Sümerce Ödünç Sözcüklerinin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Hoseynzade, Tuba. (2003). *Türkçede Birleşik Fiil*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheshgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Jafari, Mohammad Ali. (2003). *Rezan Ağzında Fiil Yapısının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Nesirov, Elnur. (2003). *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi.

Rajabzade, Aliasger. (2003). *Gelugah İlinde Farsça ve Türkçe Dil Çatışmaları*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Shafizade, Sorayya. (2003). *Tabriz ve Miyane Ağzlarının Ses ve Sözcük Bakımından Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Bicbabaie, Behrouz. (2004). *Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran Azerbaycan Türkçesi Söz Varlığı Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheshgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Rastegar Manajcin, Leyla. (2004). *Azerbaycan Türkçesi Mendican Köyü Ağzı Sesbilgi: Üretici ve Art Üretici Yöntemi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Asgarpour, Davood. (2005). *Farsça ve Azerbaycan Türkçesinde Olası Belirleme Etkenleri*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Kalafegi Khiyabani, Masume. (2005). *Azerbaycan Türkçesinde Söz Dizimsel Göçüşme*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Mohammadi, Mir Saadollah. (2005). *Azerbaycan Türkçesinde Emir, Soru ve Şaşırtma Cümlelerinin Söz Dizim İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Zeynolabedini Charandani, Asefe. (2005). *Tahran Kız Yurtlarında İki Dilli Öğrencilerin Dillerinin Sözdizimi Yapısında Girişmelerin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Çelik, Esra. (2005). *Azerbaycan Türkçesinin ile Türkiye Türkçesi Arasında Yalancı Eşdeğerlik*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.

Perilioğlu, Ebru. (2006). *Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesindeki Ortak Kelimelerde Anlam Değişimleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi.

- Baziyan, Anita. (2007). *Azeri Türkçesinin Kiplerinde Grametikal- Anlamsal İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Şahid Beheştî Üniversitesi.
- Morsalui, Simin. (2007). *Azerbaycan Türkçesi Miyane Ağzında Fillerin Çekim Yapısındaki Fonetik Olayların İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Al-Zehra Üniversitesi.
- Razaviyan, Hoseyn. (2007). *Azerbaycan Türkçesinde Fonemik Olaylarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.
- Hashemi, Zarjabad, Hoseyn. (2008). *Azeri Türkçesinde Birleşik Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.
- Amini, Roghayeh. (2009). *Yeni Oğuz Lehçelerinde Sonek Sistemli Sözlük Türetişinde Fonemlerin Değişimi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Al- Zehra.
- Aram, Yousef. (2009). *Azeri Türkçesinde Türev*. Doktora Tezi. Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.
- Davoodi Bonab, Mahmud. (2009). *Binding Principles in Azari Turkish*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.
- Karini, Jhangir. (2009). *Erdebil İli Ağzları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.
- Hashemi Sudmand. (2009). *Azeri Türkçesinin Birleşik Kiplerinde Grametikal- Anlamsal Yapı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sanandaj, Sanandaj Üniversitesi.
- Qolizade, Akbar. (2009). *Sözdizimi Görüşü Açısından Azerbaycan Türkçesinde Fiil Öbeğinin Yüklem Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.
- Ghanbarzade, Taktam. (2009). *Azeri Türkçesi ve Farsça'da Cümle Yapısı ve Öğelerin Karşılaştırması İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Maşhad, Firdevsi Maşhad.
- Moradi, Bahman. (2009). *Tabriz ve Nagade (Solduz) Ağzları Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.
- Mohammadi İvatlu, Ebadullah. (2009). *Azerbaycan Türkçesinde Kelime İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Nur Üniversitesi.
- Şirzad, Sima. (2009). *Tipoloji Bakımından Azeri Türkçesinin Kelime Yapısının İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Nur Üniversitesi.
- Parastalui Zanjani, Mahin. (2009). *Zenjan ve Abhar Şehirlerinde Farsça ve Türkçe Kullanımının İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Noor Üniversitesi.
- Doğan, T. (2010). *Urmıye Ağzları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi.
- Jazebi, Bibisediçe. (2010). *Azeri Türkçede ve Farsçada Deyimlerin Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Al- Zehra Üniversitesi.
- Niyavend, Mehri. (2010). *Kazvin'in Qadimabad Köyünün Dilbilimsel İncelemesi*. Yüksek Lisan Tezi, Şiraz, Şiraz Üniversitesi.
- Taghiniya, Dariyoush. (2010). *Azerbaycan Türkçesinde Tekrarlanma ya da İkileme Biçim Bilim Süreçlerinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran.
- Alipour, Rasul. (2011). *Tahran'daki Tebrizlilerin Dilleri Üzerine Bir Dilbilimsel İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Esfahan, Esfahan Üniversitesi.
- Mahmoodi Kajaabad, Masoume. (2011). *Zayeshi ve Behinegi Görüşlerine Göre Azeri Türkçesi*. Tabriz Ağzının Ses Yapısı. Yüksek Lisans Tezi, Simnan, Simnan Üniversitesi.

Pehlivan, G. (2011). *Hemedan Bölgesi Bahar Ağzı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi.

Vend Hoseyni, Mina. (2011). *Azerbaycan Türkçesinde Vurgu*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Bıcbabaei, Behruz. (2012). *Malekan (Melek Kendi) İli Ağzı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.

Karini, Gülcan. (2012). *İran-Halhal Yöresi Türklerinin Efsaneleri Üzerine Bir İnceleme*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi.

Raşıdian, Diyana. (2012). *Nezam-e Avai Torki Azeri Gune Gugani, Ruykardi Gayr-e Xatti*. (Azeri Türkçesinin Ses Yapımı). Yüksek Lisans Tezi, Semnan, Semnan Üniversitesi.

Yelçi, Vahed. (2012). *The Study of Morphological Causatives in Azeri*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Akbari Baseri, Tayyibe. (2013). *İlxas Baseri Boyunun Kelime Yapısının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sistan ve Beluçestan, Sistan ve Beluçestan Üniversitesi.

Erfanirad, Nima. (2013). *Azeri Türkçesinde Olumsuz Yapılar*. Yüksek Lisans Tezi, Kermanşah, Razi Üniversitesi.

Talebi Anvari, Ali. (2013). *'Hame Kasi' Köyü ve 'Bahar' Ağzının Karşılaştırmalı Kelime İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Pajuheşgah-e Olum-e Ensani ve Motaleat-e Farhangi.

Rehnamay Kuyan, Behruz. (2014). *Azeri Türkçesi ve Fransızcada Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Rezaie, Mehdi. (2015). *İran- Zencan bölgesi Kaydar ve Yöresi Ağzıları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.

Rahmanı, Ashkan. (2016). *Türkiye, İran, Azerbaycan, Alaçuval ve Mafraş Destanlarının İrdelenmesi ve Yorumu*. Güzel Sanatlar Enstitüsü, Geleneksel Türk Sanatları Anasanat Dalı, Sanatta Yeterlilik Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

Sardarinia, Elnaz. (2016). *Doğu Azerbaycan Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.

Eslami, Sudabe. (2017). *Zanjan Şivesinde Kelime Yapısının İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Al- Zehra Üniversitesi.

Hazreti, Yusuf. (2017). *Anlamsal Olarak Azerbaycan Türkçesinde İstiare ve Kaç anlamlılığın İncelemesi: Görsel Fiillerde*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Noor Tahran.

Ezmare, Muhammed Mehdi. (2017). *Görsel Şemalara Göre Türkçe Atasözlerinin Anlamsal İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erdebil, Muhakkık Erdebili.

Qaffari, Ali Asger. (2017). *Tasrif dar Zaban-e Torki Azerbaycani dar Charchub Nazariye Vajshenasi ve Saxt-e Vajegani*. Yüksek Lisans Tezi, Gilan, Gilan Üniversitesi.

Qolizade, Güllü. (2017). *Behinegi Görüşüne Göre Erdebil Türkçesi Ağzında Ekleme ve Eksilme Sürecinin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Erdebil, Muhakkık Erdebili.

Tahmasebi Nigce, Parisa. (2017). *Farsça ve Azerbaycan Türkçesinin Yapısının Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam Noor.

Torabi, Qolmreza. (2017). *Farsça, Kürtçe ve Türkçe Kelime Alışverişi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Noor Üniversitesi.

Velizade, Mehran. (2017). *Behinegi Görüşüne Göre Azerbaycan Türkçesinde Ödünç Kelimelerin Uygulanması*. Yüksek Lisans Tezi, Erdebil, Muhakkık Erdebili.

Fallah, Mehdi. (2018). *Azerbaycan Türkçesinde ve Arapça'da Geçmiş Zaman*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Ahlakai Yengice, Hasan. (2019). *Behinegi Görüşüne Göre Azerbaycan Türkçesinde Tekrar*. Yüksek Lisans Tezi, Erdebil, Muhakkık Erdebili.

Çetinkaya, Battal Gazi. (2019). *Azerbaycan Nağılları (Hoy) 1-2 Giriş- İnceleme- Metin-Sözlük*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Edreng, Daniyal. (2019). *Zencan Ağzının Ad Öbek Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Şahid Beheşti Üniversitesi.

Demir, Gökhan. (2019). *Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Hareketleri 'Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Örneği 1945-1946'*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne, Tarakya Üniversitesi.

Kaygusuz, Hakan. (2019). *İran Azerbaycan'ının Sosyo-Kültürel Yapısı Ve Siyasal Coğrafyası*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi.

Musavi, Farzane. (2019). *Anlambakımı Açısından Azeri Türkçesi Atasözlerinin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Al-Zehra Üniversitesi.

Nemati, Şahin. (2019). *Azerbaycani Türkçesinin Akustik Ses İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Zancan, Zancan Üniversitesi.

Hoseynimoez, Elmira. (2020). *Azerbaycan Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Birleşik Adların Karşılaştırması*. Yüksek Lisans Tezi, Erdebil, Muhakkık Erdebili Üniversitesi.

Paşapour, Reza. (2020). *Tahlil-e Nezam Zaman-e Dasturi, Nemud, Vach, Govah Namai dar Torki Azerbaijani*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Şahid Beheşti Üniversitesi.

3 İran Türkmen Türkleri

Günümüzde İran Türkmen Türkleri, ülkenin kuzeydoğu bölgesinde, Kuzey Horasan ve Gülistan eyaletlerinde yaşamaktadırlar.

Göktürk devletinin yıkılışıyla beraber Oğuz boyundan olan Türkmenler batıya doğru göç etmeye başlamışlar. İran coğrafyası, Türkmenlerin göçebe hayatına uygun olduğundan bu kavimler zamanla Seyhun ve Ceyhun ırmaklarını geçerek şimdiki yerleşim yerlerine yönelmişlerdir.

Kaçar döneminde gerçekleşen “Gülistan” ve “Türkmençay” antlaşmaları sonucu Azerbaycan bölgesinde olduğu gibi Türkmenlerin yurtları da iki parçaya bölünmüştür. Kuzey toprakları günümüz Türkmenistan Cumhuriyetini, güney toprakları ise İran Türkmenlerinin yaşadıkları bölgeyi oluşturmaktadır.

İran Türkmenleri ve dilleri hakkında yapılan çalışmalar şu şekildedir:

3.1 Kitaplar

Logaşova B, R. (1980). *Turkmenha-yı İran*. Farsçaya Çev: Sirius İzedi, Hüseyin Tahvili, Tahran, Şebahenk Yayınevi.

Muttaki, N.M. (1992). *Ferhang-i Sina Türkmence- Farsça*. Kum.

Qoçuq Y, Atagezli M. (1992). *Yapraq (Edebiyat ve Ferhang-i Türkmen Sehra)*. Tahran, Berg Yayınevi.

- Qoçuq Y, Atagezli M. (1993). *Yapraq 2 (Edebiyat ve Ferhang-i Türkmen Sehra)*. Tahran. Berg Yayınevi.
- Asgeri Hanikah, Asgar. (1995). *İraniyan-i Türkmen*. Tahran, Esatir Yayınevi.
- Komekova A ve Komekef C. (1997). *Mokaleme Farsi- Türkmeni- Rusi*. Tahran, Suruş.
- Dordi Qazi, M. (1997). *Atalar Naqlı (Türkmen Atasözleri)*. Gurgan. Neşr-e Hacı Telayi.
- Melgunov, G. (1997). *Karaneha-ye Cunubi-ye Darya-ye Hazar*. Farsça Çev: Emir Huşeng Emimi, Tahran, Ketabsera yayınevi.
- Dordi Qazi, M. (1998). *Dastan-e Yusuf ve Ahmed*. . Gonbad-e Kavûs. Qabus Neşri.
- Dordi Qazi, M. (1998). *Türkmençe Sözlük*. Gonbad-e Kavûs. Celve.
- Şadmehr, A. (1998). *Nagmeha-ye Zanan-e Türkmen*. Gurgan. Neşr-e Hacı Telayi.
- İşçi, A. (1999). *Ceyhun nâme*. Gurgan. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Sarlı, A. (1999). *Devlet Muhammed Azadi Divanı*. Gonbad-e Kavûs. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Sehhat Bedaşan, Q. (2000). *Türkmen Halk Edebiyatına Bir Bakış*. Gonbad-e Kavûs.
- Şadmehr, A. (2000). *Taraneha-ye Kudekan-e Türkmen*. Gurgan. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Ahangar, M G. (2002). *Türkmenlerin Tarihi*. Gonbad-e Kavûs. İl Arman.
- Tabari, M. (2002). *Ene dil*. Gonbad-e Kavûs. İl Arman.
- Dordi Qazi, M. (2002). *Türkmen Folklori, toy aydımlar, lâle, hûdi*. 1. Cild. Gurgan. Eşq-e Daneş.
- Dordi Qazi, M. (2003). *Türkmen Folklori, toy aydımlar, lâle, hûdi, atalar naqlı*. 1. Cild. Gurgan. Eşq-e Daneş.
- Dordi Qazi, M. (2005). *Xodamuz Türkmeni (Türkmençe Öğrenimi)*. Maşhad. Ganeşr.
- Kılıç Yolu, A. (2006). *Natevan*. Gurgan. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Sufi rad, A. (2006). *Yürek Pusi (Türkmen Goşgilar)*. Gurgan. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Dordi Qazi, M. (2007). *Garaja Oglan*. Maşhad. Golneşr.
- Dordi Qazi, M. (2008). *Nacaf Oglan Dessani*. Maşhad. Golneşr.
- Dordi Qazi, M. (2009). *Dastan-e Şahsanam ve Ğarib*. Gonbad-e Kavûs. Neşr-e Makhtumgholi.
- Gazel, M G. (2010). *Zinhari Divanı*. Tahran. Ruydad.
- Ahangari, A. (2011). *Gunça (Şiir Macmuası)*. Şiraz. Nevid Şiraz.
- Sarlı, A. (2011). *Nemli Gözler*. Gurgan. Neşr-e Makhtumgholi Feraghi Kuktural & Publishing.
- Qazi, F. (2013). *Türkmenler Ertekleri; Qesseha ve Afsanehayı Torkmani (Türkmençe Hikayeler)*. Maşhad. Şamlu.
- Ganizade, A. (2014). *Ene Türkmen Şiirlerinde*.
- Hovren, E. (2016). *Destur-e Zaban-e Türkmeni, (Türkmen Dil Bilgisi)*. Sahra Daneş.

Sehhat Bedaxşan, Q. (2016). *Hûdiler, Lâleler*. Tahran. Sahra Daneş.

Qezel, M. (2016). *Farhang-e Namha-ye Türkman*. Gonbad-e Kavûs. İl Arman.

Sufizade. A. (2018). *Türkmenler ve Qacarlar*. Gurgan. Novruzi.

3.2 Makaleler

Kafesoğlu, İ. (1958). “Türkmen Adı, Manası Ve Mahiyeti”. *Jean Deny Armağanı*, 121-133.

Azmun, Y. (1966). “İran’da Yaşayan Türkmenler.” *Türk Kültürü*. Sayı:31, 583-588.

Azmun, Y. (1983). “Ana Çizgileriyle Türkmen Dilbilgisi, I.cilt (Sesbilgisi)” . *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Ankara, 32-84.

Azmun, Y. (1990). “Türkmencede Aslı ve Dolaylı Uzun Ünlüler.” *Journal of Turkish Studies- Türklük Bilgisi Araştırmaları*. Fahir İz Armağanı.

Azmun, Y. (1994). “Türkmen Dilinin Gıuşa ve Uzun Çekimli Fonemaları ve Oların Semantik Fonksiyası”. *Dil Dergisi (Language Journal)*, 15, 73-77.

Doerfer, G. & Hesche, W. (1998). “Türkmenische Materialien aus Gonbad-e Qâbûs.” *Materialia Turcica*, 19, 77-125.

Atanyazov, S. (1999). “Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği.” *Bilig*. Sayı: 10, 1-30.

Azmun, Y. (2000). “Türkmen Dilinde Farsça ve Arapça Sözcükler ve Ugradıkları Değişiklikler Üzerine Notlar.” *Journal of Turkish Studies*, 24(3), 7-38.

Azmun, Y. (2003). “Söz Mirasimiz Öz Mirasimiz.” *Journal of Turkish Studies- Türklük Bilgisi Araştırmaları*. Fahir İz Armağanı.

Yılmaz, T. (2007). “İran’da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri.” *Gazi Üniversitesi*. 201-211.

Deveci, A. (2009). “İran Türkmenleri: Türkmensahra.” *Ortadoğu Analiz*, sayı: 1(10), 51-60.

Dieji, A. (2010). “İran Türkmenlerinin Dil ve Edebiyatına Genel Bir Bakış.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (29), 35-42.

Doğan, T. (2015b). “Günbed Ağzından iki masal ve dil özellikleri.” *Türk Dünyası*. sayı: 39, 41-59.

Azmun, Y. (2019). “Dede Korkut’un Üçüncü Elyazması Soylamalar ve İki Yeni Boy İle Türkmen Sahra Nüshası Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım.” İstanbul: Kutlu Yayınevi.

3.3 Tezler

Tafazzoli, Muhammed. (?). *Türkmencenin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Tahran. Tahran Üniversitesi.

Muhyev, H. (1959). *Türkmen dilinin Nohurskiy Dialekt Türkmenskogo Yazıka (Aşhabad)*. Türkmenistan SSR İlimler Akademisi.

Maleki Moqaddam, Ardeşir. (1991). *The Description of Verb Phrase Structure in Turkmen Language*. Yüksek Lisans Tezi. Tahran. Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Gurban Durinejad, Farhad. (1994). *Türkmencenin Ses Bilgisi*. Yüksek Lisans Tezi. Tahran. Tahran Üniversitesi.

Pahmali, Gayebnezer. (2000). *Türkmence Kunbad Kavus Ağzı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Maşhad, Firdevsi- Maşhad Üniversitesi.

Adeh, Bibihamide. (2002). *Türkmencede Öbek ve Öğelerin Düzeni*. Yüksek Lisans Tezi. Tahran. Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Etaseedi, Ebrahim. (2004). *Türkmencede Morfofonemik Eklerin İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran. Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Garabayı, Nurahmad. (2004). *Farsça ve Türkmencede Seslerin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Şahid Beheshti Üniversitesi.

Horen, İslam. (2004). *Ulam ve Skala Görüşü Açısından Türkmencenin Dilbilgisi*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Esfehan. Esfehan Üniversitesi.

Nazari, Abdollah. (2005). *Minimal Çerçeve Türkmencede Fiil Öbeğinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Zahedan, Sistan ve Beluçestan Üniversitesi.

Annaberdiyev, Ahmet. (2006). *İran Türkmenleri (1881-2001)*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

Cihan, Cihad. (2010). *XIX. yüzyıl seyyahlarına göre Hazar ötesi Türkmenleri (sosyal, iktisadi ve kültürel durumu)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi.

Ceylan, Mustafa. (2010). *İran Türkmencesinde Yapım Ekleri (Farsça- Türkmençe Gazi Sözlüğü üzerinden bir inceleme)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi.

Behine, Zahra. (2012). *Ahar Türkçesi ve Qonbad-e Kâvus Türkmencesi Ses Yapımı ve Sözcük İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran- Merkez Üniversitesi. Tahran.

Yıldırım, Zeynep. (2015). *İran Sahası Göklen ve Nohur Türkmen ağızları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.

4 Kaşkay Türkleri

Kaşkay Türkleri İran'ın güneybatı bölgesinde ve çoğunlukla Fars eyaletinde yaşamaktadırlar. Günümüzde Kaşkay halkının yoğun nüfusu yerleşik hayata geçmişler ama hala göçebe hayat tarzını sürdüren aileler de bulunmaktadır.

Kaşkayların Oğuz grubundan oldukları kesin olmakla beraber, onların ne zaman Oğuzlardan koparak şimdiki yerleşim yerlerine geldikleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kaşkay halkının sözlü tarihine göre bu kavim Azerbaycan bölgesinden İran'ın güneyine göç etmiş. Bu göçler Moğol istilası sırasında veya ondan önceki Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir.

İran'da ve Türkiye'de Kaşkay Türkleri ve dilleri hakkında yapılan çalışmalar aşağıda yer almaktadır:

4.1 Kitaplar

Panahiyan, M. (1973). *Ferhang-e Cografiyayi-e Torkan-e İran: Qaşqaiha. (İran Türkleri Coğrafiya Ansiklopedisi)*. Tabriz.

Aq Çaylı, g. (1982). *Qaşqayi el edebiyatı*. Tabriz. Gülşen yayınevi.

Mardani Rahimi, E. (1999). *Atalar Sözü, Zarbolmasalhaye Torki Qaşqai be Farsi (Kaşkay Atasözleri ve Farsça Çevirileri)*. Şiraz. Kiyân Neşr.

Esnaeşeri H, M. (2001). *Şahseven (el seven), Meşgin, Moqan, Qaşqai, Qarabag*. Tahran. Bag-e Andişe.

Mardani Rahimi, E. (2001). *Qaşqai Astanekler*. Tahran. Nahalhaye Sorh.

Yusefi, E. (2001). *Qaşqaiha dar Gozar-e Tarih. (Tarih Boyunca Kaşkaylar)*. Şiraz. Taht-e Cemşid.

Javadi, F. (2002). *Türkçe Ad ve Soyad Sözlüğü*. Tabriz. Anahtar.

Mardani Rahimi, E. (2002a). *Zaban-e Torki Qaşqai ve Şive-ye Negareş-e an*. Şiraz. Rahgoşa.

Mardani Rahimi, E. (2002b). *Xodamuz Zaban-e Torki Qaşqai ve Mabani-ye Dastûri an*. Şiraz. Rahgoşa.

Jedi Bayat, H. (2007). *Peyvastegi Qomi ve Tarihi Oğuz: İlate Kaşkay İran (Etnik ve Tarihi Oğuz Birliği: İran Kaşkaylar)*. Şiraz. Nevid.

Mardani, Rahimi E. (2007). *Qaşqayı sözlüğü*. Kum, Ensari.

Şah Muhammedi, M. (2008). *Gürüş Dena Dagında*. Şiraz. Kiyan Neşr.

Naseri Tayebbi, M. (2009). *Nakşe Qaşqaiha dar Tarih ve Ferheng-e İran. (İran Kültür ve Tarihinde Kaşkayların Rolü)*. Tahran.

Mardani Rahimi, E. (2010). *Ferhang-e Namhaye Asıl-e İrani Şaxeye Torki Qaşqai. (İranlı Asıl Adlar Sözlüğü, Kaşkay Türkçesindeki Adlar)*. Tahran. Kaşkay.

Dordarı, Novruz. (2011). *Tarihe Siyasi ve Ectemai İl-e Bozorg-e Qaşqai. (Büyük Kaşkay İlinin Sosyal ve Siyasi Tarihi)*. Şiraz. Taht-e Cemşid.

Ostovar, N. (2011). *Bargozide-ye Zerbolmasalha ve Estelahat-e Torki-ye Qaşqai ba Bargerdan-e Fârsi. (Kaşkay Türkçesinden Seçilmiş Deyimler ve Atasözleri, Farsça Çevirisiyle Beraber)*. Şiraz. Taht-e Cemşid.

Arbali, V. (2012). *İstanbul Türkçesi ve Kaşkay Türkçesindeki Ortak Kelimelere Bir Bakış*. Şiraz. Kiyan Neşr.

Dordarı, N. (2012). *Tarih-e Qomşode-ye Qaşqai az Qarn-e Panzdahom Piş az Milad. (Kaşkayların Milattan Öncesi On Beşinci Yüzyılın Kayıp Tarihi)*. Şiraz. Taht-e Cemşid.

Ostovar, N. (2013). *Destur-e Zaban-e Torki-ye Qaşqayi. (Kaşkay Türkçesi Grameri)*. Şiraz. Kaşkay.

Mohammadiniya, T. ve Bahmanipur, İ. (2013). *El Sözü El Gözü Zerbolmasalha ve Estelahat-e Torki-ye Qaşqai. (Kaşkay Türkçesi Deyimler ve Atasözleri)*.

Çelik, M. (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara. Gece Kitaplığı.

Ataizi Erenoğlu, D. (2017). *Kaşkay Türklerinin dili*. Anakara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mirzai, Arslan. (2017). *Qaşqai Tapmacalar*. Şiraz. Yeşil Elma ve Ocaq Dernegi.

Safari K, A. (2018). *Qaşqai Türkçesinde Şiir ve Yazın Köklerine Bir Bakış*. Şiraz.

Rezai, M. (2018). *Destur-e Zaban-e Torki-ye Qaşqai. (Kaşkay Türkçesi Dil Bilgisi)*. Şiraz. Nevisandegan-e Pars.

4.2 Makaleler

Sümer, F. (1972). "İran'da Yaşayan Türk Oymakları Kaşkaylar." *Türk Kültürü*, 120, 14-17.

Yeşilbursa, B. K. (1988). "Kaşkaylar." *Türk Kültürü*, 299, 34-42.

Yeşilbursa, B. K. (1988). "Kaşkaylar'da Gelenek Görenek Ve Kültür Unsurları." *Türk Kültürü*, 305, 82-88.

Çelik, M. (1998). "İran'daki Kaşkay Türkleri." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar (5), 204-212.

Shahbazi, M. (2001). "The Qaşqai Nomads of İnan (Part I). Formal Education." *Nomadic Peoples*, 37-64.

Azad, E. (2002). "Kaşkay Elinin Adı Nasıl Olmuştur?" *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 273- 277.

Doulatabadi, F. (2006). "Kaşkay Sözlüğü Üzerine." *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (26), 25-30.

Dolatkhah, S. (2010). "The Kashkay people, past and present." *Bilig* (53), 103-114.

Hasanlı, K. (2011). "Bazşenasi-ye Peyvand-e Safaşahriha ba Xalaça ve Qaşqaiha. (Safeşehrlilerin Halaçlar ve Kaşkaylarla Akrabalığının İncelemesi)." *Edebiyat ve Zabanhaye Mahalli İnan* 3. 126- 148.

Karaaslan, M. (2011a). "Kaşkay Türklerinde Ölümle İlgili Bazı İnanmalar Ve Ölüm Öncesine Dair Uygulamalar." *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 4(7), 329-344.

Karaaslan, M. (2011b). "Kaşkay Türklerinde Doğum Çevresinde Gelişen İnanç Ve Pratikler." *Electronic Turkish Studies*, 6(3), 1435-1438.

Ataizi, D. (2013). "Kaşkay Türkülerinde Arkaik Sözcükler." *KULTURU*, 533-537.

Doğan, T. (2015a) "Kaşkay Türkçesinde "Şart" Bildiren Yapılar." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 12, sayı:4, 85-99.

Elcan, A. (2015). "Kaşkay Türkçesinde İyelik Bildiren Yüklemler." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 4(4), 1500-1512.

Ataizi, D. (2016). "Kaşkay Türkçesinde Söz Varlığında Adlar." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 5-20.

Kord Zarifanlu, A. ve Monsef, M. (2016). "Barhi az Farayandhaye Vaji dar Torki-ye Qaşqai (Kaşkay Türkçesinde Bazı Fonetik Değişmeler)." *Edebiyat ve Farhang-e Mahalli İnan* 4. 105-128.

Yanar, Ş. (2016). "Kaşkay Aşiretinin Menşei ve Tarihi Hakkında Yaklaşımlar." *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 154-169.

Ataizi, D. (2017). "Kaşkay Türkçesinde Sayı Sözcükleri: Şiraz Ve Çevresinden Örnekler." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, 6(2), 865-877.

Temizel, A. (2017). "Birinci Dünya Savaşında İnan'da Kaşkay Türklerinin Mücadelesi." *Oğuz- Türkmen Araştırmaları Dergisi*. I, 1 Aralık 81-96.

Yaghoobi, V. (2017). "Kaşkay Türkçesinde Aşağı: Yukarı Yön Gösteren Karşıtlıklar Bağlamında Bir Aşağı Yön Göstericisi Kotı/Kota Sözcüğü Üzerine." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 85-119.

Bulut, G. (2018). "Şor Türkçesi ve Kaşkay Türkçesinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi." *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 3, sayı1, 71-84.

Hüseyi, M.R. ve Muhammedtebar, M. (2002) "Vaje Qaşqai der Asnad Safaviye. (Safevi Belgelerinde Kaşkay Sözcüğü)." *Gencineye Asnad*. 14- 27.

Devletabadi, F. (2018). "Kaşkay Türklerinde Soy Damgaları." *Türkbilig*, (36), 147-158.

Doğan, T. (2020). "Kaşkay Türkçesinde Geniş Zaman Çekiminde Gelişen Biçimler." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(49). 25-37.

Başar, U. (2020). “Kaşkaylar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi.” *Türkiyat Mecmuası*, 30(1), 51-79.

4.3 Tezler

Kazemi, Ali. (1996). *A Sociolinguistic Study of Spoken Ghasheghae Turkish*. Yüksek lisans Tezi, Tahran. Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

Çelik, Muhittin. (1997). *Kaşkay Türkçesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Sözlük)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya, İnönü Üniversitesi.

Sharifi Bohluli. (1997). *Kaşkay Türkçesinde ve İngilizcede Ulamsal Açıdan Zamanların Karşılaştırılmalı İncelemesi*. Yüksek lisans Tezi, Tahran, Tahran Üniversitesi.

Jahandideh, Hamid Reza. (1998). *A Description of Qashqae Turkish Dialect*. Yüksek lisans Tezi, Şiraz, Şiraz Üniversitesi.

Nevruziyi Çengi, Cihanbaşı. (2000). *Nam ve Namgozari der İl-e Qaşqai. (Kaşkaylarda Ad ve Ad Koyma)*. Yüksek lisans Tezi, Tahran, Şahid Beheşti Üniversitesi.

Ahur, Şehram. (2001). *İran’da yaşayan Kaşkay Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.

Cavanşir, Babek. (2001). *Kaşkay Türklerinin Tarihi*. Sosyal Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi.

Anavrian, AghdamAkbar. (2009). *Kaşkay Türklerinde Atasözleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi.

Gerami Tibi, Marziye. (2009). *Kaşkay Türkçesi Tibi Ağzında Ses Düzeni: Kural Temeli Fonoloji Çerçeve Bir İnceleme*. Yüksek lisans Tezi. Tahran.

Ostovar, Nozar. (2009). *Kaşkay Türkçesinde Fiil Öbeği*. Yüksek lisans Tezi, Kermaşah, Razi Üniversitesi.

Gündüz, Mehmet. (2010). *Kaşkay Atasözlerinde Ad Aktarmaları*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Malatya, İnönü Üniversitesi.

Karaarslan, Mehmet. (2010). *Kaşkay Türklerinde Geçiş Dönemleri, Doğum- Evlenme- Ölüm*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Enkin, Emel. (2011). *Kaşkay Türkçesinde Farsça Etkisi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.

Yaghoobi, Valiollah. (2011). *Bir Kaşkay Türk Şiiri Antolojisi:Kaşkâ’i Şiiri Yâ Âsâr-E Şoeray-E Kaşkâ’i*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi.

Kurbani, Sanaz. (2013). *Berresi Tosifi Nezam-e Sarfi Guyeş-e Torki-ye Qaşqai (Kaşkay Türkçesinin Fiil Tasrifine Dair Bir İnceleme)*. Yüksek lisans Tezi, Şiraz, Şiraz Üniversitesi.

Batur, Zehra. (2016). *Kaşkay şairi Mansur Şah Muhammedi ve şiirleri*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, Malatya, İnönü Üniversitesi.

Haghighat Dehsorkhi, Omid. (2016). *İsfihan Çevresinde Yaşayan Kaşkay Türklerinin Düşün Gelenekleriüzerine Bir İnceleme*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi.

5 Halaç Türkleri

Halaçlar Tahran'ın 300 km güneyindeki Kum ve Merkezi illerinde yaşamaktadırlar.

Halaç Türkçesi, 51.000² kişi tarafından konuşulmaktadır. Dilin uğradığı tahripler, nesiller arası aktarmanın gittikçe azalması, üzerindeki Farsça ve Azerbaycan Türkçesinin yoğun etkisi, onu tehlikedeki diller arasına yerleştirmektedir. Halaç Türkçesi tehlikedeki diller arasında, *savunmasız* derecesinde yer almaktadır.

Alman dilbilimcisi Gerhard Doerfer bu dilin ehemmiyetine varmış. Halaç Türkçesinin önemini vurgulayan Doerfer, gerçekleştirdiği saha çalışmaları sonucunda çok önemli derlemeler yapmıştır. Doerfer'in derlediği Halaç Türkçesi metinleri yıllarca araştırmacıların kaynakçası durumuna gelmiştir.

Halaç Türkçesi hakkında İran ve Türkiye'de yapılan çalışmalar aşağıda verilmektedir:

5.1 Kitaplar

Cemrasi, A. (2006). *Halaçlar Eski Türklerin Yedigari*. Tahran, Payam Puya Yayınları.

Vaşegani F, A. (2006). *Vaiegan Tarihi*, Tahran, Vaniya.

Cemrasi, A. (2010). *Qarşı Baluğqa Selam*. Tahran, Endişe-no.

Vaşegani F, A. (2011). *Helecler Tarih Aynasıça*, Tahran, Vaniya.

Cemrasi, A. (2012). *Halaç Ordu*. Tahran, Halaç Araştırma Yayınları.

Cemrasi, A. (2012a). *Halaçlarça Mulla Nesreddin Mezdek Sözleri*. Tahran, Halaç Araştırma Yayınları.

Cemrasi, A. (2012b). *Halaç Ordu*. Tahran, Halaç Araştırma Yayınları.

Gökdağ, B. A. (2012). "Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşı Baluğqa Selam." Ankara: Vizyon Yayınları.

Vaşegani F, A. (2012). *Mabani Desture Zaban Halaci*, Tahran: Vaniya.

Vaşegani F, A. (2013). *Mahan Yarum*, Tahran, Vaniya.

Cemrasi, A. (2014a). *Tülkü Hacca Gider*. Tahran.

Cemrasi, A. (2014b). *Halac Dili Grameri*. Tahran.

Vaşegani F, A. (2014). *Divan-ı Seba*, Tahran, Vaniya.

Cemrasi, A. (2015). *Hudahafiz Halaci*. Tahran, Tekderaht.

Cemrasi, A. (2016a). *Tülkü Matalı*, Tahran, Tekderaht.

Cemrasi, A. (2016b). *Gül ve Senövber Destanı*. Tahran, Tekderaht.

Gökdağ B.A, Doğan T. (2018). Halaç Türkçesi. İçinde: Buran A (Editör). *Türk Dilinin Uzak Lehçeleri*, 1. Baskı. Ankara, Akçağ. 191-268.

5.2 Makaleler

Tezcan, S. (1972). "Halaçça. Saadet Çağatay (Haz.) Türk Lehçeleri Örnekleri II." *Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, 255-260.

Doerfer, G. & Tezcan, S. (1973a). "Eski Türkçe ile Halaçça arasında şaşkırtıcı bir köşütlük." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 21(1973-1974), 1-12.

² <https://www.ethnologue.com/language/klj>

Doerfer, G. & Tezcan, S. (1973b). "İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 21(1973-1974), 195-198.

Doerfer, G. (1977). "Khalaj and its Relation To The Other Turkic Languages." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 25, 17-32.

Heyet, C. (1988). "Torki-ye Xalac." *Varlık*, 70-4, s. 12-24.

Gülsevin, G. (1990). "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş Ve Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 38(1990), 55-64.

Doerfer, G. (1993). "Halaçça h-'nin Diğer Türk Dillerindeki Karşılığı Üzerine." *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 285-288.

Ceylan, E. (1994). "Türkçe y~ ø, Halaçça h-, Çuvaşça ś-, y-, v- Üzerine." *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 145-158.

Ölmez, M. (1995). "Halaçlar ve Halaçça." *Çağdaş Türk Dili*, 84, 15-22.

Tezcan, S. (1999). "Halaççanın önemi ve Halaçça araştırmalarının sürdürülmesi gerekliliği." *Fujishiro & Shogaito (eds.)*, 1999, 203-212.

Vörös, G. (2002). "Halaç Dilinde Oğuzca Unsurlar." *Türkler*, C, 3, 666-670.

Tulu, S. (2005). "Horasandan Masallar ve Halk Hikâyeleri." *Ankara: Ürün Yayınları*.

Bosnalı, S. (2008). "Halaç Türkçesinde Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanım." *Uluslararası Türk Dili Kurultay 20-28 Ekim*, s. 810-822.

Bosnalı, S. (2009a). "Halaç Türkçesinde Buyruk, İstek, Şart ve Gereklilik Tümceleri." *Uluslararası Türk Dili Ve Edebiyatı Kongresi Utek 2007*. Bildiriler, Türkçenin Sözdizimi, (ed. Hayati Develi), 4, C.1 İstanbul, 2009, s. 103-114.

Bosnalı, S. (2009b). "İran Halacistan Bölgesinin Etnik- Dilsel Yapısı Ve Halaç Türkçesi." *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*. Bildiriler, 1, 2009, s. 191-200.

Bosnalı, S. (2010). "Halaççanın Yitim Ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış." *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 67-88.

Bosnalı, S. (2012). "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu." *Karadeniz Araştırmaları*, (32), 45-67.

Doerfer, G. & Tulu, S. (2012). "Sekiz Halaçça Atasözü." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 1(1), 25-32.

Gülsevin, G. (2013). "Qarsu Baluqqa Selam." *Karadeniz Arastirmalari*, (36), 287.

Tulu, S. (2013a). "Ali Asgar Camrasi'den Halaçça Bir Kaside: Anadan Ben Halaç Türkü Doğmuşum." *Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, 589-599.

Tulu, S. (2013b). "Halaçlardan Molla Nasreddin Fıkraları." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2(2), 197-230.

Özden, K. (2014). "Xalaçhā dar āyineyi tārix/Xalaçlar Tārih Āyināsiçā ('Halaçlar Tarih Aynasında')." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 3(4), 313.

Dolati Darabadi, M. (2015). "Mabanı-I Destur-i Zaban-i Xalacı, Xeleç Til Bilgisi Qurağı." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 4(6-7).

Başar, U. (2016). "Yok Olma Tehlikesi Karşısında Halaç Türkçesi ve Ali Asgar Cemrâsi'nin Çalışmaları." *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 5(8), 67-78.

Doğan, T. (2016a). "Halaç Türkçesinde {-DXk} ekinin bitimsiz (çekimsiz) fiillerde kullanımları." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (56), 723-737.

Dolati Darabadi, M. (2018). “Günümüzde Halaçça ve Halaçça’nın Toplum Dilbilimsel Durumu.” *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. Eskişehir, 569-577.

Güzel, H. (2018). “Ali Asgar Cemrasi ve Halaç Edebiyatı.” *Turkbilig/Turkoloji Araştırmaları Dergisi*, (36), 121-128.

Cemrasi, A. (2019). “Bāzilāriņ Aklı Hāga’ Da Kālır.” Çeviren: Dolati D, Mina. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 9(15), 269-275.

Doğan, T. (2019f). “Halaç Türkçesinde sıfat fiil eki -GXLX~ KXLX üzerine.” *Karadeniz Araştırmaları*, XVI\64. 695-709.

Güzel, H. (2019). “Telhab Halaççası Kiplik Yapıları Üzerine Notlar.” *Hacettepe University Journal Of Turkish Studies/Hütaç Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 43-53.

Uzunkaya, U. (2019). “Halaçça Sözlükler ve Halaççanın Söz Varlığı Üzerine.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (63), 1-19.

Yılmaz, E. (2019). “/Dok/ Ekli Yüklem ve Kıyı Dilleri: Çuvaşça, Yakutça, Dolganca ve Halaçça.” *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 261-269.

Dolati Darabadi, M. (2020). “Halaççada Arkaik Özellikler.” *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 10(16), 173-180.

Rahimi, M. (2020). “Dil Canlılığı Bağlamında Halaç Türklerinin Durumu.” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt:2 sayı: 17, 131-145.

5.3 Tezler

Çeraghi, Ali. (2012). *Farsça Dilinin Khalaj Dili Üzerine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Allame Tabatabai Üniversitesi.

Khajeh, B. H. (2013). *İran’da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.

Dolati D, M. (2017). *Halaçça: Belgeleme ve Dilbilgisi Çalışması*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi.

Ulutürk, Betül. (2017). *Halaçça Halk Hikâyeleri Metin- Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin-Sözlük*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi.

Bozçeloi Azimi, Maryam. (2019). *Farahan Ağzının Ses Özellikleri İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tarbiyat Modarres Üniversitesi.

6 Horasan Türkleri

Horasan Türkleri İran’ın kuzeydoğusunda, Kuzey Horasan Razavi Horasan eyaletlerinde yaşamaktadırlar.

Yıllarca doğudan batıya göç eden Türk kavimlerinin yurdu konumunda olan Horasan, tarih boyunca kritik bir nokta olmuştur. Horasan birçok Türk devleti tarafından fethedilmiş ve Türk hanedanlarının merkezi konumuna gelmiştir. Yaklaşık 10. yüzyıldan beri bu bölgede konuşulmakta olan Horasan Türkçesi, Oğuz dil grubunun bir üyesi olup günümüzde tehlikedeki diller arasında yer almaktadır.

Bu alanda sayılı çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Horasan Türkleri ve dilleri hakkındaki çalışmalar aşağıda verilmiştir:

6.1 *Kitap*

- Tulu, S. (2005a). *Bocnurd (Kalat ve Esferayen) Yöresi Ağzlarından Derlenen Folklor*. Ankara.
- Tulu, S. (2005b). *Horasan'dan Masallar ve Halk Hikayeleri*. Ankara.
- Azizi, F. (2010). *Ferhang-e Logat-e Torki (Horasan Türkçesi- Farsça Sözlük)*. Bocnurd.
- Ekberi, A. (2010). *Yad Olsın*. Bocnurd. Saluk Yayınevi.
- Kulizade M, C. (2011). *Aşnai ba Zaban-e Torki Xorasan*. Maşhad. Firdevsi Üniversitesi Yayınları.
- Ghasemabadi, S. (2015). *İreyimiş Sezleri*. Bocnurd. Derc-i Sohen Yayınevi.
- Salariyan, İ. (2016). *Temsil o Mesel, Ata baba sözleri Xorasan Türkçesi*. Kum, Bahşiyaş Yayınevi.
- Doğan, T. (2016). *Geşeng ginle: Horasan Türkçesi üzerine bir inceleme*. Ankara, Akçağ.
- Doğan, T. (2017). *Horasan Türkçesi metinleri: İreyimin sezleri:(Yüreğimin sözleri): giriş-notlar-metin-aktarma-dizinler*. Palet Yayınları.
- Hisari, M. (2017). *Çok İreye Gitme Yar*. Bocnurd. Mehtab.
- Salariyan, İ. (2017). *Nağıllar Bogçası*. Kum, Bahşiyaş Yayınevi.

6.2 *Makale*

- Heyet, C. (1989). "Torki-ye Xorasan." *Varlıq*. 71,5, s. 18-40.
- Rahimi, M. (2013). "Dil Hayâtiyeti Bağlamında Horasan Türklerinin Bugünkü Durumu." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13(2), 131-141.
- Doğan, T. (2017a). "Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında {-I} ddI (r) ve {-üdi} Yapıları." *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Haziran, 14 (2): 41, 55.
- Doğan, T. (2017b). "Türkiye Türkçesi ve Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında 've' anlamında sıralamanın görünümü." *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi*, (43), 87-105.
- Doğan, T. (2018a). "Horasan Türkçesinin Bocnurd Ağzında kanıtsallık (Evidentiality)." *SUTAD*. Güz (44). 1-14.
- Rezaei, M. & Esmailabadi, G. (2018). "Horasan Türkçesinin Cüveyn Ağzı Üzerine." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(13), 13-27.
- Doğan, T. (2019c). "Horasan Türkçesinin Deregez Ağzına Ait Bir Metin: Ellahekber'e Selâm/A Text of the Dargaz Dialect from Khorasan Turkic: Ellahekber'e Selâm." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (41), 157-192.
- Doğan, T. (2019d). "Horasan Türkçesiyle Yazılmış Bir Eser: Çox İreye Gisme Yâr." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 60-73.
- Doğan, T. (2019e). "Horasan Türkçesinin Deregez Ağzına Ait Bir Metin: Ellahekber'e Selâm/A Text of the Dargaz Dialect from Khorasan Turkic: Ellahekber'e Selâm." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (41), 157-192.

6.3 *Tez*

- Hasanzadekabud Gonbadi, Abdolreza. (1996). *Kalat Nader Ağzı İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi. Şiraz, Şiraz Üniversitesi.

Hedayat Neda. (1996). *A Description of the Turkish Dialect of Bojnurd*. Yüksek Lisans Tezi, Şiraz, Şiraz Üniversitesi.

Nazemi Shirvan, Nazem. (1996). *Horasan Türkçesi Şirvan Ağzının İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Tahran- Merkez Azad İslami Üniversitesi.

Javanşir, Babek. (2008). *Horasan Türkçesi Hamrah ve Seyyed Han Destanı (Metin, İnceleme, Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi. İstanbul.

Alireza, Firuzi. (2012). *Neyşabur Türkçesinin Kelime Yapısının İncelemesi*. Yüksek Lisans Tezi, Tahran, Payam-e Nur Üniversitesi.

7 Sungur Türkleri

Sungur Türkleri İran'ın Kirmanşah iline bağlı olan Sungur şehrinde yaşamaktadırlar. Onların ne zaman ve nasıl bu bölgeye geldikleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak Sungur Türklerinin Moğol istilası döneminde bölgeye yerleştikleri bilinir.

Sungur Türkleri hakkında ilk bilimsel çalışma Doerfer tarafından gerçekleştirilmiştir. Doerfer'den sonra Bulut bölgeye giderek alan araştırmaları yapmıştır. Bu alandaki en son araştırmalar ise 2009 yılında sahaya giderek incelemeler yapan Atıcı'ya aittir.

Sungur Türkleri hakkında Türkiye'de gerçekleştirilen çalışmalar aşağıda verilmiştir.

7.1 Kitaplar

Atıcı, A. (2015). *Sungur Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*. Konya. Eğitim Yayınevi.

ATICI, A/ (2016). "Sungur Türkleri ve Türkçesi", *Tehlikedeki Türk Dilleri II*, Ankara-Astana: Uluslararası Türk Akademisi.

ATICI, A. (2017). "Sungur Türkçesi Rotasizm Örnekleri ve Çuvaş Türkçesiyle Benzerlikleri", *Türk BİTİG Türklük Bilimi Araştırmaları*, Çanakkale: Pradigma Akademi.

7.2 Makaleler

Atıcı, A. (2013a). "Sungur Türkleri ve Dilleri". *Tehlikedeki Diller Dergisi*.

Atıcı, A. (2013b). "Sungur Türkçesi Atasözü Örnekleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*.

Atıcı, A. (2013c). "Sungur Türkçesinin Sayı Sistemi Üzerine". *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*.

Atıcı, A. (2013d). "İran da Yaşayan Bir Türk Topluluğu Sungurlar". *Yeni Türkiye Yayınları*.

Atıcı, A. (2017). "İran Eseabad'ı: Alan Araştırmasına Dayalı Etnik Durum", *TÜRÜK Dergisi*.

Atıcı, A. (2020). "Sungur Diyalektinde Bazı Kelime ve Eklerin Sonundaki /n/ Ünsüzü Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme". *TURKOLOGIA*, 6(104), Kazakistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.

7.3 Tezler

Atıcı, Abdulkadir. (2013). *Sungur Türkçesi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Tarakya Üniversitesi. Edirne.

Sonuç

Türk varlığı, yüzlerce yıldır hem siyasî alanda hem de dil alanında İran coğrafyasındaki etkisini devam ettirmektedir. Ülkedeki yoğun Türk nüfusu ve onların tarihi birçok çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışmalarda İran Türklerinin kimliği, kültürü, tarihi, edebiyatı, dili vb. farklı yönleri ele alınmıştır. Ancak bu derlemeye sadece İran Türk dillerini inceleyen; İran ve Türkiye’de yapılan kitap, makale ve tezler dâhil edilmiştir.

Bu lehçeler arasında İran Azerbaycan Türkçesi en yoğun nüfus tarafından konuşulan lehçedir. Bu nedenle İran Azerbaycan Türkçesi alanında yapılan çalışmalar da diğer lehçelere göre daha fazladır.

Bu dillerin konuşan sayısını ve nesiller arası aktarımını göz önünde bulundurursak Halaç Türkçesi, Sungur Türkçesi ve Horasan Türkçesi tehlikedeki diller arasında yer alırlar. Dolayısıyla bu alanlarda yapılan çalışmaların artırılması önem arz etmektedir.

İran’da yapılan çalışmaların sayılarının fazlalığı, İran halkının bu konuyla ilgilendiğini göstermektedir. Destek sağlandığı takdirde çok değerli sonuçların ortaya çıkacağını belirtmektedir.

Kaynaklar

- Atıcı, A. (2013a). Sungur türkleri ve dilleri. *Tehlikedeki Diller Dergisi*. 214-233.
- Atıcı, A. (2013b). İran’da yaşayan bir türk topluluğu sungurlar. *Yeni Türkiye Yayınları*. 2228- 2235.
- Başar, U. (2020). Kaşkaylar üzerine bir bibliyografya denemesi. *Türkiyat Mecmuası*. 30/1:51-79.
- Bicbabaie, B. (2012a). İran türkolojisi üzerine bir bibliyografya denemesi: tezler. *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi*, 9/2:119-143.
- Bicbabaie, B. (2012b). İran türkolojisi üzerine bir bibliyografya denemesi: tezler. *Modern Türklük Araştırmalar Dergisi*, 9/4:185-197.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des chaladsch*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Doerfer, G.; Hesche W.; Ravankar, J. (1990). *Oghusica aus iran*. Wiesbaden.
- Doerfer, G.; Hesche, W. (1998). *Türkische folklore-texte aus chorasana*. Otto Harrassowitz Verlag.
- Heyet, C. (1998). *Türklerin tarih ve ferhengine bir bakış*. Tahran: Varlık Yay.



<https://doi.org/10.30563/turklad.866086>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Çeviri / Translation
Geliş Tarihi / Received date	: 21.01.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Pokrovskaya, L. A. (2021). “Gagavuzcadaki Diyalektik Farklılıkların Oluşumunda Tarihi-Etnik Etkenler Üzerine”. (Çev. Bülent Hünerli), *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 229-232.

**GAGAVUZCADAKİ DİYALEKTİK FARKLILIKLARIN OLUŞUMUNDA
TARİHİ-ETNİK ETKENLER ÜZERİNE¹**

*In formation of dialectic differences in gagauz language
on historical-ethnic factors*

**L. A. POKROVSKAYA
ÇEVİREN: BÜLENT HÜNERLİ²**

Öz

Ortodoks Hristiyan bir Türk grup olan Gagavuzlar, Bulgaristan, Yunanistan, Moldova ve Ukrayna gibi ülkelerde yaşamaktadırlar. Moldova’da yaşayan Gagavuzlar belli hakları olduğundan Gagavuzca eğitim görebilmektedirler. Moldova Gagavuzlarının yazı dili Komrat-Çadır Lunga ağzına dayanmaktadır. Bununla beraber güney ağzı olarak kabul edilen Valkaneş ağzı da bulunmaktadır. Merkezi ağız olan Komrat- Çadır Lunga ağzı ile Valkaneş ağzı aslında Gagavuzların bir dönem yaşadıkları Bulgaristan’daki ağız farklılıklarına dayanmaktadır. Çalışmamızda tarihsel planda bu ağız farklılıkları arkasında yatan unsurlar incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Ağız, Gagavuz, Gagavuzca, Moldova.

¹ Bu yazı “*Arealniye İssledovaniya v Yazıkoznanii i Etnografii. Yazık i Etnos, Leningrad, 1983, 147-150*” sayfaları arasında yer alan ve L. A. Pokrovskaya tarafından yazılmış “*Ob İstoriko-Etničeskih Faktorah Formirovaniya Dialektičeskih Različiy Gagauzskogo Yazıka*” adlı makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevrilmiş şeklidir.

² Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ÇTLE Bölümü, Kırklareli/TÜRKİYE. el-mek: hbulent80@gmail.com

Abstract

Gagauzs are an Orthodox Christian Turkic group. They live in countries such as Bulgaria, Greece, Moldova and Ukraine. Gagauz people living in Moldova can receive education in Gagauz language, because they have certain rights. The written language of Moldovan Gagauz is based on the Komrat-Çadır Lunga dialect. There is also the Valkaneş dialect, which is accepted as the southern mouth. The Comrat-Çadır Lunga dialect which is the central dialect and the Valkaneş dialect are actually based on the dialect differences in Bulgaria, where the Gagauz people lived for a while. In our study, the factors behind these dialect differences in the historical plan will be examined.

Key Words: Dialect, Gagauz, Gagauz language, Moldova.

Gagauzcadaki diyalektik farklılıklar, ilk kez 19. yy.'ın sonunda etnograf V. A. Moşkov tarafından fark edildi. Onun gözlemlerine göre; Besarabya Gagauzlarının ağızlarındaki en büyük farklılık, Komrat şehri ve çevresi ile Etüliya³ köyü arasında bulunmaktaydı. Moşkov, 1903 yılında Balkan Yarımadası'na bilimsel bir gezi yaptı. Bu gezi esnasında Kuzeydoğu Bulgaristan'daki bazı Türk ve Gagauz köylerinde bulundu. O, Bulgarların Gagauzları iki gruba ayırdıklarını ve birini "Bulgar", diğerini "Gerçek", "Hasıl-Gagauz" veya "Kıyı" Gagauzları⁴ olarak adlandırdıklarını belirtti. Moşkov'a göre; "Tuna ötesi" Gagauzlarının bu şekilde iki gruba ayrılması Hristiyanlığa iman etmiş, sayıca az ve Türk dilli bir halk olan Gagauzları asimile etme adına, Bulgaristan'daki Türk egemenliği döneminde Bulgarlar ve Yunanlar arasında süregelen mücadelelerin olmasıyla açıklanabilirdi. Bu mücadelenin sonunda Gagauzların doğu kısmı (Deliorman kısmı) Bulgar etkisine, batı kısmı ise Yunan etkisine girdi. Gagauzlar üzerindeki Bulgar etkisi, Yunan etkisinden daha kuvvetli ve derin oldu. Bu sebeple "Yunan" Gagauzları veya "Kıyı" Gagauzları, "Bulgar" Gagauzlarına göre büyük oranda özgün yapılarını korudular ve "Gerçek Gagauz" olarak adlandırıldılar. Moşkov; 19. yy.'ın başında Gagauzların kitlesel olarak Besarabya'ya göçtüğünü (Bulgarların bir kısmı da) ve oraya genellikle Türk boyunduruğundan kurtulmak için "Bulgar" Gagauzlarının ve daha az bir oranda da "Yunan" Gagauzlarının geldiğini saptadı. Bunun sonucunda Deliorman'daki Dobruca ve Yeni Pazar yerleşimlerinin Gagauz nüfusu hızla azaldı⁵. Fakat bu iki Gagauz grubunun Besarabya'nın Bucak steplerindeki yeni yerlerine ne şekilde dağıtıldığı bilinmez kaldı. Çünkü Tuna ötesi göçmenleri ile ilgili mevcut literatürde bir bilgi yoktu. En yüksek ihtimalle, önceden Gagauzların iki farklı gruba bölünmesi, yeni durumda anlamını yitirmiş ve yavaş yavaş yok olmuştu. Lakin iki Gagauz grubu arasında bulunan önceki farklılıklar, bizce, özellikle Gagauzcanın çağdaş diyalektiklerinde izler bıraktı. Biz, "Bulgar" Gagauzları ve "Yunan" Gagauzları arasında sadece etnik ve tarihî-kültürel farklılıkların⁶ değil, dilsel farklılıkların da olduğunu düşünüyoruz.

Moldova ve Ukrayna'daki Gagauz ağızlarının bütüncül bir yönden araştırılması, ağızların iki gruptan oluştuğunu gösterdi: 1. Gagauz köylerinin çoğunluğunu kapsayan Çadır Lunga-Komrat ağızı. 2. Ukrayna ve Moldova güney bölgelerindeki Gagauz ağızlarını içeren Valkaneş ağızı. Çadır Lunga-Komrat ağızları, fonetik, leksik ve kısmen de morfolojik unsurlar bakımından batı Türk ağızlarına yakın olan Valkaneş diyalektinden çok daha fazla Slav etkisi altında kaldı. 1959 yılında Kişinev'de gerçekleşen V. Sovyetler Birliği Diyalektoloji

³ Bk. Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemen, İzdaniye V. Radlovim. Ç. X. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov. Tekstı Sobranı i Peredemı V. Moşkovim. SPb., 1904, s. XXX.

⁴ Moşkov V. A. Turetskiye Plemena na Balkanskom Poluostrove. İzv. RGO, 1904, T. XI, s. 426.

⁵ Aynı yerde, s. 429.

⁶ Guboglo M. H. Malıye Tyurkoyazıçınıye Narodı Balkanskogo Polu-ostrova (K Voprosu o Proishojdenii Gagauzov). Avtoref. Tez. M., 1967.

Toplantısı'nda, Çadır Lunga-Komrat ağzını konuşanların “Bulgar” Gagauzlarının torunları olduğu, Valkaneş ağzını konuşanlarının ise önceki “Gerçek” veya “Yunan” Gagauzlarına ait olduğu varsayımı ilk kez benim tarafımdan ifade edildi⁷. Sonrasında Gagauz ağızlarının koşullu olarak Merkezî (Çadır Lunga-Komrat) ağzı ve Güney (Valkaneş) ağzı olarak iki diyalekten oluştuğu tespit edildi. Birkaç köyde de her iki diyalektin özelliklerini içeren karışık ağızlar bulunmaktaydı. “Bulgar” ve “Yunan” Gagauzlarının farklı diyalektlerde – bu diyalektler belli oranda günümüz Gagauzlarının dilinde korunmuştur- konuştuğu varsayımı adına dolaylı yoldan alınan veriler, daha da detaylı bir biçimde incelendi⁸. Ama bu hipotez; sadece Bulgaristan Gagauz ağızlarındaki uygun veriler ile Ukrayna ve Moldova'daki Gagauzcanın diyalektik unsurlarının karşılaştırılması neticesinde nihai olarak doğrulanabilir (veya çürütülebilir).

1966 yılında Varna'ya bağlı, bir Gagauz köyü olan Vinitsa'yı (Kestriç) ziyaret etme ve gereken kayıtları yapma imkânı elime geçti. Muhtemelen eskiden “Gerçek” veya “Kıyı” Gagauzlarına ait olan bu köyün ağzı, benim de varsaydığım üzere, Gagauzların Valkaneş ağzına oldukça yakındı. Bu arada Vinitsa köyünün sakinleri, kendilerini “Gerçek” Gagauz olarak sayıyorlardı. Bu köyde dilsel malzeme kaydettiğim 67 yaşındaki Tudora Koleva Nikolova, bana “*Biz halis Gagauz*” ifadesini söyledi.

Vinitsa (Kestriç) köyünün ağzında, Bucak Gagauzlarının Valkaneş diyalektindeki şu karakteristik özellikler görüldü: Fonetik olarak son pozisyonda ve vurgulu eklerde *e* ünlüsü mevcuttur. *e* ünlüsü bu pozisyonlarda, Merkezî diyalektteki geniş-ön sıradan *ä* ünlüsüne tekabül eder: Bulunma hâlinde *ište* (Merkezî diyalekte *ištä*), *evde* (*evdä*); yönelme hâlinde *işe* (*işä*); mastarda *gitmee* (*gitmää*); geçmiş zamanda *bilmezdi* (*bilmäzdi*), hikaye birleşik zamanında *işlerdilär* (*işärdilär*).

Morfolojik olarak *-er/-eer* şimdiki zaman ekinde bulunan titreşimli son sesin düşmesiyle oluşan şimdiki zamanın kısa biçimi vardır. Şimdiki zaman biçiminin Vinitsa köyündeki ağızda iki varyantı vardır: uzun ünlülü *-ee* ve *-ie/-ie*: 1) *yaşee(r)* “yaşiyor”, 2) *toplee(r)lar* “topluyorlar”, *gideem* “gidiyorum”, *gidee(r)lar* “gidiyorlar”, *işlee(r)* “çalışıyor”, *annee(r)* “anlıyor” 2) *bilie(r)* “biliyor”, *oturıye(r)* “oturuyor”, *geliem* “geliyorum”, *sevinie(r)* “seviniyor” vb. Şimdiki zaman eklerindeki *-ie/-ie* varyantı, Valkaneş ağzını konuşan yaşlı neslin dili için karakteristiktir, orta ve genç nesil ise daha kısa bir biçim olan *-iy/iy*'i kullanmaktadır: *aly* “alıyor”, *veriy* “veriyor” vb. Vinitsa köyündeki şimdiki zamanın aynı biçimi, Leh Türkolog V. Zayonçkovski tarafından saptanmıştı: *veriyiz* “veriyoruz”, *veriliye* “veriliyor”, *kesiliye* “kesiliyor”, *sayılıye* “sayılıyor”. Zayonçkovski tarafından kaydedilen metinde görülen bu diyalektik şeklin *(-iye)* yanı sıra Türkçedeki şimdiki zaman biçimi olan *-yor* eki de görülür: *veriyor*, *keseiyorlar* vb. Bazen de titreşimli *r* düşmesi ile: *isteyosun*, *seveyosun* (Görüşüne göre bilgi veren kişi, Türkçe bilgisini göstermeye çalışıyordu. 50'li yıllarda Bulgaristan'daki Türk dilli nüfus, Türkçe öğrenim görüyordu).

Leksik bakımdan Vinitsa köyünün ağzının, Bucak'taki Gagauzların güney diyalektine göre bazı farklılıklara sahip olduğu söylenebilir. Örnek: Vinitsa köyünde Arapça *sene* sözcüğü (*elli sene ileri* “elli sene önce”) kullanılır. Bucak Gagauzlarında ise sadece Türkçe sözcük olan *yıl* vardır. “Konuşmak” sözcüğünün anlamı *konuşmaa* fiili (*şindi hepsi Bulgarca konuşee*) ile verilir ve Türkçe *konuşmak* fiili ile aynı anlamdadır. Bucak Gagauzlarının dilinde *konuşmaa* fiili “yiyip içmek”, “eğlenmek” anlamı taşır. “Konuşmak” anlamı ise bir birleşik fiil olan *laf etmää* (*laf* Farsça bir sözcüktür) ile verilir. Yine Vinitsa ağzında, Bucaktaki Gagauzların güney diyalekti için karakteristik olan ve Merkezî diyalekte kullanılmayan *mani* “nene” kelimesi tarafımızdan saptandı.

⁷ Pokrovskaya L. A. O Primenenii Ponyatyı “Yazık” i “Dialekt” K Gagauzskomu Yazıku”. Limba și Literatura Moldovenyaske”, 1961, No: 3, s.39.

⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bk: Pokrovskaya L. A. O Proishojdenii Diyalektov Gagauzskogo Yazıka. Voprosı Dialektologii Tyurkskih Yazıkov, Baku, 1966.

Böylece Varna iline bağlı Vinitsa köyündeki bu ağızlar, bizim tahminimizi doğruladılar. Buna göre; Bucak'taki Gagauzların güney diyalekti, "Gerçek" veya "Kıyı" Gagauzlarının ağızlarına yakındı. O hâlde güney ağzının konuşurları, Kavarna, Balçık ve Varna bölgesinden göçenlerin torunlarıdır. Gerçekten de Moldova'daki Valkaneş kasabasında, bir mahalle sakinlerinin tamamı Kavarnalı (yani Kavarna doğumlu) soyadını taşımaktadır. "Gagauzcanın diyalektik bölünmesi, daha önceden var olan iki grubu yansıtır" şeklindeki savımızın doğruluğunun nihai tescili için Deliorman'daki "Bulgar" Gagauzlarının ağızlarını, Merkezî ağızla karşılaştırmak gerekir. Eğer bu ağızlar varsayıldığı gibi birbirine yakınsa, diyalektik veriler de dikkate alınarak Merkezî diyalektin (Çadır Lunga-Komrat) konuşurlarının geçmişte "Bulgar" Gagauzlarına ait olduğu iddia edilebilir.

Demek ki dilbilimsel veriler, bu gibi yerlerde tarihî-etnografik süreçleri dolaylı bir şekilde göstermeye hizmet eder ve Gagauzlar üzerine yazılmış tarihî bilgiler yardımıyla da açıklama bulurlar. Diyalektik veriler temelinde yapılan çıkarımlarımızın Ukrayna ve Moldova Gagauzları ile ilgili tarihî-etnografik araştırmalarla da doğrulanması ilginç bir durumdur.

Kaynaklar

Образцы народной литературы тюркских племен. Изданы В. Радловым. Ч. X. *Наречия бессарабских гагаузов. Тексты собраны и переданы В. Мошковым*. СПб., 1904. s. XXX.


Мошков В. А. (1904). *Турецкие племена на балканском полуострове*. Изв. РГО. Т. XI, s. 426.

Guboglo M. H. (1967). *Malıye Tyurkoyazıçnıye narodı Balkanskogo polu-ostrova (K Voprosu o Proishojdenii Gagauzov)*. Avtoref. Tez. Moskva.

Pokrovskaya L. A. (1961). *O Primenenii ponyatıy "yazık" i "dialekt" k Gagauzskomu yazıku*. Limba și Literatura Moldovenyaske". No: 3, s. 39.

Pokrovskaya L. A. (1966). *O proishojdenii diyalektov Gagauzskogo yazıka. voprosı dialektologii Tyurkskih yazıkov*. Baku.



 <https://doi.org/10.30563/turklad.899401>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	Kitap Tanıtımı / Book Review
Geliş Tarihi / Received date	: 18.03.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Kısa, O. (2021). “Özeren, Mehmet (2019). Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri. Ankara: Akçağ Yayıncılık”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 233-235.

ÖZEREN, MEHMET (2019). ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE RUSÇADAN YAPILAN KAVRAM VE GRAMER ÇEVİRİLERİ. ANKARA: AKÇAĞ YAYINCILIK

Özeren, mehmet (2019). çağdaş türk lehçelerinde rusçadan yapılan kavram ve gramer çevirileri. ankara: akçağ publications

OĞUZ KISA¹

Öz

Diller tarih boyunca sürekli olarak birbirlerini etkilemişlerdir. Bu etkileşme ise daha çok dil dışı sebeplerle şekillenmiştir. Baskın dil olarak tabir edebileceğimiz kaynak dil, hedef dile çeşitli dilbilgisi unsurlarını ödünçleme veya kopyalama gibi yollarla verir. Çağdaş Türk Lehçeleri de gerek coğrafi gerek siyasi sebeplerle tarih boyunca Rusçanın etkisinde kalmıştır. Bu bağlamda öne çıkan öğelerin başında kavram ve gramer çevirileri gelmektedir.

Mehmet Özeren’in “Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri” adlı kitabında, özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusçanın etkisi altında şekillenen iki dilli Türk topluluklarının dillerindeki kavram ve gramer çevirileri ele alınmıştır. Eser, on altı Çağdaş Türk Lehçesindeki ekler, sözdizimi ve sözcük kategorilerinin ele alınması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmada, “Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri” adlı eser üzerine bir inceleme/tanıtma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kavram ve Gramer Çevirileri, Dil, Dil İlişkileri.

¹ Arş. Gör. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, kisaoguz64@gmail.com

Abstract

Languages have constantly influenced each other throughout history. This interaction is mostly shaped by non-linguistic reasons. The source language, which we can define as the dominant language, gives the target language various grammatical elements by borrowing or copying it. Contemporary Turkic dialects have also been influenced by Russian throughout history due to geographical and political reasons. In this context, concept and grammatical translations are the leading elements.

In Mehmet Özeren's book, "Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri", the concept and grammatical translations in the languages of bilingual Turkic communities, which have been shaped under the influence of Russian, especially since the first quarter of the 20th century, are discussed. The work is important in terms of handling the affixes, syntax and word categories in sixteen modern Turkic dialects. In this study, a review / introduction will be made on "Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri".

Keywords: Concept and Grammar Translations, Language, Language Relations.



İnsan düşünen bir canlıdır. Düşünce de dil vasıtasıyla oluşur. Soyut bir kavram olan düşünceyi dil ile somut hâle getirmek mümkündür. Dil sayesinde yaşadığımız tecrübeleri yansıtır ve içinde yaşadığımız evreni yorumlayabiliriz. Fakat bu yorumlama insanların o evrenden ne anladıkları ve o evreni ne kadar aktarabildikleriyle sınırlıdır. Çünkü insanın çevresinde olup bitenleri anlamlandırabilmesi için, öncelikle onları kavramsallaştırması gerekir. Eğer çevrede bulunan şeyler, kavram olarak insan zihninin içinde bulunmazsa, o şey hakkında bir düşünceye sahip olamaz dolayısıyla da düşünce işlemi gerçekleşmez.

İki farklı dil arasında kavram aktarımı ve gramer aktarımı çeşitli şekillerde sağlanabilir. Kavram ve gramer çevirisi, bir dildeki ek veya sözcüğün taşıdığı anlamın veya söz dizimi yapısının başka bir dile çeviri yoluyla aktarılmasıdır. Bu tür çevirilerde ise anlam boyutu önemli bir yere sahip olduğu için anlamın kavramsal (sözcükler) yönü ile

gramer (ekler ve edatlar) yönü ön plana çıkmaktadır.

Rusçanın etkisinde kalmış olan iki dilli Türk toplulukları, özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusçadan kavram ve gramer çevirileri yapmaktadırlar. Fakat bu çeviriler, Çağdaş Türk lehçeleri içerisindeki alıntı sözcüklerden daha tehlikelidir. Çünkü Rusça ve Türkçenin dil mantığı farklı olduğu için konuşma ve yazma içerisinde çeviri kaynaklı bozulmalar meydana gelmektedir. Bunun sonucunda Türkçeye ait olmayan dilsel yapılar farkında olmadan artmakta, Türkçe unsurlar ise azalmaktadır. Bu gibi yapı kaynaklı sorunları arttırmak mümkündür.

Özeren'in bu çalışması, 2013 yılında tamamlamış olduğu doktora tezinin yeniden gözden geçirilmiş ve sınırlandırılmış biçimindedir. Eserdeki verilerin, kavram ve gramer

çevirilerinin sıklıkla görüldüğü konuşma dili ile ilgili kaynaklara ve konuşma kılavuzlarına dayandırıldığı belirtilmiştir. Bunun sebebi olarak konuşma kılavuzlarının, kişilerden veya idyolektlerden kaynaklı ifade hatalarına yer vermemesi ve yazı diline dayalı konuşma dilinin nasıl kullanıldığı ile ilgili önemli veriler vermesi olarak görülmüştür.

Mehmet Özeren, *Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirileri* kitabının birinci bölümünde, dil bilgisi unsurları olan **ekler**, **söz dizimi** ve **sözcük** (*Rusça edatların, sözcüklerin çevrilmesi*) kategorileri ile ilgili kavram ve gramer çevirilerinden bahsetmektedir. İlgili başlıklar içerisinde on altı Çağdaş Türk Lehçesinden (Altay, Başkurt, Gagavuz, Hakas, Karacay – Malkar, Karaim, Kazak, Kırgız, Kırım – Tatar, Kumuk, Nogay, Özbek, Şor, Tatar, Tuva ve Türkmen Türkçesi) alfabetik sıraya göre örnekler bulunmaktadır.

Kitabın ikinci bölümünde, kavram ve gramer çevirileri konularına göre ayrılarak ve alfabetik sıra gözetilerek on altı lehçede görülen veriler ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre “Kabul Etme, Kendini Tanıtma, Tanışma ve Kişisel Bilgi İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Aile Durumu İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Yol, Taşıt, Yolculuk ve Konaklama İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Eğitim ve Öğretim İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Saat ve Zaman İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; İş ve Meslek İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Yemek ve Nezaket İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler; Alışveriş İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler, Sağlık İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler, Sayılar İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler, Diğer Konular İle İlgili Söylemlerdeki Çeviriler” şeklinde konu sınırlandırılmasına gidilerek inceleme yapıldığı görülmektedir.

Eserde Çağdaş Türk lehçeleri ile ilgili tespit ve örneklerde lehçelerin ayırt edici sesleri transkripsiyon işaretleri ile gösterilmiştir. Ayrıca kavram ve gramer çevirileri belli bir düzen içerisinde incelenmiştir. Bu düzen şu şekildedir: Çağdaş Türk Lehçelerindeki söylemler ardından Rusça söylem biçimi daha sonra Çağdaş Türk lehçelerindeki söylemler ve Türkçede olması gereken yakın anlamı, en sonda da taranan kaynağın kısaltılmış hali ve sayfa numarası verilmiştir.

Kitabın son bölümü sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Özeren’in Çağdaş Türk Lehçelerinde Rusçadan Yapılan Kavram ve Gramer Çevirilerini ele aldığı bu kapsamlı çalışmanın yalnızca çeviribilim üzerine çalışanlar için değil, aynı zamanda lehçeler üzerine sözdizimi, fonetik, semantik alanında çalışan araştırmacılar ile Türk dünyası öğrencilerine Türkçe öğretiminde de yol gösterici bir kaynak olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

Özeren, M. (2019). *Çağdaş türk lehçelerinde rusçadan yapılan kavram ve gramer çevirileri*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.

Özeren, M. (2020). *Tacikistan kırgız Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Özeren, M. (2019). *Kırgız türkçesi ağızlarında ikilemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.



<https://doi.org/10.30563/turklad.863454>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by



programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	Kitap Tanıtımı / Book Review
Geliş Tarihi / Received date	: 18.01.2021
Kabul Tarihi / Accepted date	: 01.06.2021
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2021

Atıf / Citation

Tunca, H. (2021). "Çelik, Muhittin (2020). Kaşkay Türkçesi Grameri, Ankara: Gazi Kitabevi, isbn 978-625-7216-98-0, 193 s.". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*, 5. Cilt, 1. Sayı, 236-240.

**ÇELİK, MUHİTTİN (2020). KAŞKAY TÜRKÇESİ GRAMERİ,
ANKARA: GAZİ KİTABEVİ, ISBN 978-625-7216-98-0, 193 s.**

*Çelik, muhittin (2020). kaşkay türkçesi grameri,
ankara: gazi publication, isbn 978-625-7216-98-0, 193 s.*

HASAN TUNCA¹

Öz

İran siyasi tarihinde önemli bir yer tutan Türk topluluklarından biri olan Kaşkaylar hakkında bilgilerimiz yeterli değildir. Kaşkaylar, Türkiye’de adını doksanlı yıllardan sonra duyurmaya başlamıştır. Türk kültürünün eskicil öğelerini en iyi şekilde koruyan Türk topluluklarından birisidir. Son yıllarda gerek Kaşkayların gayretleri ve gerekse Türkiye’de bu konuda yapılan akademik çalışmalar, Kaşkay Türklerinin ve Kaşkay dilinin tanınmasına önemli katkı sağlamıştır. Bu çalışmalardan biri, Kaşkay Türkçesi Grameri adlı eserdir. Bu eser, bugüne kadar yayımlanmış Kaşkay Türkçesi metinlerini de kapsayacak biçimde hazırlanmıştır. Bu çalışmada Kaşkay Türkçesi Grameri adlı eserin tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kaşkay Türkçesi, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi.

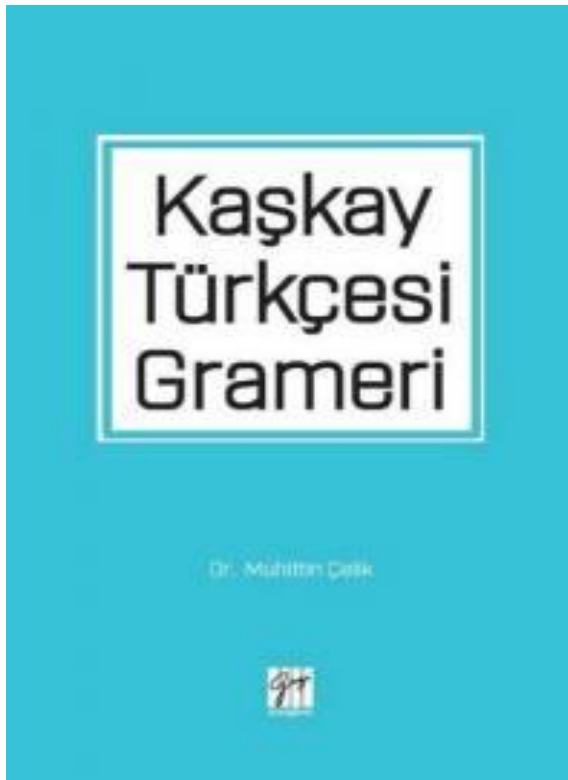
¹ Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, Battalgazi/Malatya, el-mek: hstunca@gmail.com

ORCID ID: 0000 0002-5086-5948

Abstract

Our information about the Qashqais, one of the Turkic communities that have an important place in Iranian political history, isn't enough. Qashqais have begun to announce their name in Turkey after the nineties. It is one of the Turkic communities that preserves the archaic elements of Turkic culture in best way. In recent years, efforts of the Qashqai and academic studies on this subject in Turkey made an important contribution to the recognition of Qashqai Turks and their languages. One of these studies is the book called as "Kaşkay Türkçesi Grameri". This book was prepared in a way to include the published texts in Qashqai Turkic until today. In this paper, the book called as "Kaşkay Türkçesi Grameri" will be introduced.

Key Words: Qashqai Turkic, Phonetics, Morphology.



Kaşkay Türkçesi, konumu itibariyle Türk Dünyası'nın en güneyinde konuşulan Türk şivesidir. Kaşkaylar, İran coğrafyasında Azerbaycan Türklerinden sonra en kalabalık Türk topluluğunu oluşturur. İki dilli bir halk olan Kaşkaylar, yazı diline sahip olmadıkları için her geçen gün dillerini konuşmakta ve kültürlerini yaşamakta büyük zorluklar çekmektedirler. İran'da Kaşkaylarla ilgili çok sayıda çalışma yapılmış olmasına rağmen, Türkiye'de Kaşkaylar göz ardı edilmiştir. Ancak, Kaşkaylı gençlerin, Türkiye'de lisans ve lisansüstü eğitim görmeye başlamaları ile devam eden süreç, Kaşkaylar ile ilgili akademik çalışmaları hızlandırmıştır. Son yıllarda, özellikle Türkiye'deki çalışmalar, Kaşkay Türklerinin tanınmasına önemli katkı sağlamıştır (Çelik, 2020: 3). Bu çalışmalardan biri de Dr. Muhittin Çelik'e aittir. 2020 yılında Gazi Kitabevi tarafından Kaşkay Türkçesi Grameri adlı eser 978-

625-7216-98-0 Uluslararası Standart Kitap Numarası (ISBN) ile yayımlanmıştır. Eser, Kaşkay Türkçesinin ilk müstakil gramer incelemesi olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu eser, yazarın 1997 yılında tamamladığı ve Türkiye'de yapılan, Kaşkay Türkleri ile ilgili ilk doktora tezi olan Kaşkay Türkçesi adlı çalışmasından oluşturulmuştur. Yazar, o yıllarda sahada derlediği metinlerin yetersizliği, Kaşkay Türkçesinin ses ve şekil özelliklerini tam olarak yansıtamayacağı düşüncesiyle-Türk Dil Kurumundan yayımlanmak üzere olumlu raporun verilmesine rağmen eserini yayımlamamıştır. 2005 yılında Kaşkayların yaşadığı yaylak ve kışlak sahalara ikinci bir çalışma gezisi yaparak, bu çalışmada derlediği metinleri, Kaşkay Türkçesi Metinleri (2014) adıyla yayımlamıştır. Bu derlenen metinlerin yanı sıra, Kaşkay Türkçesine artan ilgi ile birlikte Kaşkay Türkçesi üzerine yapılan lisans, lisansüstü çalışmaları ışığında oluşan veriler ve eserler, yazarın Kaşkay Türkçesi gramerini hazırlamasını sağlamıştır.

Kitap; *Giriş* (s.1-18), *Ses Bilgisi* (s.19-55), *Şekil Bilgisi* (s.56-179), *Sonuç* (s.181-183) ve *Ekler* (s.187-193) olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

Kitabın *Giriş (s.1-18)* bölümü, *Kaşkaylar ve Kaşkay Türkçesi (s.2-18)* başlığı olmak üzere, *Kaşkayların Yaşadığı Coğrafya, Geçmişte ve Günümüzde Kaşkay İli, Nüfus, Kaşkay Türkçesi ve Türk Lehçeleri İçindeki Yeri, Kaşkay Edebiyatı, Çağdaş Kaşkay Edebiyatı* alt başlıkları ile devam eder. Yazar, İran siyasi tarihinde önemli bir yer tutan Türk topluluklarından biri olan Kaşkayların, isimlerinin menşei üzerinde durur. Kaşkayların yaşadığı bölge, İran'da yaşayan diğer göçebe aşiretlere nispetle, karşılaştırılmayacak ölçüde geniş bir alan olduğu vurgusunu yapar. Kaşkayların el sanatlarındaki maharetlerinden bahseder. Ayrıca, Kaşkayların yaşadıkları coğrafya ve göçebe ruhu, Nissan Motor otomobil firmasının bir modelinin adı olmasında ilham kaynağı olmuştur. Tasarımcıların, Kaşkayların karakterleri ve göçebe ruhunun engel tanımaması fikrinden yola çıkarak 2006 yılında Nissan Qashqai olarak piyasaya sürmesi, zikredilmeye değer bir husustur (Çelik, 2020: 6).

Geçmişte ve Günümüzde Kaşkay İli (s.6) alt başlığı altında yazar, 'İl' kavramının 'kan birliği' ilişkilerine tam olarak uyulmasından ileri geldiğini ifade eder. Kaşkayların sağlam ve güçlü bir 'İl' seviyesine yükselmesinin sebepleri üzerinde durur. Yazar, *Kaşkay Türkçesi ve Türk Lehçeleri İçindeki Yeri (s.7-11)* alt başlığı altında, Türk dilinin tasnifinde Kaşkay Türkçesi ile ilgili farklı görüşler olsa da bu dilin, Oğuz grubu içinde Güney/ Batı Oğuz Türkçesinin bağımsız bir kolunu teşkil ettiğini ifade eder. Kaşkay Türkçesinin; Karluk ve Kıpçak gruplarıyla ayrıca Eski Anadolu, Halaçça ve Horasan Türkçesi ile bazı ortak yönleri bulunduğuna işaret eder. Oğuz grubuna mensup diğer lehçelere kıyasla daha arkaik unsurlar barındıran Kaşkay Türkçesinin, halkının çoğunun göçebe hayat tarzını devam ettirmeleri ve izole bir biçimde yaşamalarından dolayı, dil ve kültür özelliklerini özgün bir biçimde koruyabildikleri hususuna temas eder. Göçebe hayat tarzının gereği hayvan, tabiat, doğa gibi alanlarda zengin kelime dağarcığı ile ilgili örnekler verir.

Kaşkay Edebiyatı (s.11-15) bölümünde yazar, Kaşkay edebiyatının temelini manzum türler olduğunu ifade ederek Kaşkayların önemli şairlerinden şiir örnekleri verir. Zengin bir sözlü edebiyata sahip olduklarından Kaşkaylar arasında atasözleri, deyimler ve bilmece yaygındır. 'Darbü'l-mesel' olarak adlandırılan atasözlerinin, Anadolu'da ve diğer Türk boyları arasında anlamı ve özü değişmeden fakat şive ve ağız farkıyla devam ettiğine temas ettikten sonra yazar; atasözü, deyim ve bilmece örnekleri verir. *Çağdaş Kaşkay Edebiyatı (s. 15-18)* kısmında, başta; Hüseyin Ali Kaimi, Tahmas Şakakı Bollu, Davud Hasan Ağalı, Temur Gurdani Bulverdi, Mansur Şah Muhammedi Mehterhana olmak üzere yeni nesil şairlerden; Avezullah Saferi Keşköllu, Ersalan Mirzai Teyipli, Kambiz Necefi Çobankara, Behmen Muradi Alamdarlı, Fettane Muradi Karakanlı gibi şairlerden bahsettikten sonra şiir örnekleri verir.

Ses Bilgisi (s. 19-55) bölümü, Kaşkay Türkçesinde kullanılan ünlülerin sayısı ve niteliği ile ilgili bilgiler ile başlar. Kaşkay Türkçesinin gerek yazı diline geçiş aşamasında olması, gerekse Kaşkay ilindeki ağız farklılıkları, ünlülerde çeşitlilik sağlamıştır. Yazar, çalışmasında *a, e, ê, i, i, o, ö, u, ü* ünlülerini esas almıştır. Kaşkay Türkçesinde uzun ünlü örnekleri görülür ancak bunlar, ikinci derecede uzun ünlüler olup daha çok hece kaynaşması ve ünsüz düşmesi sonucu meydana gelen ünlü uzunluklarıdır. Bunların dışında, Kaşkay Türkçesinde uzun ünlü ile telaffuz edilen, Türkçedeki asli uzun ünlüleri de görmek mümkündür: *ât (KV-VI. a-84) 'at', çây (KT-VI. a-101) 'çay', yârum (KT-VII-a.28) gibi (Çelik, 2020: 22).* Yazar, *Uzun ünlüler (s.22-24)* alt başlığını, *Hece Kaynaşması ile Meydana Gelen Uzunluklar, Ünsüz Düşmesi ile Meydana Gelen Uzunluklar, Arapça-Farsça Alıntı Kelimelerde Korunan Uzun Ünlüler, Vurgu ve Tonlamayla İlgili Uzunluklar* başlıkları ile vermiştir. *İkiz Ünlüler* alt başlığını, *Eşit İkiz Ünlüler ve Alçalan İkiz Ünlüler* başlıkları ile vermiştir. *Ünlü Uyumları (s.25-28)* alt başlığında, yazar, Kaşkay Türkçesinde kalınlık-incelik uyumunun (büyük ünlü uyumu) ve düzlük-yuvarlaklık uyumunun (küçük ünlü uyumu) bulunmakla birlikte, fazla gelişmemiş ve kurallaşmamış olduğunu örneklerle ifade eder. Yazar, *Ünlü Değişmeleri (s.28-36)* alt başlığını *Kalın Ünlülerin İncelemesi, İnce Ünlülerin Kalınlaşması, Geniş Ünlülerin Daralması, Dar Ünlülerin Genişlemesi, Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması, Yuvarlak Ünlülerin Düzleşmesi* başlıkları ile inceler. *Ünlü Düşmesi* alt başlığında yazar, orta hece ünlüsünün ekleşme sırasında düşmesinin

sıklıkla görüldüğünü ifade eder. *Ünlü Türemesi* alt başlığı ile diğer başlığa geçilir. *Ünsüzler* (s. 37-41) başlığında, Kaşkay Türkçesinde bulunan ünsüzlere yer verilir: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ĩ, j, k, k̄, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, y, z*. Ancak, /C/, /c/, /K/, /P/, /T/ sesleri de kullanılmaktadır. Yazı dilinde bu seslere yer verilmemektedir. Çünkü bu sesler, yazı diline geçiş aşamasında olan Kaşkay Türkçesi yazılı metinlerinde kullanılmaz (Çelik, 2020: 37). Bu asli ünsüzlerin yanında, konuşma dilinde, ağız özelliklerini yansıtan ünsüzlerin özellikleri, Kaşkay Türkçesindeki örnekleri ile verilir. Yazar, Kaşkay Türkçesi yazılı metinlerinde ünsüz uyumunun pek görülmediğini örneklerle açıkladıktan sonra, *Ünsüz Değişmelerine* geçer. Bu alt başlığı yazar, *Sedalılaşıma, Sedasızlaşma, Patlayıcılaşma, Sızıcılaşma, Akıcılaşma* ve *Ünsüz Benzeştirmeleri* alt başlıkları ile verir. *Ünsüz İkileşmesi* (s.50) alt bölümünde yazar, bu ses olayının Kaşkay Türkçesinde yaygın olarak görülen bir ses olayı olduğunu ifade edip bolca örnek verir. Yazar, *Ünsüz Türemesi* (s.53), alt başlığı altında *h türemesi* kısmında, Kaşkay Türkçesinde /h/ sesi ulaması (ilişmesi) olayının Azerbaycan ve Gagavuz Türkçesinde olduğu gibi özellikle konuşma dilinde yaygın olduğuna işaret ederek Halaç unsurlarının etkisi olabileceğini düşünür.

Geleneksel bir gramer incelemesi olarak devam eden eserin üçüncü bölümü, *Çekim Ekleri* (s. 57-87) ile başlar. İsim çekim eklerinden; çokluk eki, iyelik ekleri, hal ekleri, fiil çekim eklerinden; kişi ekleri ve haber kipleri ile devam eder. Haber kipleri; geniş, şimdiki, görülen (belirli) geçmiş, duyulan (belirsiz) geçmiş ve gelecek zaman çekimleri varsa, olumsuz şekilleri ile birlikte tablolar halinde, örnek fiillerle verilmiştir. Tasarlama kipleri; dilek, şart, gereklilik, istek ve emir kipi olarak olumsuz şekilleriyle verilmiştir. Birleşik zamanlı fiil çekimleri de ihmal edilmemiş, *Hikaye* başlığı altında, geniş zamanın hikayesi, şimdi zamanın hikayesi, belirli geçmiş zamanın hikayesi, belirsiz geçmiş zamanın hikayesi, gelecek zaman hikayesi, şart kipinin hikayesi, istek kipinin hikayesi; *Rivayet* başlığı altında ise, geniş zamanın rivayeti, şimdiki zamanın rivayeti olumsuz şekilleri ile verilmiştir. Bunun dışında isimlerin cevher fiiliyle çekiminden bahsedilmiştir. *Yapım Ekleri* (s.87-108) bölümünde, isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri, fiilden fiil yapma ekleri verilmiştir. *Fiilimsiler* alt başlığında ise, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller yine Kaşkay Türkçesinden örneklerle gösterilmiştir. *Kelime Türleri* (s.117-179) bölümü; *İsimler* (s.117-120), *Zamirler* (s.121-131), *Sıfatlar* (s.131-145), *Zarflar* (s.145-161), *Edatlar* (s.162-179) olmak üzere beş alt başlıkta incelenmiştir. *İsimler*; somut, soyut; özel, cins; tekil, çoğul ve topluluk isimleri olarak verilmiştir. *Zamirler*; şahıs, işaret, dönüşlülük, birliktelik, soru, belirsizlik ve bağlama zamirleri olarak sınıflandırılmıştır. *Sıfatlar*; niteleme ve belirtme olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Belirtme sıfatları da işaret, sayı, soru ve belirsizlik sıfatları olarak verilmiştir. *Sayı Sıfatları ve Sayı Sistemleri* (s.133) alt başlığında, Kaşkay Türkçesinin Türk boylarının çoğunun kullandığı onluk sistemi kullanmasına rağmen, iki dilli Kaşkay halkının, eğitim dili Farsça olduğundan matematiği ve sayıları bu dille öğrendiği için her geçen gün Farsça sayı sözcüklerinin kullanımının artarak devam ettiği gerçeği üzerinde durulmuştur. Sayı sıfatları; asıl sayı, sıra sayı, üleştirme, kesirli ve topluluk sayı sıfatı olarak verilmiştir. Kaşkay Türkçesinde *zarflar*; yer-yön, zaman, hal, miktar (azlık-çokluk), soru zarfları olarak sınıflandırılmıştır. *Edatlar* ise, ünlem, bağlama (bağlaç), çekim, cümle başı, gösterme, cevaplama, sözcük sonuna gelen edat olmak üzere bölümlendirilmiştir.

Kaşkay Türkçesinin ses ve şekil bilgisi açısından karakteristik özelliklerinden bahsedildiği kitabın *Sonuç* (s.181-183) bölümünün, çalışmanın en önemli kısmı olduğunu söyleyebiliriz. Yazar, bu bölüme Kaşkay Türkçesinin Oğuz grubu şiveleriyle ortak ve Oğuz grubu şivelerinden ayrılan özelliklerini sıralayarak başlar. Sonrasında şekil bilgisi ile ilgili özellikleri maddeler halinde verir. Kaşkayların iki dilli bir halk olduklarından, dil özelliklerinden ve Farsçanın Kaşkay Türkçesi üzerindeki etkisinden bahseder. Kaşkay Türkçesinin, Oğuzcanın genel özelliklerini taşıyan bir şive olmasının yanı sıra, kendine has bazı özellikler barındırdığı vurgusunu yaparak bölümü bitirir.

Ekler (s.187-193) bölümünde, Kaşkaylar ve Kaşkay Türkçesi ile ilgili Türkiye’de yapılan bazı çalışmaların künyesi verildikten sonra Dr. Muhittin Çelik’in özel arşivinden Kaşkaylar ile ilgili görseller paylaşılır.

Kaşkay Türkçesi Grameri adlı çalışmanın, Kaşkay Türkçesinin çağdaş Türk lehçeleri arasında hak ettiği yeri almasına katkı sağlamasının yanı sıra, uzun yıllara dayanan araştırmaların neticelerinin bilim dünyası ile paylaşılması adına çok kıymetli bir eser olduğunu ifade etmek gerekir. Bu eser, ileride ses ve şekil bilgisi açısından daha derin ve ayrıntılı çalışmalara kapı aralamayı sağlamasıyla çağdaş Türk lehçeleri araştırmalarında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Dr. Muhittin Çelik’in Türklük Bilimine değerli katkılarının devam etmesini dileriz.

Bir canlı militem, özdeş dilim var

Ayrıksı bir ağaç, ayrı gülüm var

Kimse ki dil varı her ne ser varı

Uluslar içinde üçe üçe yer varı

‘Bir canlı milletim, bağımsız dilim var.

Seçkin bir ağacım, ayrı gülüm var.

Kimin dili varsa her istediği var.

Milletler içinde yüce yüce yeri var.’

Avezullah Seferi-Yetimyal

Kaynaklar

Çelik, M. (2020). *Kaşkay türkçesi grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.